

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (12) 2012

Харків
«Право»
2012

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 20.03.2012 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – 352 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смолянчук** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012

© «Право», оформлення, 2012

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14:(316.48+316.83)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ПРОБЛЕМА ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Розглянуто сутність механізму розв'язання суперечностей і управління конфліктами. Зроблено висновки про те, що основними модифікаціями механізму розв'язання суперечностей і управління конфліктами в сучасному суспільстві є економічні інститути, політико-правові інститути, інститути культури та соціалізації, мораль, релігія, традиції тощо. Обґрунтовано основні напрями оптимізації цього механізму у трансформаційних умовах: інституціоналізація конфліктів, легітимація конфліктів, структуризація конфліктних груп, формування правової, демократичної держави та ін.

Ключові слова: механізм розв'язання суперечностей, оптимізація, інституціоналізація конфліктів, легітимація конфліктів, структуризація конфліктних груп, правова держава.

Актуальність проблеми. Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без створення ефективних механізмів розв'язання соціальних суперечностей і управління конфліктами, які неминуче виникають у суспільстві. Дійсно, ще класики теорії конфлікту висловлювали думку, за якою хоча суперечності і конфлікти є неминучими подіями, що складають невід'ємну частину соціально-політичного життя суспільства, все ж кожний окремий конфлікт так чи інакше завершується [1, с. 85]. Але тільки останніми десятиріччями через певні причини сформувався переконання, що розв'язання соціальних суперечностей, конфліктів не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, який вимагає управлінського впливу, створення ефективних механізмів розв'язання суперечностей, регулювання конфліктів, які могли б своєчасно мінімізувати негативні наслідки загострення суперечностей і вплив деструктивних конфліктів на суспільство. Особливо ця ідея справедлива для суспільств, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку і для яких це питання є не просто актуальним, а життєво важливим.

Аналіз основних джерел і публікацій. Питання, пов'язані з механізмами розв'язання суперечностей (або, за іншою термінологією: зняттям напруження, врегулюванням конфліктів, соціальною стабілізацією та корекцією), висвітлюються у працях таких фахівців, як Ж. Аройо, М. Вебер, Л. Козер, В. Кошев, Ю. Красова, Т. Парсонс, К. Поппер, В. Себіченко, В. Суханова, М. Хайдеггер. Ці автори розкривають ті чи інші функції механізмів розв'язання соціальних суперечностей, аналізують рівні їх функціонування в соціальних спільнотах. Особливості розв'язання суперечностей, досягнення консенсусу в процесі розвитку суспільства розглядаються в концепціях Ю. Хабермаса, Дж. Роулза та Ф. Лютара. Однак їх дослідження не можуть бути безпосередньо застосовані для аналізу процесів у сучасних трансформаційних соціумах.

Формулювання цілей. Аби забезпечити оптимальне функціонування суспільства та співіснування його соціальних груп, а загострення соціальних суперечностей не призводило до виникнення на їх основі різноманітних і гострих конфліктів (страйків, зіткнень на міжнаціональному ґрунті та ін.), необхідне цілеспрямоване, всебічне дослідження механізмів розв'язання соціальних суперечностей і управління конфліктами, а також обґрунтування напрямів їхньої оптимізації.

Виклад основного матеріалу. Перейдемо безпосередньо до розгляду проблеми розв'язання соціальних суперечностей і управління конфліктами в сучасному суспільстві. Під механізмом розв'язання соціальних суперечностей у даному контексті можна розуміти механізм раціоналізації дій суб'єктів соціальної системи за посередництвом законів, моральних, релігійних та культурних норм, правил, традицій, політичної та економічної доцільності тощо. Механізм розв'язання суперечностей у конкретній соціальній системі має складну, ієрархічну структуру, свої специфічні форми, методи, прийоми і засоби в політичній, правовій, економічній (матеріальній), духовній, гуманітарній та інших підсистемах, тому правильніше говорити про сукупність тісно пов'язаних і взаємодіючих механізмів розв'язання (регулювання) суперечностей у суспільстві.

Основними модифікаціями механізмів розв'язання соціальних суперечностей у сучасному суспільстві є економічні інститути, політико-правові інститути, інститути культури та соціалізації, мораль, релігія, традиції, звичаї та ін. Під час виконання своїх функцій ці інститути взаємодіють, створюють своєрідну систему регуляторів, які дозволяють підтримувати суспільний порядок, соціальну згоду між суб'єктами суспільства, поєднувати їх різноманітні інтереси і потреби. Одним з найважливіших механізмів розв'язання суперечностей у соціальних системах, підтримання в них стану динамічної рівноваги є політико-правові інститути. До основних політико-правових інститутів сучасного суспільства належать: держава, судові та адміністративні органи, політичні партії та суспільні рухи, інститути соціального контролю, прав людини, правового виховання тощо [2, с. 212–233; 3, с. 340–354].

Дослідження досвіду трансформації країн, які вже здійснювали спробу вирішення завдань переходу від тоталітаризму до демократії, дає змогу зробити висновок про те, що відсутність ефективних механізмів розв'язання суперечностей є однією з найважливіших причин невдач деяких країн на цьому шляху та їх еволюції в напрямі до авторитаризму або хаосу.

Створення ефективних механізмів розв'язання суперечностей пов'язується передусім з їхньою оптимізацією. Оптимізація механізму розв'язання суперечностей передбачає приведення цього механізму в такий стан, який дозволяє йому виконувати основні функції найбільш ефективно, відповідно до критерію оптимальності. Критерієм же оптимальності механізму розв'язання суперечностей можна вважати досягнутий рівень соціальної ентропії в конкретній сфері суспільства (або соціальної системи у цілому), який визначається сукупністю різних емпіричних методів.

Оптимізація конкретного механізму розв'язання суперечностей передбачає вироблення таких технологій діяльності з розв'язання суперечностей, у рамках яких ця діяльність давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли форми і методи узгодження протилежних соціально-політичних інтересів (тобто розв'язання суперечностей) відповідають характеру конфліктної взаємодії суб'єктів суспільства (тобто суперечності).

Отже, оптимізація механізму розв'язання суперечностей надає процесу конфліктної взаємодії форм, здатних максимально використати конструктивний потенціал суперечності, що лежить в основі конфлікту, і знизити до мінімального рівня його деструктивний потенціал, тобто мінімізувати неминучі соціальні, політичні, економічні та моральні втрати. Саме в цьому полягає сутність оптимізації механізму розв'язання суперечностей.

Одним із найважливіших напрямів з оптимізації механізмів розв'язання суперечностей у перехідних суспільствах є шлях інституціалізації конфліктів і спорів.

Найбільш докладно питання інституціалізації суперечностей і конфліктів розроблене Р. Дарендорфом. На його думку, соціальні системи відрізняються одна від одної не наявністю або відсутністю феномену конфлікту, а різним ставленням влади до нього. Прикладом суспільства, де створено умови для інституціалізації конфліктів, він вважає ліберальну демократію. Інституціалізації конфліктів сприяють такі характеристики демократичного суспільства: плюралізм економічного і соціального життя; пріоритетна роль громадянського суспільства; певний консенсус між основними суспільними структурами; наявність політико-правових інститутів, що регулюють конфлікти між соціальними групами і забезпечують правову основу дискусій та ухвалення рішень; наявність у суспільстві базової єдності, загальної зацікавленості громадян у збереженні соціальної організації; юридично і фактично забезпечена незалежність особистості [4].

Р. Дарендорф зазначає, що раціональне ставлення до регулювання конфліктів є необхідною умовою існування парламентського правління, а також свободи індивіда, яку гарантує представницька держава. Тому в суспільстві ліберальної демократії конфлікти з чинника підриву соціальної системи перетворюються завдяки мистецтву управління ними на чинник стабілізації цієї системи, чим забезпечується відносна рівновага інтересів різних соціальних груп, створюються умови для громадянського миру.

Інституціоналізація конфліктів створює умови для політичної стабільності, якщо під останньою розуміти таку ситуацію, коли в політичному процесі боротьба за ресурси і позиції в суспільній ієрархії обставлена правилами, що дозволяє приділяти головну увагу розв'язанню не стільки горизонтальних соціально-політичних конфліктів, які є складником соціального життя, скільки вертикальних соціально-політичних конфліктів, тобто дій, спрямованих проти існуючого режиму, які, власне, і призводять до порушення політичної стабільності.

Із наведеного випливає, що інституціоналізація суперечностей і конфліктів – це складний процес, який спричиняється багатьма чинниками. Його метою є запобігання конфліктним зіткненням шляхом надання легальних каналів артикуляції конфліктних інтересів, контроль за протіканням конфліктної взаємодії, а також запобігання найбільш руйнівним наслідкам соціально-політичного конфлікту і забезпечення законності його регулювання.

Таким чином, основна ідея інституціоналізації конфліктів – уникнути такого моменту, коли люди шукатимуть задоволення своїх вимог за межами політичної системи і прагнутимуть до її руйнування. Якщо ж акції сторін, що протидіють, будуть спрямовані у відповідне русло в системі політичного регулювання, то контроль за ними в принципі можливий, а самі соціально-політичні конфлікти розв'язуватимуться з меншими витратами і не будуть несподіваними для суспільства. Тут є принаймні декілька можливостей: по-перше, заборонити застосовувати деякі засоби боротьби (наприклад, насильство); по-друге, обмежити кількість учасників конфлікту; по-третє, підключити до «парі», що конфліктує, «третіх осіб» (тобто посередників, наділених відповідними повноваженнями щодо врегулювання конфлікту); по-четверте, надання на арбітраж компетентних осіб вимог сторін, які конфліктують, з метою оцінювання їх з позицій загального добра, національних інтересів [5, с. 59].

Іншим важливим напрямом оптимізації механізмів розв'язання суперечностей, який тісно пов'язаний з інституціоналізацією та слугує його фактичним процедурним продовженням, є легітимація. Цей напрям достатньо глибоко розроблений, тому, очевидно, є сенс навести визначення легітимації, яка пройшла перевірку часом.

Так, на думку Р. Дарендорфа, сутність легітимації полягає у тому, що «учасники погоджуються на відомі “правила гри”, відповідно до яких вони бажають розв'язати свої конфлікти» [6, с. 146]. З таким підходом згоден і Л. Козер, який

розуміє легітимацію як укладання договору щодо норм і правил, котрі дозволяють визначити взаємне співвідношення сил. «Спільність інтересів, – стверджує дослідник, – примушує суперників застосовувати такі правила гри, які посилюють взаємну залежність один від одного ... Подібні домовленості сприяють самоліквідації конфлікту; тією мірою, якою прийняті правила додержуються, конфлікт інституціалізується і набуває рис змагальної боротьби» [7, с. 143].

Добровільне взяття учасниками на себе обмежень, відомих «правил гри» є найважливішим елементом будь-якого врегулювання соціально-політичного конфлікту. Норми і правила, що їх беруть на себе сторони конфліктної взаємодії, можуть набувати форм типових угод, законів, статутів, формальних процедур, договорів тощо. Але ці норми і правила, що забезпечують порядок врегулювання конфлікту, можуть бути ефективними тільки в тому разі, якщо вони з самого початку не дають переваги жодній зі сторін. Нарешті, всі «правила гри» передбачають визначення конкретних форм і методів урегулювання конфліктів. Основними формами урегулювання конфліктів у процесі легітимації є трансформація і зняття, а характерними для цих форм методами є переговори, посередництво, арбітраж, залучення «третьої сторони». У деяких випадках держава або міжнародні органи вимушені легітимізувати і такі деструктивні методи врегулювання конфліктів, як застосування збройного насильства (наприклад, санкції ООН проти Іраку в 1993 р.).

Отже, під легітимацією можна розуміти добровільне прийняття учасниками конфлікту певних правил і процедур, що кодифікують їхню поведінку і вчинки у напрямі досягнення певного компромісу.

Наступним напрямом оптимізації механізмів розв'язання суперечностей у перехідних системах є структурування конфліктних груп.

Як слушно зауважує О. Чуміков [8], якщо управління конфліктом передбачає діяльність, спрямовану на примирення несумісних інтересів відповідно до деякого порядку, то виникає питання про носіїв цих інтересів. Дійсно, коли наявність будь-яких конфліктних інтересів фіксується об'єктивно, а його суб'єкти невиразні або розпорошені, то говорити про близьке розв'язання конфлікту не доводиться. Навпаки, в перспективі слід чекати на загострення конфлікту. Адже раніше, ніж конфлікт розв'яжеться, повинні бути чітко визначені його учасники.

Виходячи з цієї ідеї, слід не тільки не перешкоджати, а й стимулювати оформлення партій, рухів та подібних організацій у перехідний період розвитку суспільства. Звичайно, вони стануть конфліктною силою щодо політичних груп, які представляють інші інтереси. Але, як зазначає С. Ліпсет, вони є також посередницькими структурами, що виконують функції об'єднання індивідів у суспільство. Неорганізовані індивіди потенційно є більш небезпечним джерелом підтримки для екстремістських сил лівого і правого ухилу, ніж ті, хто належить до організованих для конфлікту груп [9, с. 4].

К. фон Беме також підкреслює, що взагалі використання фізичного насильства в конфліктних ситуаціях характерно для неструктурованих груп, в яких відсутні організація та управління [10, с. 236–237].

Практика трансформації посткомуністичних держав також підтверджує дану тезу. Особливо чітко це простежується під час аналізу міжнародних зіткнень. Саме вони дозволяють дійти висновку про те, що засіб «приборкання стихії» – це надання стихійним національним рухам організованого, політично орієнтованого характеру, формування масових суспільно-політичних організацій, національно-культурних суспільств тощо. Демократично обрані лідери, «штаби» народних фронтів здатні відвернути розгул стихії натовпу, дають змогу перейти до діалогу між сторонами, що протиборствують.

Принциповою умовою трансформації посттоталітарних соціальних систем у життєздатні демократичні держави, що мають ефективний механізм розв'язання суперечностей у політичній, економічній та інших сферах, є створення в них багатопартійних систем, тобто структурування інтересів соціальних груп.

Як підтверджує досвід переходу цілої групи країн від тоталітаризму і авторитаризму (спочатку у ФРН та Італії, а після цього, у другій половині 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. у Греції, Іспанії, Португалії та ін.), формування і структурування системи повноцінних і дієздатних політичних партій – дуже складний процес. Так, у перші післявоєнні роки у ФРН на місцевому, земельному та загальнонаціональному рівнях виникли десятки політичних об'єднань, хоча окупаційні власті в різні способи перешкоджали появі дрібних партій, стимулювали концентрацію політичних сил Західної Німеччини у декількох великих організаціях. Процес формування життєздатної багатопартійної системи тут тривав близько десяти років. Поступово дрібні партії як самостійні політичні сили були відсунуті на задній план. Головними складовими партійної системи країни стали три великі партії: блок ХДС/ХСС, а також СДПН та ВДП.

Аналогічно розвивалася ситуація в Італії, Греції та особливо Іспанії і Португалії, де на політичній авансцені (так само, як у ФРН) з'явилася безліч партій (в одній тільки Португалії їх налічувалося близько трьохсот). Партіям, які нині діють у цих країнах, аби довести свою життєздатність, довелося багато разів витримати випробовування виборами. Подібний шлях повторюють сьогодні й політичні партії в Україні, інших перехідних країнах.

Важливим показником життєздатності та ефективності багатопартійної системи як механізму структурування конфліктних груп є її плюралістичність, яка передбачає не тільки численність партій, а й наявність серед них опозиційних, у тому числі й партій, що виступають з радикальними програмами. Наявність у політичному житті партій, які не поділяють цінності політичного ладу, в рамках котрого вони діють, і які мають свої оригінальні концепції розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, стимулює політичну

змагальність, змушує уряд (правлячу партію) постійно бути на висоті, не втрачати почуття реальності, боротися за те місце, яке він посідає.

Іншою ознакою політичного плюралізму є присутність в опозиції партій правого і лівого толків. Ці дві опозиції, знаходячись по обидва боки від центру влади у стані перманентного конфлікту, взаємно компенсують одна одну, що надає політичній системі суспільства стабільності. В умовах плюралістичної багатопартійності різноманітні соціальні, групові інтереси і потреби знаходять своїх захисників та опонентів. Існування політичної опозиції дозволяє не вбачати владі її помилок, стримує зростання бюрократизації, примушує уряд діяти більш ефективно, у тому числі з розв'язання в суспільстві конфліктів, що виникають.

Наступним інструментом структурування конфліктних груп у трансформаційних соціальних системах є формування масових суспільних організацій. Основними передумовами, що спонукають людей вступати в суспільні організації та рухи, можуть бути такі: погіршення їхнього матеріального стану; незадоволеність деяких груп людей цілями суспільного розвитку та його результативністю; відчуження системи влади від народу, коли люди, позбавлені справедливого представництва в політичних структурах, відчувають безсилля, переживають почуття відчуженості від влади та ін. З перелічених передумов зрозуміло, що суспільні рухи, які виникають незалежно від ідейних симпатій та антипатій їхніх учасників, намагаються вирішити політичними засобами загострені суперечності, які вони не в змозі розв'язати без певної форми масовості та організованості.

Черговим напрямом з оптимізації механізмів розв'язання суперечностей у перехідних процесах є створення умов для формування правової держави і громадянського суспільства, основними якісними характеристиками яких є: відкритість, плюралістичність, пластичність, високий ступінь організованості, певний рівень надмірності, можливість вертикальної і горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків тощо [11, с. 7–26]. Саме досягнення певного значення цих якісних характеристик й означає завершення трансформації, тобто перехід від тоталітаризму до демократії.

Висновки. Під механізмом розв'язання соціальних суперечностей можна розуміти механізм раціоналізації дій суб'єктів соціальної системи за посередництвом законів, моральних, релігійних та культурних норм, правил, традицій, політичної і економічної доцільності та ін.

Основними модифікаціями механізму розв'язання суперечностей і управління конфліктами в сучасному суспільстві є економічні інститути, політико-правові інститути, інститути культури та соціалізації, мораль, релігія, традиції тощо. Серед головних напрямів оптимізації цього механізму у трансформаційних умовах можна виділити: інституціоналізацію конфліктів, легітимацію конфліктів, структуризацію конфліктних груп, формування правової, демократичної держави та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Coser L. A. (ed) Political sociology: Selected essays / L. A. Coser – N. Y., 1966. —P. 85.
2. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
3. Данильян О. Г. Політико-правові інститути як механізми розв'язання соціально-політичних суперечностей / О. Г. Данильян // Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність : монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол., Л. М. Герасіна (наук. ред.), В. Д. Водник та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Ін Юре, 2005. – 384 с.
4. Куркин Б. А. Проблемы демократической организации общества в политологии ФРГ/ Б. А. Куркин // Зарубежная политическая наука: история и современность. Вып. 2. – М. : Наука, 1990. – Вып. 2. – С. 24 – 32.
5. Луман Н. Социальные системы: Очерк общей теории / Н. Луман // Западная теоретическая социология 80-х годов : реф. сбор. – М. : АН СССР. ИНИОН, 1983. – С. 41 – 64.
6. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социс. – 1994. – № 5. – С. 142–147.
7. Coser L. A. The termination of conflict / L. A. Coser // Readings in social evolution and development. – N. Y., 1966. – P. 141–151.
8. Чумиков А. Н. Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия / А. Н. Чумиков // Социс. – 1995. – № 3. – С. 52–57.
9. Lipset S. M. Consensus and Conflict: Essays in political sociology / S. M. Lipset— New Brunswick / Oxford : Transaction books, 1985. – P. 3–54.
10. Beyme K. von. Interessengruppen in der Demokratie / K. von Beyme // Wunch. : Piper, 1974. – S. 236–237.
11. Проблеми права і влади в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.

ПРОБЛЕМА ОПТИМИЗАЦИИ МЕХАНИЗМОВ РАЗРЕШЕНИЯ ПРОТИВОРЕЧИЙ В ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ОБЩЕСТВАХ

Данильян О. Г.

Рассмотрена сущность механизма разрешения противоречий и управления конфликтами. Сделан вывод о том, что основными модификациями механизма разрешения противоречий и управления конфликтами в современном обществе являются экономические институты, политико-правовые институты, институты культуры и социализации, мораль, религия, традиции. Обоснованы основные направления оптимизации этого механизма в трансформационных условиях: институционализация конфликтов, легитимация конфликтов, структуризация конфликтных групп, создание условий для формирования правового, демократического государства и гражданского общества и др.

Ключевые слова: *механизм разрешения противоречий, оптимизация, институционализация конфликтов, легитимация конфликтов, структуризация конфликтных групп, правовое государство.*

THE PROBLEM OF OPTIMIZING THE MECHANISMS FOR THE RESOLUTION OF CONTRADICTIONS IN TRANSFORMATION SOCIETIES

Danilyan O. G.

The article considers the essence of the mechanism of conflict resolution and management of conflicts. The conclusion is made that the main modifications of the mechanism of conflict resolution and management of conflicts in the modern society are the economic institutions, political and legal institutions, institutions of culture and socialization, morality, religion, and traditions. The author grounds the main directions of optimization of the mechanism under the conditions of transition: the institutionalization of the conflict, the legitimation of conflicts, the structuring of conflicting groups, creation of conditions for formation of a legal democratic state and civil society, and others.

Keywords: *mechanism of conflict resolution, optimization, the institutionalization of the conflict, the legitimation of conflicts, the structuring of conflicting groups, legal state.*

УДК 37.013.78

*О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;
О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

З методологічної точки зору проаналізовано деякі шляхи формування лідерських якостей студентів вищого навчального закладу.

Ключові слова: *лідерство, позанавчальна діяльність, виховна робота.*

Актуальність проблеми. Соціально-політичні та економічні перетворення, що відбуваються в сучасному суспільстві, потребують кардинальних змін у всіх сферах життєдіяльності. У політиці і економіці, науці і освіті потрібні люди, здатні проектувати і розвивати суспільні процеси в позитивному руслі, об'єктивно приносити користь суспільству. Подальший розвиток нашого суспільства залежить від людей, що володіють нестандартним мисленням, творчою уявою, певними лідерськими якостями, демократичною культурою, здатних взяти на себе відповідальність у розв'язанні проблем економічного, політологічного та культурологічного порядку. Не викликає сумніву теза, за якою сталим може бути розвиток саме такого суспільства, яке переглянуло

систему традиційних поглядів на нові покоління, саму систему взаємовідносин поколінь, той інноваційний потенціал розвитку, носієм якого є молодь.

У зв'язку із цим нині надзвичайно актуалізуються пошук і використання виховно-освітнього ресурсу вищого навчального закладу (ВНЗ) для формування лідерських якостей студентів. Для дослідження цього феномену до теперішнього часу створено необхідні теоретичні та практичні передумови.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що тема лідерства привертала увагу представників різних напрямів протягом багатьох століть. Досить згадати погляди та судження мислителів давнини: Арістотеля і Т. Гоббса про людину як суспільну тварину; К. Гельвеція, Р. Декарта, І. Канта і Д. Юма про якості людської особистості; К. Маркса і Ф. Енгельса про суспільну сутність людини. У сучасній західній літературі проблеми лідерства представлені дуже широко, їх розглядають такі вчені, як Р. Богардус, Ж. Блондель, Б. Басі, Д. Дженнінгс, К. Левін, Р. Такер, С. Хук, А. Херманн та ін. Аналізу феномену лідерства присвячено також роботи російських та українських філософів М. Бердяєва, В. Кохановського, О. Сердюка, Й. Завадського, О. Кузьміна, О. Мельника, Є. Андрієнка, В. Давидова, О. Запорожця, Я. Коломинського та ін.

Проте у розглядуваній сфері продовжує зберігатися низка суперечностей між потребою сучасного суспільства в людях з вираженими лідерськими якостями і недостатністю теоретичного осмислення проблеми формування лідерських якостей людини; очевидною необхідністю педагогічного супроводу формування лідерських якостей особистості та відсутністю педагогічних концепцій такого роду діяльності; зростаючим прагненням молоді зайняти значуще місце в суспільному, політичному та економічному житті країни та недостатньою готовністю педагогів надати допомогу молоді у формуванні системи якостей, що забезпечують реалізацію даного прагнення.

Отже, актуальність проблематики формування лідерських якостей особистості є підставою для написання цієї статті, яка ставить за *мету* з соціально-філософського погляду проаналізувати деякі шляхи формування лідерських якостей студентів ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні важко говорити про цілісну теорію, яка б об'єднала всі сучасні наукові дослідження, пов'язані з комплексним вивченням феномену лідера і лідерства в найширшому його розумінні. Традиційно проблематика лідерства розглядається в різних теоріях: теорії рис особи лідера, ситуаційній теорії лідерства, концепції організаційної поведінки, системній теорії лідерства та ін. Для працівників вищої професійної освіти принципово важливим є той факт, що в усіх позначених теоріях лідерство розуміється або як процес групової взаємодії та міжособистісного впливу, або як реалізація функції диференціації в студентській групі [10]. Кожна із зазначених теорій піддається фахівцями різнобічній критиці, але наукові результати так чи інакше використовуються на практиці.

У сучасних умовах випускник ВНЗ повинен володіти не тільки професійними знаннями, вміннями та навичками, а й певним набором лідерських якостей, що дозволяють йому успішно реалізовувати свій творчий потенціал у практичній діяльності. Однак у масовій практиці вищої школи сьогодні не повною мірою використовуються соціально-виховні умови навчального процесу, які можуть сприяти формуванню лідерських якостей студентів. Відповідно виникає необхідність у виявленні основних тенденцій, принципів, психолого-педагогічних умов і технологій, що сприяють формуванню та розвитку лідерських якостей особистості в навчальному процесі ВНЗ.

Досягненню реальних цілей вищої освіти допомагає залучення студентів у позанавчальну діяльність, оскільки далеко не завжди здатності лідера можуть бути розвинені лише в процесі навчальній діяльності. Виховна робота у системі вітчизняної вищої освіти спирається на історично сформовані традиції світової цивілізації. Її основними принципами є загальність освітнього простору, поєднання загальнолюдських цінностей з національними і регіональними традиціями, повага до праці та професіоналізму, превалювання духовного над матеріальним, моральне, естетичне, екологічне та патріотичне виховання, пріоритет здорового способу життя, ефективність соціальної взаємодії, вільне самовизначення та самореалізація особистості.

Дуже цікавим є американський досвід у сфері формування та розвитку лідерських якостей. Числені монографії американських авторів з проблем лідерства, а саме взаємовідносини лідера і послідовників, діяльності лідера у групі пояснюється сформованою в 70-х роках ХХ ст. у США тенденцією переходу від індивідуальних цінностей до цінностей організації. З 80-х років лідерство стає предметом соціологічних, психологічних та економічних дисциплін, досліджуються шляхи і способи розвитку лідерських якостей особистості. Виникає ціла «філософія» лідерства. Останніми десятиліттями здійснюються спроби створити комплексні моделі розвитку лідерства, синтезувати досягнення колишніх теорій та подолати їхню обмеженість. Подібній проблематиці присвячено роботи американських дослідників Р. Бейлза, Е. Айзенберга, Г. Сімза та П. Лорензі, П. Коестенбаума [1; 4; 9; 12].

Лідерство, необхідність розвитку лідерських якостей розглядаються як одне з основних завдань вищої школи США. Лідерство, на думку відомого фахівця з філософії організацій та менеджменту міжособистісних відносин П. Друкера, – це здатність підняти людське бачення на рівень найширшого кругозору, вивести ефективність діяльності людини на рівень високих стандартів, а також здатність формувати особистість, виходячи за звичайні оточуючі її межі [3, с. 159–160]. При вихованні лідерських якостей, розробленні та здійсненні лідерських програм величезна увага завжди надавалася виховній роботі зі студентами в університетах США [5]. Виявилось, що

позанавчальна, громадська робота створює оптимальні умови для формування лідерських якостей молоді. І в цьому випадку лідерство означає соціальну активність, або «активну життєву позицію», яка вважається надзвичайно корисною для молодої людини [8]. У першу чергу в такій позиції молодого фахівця зацікавлені роботодавці, оскільки вона є певним гарантом свіжих ідей, неординарних підходів, сміливих рішень, що завжди забезпечує розвиток економіки. Крім того, такі якості є підставою для прищеплювання управлінських умінь. Роботодавець зацікавлений у тому, аби одержати потенційного керівника.

В усіх університетах та коледжах США існують спеціальні відділи, що пропонують різноманітні лідерські програми. Найчастіше такі відділи виконують завдання розвитку у студентів моральної свідомості, лідерських якостей і прагнення добровільного служіння суспільству (наприклад, Center for Student Leadership, Ethics and Public Service [2]). Вважається, що особистість має володіти трьома такими якостями: активною життєвою позицією, моральністю та бажанням служити суспільству. Подібні центри пропонують найрізноманітніші програми для розвитку лідерських якостей, починаючи від формування університетської команди для участі в міжуніверситетських змаганнях з етичних дебатів і закінчуючи спеціальними курсами. Слухачі таких курсів одержують знання про те, як експериментувати, не боятися ризикувати, планувати майбутнє, одержувати допомогу від інших людей, планувати невеликі перемоги, розвивати співробітництво, надавати допомогу іншим людям, здійснювати співробітництво тощо, вчать ся волонтерській діяльності. Волонтерська робота, що включає різні види служіння суспільству, є надзвичайно популярною серед американських студентів. В університетах США вельми поширені студентські волонтерські організації, які займаються пошуком волонтерської роботи, здійснюють зв'язок між соціальними службами штату і студентами та формують банк даних волонтерських можливостей [13]. Студент може займатися тим, до чого має більшу схильність. Це такі сфери, як навколишнє середовище (тварини, організація відпочинку, допомога при катастрофах, поліпшення території), здоров'я (донорство, старі люди, інваліди, допомога при госпіталах), виховання та освіта (громадська школа, позашкільна програма, коледж, освіта дорослих), адвокатство (реєстрація виборців, допомога при виборах, діяльність, пов'язана із судовою, кримінальною системою, гласність), бездомні та голодуючі (забезпечення та організація харчування, збирання продовольства, робота у притулках), родини та діти (критичні ситуації), допомога персоналу різноманітних піклувальних організацій, навчання комп'ютерним технологіям і т. д. Основними цілями студентської волонтерської роботи є акцентування важливості служіння суспільству, розвиток у молоді почуття громадянської відповідальності, виховання по-

треби та бажання надавати допомогу іншим, поширення серед студентства зацікавленості у волонтерстві, створення умов для рефлексії і аналізу індивідуальної ідентичності, ціннісних орієнтацій та етики. Майбутній лідер має гармонійно поєднувати «вміння управляти» та «вміння підкорятися», володіти розвиненою емпатією, чуйно реагувати на чужий біль [14].

Залучення студентів до громадської діяльності сильно впливає на розвиток лідерських здатностей. У першу чергу це справляє величезний і позитивний вплив на пізнавальний та емоційний розвиток. Відповідно до дослідження Р. Гарольда [7] через участь у студентських організаціях і громадській діяльності може бути розвинена низка специфічних умінь та навичок. Р. Гарольд виділяє такі здатності, як лідерські здатності, здатності міжособистісної взаємодії, здатності планування програм, здатності ухвалення рішень, розв'язання проблем та конфліктів, здатності до критичного мислення, здатності до постановки цілей, делегування повноважень, керування фінансами, залучення до співробітництва, здатності до суспільної діяльності. Всі ці здатності важливі для успішної професійної та управлінської кар'єри.

Спираючись на досягнення соціальної філософії, філософії освіти, соціології, культурології, психології, педагогіки, система вітчизняної вищої освіти у XXI ст. має орієнтуватися на створення оптимальних умов для становлення гармонійно та всебічно розвиненої особистості компетентного фахівця, яка творчо мислить, здатна до самовдосконалення та самореалізації, володіє почуттям відповідальності, громадянської самосвідомості та активності, формувати умови для реалізації особистісного потенціалу студентів з метою оптимізації соціального життя, стимулювати розвиток у студентів потреби в служінні суспільству та розвивати лідерські якості. Для досягнення цих цілей необхідно стимулювати соціальну активність студентів, навчати їх командній взаємодії та взаєморозумінню, відпрацьовувати навичок спільного розв'язання проблем, більш ефективної організації власної діяльності [6].

Однак слід зазначити, що існуюча система вищої освіти приділяє недостатню увагу питанню формування та розвитку лідерських якостей у студентів. Відсутній комплекс цілеспрямованих заходів щодо розвитку цих важливих якостей, необхідних особистості для успішного професійного зростання. Більшість студентів не можуть повноцінно виявити свої лідерські якості. Аналіз існуючих програм формування лідерських якостей особистості показує, що вони не відповідають інтересам сучасного студента, а призначені в основному для дітей шкільного віку.

Сьогодні система вітчизняної освіти зазнає істотних змін в організаційній структурі, навчально-виховний процес переорієнтується на принципи та цінності гуманістичної педагогіки. Змінюються завдання освіти в цілому та ВНЗ зокрема. Одним із завдань ВНЗ є формування активної особистості, роз-

виток організаторських здібностей та компетенцій кожного члена студентського колективу. При цьому питанням, що найбільше цікавить учених, залишається питання про створення ефективних педагогічних умов, які б сприяли процесу становлення лідера. Отже, необхідність створення програм формування лідерських якостей у студентів ВНЗ є очевидною. Сучасна вища школа мусить допомагати кожному студенту у визначенні себе як відповідальної, вільної у своєму творчому обранні, активної та ініціативної особистості. При цьому ключовими характеристиками формування організатора виступають особистісні орієнтації, засновані на прийнятті викладачем особи кожного студента як неповторної індивідуальності, що має власні інтереси, потреби, погляди, особистісні цінності і прагне реалізації права обрання шляху саморозвитку та самовизначення.

Від активної життєвої позиції випускника ВНЗ, від наявності у нього лідерських якостей багато в чому залежить його конкурентоспроможність як майбутнього фахівця. Відомо, що впевнені в собі молоді люди, які добре вміють формулювати і презентувати власні думки та ідеї, набагато швидше влаштовуються на роботу після закінчення навчального закладу. Вони краще просуваються службовими сходами, у короткий строк досягають гідної зарплати. Інакше кажучи, вони є найуспішнішими в кар'єрі та житті [11].

Таким чином, на підставі викладених вище тез, можна зробити **висновок** про те, що навчально-виховний процес у ВНЗ має бути спрямовано на створення ефективних педагогічних умов для формування активного та ініціативного лідера, орієнтованого на творчий розвиток свого колективу, розкриття потенціалу кожного члена своєї команди. Саме у студентські роки найбільш повно розкриваються організаторські схильності, формуються і розвиваються вміння та навички лідера, лідерські якості, необхідні для ефективного керівництва колективом. Участь у позанавчальній діяльності впливає на внутрішній світ людини, оскільки вона висвітлює важливість служіння суспільству, акцентує цінність громадянської відповідальності, професійної та загальнолюдської етики. Вона дає можливість реалізувати на практиці особистісну громадянську відповідальність через співробітництво з іншими людьми та розвивати такі цінності, як чесність, особистісна самосвідомість, толерантність, цінність культурної розмаїтості, екологічне мислення та ін. Всі ці здатності та цінності, що розвиваються вищою освітою, можуть допомогти особистості стати справжнім лідером, що відповідає духу постіндустріальної епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Balse R. F. Social Interaction Systems: Theory and Measurement / Robert Freed Bales. – Transaction Publishers, 2001. – 396 p.

2. Centre for Student Leadership, Ethics and Public Service / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.ncsu.edu/csleps/>
3. Drucker P. F. The practice of management / Peter, F. Drucker. – HarperBusiness, 2006. – 416 p.
4. Eisenberg E. M. Organizational Communication: Balancing Creativity and Constraint / E. M. Eisenberg, H. L. Goodall, Angela Trethwey. – Bedford/St. Martin's, 2009. – 448 p.
5. Exploring Leadership: For College Students Who Want to Make a Difference (Jossey-Bass Higher and Adult Education) [Paperback]. – Jossey-Bass, 2006. – 512 p.
6. Fairholm M. R. Understanding Leadership Perspectives: Theoretical and Practical Approaches / M. R. Fairholm, G. W. Fairholm. – Springer, 2010. – 208 p.
7. Harrold R. Curricular and Extra-curricular Work / R. Harrold // The Bulletin, March, 2002. – P. 31–39.
8. Jacoby B. Civic Engagement in Higher Education: Concepts and Practices / B. Jacoby. – Jossey-Bass, 2009. – 288 p.
9. Koestenbaum, P. Leadership, New and Revised: The Inner Side of Greatness, A Philosophy for Leaders / P. Koestenbaum. – Jossey-Bass, 2002. – 400 p.
10. Kouzes, J. M. The Leadership Challenge / J. M. Kouzes, Barry Z. Posner. – Jossey-Bass, 2008. – 416 p.
11. Ruggero E. The Leader's Compass: A Personal Leadership Philosophy Is Your Key to Success / E. Ruggero, D. Haley. – Academy Leadership Publishing, 2005. – 139 p.
12. Sims H.P. The New Leadership Paradigm: Social Learning and Cognition in Organizations / H. P. Sims, P. Lorenzi. – Sage Publications, 1991. – 328 p.
13. Students Volunteer / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://studentsvolunteer.com/>
14. The Handbook for Student Leadership Development / S. R. Komives, J. P. Dugan, J. E. Owen, C. Slack, W. Wagner. – Jossey-Bass, 2011. – 448 p.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

С методологической точки зрения проанализированы некоторые пути формирования лидерских качеств выпускника высшего учебного заведения.

***Ключевые слова:** лидерство, внеучебная деятельность, воспитательная работа.*

METHODOLOGICAL GROUNDS OF LEADERSHIP DEVELOPMENT OF UNIVERSITY STUDENTS

Panfilov O. Y., Savchenko O. O.

The article deals with methodological analysis of some ways of leadership development of higher school graduates.

***Keywords:** leadership, extra-curricular work, educational work.*

УДК 321.316.46

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
М. В. Толочко, здобувачка

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІДЕР: ХТО ВІН? (ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

Розглянуто деякі аспекти мистецтва управління – політики. Проаналізовано риси характеру, які мають бути притаманні політичним лідерам. Зроблено висновок про те, що в умовах «одужування» хворого українського суспільства повинен активізуватися політичний лідер-патріот, якому притаманні лише найкращі риси характеру – сильна воля, далекоглядність, стійкість у поглядах, воля до влади, здатність діяти.

Ключові слова: політика, політичний лідер, влада, суспільство.

Лідерство – це вміння бачити напрям,
створити команду і надихнути людей
особистим прикладом і словом.

Ейдер Джон

«Of the people, by the people, for the people...»

Авраам Лінкольн

Актуальність проблеми. Україна ХХІ століття. 2012 рік. Куди ми йдемо? Це питання завдає собі кожен свідомий українець. Це риторичне питання болить. Колись Іван Мазепа писав: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути. ...Як не помислити й не подумати про себе самих?...» [1, с. 42]. Найбільшу слабкість і провину, найбільшу ідейно-світоглядну незрілість політичного українства Ю. Бадзьо, наприклад, вбачає у тому, що ми, опинившись в умовах свободи, юридично утвердивши державну незалежність, не поставили на весь зріст перед владою і всім суспільством українського національного питання. Раціоналістична картина реальності нам не до вподоби. Треба шукати вихід [2, с. 87].

А вихід є завжди. Треба зрозуміти проблему незрілості українства. У чому ж вона виявляється? Суспільна необхідність в оновленні політичних і економічних структур потребує здорового культурного і морального підґрунтя. Першим індикатором хворого суспільства є аморальні вчинки та дії політичної еліти. У духовно хворому суспільстві неможливі політична і економічна стабільність. Розв'язання проблем пов'язане з поступовим позбавленням владних структур від деформацій і спотворень [13, с. 73]. Але насамперед потрібно вирішити проблему хворого суспільства. Чому ж воно таке?

Підставою національної ідеї здорової нації Д. Донцов убачав у зміцненні волі нації до життя, до влади, до експансії. «... Там, де зламується в нації її агресивний характер, заламується рівночасно й запал до оборони своїх прав.... Коли отже українська ідея хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщину невільничих часів. Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. “Фанатизм”, “інстинктовані почуття”, “емоційність” замість “розумовості”, дух “національної нетерпимості”, – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже й молоде українство. На місце amor intelektualis повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жадних “чому”» [12]. Нація, яка хоче панувати, повинна мати панську психіку народу-володаря. Нагадуються слова одного вченого: «Ми повинні змінити себе, а насамперед викинути усталене, залежане твердження про себе як про рабів. Ми живемо у вільній країні, ми згідно ст. 5 Конституції України є єдиним джерелом влади!..»

Отже, потрібен лідер, який би згуртував навколо себе прогресивні сили у суспільстві і повів до політичного реформування та зміцнення державної незалежності України. Сьогодні багато дослідників вважають, що одним з ключових напрямів політичного і соціального розвитку є чинник лідерства (Л. Кочубей).

Мета статті – розглянути феномен політичного лідера, проаналізувати риси характеру, які повинні бути притаманні політичному лідеру.

Виклад основного матеріалу. Слово «лідер» (від англ. *leader* – той, хто веде, перший, що йде попереду) – той, хто веде, голова, вождь, член групи, всі учасники якої визнають його авторитет, покладаються на нього в ухваленні найбільш серйозних рішень у державі.

Інтерес до феномену лідера, спроби осмислити цей складний соціальний феномен був притаманний ще античним мислителям. Так, античні історики Геродот, Фулідід, Плутарх та інші ставили в центрі своїх оповідань дії лідерів – монархів, вождів, полководців.

Античний філософ Платон зображав лідера як людину з природженою схильністю до знання, любов'ю до історії, що має такі риси характеру, як скромність, благородність, справедливість.

Значний внесок у розуміння феномену політичного лідера здійснив Н. Макіавеллі. Він дав розгорнутий опис лідера-государя. У його розумінні політичний лідер – це государ, який об'єднує, репрезентує все суспільство і використовує для збереження свого панування і підтримки громадянського порядку будь-які засоби, у тому числі хитрість і силу [7].

Теорію лідера-надлюдини розвинув німецький філософ Ф. Ніцше. Французький соціолог Г. Тард уважав, що лідер є рушійною силою суспільного процесу.

Американські соціологи Р. Снайдер, Б. Сопін, М. Херманн розробили типологію політичного лідера.

Сучасні українські дослідники також багато уваги приділяють аналізу феномену лідера взагалі і політичного лідера зокрема (Д. Видрін, О. Горбач, О. Гришков, Л. Васильєва, М. Карпенко, Л. Кочубей, С. Кузнецова О. Петруненко, О. Покальчук, Г. Фесун, І. Юрченко та ін.).

Отже, проблема політичного лідерства тісно пов'язане з політикою. Якщо політика постає як мистецтво управління, то є підстави для того, аби сам процес управління розглядати не просто як певну безособистісну функцію, що об'єднує «тих, хто управляє» та «тих, ким управляють», але як процес керівництва, коли окремі суб'єкти акумулюють навколо себе критичні маси політичної енергії і спрямовують її на досягнення тих чи інших цілей. Потреба у лідерстві має своїм джерелом необхідність загальної організації життя громадянського суспільства. Звідси, феномен політичного лідерства з погляду на процеси становлення і розвитку громадянського суспільства – це невід'ємна складова структуризації політичного простору і політичного процесу в цілому, що конституюється через відносини домінування між різними суб'єктами політики, в результаті яких у ході політичної діяльності або окремих політичних інтеракцій виділяється повноважний індивідуальний або колективний носій і одночасно репрезентант певних політичних інтересів, потреб, цінностей, які існують на рівні громадянського суспільства [11, с. 315].

Відтак, потрібен вождь, авторитет, Мойсей, який буде вести... Самі ми нікуди не підемо. Ця гостра проблема постає і перед Україною, адже, аналізуючи історію, пригадуємо, що істинних лідерів, мудрих можновладців, талановитих керівників на теренах Української землі було небагато. Тож хто такий український лідер? Яким він має бути?

Загалом політика – це сфера суспільної діяльності, яка слугує ефективному управлінню державою та її суспільними ланками. Для ефективності такого управління дуже важливими є відповідність національним інтересам, розуміння національної держави як політичного інституту, зазначає О. Горбач.

Політику мають бути притаманні сильна воля, внутрішня психологічна організація, далекоглядність, розуміння національних інтересів держави, зрештою істинний патріотизм [3, с. 121].

М. Вебер писав, що політика означає прагнення участі у владі чи до справляння впливу на поділ влади, чи то між державами, чи то усередині держави між групами людей, які вона в собі містить. Хто займається політикою, той прагне влади: або влади як способу, що підкоряється іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або влади «заради неї самої», аби насолодитися почуттям престижу, яке вона дає. «За рахунок» політики як професії живе той, хто прагне зробити з неї постійне джерело доходу, «заради політики» той, у кого інша мета. Хто хоче займатися політикою взагалі і зробити її своєю єдиною професією, повинен усвідомлювати ... етичні парадокси і свою відповідальність за те, що під їх впливом вийде із нього самого. Адже він спуту-

ється з диявольськими силами, які підкараулюють його при кожній дії насильства (політичного. – *Авт.*). Отже, політика – це потужне повільне буріння твердих пластів, що проводиться одночасно з пристрасстю і холодним окоміром. І лише той, хто впевнений, що не похитнеться, якщо з його точки зору світ виявиться занадто нерозумним або занадто підлим для того, що він хоче йому запропонувати, лише той, хто всупереч усьому здатний сказати «і все-таки!», – лише той має професійне покликання до політики» [4].

Українському політикуму має бути притаманна риса «другого шансу». У ст. 1 Конституції України проголошено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. На жаль, це лише норма – мета. Але, здійснюючи реформи, перетворення, політик-лідер повинен не боятися поразки, і навіть, зазнаючи її, намагатися протидіяти. Україні лише 20 років.. У нас немає сталих демократичних традицій, у нас лише починає розвиватися громадянське суспільство, тому можливі і падіння. «Сучасний етап українського політичного розвитку визначають як перехідний. Розпад колишньої колективної ідентичності, створення нової універсальної картини світу, активізація проявів дії особистості маргінального типу – такими є ознаки, що в ньому виявляються. Усе це актуалізує звернення до проблеми виникнення передумов становлення в Україні відкритого громадянського суспільства, характерною ознакою якого є наявність сталого інституту політичного лідерства» [14, с. 7].

Професійна діяльність будь-кого має бути зумовлена потребами народу, здійснюватися в найбільш ефективний спосіб. До того ж функціонування політичного лідера не повинно обмежуватися лише передвиборчою кампанією як способом отримання бажаної влади. Адже щасливою є та держава, в якій більшість народу не знає своїх керівників [9, с. 35].

Лідер знає, у чому полягають інтереси людей, з якими він пов'язаний за професійною діяльністю, завжди готовий їх відстоювати, здатний зрозуміти турботи окремої людини. За словами В. Чернишева та А. Двініна, лідер – це людина з представницькими нахилами і здібностями. Він виразник загальних для колективу позицій його членів [10, с. 307].

Лише будучи вихідцем з народу, можна знати його потреби, бажання, прагнення. Знати, що йому болять. Не можна ізольовано від суспільства створити політичну силу і пропагувати якісь ідеї. Лише громадянське суспільство мусить сконструювати політичну свідомість, виховати у політика тільки найкращі риси, особливо політика-лідера.

Політика неможлива без політичних лідерів. Проте їхня діяльність відбувається за певних умов, відмінних залежно від історичних, географічних чинників, типу суспільства загалом, типу політичного режиму, парадигми розвитку суспільства, рівня його соціально-економічного і технічного розвитку, типу культури, міри долучення конкретного суспільства до світового

співтовариства. «Хто є акторами світу політики?» – запитує французький політолог Ж.-М. Денкен і пропонує відповіді: індивіди, групи (класи, нації). Компромісною точкою зору такими суб'єктами можна назвати групи, що склались на базі процесу інституціоналізації: вони існують незалежно від індивідів, які є їх конкретною опорою [13, с. 73]. Важко переоцінити роль лідера у політичному процесі, виборчій кампанії, але слід пам'ятати, що результативність дій за крісло можновладця, ефективне наближення перемоги можливі лише у сполученні особи політичного лідера, вміло вибудованого іміджу, професіоналізму його команди і, звісно, політичної активності виборців, що позначається на сприйнятті іміджу політичного лідера у виборчій кампанії [8, с.200]. Ще Н. Макіавеллі зазначав, що вчинки правителя оцінюються за його результативністю. Важливі не моральні якості, а політична доцільність дій/бездіяльності політика після аналізу політичної дійсності [7]. Та, незважаючи на застосування найсучасніших іміджевих технологій і значне зростання рейтингу політика, при випробуванні такого політика справою вся його вивірена іміджева конструкція може бути вщент зруйнована [8, с. 200].

О. Траверсе відзначає, що головним критерієм політичного лідерства є ефективність його дії, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка бачить власну перспективу в його існуванні. Без широкої соціальної підтримки політичне лідерство не може відбутися [13, с. 73–76]. Отже, політичне лідерство – це здатність діяти, підкріплена певною системою соціальних і політичних інститутів [14, с. 6–7]. Здатність діяти означає не просто виконувати якісь завдання якісно, а й вкладати всього себе у справу, поєднувати розумові здібності, досвід, практику, втілювати не тільки букву, а й дух закону. Політик-лідер повинен взаємодіяти з народом.

Та чи повинен він прагнути панувати над кимось, чи повинна бути у нього воля до влади? На ці запитання знаходимо відповідь у концепції Ф. Ніцше, який найвищим типом людини вважав надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією філософа на догматичне християнство, яке, на його думку, зробило людину слабкою, покірною і приниженою. Все краще в людині знищило християнство, яке завжди було на боці слабких, настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На противагу християнському ідеалу Ф. Ніцше дає свій ідеал людини – владної, сильної. Він писав: «“Бог помер!”, бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому – “Хай живе Бог!, але не Бог безсилих рабів, а Бог всесильних суперменів”» Отже, воля до влади є рушійною силою потоку становлення і першоосновою всього існуючого, це визначальний стимул діяльності, головна здатність людини. Життя – це воля до влади, і пізнання, і краса, і мораль, і релігія, і всякі дії – все це воля до влади... Це основа права сильного, природженого аристократа, абсолютно вільного, який не зв'язує

себе жодними морально-правовими нормами. А мораль, яка проповідує любов до ближнього, отже, підриває волю до влади, має бути відкинута. Йдучи за принципом «чим гірше – тим краще», бачив у ньому визрівання волі, адже демократизація суспільства породжує ненависть до нівелювання людей, демократія – одночасно несвідома передумова вирощування тиранів, а демократичне роздрібнення характерів призводить до того, що навіть не дуже сильна воля у своїх прагненнях влади має шанс на успіх, оскільки люди схилиються перед всілякою силою волі, яка наказує». Ф. Ніцше не заперечує «зворотного зв'язку» – впливу інертної сірої маси, яка є загрозою розвитку творчої особистості, на вождя [6]. Хоча філософію Ф. Ніцше різко критикують, проте останніми роками позначилася стійка тенденція до неупередженого оцінювання його творчості: захоплюють у ній духовний ризик, наявність постійної внутрішньої опозиції, здатність відмовитися від виношених, але вже «зношених» переконань. Та й справді, чи може бути у керма держави людина, яка пасивно ставиться до влади, є слабкою? Напевно, ні. Все ж таки це повинна бути сильна особистість, воля до влади якої визріла в процесі демократизації суспільства, в процесі «одужування» хворого суспільства, формування із сірої інертної маси народу.

Д. Донцов у роботі «Націоналізм» писав про моделі нового духа – людину нової еліти, людину з основними прикметами нового лицарства: мудрістю, шляхетністю, відвагою, протиставляючи їй людей вмираючої псевдоеліти, безідейних поталайків і матеріалістів. Продовжуючи погляди Ф. Ніцше, він зазначав: «...у чистім виді виявляється воля до влади в нічим не прикрашенім, голім стремлінні до неї, в жадобі панування...» [12].

Ще одна суперечлива концепція простежується у творі Н. Макіавеллі «Государ»: для досягнення мети політичної діяльності всі засоби є прийнятними. Правитель має право на політичні інтриги, адже мета завжди виправдовує засоби. Той, хто хоче зберегти владу повинен набути вміння відступати від добра і користуватися цим вмінням за належністю. Не слід падати, думаючи, що піднімуть. Навіть якщо виручать з біди – це небезпечно для політика, адже він опинився у становищі принизливого і залежного. Лише ті способи захисту добрі та надійні, які залежать від нього самого, від його мужності. Політику необхідно дбати про свій образ в очах народу: популярні рішення виконувати самому, а непопулярні покладати на підвладних осіб. Він не повинен падати духом, а навпаки, вселяти надію в тих, хто його оточує, – тоді він ніколи не помилиться в народіві, а переконається в стійкості подібної опори. Проте мораль людей непостійна: якщо повернути їх у свою віру легко, то притримувати в ній важко. Коли віра в народу зникне, необхідно змусити повірити його силою: утвердити у вірі тих, хто ще не вірив, і змусити повірити тих, хто вже не вірив [7]. Правила політики, за Н. Макіавеллі, жорстокі, цинічні, аморальні, безпринципні. Але

саме за допомогою таких політтехнологій можна одержати, а головне – утримувати владу, здійснювати реформи, перетворення у державному ладі. Це політика «отрути і кинджалу», яка пропагує жорстокість, насильство, егоїзм. Н. Макіавеллі відмежовував політику від моралі, вважаючи останню лише засобом досягнення мети. Так і виникла аморальна політика. І як слушно відмітив Я. Козельський: «Проклинати Макіавеллі будуть дуже голосно, а наслідувати дуже тихо...». Що ж до самого Я. Козельського, то він визначав, що політика – це наука застосовувати праведні наміри найбільш придатними і при цьому благосприятливими способами в дію [15]. Н. Макіавеллізм в українському політикумі наявний, правда в латентному вигляді. Вважаємо, що все ж таки він необхідний (в чітко визначених межах), адже наша держава перебуває на перехідному етапі розвитку. Режим державного правління не можна віднести ні до авторитарного, ні до демократичного, що в принципі зрозуміло з оглядом на історію.

З позиції Н. Макіавеллі вся влада належить правителю, лідеру. Але Конституція проголошує народний суверенітет, тобто повновладдя народу. Сунь Ятсен наголошував на тому, що для здійснення принципу «народ править» потрібно дати людям машину, яка віднесе їх швидко і легко туди, куди вони її спрямують. «Ця машина – конституція п'яти влад: законодавчої, виконавчої, судової, контрольної та екзаменаційної... Без екзаменів ми не бачимо навколо себе спроможних людей, і, самі того не знаючи, втрачаємо велику кількість цінних працівників. Крім того, на державну службу потрапляє немало людей, які не розбираються в політиці, а це призводить до безкінечних зловживань, засмічення правлячого апарату, зростання незадоволення в народі...» [5, с. 637–640]. Цілком погоджуємося з такою думкою, адже, для прикладу, якщо взяти список будь-якої політичної партії, ми не можемо впевнитись у тому, що абсолютно всі її члени достойні бути народними обранцями, що всі є достатньо компетентними, аби бути на таких високих посадах. Тому повинен бути екзаменаційний орган для перевірки компетентності претендентів на роль політичного актора.

Як **висновок** підкреслимо, що український лідер повинен бути сильною особистістю. Його воля до влади має бути сформована в умовах «одужування» хворого українського суспільства. Це мусить бути людина, яка прагне влади не заради влади, а віддає себе справі, є істинним патріотом своєї країни, не коливається у своїх поглядах, не обирає орієнтації на схід чи захід, а створює власну національну ідею, формулює власне українське питання. Діє згідно з принципом А. Лінкольна: від людей, людьми, для людей. На діях, а не тільки на словах виявляє свою любов і відданість народові. Подальший розвиток України (не тільки в політичній сфері) багато в чому залежить від побудови адекватної системи політичного лідерства, яка б на сучасному етапі відповідала нагальним потребам українського суспільства [13, с. 76].

ЛІТЕРАТУРА

1. Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів, 1991. – С. 42–44.
2. Бадзьо Ю. Підпільна нація. Нове завоювання України : статті / Ю. Бадзьо. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.
3. Горбач О. «Батьки і діти» у політичному просторі / О. Горбач // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 120–125.
4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М., 1998, С. 544–766.
5. Сунь Ятсен. Избранные произведения / Ятсен Сунь. – М., 1985, С. 637–640.
6. Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше. – М., 1994.
7. Макиавелли Н. Избранные произведения / Н. Макиавелли. – М., 1982.
8. Фесун Г. С. Механізми формування іміджу політичного лідера / Г. С. Фесун // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 190–202.
9. Гришаков О. О. Проблема функціонування політичного лідерства в Україні / О. О. Гришаков // Розвиток української правової системи за роки незалежності : тези доп. та наук. повідом. всеукр. наук. конф. / за заг. ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006, С. 35–36.
10. Карпенко М. В. Развитие лидерских качеств у будущих специалистов / М. В. Карпенко // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність : матеріали 5-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2008 р. : у 2 ч. ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – Ч. 1. – С. 306–308.
11. Юрченко І. Ю. Феномен політичного лідерства в процесі розвитку громадянського суспільства в Україні / І. Ю. Юрченко // Громадянське суспільство в Україні: Проблеми забезпечення правотворчої діяльності : матеріали міжнар. наук. конф. (7 квіт. 2008, м. Київ) / за ред. О. В. Скрипнюка. – К. : НДІ приват. права і підприємництва, 2008. – С. 315–317.
12. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон, 1966. – С. 363.
13. Траверсе О. Політичне лідерство. Поняття, дискурс, практика / О. Траверсе // Віче. 2006. – Вип. 17–18. – С. 73–76.
14. Траверсе О. Лідерство та керівництво в політичному просторі України / О. Траверсе // Віче. – 2008. – Вип. 2. – С. 6–7.
15. Козельський Я. Философические предложения. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVII века / под общ. ред. С. А. Покровского. – М., 1959. – С. 338–430.

УКРАИНСКИЙ ЛИДЕР: КТО ОН? (ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

Мануйлов Е. М., Толочко М. В.

Рассмотрены некоторые аспекты искусства управления – политики. Проанализированы черты характера, которые должны быть присущи политическим лидерам. Сделан вывод о том, что в условиях «выздоровления» больного украинского

общества должен активизироваться политический лидер-патриот, которому присущи только лучшие черты характера – сильная воля, дальновидность, устойчивость во взглядах, воля к власти, способность действовать.

Ключевые слова: политика, политический лидер, власть, общество.

UKRAINIAN LEADER: WHO IS HE? (PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

Manuilov E. N., Tolochko M. V.

Considers some aspects of arts management – policy. Analyzed traits to be characterized by political leaders. It is concluded that under «in a recovery» sick Ukrainian society has activated a political leader, a patriot, a characteristic of only the best traits – a strong will, foresight, firmness of opinion, the will to power, the ability to act.

Keywords: politics, political leaders, government and society.

УДК 37.013

Фінін Г. І., кандидат філософських наук, доцент

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Розглянуто особливості громадянського та патріотичного виховання в системі військової освіти Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано теоретичні основи громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання у Сполучених Штатах Америки. Запропоновано рекомендації щодо впровадження позитивного досвіду Сполучених Штатів Америки з громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання в Україні. Зроблено спробу дослідити систему патріотичного та військово-патріотичного виховання у військовій освіті Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: громадянське виховання, патріотизм, патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, Сполучені Штати Америки.

Актуальність проблеми. Патріотизм воїнів, їх почуття любові до Вітчизни, які втілюються в служінні її інтересам, має основоположне значення для розвитку армії кожної країни. Сучасна система громадянського та військово-патріотичного виховання покликана формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові норми, що дають змогу виробити вміння міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично роз-

глядати проблему з усіх боків, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізовуватися тощо. Результативність патріотичного виховання великою мірою зумовлюється тим, наскільки ті чи інші форми, методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді.

Концепція національно-патріотичного виховання молоді передбачає досягнення таких цілей: формування в молоді характерних рис патріота, активна підтримка і розвиток української державності, дотримання Конституції України, дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи, готовність до захисту Батьківщини, пошана до історичної пам'яті, любові до рідної культури, мови, національних свят і традицій, збереження та зміцнення власного здоров'я, створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання, консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління [1]. Вивчення та використання досвіду Сполучених Штатів Америки сприятиме більш ефективному досягненню цих цілей.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика патріотичного виховання в США досліджувалася багатьма українськими та зарубіжними вченими. Значний внесок у дослідження патріотичного виховання у США зробили: У. Батистич, У. Беннет, М. Берковіц, У. Кілпатрик, Г. Кіршенбаум, А. Кох, Т. Ліккона, А. Локвуд, Л. Нуссі, А. Олденквіст, О. Оришкевич, К. Райан, Дж. Рест, М. Рокич, Д. Соломон, Е. Уїнн, М. Уотсон, У. Х'юїт, Е. Шапс та ін. Філософські засади зарубіжних теорій виховання патріотичних якостей особистості розкрито в роботах Б. Вульфсона, З. Малькової, В. Мітіної, К. Салімової, В. Пилиповського, К. Шварцман та ін. Аналізу системи військової освіти США, розгляду проблем громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання присвячено роботи вітчизняних та зарубіжних учених: І. Колодія, Ю. Красильника, Р. Макарова, В. Маслова, М. Нещадима, О. Поповича, Г. Темка, М. Томчука, В. Шевченка, В. Ягупова, Р. Белаха, М. Уейкіна та ін. [2–11].

Метою статті є спроба філософського аналізу теоретичних основ громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання у Сполучених Штатах Америки.

Виклад основного матеріалу. У структурі системи військової освіти США основними джерелами підготування та комплектування офіцерського корпусу збройних сил для заміщення первинних посад є:

- військові училища (академії);
- курси позавійськової підготовки резерву (ROTC – Reserve Officers Training Corps) при цивільних вищих навчальних закладах (ВНЗ): університетах, інститутах, коледжах;

- школи родів військ (офіцерські кандидатські школи, курси підготовки офіцерів, удосконалення, перепідготовки);
- система заочного навчання;
- набір на навчання із числа ворент-офіцерів, сержантів, рядових;
- набір із числа цивільних спеціалістів (інженерів, наукових працівників, лікарів, юристів, священиків);
- набір із числа офіцерів національної гвардії, інших силових структур;
- набір із резерву [2].

Значна кількість джерел підготовки та комплектування офіцерського складу дає змогу оперативно, динамічно та з високою якістю забезпечувати збройні Сили США кваліфікованими військовими фахівцями. Щороку лише Офіцерський корпус Сухопутних військ США поповнюють 10–11 тис. осіб. Крім того, кожен із видів збройних сил має доволі розгалужену і потужну систему перепідготовки та підвищення кваліфікації офіцерського складу (післядипломна освіта). У Сухопутних військах – це армійський командно-штабний коледж (основне та заочне відділення, підготовка офіцерів резерву, відділення перепідготовки командирів, офіцерів штабів, підготовчі курси офіцерів армій інших країн); армійський військовий коледж (штабний коледж, національний військовий коледж, військово-промисловий коледж, військові навчальні заклади армій країн НАТО); національний інститут зі стратегічних досліджень; інститут з комп'ютерних досліджень; університет національної оборони (вищий інститут оборони, штабний коледж, індустріальний коледж, національний військовий коледж) [2]. Подібні системи перепідготовки і підвищення кваліфікації офіцерського складу мають також інші види Збройних Сил США.

Значна увага в закладах системи військової освіти приділяється загальноосвітній підготовці. Наприклад, в училищі у Вест-Пойнті, яке засноване в 1802 р., вона передбачає вивчення обчислювальної техніки, програмування, математики, фізики, інженерно-технічних дисциплін, хімії, географії, астрономії, топографії, креслення, англійської мови та літератури, країнознавства, однієї з іноземних мов, цивільного та військового законодавства, сучасної історії (у тому числі військової), політекономії, філософії, міжнародного права, державного устрою та управління, міжнародних відносин, військової педагогіки та психології. Найбільшу кількість годин відведено на вивчення математики та іноземної мови. Офіцери, які закінчили військове училище, курси ROTC або кандидатську школу і отримали базову професійну освіту, продовжують удосконалювати свою особисту професійну підготовку. Для цього в армії США існують командирські заняття.

Особливе місце в системі патріотичного виховання належить школі інформації Збройних Сил США, яка готує офіцерів – фахівців зі зв'язків з громадськістю, журналістів для військової преси, радіо і телебачення. Організаційно вона складається з трьох факультетів: зв'язків із громадськістю; при-

кладної журналістики; радіо і телебачення. Кожен із них включає три навчальні курси. Головним факультетом вважають перший. Саме його випускники поповнюють апарат помічника міністра оборони США зі зв'язків із громадськістю. На ньому функціонують курси з підготовки молодших офіцерів, підвищення професійних знань старших офіцерів, навчання офіцерів резерву. На другому факультеті діють курси журналістики та фотожурналістики. Третій факультет готує фахівців для роботи на радіо і телебаченні, а також в апараті служби зв'язків із громадськістю [2]. Строк спеціалізації чи перепідготовки тут триває від дев'яти до 18 тижнів. Крім того, до шкіл родів військ направляють і молодших офіцерів, які прослужили в регулярних частинах шість-вісім років. Їх готують для подальшого проходження служби на командних та штабних посадах батальйонної ланки (строк навчання – 12–38 тижнів). Питання, що визначають порядок роботи представників ЗМІ у військах, найбільше докладно розглянуто в статутах і настановах усіх видів збройних сил, у тому числі FM 100-5, FM 100-6, FM 46-1, FM 7-34 [3].

Отже, військове керівництво США приділяє значну увагу якості підготовки кадрів для своїх збройних сил. З цією метою виділяються значні кошти, і всі вони використовуються за прямим призначенням. Це дає очевидний ефект, що підтвердили, зокрема, результати бойових дій у Перській затоці, Афганістані, Іраку. Нині армія США є однією з найбільш оснащених, організованих та професійно підготовлених з-поміж армій усіх країн Заходу [2]. Певна річ, їй, як і будь-якій армії, притаманні недоліки [4].

В армії США громадянське та патріотичне виховання офіцерів найчастіше пов'язане з такими категоріями, як «формування морального духу», «політична освіта» та ін. Головна мета виховання полягає у тому, щоб сформувати і розвинути особу офіцера як громадянина, патріота США і як воїна-професіонала, який постійно прагне самовдосконалення. Найважливішим завданням є формування національної самосвідомості, гордості за належність до збройних сил, лояльності до уряду країни та її президента. Пріоритетним напрямом виховання у Збройних Силах США виступають формування і розвиток у офіцерів високих військово-професійних якостей. Під професіоналізмом в арміях США, як правило, розуміють сукупність трьох елементів:

1) спеціальних знань – головних галузей людської діяльності і безпосередньо за своєю спеціальністю;

2) відповідальності – «робота в контексті суспільства, визнання його цінностей і неухильне дотримання їх у службі»;

3) корпоративності – «членство у професійній організації».

Корпоративність «поряд з володінням спеціальними знаннями та прийняттям особливих зобов'язань, стає критеріями професійного статусу, який відрізняє професіонала від любителя». У ролі суб'єкта громадянського та патріотичного виховання виступає весь комплекс державних і громадських структур,

а головну роль у цій галузі відіграє командир. У повсякденній діяльності він зобов'язаний організовувати і проводити роботу з формування у підпорядкованих офіцерів таких якостей: відповідальності як громадянина США, особистої відданості та рішучості боротися за американські цінності та ідеали, вірності військовому обов'язку, розуміння кожним офіцером принципів американської демократії і свободи, сутності військової політики держави, ролі призначення збройних сил як захисника американського способу життя, свободи і демократії в країнах вільного світу. У змісті виховання моральних цінностей серед основних напрямів виділяються: розвиток у військовослужбовців високих військово-професійних якостей, виховання патріотизму, позитивної мотивації до служби, морально-етичних норм поведінки та ін. [5].

Найважливішим напрямом виховання та формування морального духу в арміях США офіцерів є виховання у них патріотизму: почуття гордості за країну та її збройні сили; прихильності до справедливості і винятковості соціально-економічних підвалин у США; виховання особового складу на героїчній історії і позитивних традиціях збройних сил; формування корпоративного духу; рекламування військової служби. Особливе значення надається формуванню в особового складу «полкового духу». Кожне об'єднання і з'єднання має відмінний знак, який носить на повсякденному обмундируванні. Одним з провідних напрямів виховної роботи в американських збройних силах є морально-етичне виховання офіцерів, яке характеризується такими особливостями. По-перше, воно має яскраво виражену релігійну спрямованість. Морально-етичне виховання офіцерів здійснюється на загальних принципах релігії, таких як: не чини людям болю тим, від чого тобі болітиме самому; не роби для інших того, що ти сам ненавидиш; роби для людей те, що зробив би для самого себе. По-друге, морально-етичне виховання офіцерів з урахуванням специфіки військової професії ґрунтується на фундаментальних загальнолюдських морально-етичних цінностях, таких як: честь, чесність, мужність, самовідданість, вірність військовому обов'язку, які закріплені у військовій присязі, етичному кодексі Збройних Сил США, інших нормативних документах. Набір цінностей для американських офіцерів нормативно закріплено в настанові до військового керівництва FM 22-100 [6].

У цьому документі цінності визначаються як відносини особистості до будь-чого, засновані на вірі, що дані відносини можуть принести користь чи шкоду окремій особі, групі або соціальному інституту. Вони також характеризуються як відносини, які дають людині здатність визначити рівень правильності її переконань. Цінності є ядром людини, її характером. Вони можуть прямо чи опосередковано впливати на погляди або переконання особистості. Додатково цінності визначаються в настанові FM 22-100 як цілі виховання, досягнення яких починаються з моменту народження людини. Цінності класифікуються настановою за п'ятьма групами.

1. *Особистісні цінності.* Це можуть бути такі цінності, як лояльність, відповідальність, моральна мужність, самоутвердження, успіх, престиж. Персональні цінності інтегруються в характер і визначають відносини, переконання та дії особистості.

2. *Соціальні цінності.* Вони можуть включати соціальну відповідальність, міжособистісні стосунки, соціальну свідомість, свободу, незалежність, гордість за країну. Соціальні цінності є продуктом навчання і виховання. Основними джерелами цих цінностей є звичаї американського суспільства, а також різноманітні законодавчі акти.

3. *Економічні цінності.* До них належать гроші, приватна власність, гордість володінням особистим майном і заробітками, можливість придбання різноманітних предметів споживання.

4. *Політичні цінності.* Вони включають лояльність до держави та її керівних структур, турботу про національне благополуччя, демократії, «американський шлях», американську виборчу систему, громадянську відповідальність та інші цінності, без яких не може існувати «стовідсотковий громадянин США», що прийшов до лав армії.

5. *Релігійні цінності.* Вони, за оцінкою FM 22-100, показують ступінь віри у верховне буття чи іншу силу, яка знаходиться за межами людського розуміння. Коріння релігійних цінностей перебувають в усній або письмовій релігійних доктрині, основна частина якої міститься в Біблії. При штабах об'єднань діють служби військових священиків. Відділення капеланів у штабах корпусів і дивізій складаються з трьох-чотирьох священиків. Число капеланів в дивізії коливається від 16 до 24 залежно від завдань, що стоять перед з'єднанням. Капелани традиційно відіграють важливу роль у вихованні військовослужбовців, хоча в статутах відсутнє чітке визначення їх обов'язків. Практично до обов'язків капелана входить «Все і вся», у тому числі: надання допомоги офіцерам у задоволенні їх духовних потреб; проведення регулярних богослужінь; підтримання згуртованості і морального духу серед особового складу; вирішення конфліктних ситуацій; інформування командира про настрої його підлеглих; запобігання самогубствам, пияцтву; відвідування хворих і поранених; піклування про родини офіцерів і под. [7].

Аналіз джерел США показує, що особливу увагу в американській армії приділяють морально-етичному вихованню офіцерського складу. При цьому акцент робиться на виховання у офіцерів честі та чесності. «Я переконаний, – пише полковник ВПС США Мелкем М. Уейкін у статті «Етика командування, – що честь – це фундаментальна чеснота для воєначальників, якщо вони бажають успішно розвивати у своїх підлеглих почуття вірності і покори» [8]. На думку військового командування США, офіцер повинен бути виключно чесним і щирим. На формування цих якостей спрямовано цілісний і військово-педагогічний процес у американських військових навчальних закладах. Наприклад, у Клятві честі Академії ВПС США говориться: «Ми не будемо

брехати і обманювати або терпіти тих, хто бреше або обманює. Понад те, я зобов'язуюся виповнити свій борг і жити чесно, нехай допоможе мені Господь!» [5]. Слід зазначити, що вигнання з армії, або, як прийнято говорити в Америці, «звільнення без пошани», – основна міра покарання не тільки за недотримання офіційного законодавства, а й за нехтування нормами своєрідного «кодексу честі», який утвердився за два століття і складається з неписаних установлень та традиційних звичаїв [9].

Як показав проведений аналіз, у цілому існуюча система виховання моральних цінностей у офіцерів у збройних силах відповідає сучасним вимогам командування США, усі складові змісту підготовки американських офіцерів включають обов'язкові виховні аспекти, що сприяють формуванню у військових лідерів переконань та виробленню якостей «захисників національних інтересів США», а методи, що застосовуються в процесі навчання і виховання американських офіцерів, сприяють озброєнню слухачів політичними і військовими знаннями, розвитку в них навичок і умінь керівництва частинами і підрозділами як в мирний, так і у воєнний час, вихованню підлеглих у дусі американських військових традицій.

Важливий вплив на громадянське та патріотичне виховання справляє соціокультурне середовище держави. У структурі соціального середовища США звертає на себе увагу феномен громадянської релігії. Відомий культуролог Р. Беллах дав оцінку цьому феномену як «віри в Бога, який є захисником обраного народу, яким історично вважають себе громадяни США» [10]. Причому слід підкреслити, що почуття обраності та месіанства прищеплюється тут ще змалку в процесі патріотичного виховання в родині та закладах дошкільної освіти. Сутністю «громадянської релігії» є віра в Бога, якого визнають і католики, і протестанти, і прихильники англіканської церкви, і православні, і навіть мусульмани та буддисти. Це Бог, який поперед за все стоїть над нацією, рятує демократію. Громадянська релігія не бере за основу лише тільки Біблію, але генерує спадщину багатьох вірувань про громадянськість, почуття обов'язку перед Богом і людьми та інші чесноти. У багатьох школах та вищих закладах Америки є спеціальні молитовні кімнати, де представники різноманітних релігійних конфесій мають змогу молитися, змінюючи один одного. Перед початком навчання у багатьох школах читають так звані мовчазні молитви до Бога, який є захисником Америки. Тому переконаність у протектораті Бога над США лежить в основі «віри в Америку», яка в свою чергу надбудовується над практично будь-якою релігією та є ідеологічним ядром громадянської освіти в США.

Серед напрямів військово-патріотичного виховання вагоме місце посідає системний підхід до вивчення та використання в своїх цілях сучасних інформаційних технологій, зокрема комп'ютерних ігор. У 1999 р. на базі університету Південної Каліфорнії на замовлення військового керівництва США засновано Інститут креативних технологій. Перед ним було поставлено завдан-

ня об'єднати новітні військові розробки з технологіями, що використовуються в іграх. З метою поділення уваги найбільшої кількості молоді до ігор і створення патріотичного образу американського солдата випускаються супроводжувальні та агітаційні матеріали – пластмасові фігурки солдатів, футболки і кашкети, а також інша атрибутика.

Отже, керівництво Збройних Сил США прагне максимально враховувати тенденції часу у військових цілях. Одна з таких тенденцій полягає у поступовій зміні пріоритетів в інформаційно-комунікаційному відношенні на користь Інтернету і ігрової комп'ютерної індустрії, причому в першу чергу це позначається на молоді [11].

Заслуговує на увагу досвід формування громадян-патріотів завдяки полікультурному вихованню, окремого дослідження потребує діяльність громадянських організацій патріотичної спрямованості, формування ціннісних орієнтацій молоді, діяльність інституту капеланів, механізм впливу соціального середовища та його структура.

Висновок. На прикладі досвіду США можна простежити ситуацію щодо громадянського, військово-патріотичного виховання молоді та використати цей досвід в освітньому процесі України, а саме використання в своїх цілях сучасних інформаційних технологій, феномену «громадянська релігія». В умовах Євроатлантичної співпраці України необхідне подальше вивчення особливостей громадянського, патріотичного та воєнно-патріотичного виховання у системі військової освіти США. Особливої уваги потребує дослідження можливостей використання стандартів освіти, навчальних планів фахівців США у системі освіти України. Значних зусиль потребує визначення можливостей щодо використання досвіду США у процесі навчання та подальшої практичної роботи педагогічних кадрів до участі в громадянському, патріотичному та військово-патріотичному вихованні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Затверджена спільним Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України та Міністерства освіти і науки України № 3754/981/538/49 від 27.10.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sms.lugansk.ua/node/1272>
2. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія / М. І. Нещадим. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2003 – 852 с.
3. Вилко В. М. Інформаційно-психологічне забезпечення Збройних Сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950–2000 рр. (Історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук / В. М. Вилко. – К. : НАОУ, 2005. – 216 с.
4. Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття : монографія / А. М. Странніков. – К. : Альтерпрес, 2006. – 192 с.

5. Гужва Е. Г. Воспитание нравственных ценностей у офицеров зарубежных армий / Е. Г. Гужва // Мир образования. – 2008. – № 4. – С. 86–96.
6. Присяга и Кодекс поведения военнослужащего Вооруженных Сил США // Зарубеж. воен. обозрение. – 1990. – № 12.
7. Джури И. Религия в ВС США / И. Джури // Зарубеж. воен. обозрение. – 1993. – № 6.
8. Wakin M. The Ethics of Leadership / M. Wakin // War, Morality and Military Profession. – Boulder, Colorado : Westview Press, 1986.
9. Гладков Г. И. Психолого-педагогическая теория и практика подготовки личного состава ВС США / Г. И. Гладков. – М. : Воениздат, 1990.
10. Bellah Robert N. Civil Religion in America / N. Bellah Robert // Journal of the American Academy of Arts and Sciences, from the issue entitled, Religion in America. – 1967. – Vol. 96. – № 1. – P. 1–21.
11. Емельянов М. Военно-патриотическое воспитание в США / Михаил Емельянов. [Электронный ресурс] : – Режим доступа <http://www.dosaaf.ru/blog/80-2011-10-17-14-14-10>

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ

Финин Г. И.

Рассмотрены особенности гражданского и патриотического воспитания в системе военного образования Соединенных Штатов Америки. Предложено внедрить положительный опыт Соединенных Штатов Америки по гражданскому, патриотическому и военно-патриотическому воспитанию в Украине. Предпринята попытка исследовать системы патриотического и военно-патриотического воспитания в системе военного образования Соединенных Штатов Америки.

Ключевые слова: гражданское воспитание; патриотизм, патриотическое воспитание, военно-патриотическое воспитание, Соединенные Штаты Америки. Библ. 11 названий.

PATRIOTIC EDUCATION IN MILITARY EDUCATIONAL SYSTEM OF THE UNITED STATES OF AMERICA

Finin G. I.

The subject of the article shows the peculiarities of citizenship and patriotic education in military educational system of The United States of America. Theoretical foundations of citizenship, patriotic and military-patriotic education in The United States of America are considered in the article. The introduction of The United States of America positive experience of citizenship, patriotic and military-patriotic education in Ukraine are offered. The attempt of analysis of patriotic and military-patriotic education in the system of military education in The United States of America was done.

Keywords: citizenship education; patriotism, patriotic education, military-patriotic education, The United States of America. Ref. 6 items.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

ПАТРІОТИЧНА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯНИНА

Здійснено спробу визначити культурно-цивілізаційну сутність патріотичної свідомості особистості з позиції сучасної соціальної філософії, виділити характерні риси патріотизму та його складові елементи.

Ключові слова: патріотизм, патріотична свідомість, теорія сенсу, складові елементи патріотизму.

Актуальність проблеми. Останні десятиріччя стали для України складним періодом державницького і громадянського становлення. При цьому суспільство, незважаючи на тяжкі економічні випробування і політичні конфлікти, намагається утримувати в полі уваги пріоритети освіти. Значущість освіти в ХХІ ст., яке насамперед буде століттям конкуруючих науково-освітніх систем, визначається тим, що саме ця галузь формує головне національне багатство будь-якої країни – людський капітал. Водночас надзвичайно важливо, інтегруючись в європейський і світовий освітній простір, зберегти та примножити на сучасній технологічній основі кращі надбаня вітчизняної педагогіки. Світова глобалізаційна тенденція не повинна знівелювати національні особливості, зокрема освітньо-наукові. Разом з тим слід зазначити, що відсутність протягом тривалого часу цілісної державної програми національно-патріотичного виховання згубно позначилася на розвитку духовності, національної самосвідомості громадян України, не сприяла утвердженню в молодіжному середовищі моральних цінностей, притаманних українському народові.

Отже, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних умов функціонування українського соціуму виникає потреба у побудові нової системи національно-патріотичного виховання в площині поєднання освіти, культури, духовності зі збереженням ціннісних орієнтацій та критеріїв. Патріотизм має отримати у суспільстві статус національно значущої і об'єктивно необхідної цінності, оскільки він є одним з найглибших людських почуттів, закріплених віками і тисячоліттями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема патріотизму, сутності патріотичної свідомості відображена у вітчизняній (В. Бичко, О. Забужко, С. Кримський, І. Надольний, Л. Сохань, І. Стогній, В. Шинкарук) та зарубіжній (Г. Гегель, І. Кант, М. Віролі, Е. Сміт, Е. Фромм та ін.) філософії. Для нас важливими є положення про взаємозалежність людини і суспільства, активний, дієвий вияв патріотизму особистості у процесі її діяльності та спілкування.

Метою статті є визначення культурно-цивілізаційної сутності патріотичної свідомості особистості з позиції сучасної соціальної філософії, виділення характерних рис патріотизму та його складових елементів.

Виклад основного матеріалу. У своїй діяльності людина керується певними цілями, що обираються на підставі того, як людина осмислює навколишній світ. Оскільки діяльність виявляється у трьох основних формах – матеріально-практичній, духовно-теоретичній та практично-духовній, конститування сенсу в кожній конкретній сфері має свою специфіку. На думку М. Ноговіцина, підставою для осмислення світу майже завжди є не окремо взята річ, а система відносин між речами, відносин між суб'єктами та відносин суб'єкта і навколишнього світу [4].

Якщо раніше сенс патріотизму тлумачився як продукт життєдіяльності особистості (суспільства), що відбиває основні риси цієї життєдіяльності, то зараз є підстави вважати, що сенс патріотизму активно використовується для формування суспільних зв'язків. Продуктивна діяльність як об'єкт взаємодії із сенсами патріотизму, оскільки в них може бути присутня вказівка на кінцеву мету діяльності. Якість об'єкта не набувається в момент його створення, оскільки патріотичність, втілена у сенсах, відтворює процес діяльності у відносно цілісній формі. З цього приводу О. Костяев зауважує: «Жоден предмет культури сам по собі сенсом патріотизму не володіє. Дані сенси є системними якостями, що виявляються лише в процесі взаємодії людини (суспільства) – Батьківщини. Культура, відповідно, є реалізацією сенсів, включаючи сенси патріотизму. Сенс патріотизму втілює особливу реальність, що не виводиться із потреби жити в тій чи іншій країні, любити її. Має сенс потреба бути патріотом» [3, с.108]. У свою чергу Г. Кисельов зазначає, що «духовний досвід за допомогою культури входить у життя соціуму. Тим самим культура змінює цивілізацію, а людина культури повинна переконати суспільство в тому, що означає любити Батьківщину» [1, с. 64]. Автор розрізняє почуття любові до соціальності (об'єкти – нація, держава, влада) і любов до культури. Перша є збитковою і не може бути основою патріотизму. Повноцінна любов до Батьківщини пов'язана з культурою та свободою [1, с. 65].

У науково-дослідницькій літературі та публіцистиці сформувалися різноманітні підходи до визначення характерних рис патріотизму та його складових елементів. Відповідно до найпоширенішого з них – піднесено діяльнісного – патріотизм особистості тлумачиться як піднесене почуття любові до Батьківщини, як суто позитивне емоційне відбиття, вияв у абстрактній формі любові до складових елементів поняття «Батьківщина». Сила патріотичного почуття спонукає особистість до активних дій на благо Батьківщини. Другий підхід тлумачить поняття «патріотизм» як суспільне явище. Зміст і характер означеного явища значною мірою зумовлюються особливостями історичного розвитку суспільства, держави та його правлячої еліти. Третій підхід, закладений в 60-х – на початку 80-х років ХХ ст., розглядає патріотизм як явище суспільної свідомості, причому з середини 80-х років стала переважати тенденція до осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспіль-

ства. Четвертий підхід – державницький – характеризується розглядом держави як головного об'єкта патріотизму. Тут патріотизм особистості означає прагнення загальних цілей та інтересів держави, будь то інтереси самої особистості, чи групи людей або суспільства в цілому. Держава є головним об'єктом вищих почуттів і помислів особистості, що виражаються в почутті гордості за державу. П'ятий підхід – особистісний. У ньому першочергова роль відводиться особистості як вищій цінності, а вияви патріотизму особистості є вираженням його духовної потенції, культурної творчості. Нарешті, найдавніший підхід – духовно-релігійний – розглядає патріотичну свідомість особистості як акт високої духовності, що є глибоко релігійним.

Таким чином, патріотичну свідомість особистості можна визначити як змістовний шар загальної свідомості особистості, що має свою специфіку, спрямованість, пов'язану зі своєрідністю відбиття феномену Батьківщини, його осмисленням, визначенням свого ставлення до Батьківщини.

Глибинна основа патріотизму окремої людини і цілих народів має генетичне коріння і може бути пояснена з позицій еволюційної генетики. Кордони перебування етносів і народів були рухомі, але базова територія залишалася, як правило, незмінною. Так у свідомості людей виникло поняття «Батьківщина». Крім того, слід ураховувати ще один важливий момент: домінанту сталості та стабільності в етногенезі. Це прагнення співвідноситься з генетично закріпленою у більшості людей схильністю до сталості та стабільності і природно виражається в почуттях, які виконують до того ж охоронну функцію. Звідси патріотизм – сформована прихильність до місця свого проживання, прагнення спокою і урівноваженості життєвого укладу. Отже, закріплення на генетичному рівні зв'язку людини і цілих народів з історичною (базовою) територією супроводжується культурним наповненням, виражаючись у понятті патріотизму вже як моральній охоронній цінності, орієнтованій на стабільність і відносний спокій.

Будучи конкретно-історичним поняттям, патріотизм у кожному епоху має різний соціальний і ціннісний зміст. Однак його першооснова залишається тією самою, як і структура складових елементів: рідна домівка – рідний край (мала батьківщина) – ареал перебування народу – країна в цілому. При цьому останні два елементи структури є перемінними у названій послідовності, оскільки державні кордони можуть і не збігатися з ареалами перебування народів. У цьому сенсі патріотизм не завжди співзвучний із поняттям держави, хоча й тісно з ним пов'язаний. Тут можна говорити про територіальний, етнокультурний або етнорелігійний патріотизм.

Таким чином, однією з базових, глибинних і найбільш стійких характеристик патріотизму є любов до Батьківщини, що виводиться із сутності християнського начала. Підтвердження зазначеному знаходимо у тлумаченні патріотизму Б. Купріяновим, який акцентує увагу на базових стосунках людини і країни (культура, природа, народ), виражених у такому понятті, як

«Батьківщина». На його думку, етимологічний аналіз понять «рід», «спорідненість», «рідня» показує значеннєвий зв'язок між суб'єктом та іншими людьми на таких підставах: близькість за спільністю походження, за безпосередньою подібністю. Звідси дослідник констатує: ставлення до Батьківщини виражає зв'язок людини із країною, регіоном на засадах походження, безпосередньої подібності. Підтвердження цієї думки знаходимо у висловлюванні Івана Павла II: «Патріотизм містить таку внутрішню позицію стосовно Батьківщини, яка є правдивою матір'ю для кожного. Це духовна спадщина, яка дає нам Батьківщину, приходить до нас через батька й матір і фундує в нас обов'язок цього Pietas. Патріотизм означає любов до того, що є рідним, любов до історії, традицій, мови і рідного краюобразу. Це любов, яка також охоплює надбання співвітчизників і плоди їхнього генія. Вітчизна є загальним благом усіх обивателів і як така є також великою відповідальністю» [6, с. 71].

Отже, перша складова патріотизму – ідентифікація людини з образами (країни, народу, культури) за належністю і подібністю. Очевидно, що термін «Батьківщина» походить від слова «батько», для українців характерно також словосполучення «Батьківщина – мати, ненька». Саме це пояснює специфіку дитячо-батьківських стосунків, які можуть дати ключ до розуміння сутності патріотизму. Відтак, можна констатувати другу складову стосунків суб'єкта та країни на означеному підґрунті – зв'язок функціональний, а саме: одержувач добра – боржник, що реалізує свій патріотичний обов'язок.

Висновки. В основу нашого дослідження покладено положення теорії сенсу в сучасній філософії, що дозволило по-новому визначити культурно-цивілізаційну сутність патріотичної свідомості. Вона реалізується в контексті етнічності, однією з основних ознак якої є самоідентифікація представників однієї етнічної спільноти стосовно інших. Патріотична свідомість виконує роль інтеграційного чинника для суспільства, що нейтралізує негативні явища та процеси, є потужним стимулом позитивного розвитку особистості і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киселев Г. С. Человек, культура, цивилизация на пороге III тысячелетия / Г. С. Киселев. – М. : Вост. лит, 1999. – 87 с.
2. Козлов А. А. О патриотизме. Основные понятия и краткий исторический аспект : учеб.-метод. материалы / А. А. Козлов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.npravstvennost.info/library/news_detail.php.
3. Костяев А. И. Цивилизационный процесс и патриотическое сознание в России: очерк новейшей историографии / А. И. Костоев – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 248 с.
4. Ноговицын Н.О. Конституирование понятия смысла в философии культуры : дис. ... канд. философ. наук / Н. О. Ноговицын. – СПб., 2005. – 157 с.
5. Руденко В.И. Формирование патриотизма как ценности у студенческой молодежи : автореф. дис. ... канд. пед. наук / В. И. Руденко – Тюмень, 2005. – 27 с.
6. Jan Paweł II Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci. – Kraków, 2005. – S. 71–73.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ ГРАЖДАНИНА

Кротюк В. А.

Предпринята попытка определить культурно-цивилизационную сущность патриотического сознания с позиций современной философии, выделить характерные черты патриотизма и его составные элементы.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое сознание, теория смысла, составные элементы патриотизма.

PATRIOTIC CONSCIOUSNESS OF THE CITIZEN

Krotiuk V. A.

The article deals with cultural and civilizational essence of patriotic consciousness from the perspective of contemporary philosophy. On the basis of the selected approaches characteristic features of patriotism and its components are determined.

Keywords: patriotism, patriotic consciousness, theory of sense, components of patriotism.

УДК: 167.7

О. О. Шапіро, кандидат філософських наук

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ІСТИННОСНИХ ОЦІНОК ПРИ МОДЕЛЮВАННІ КОМУНІКАТИВНИХ АКТІВ

Розглянуто проблему приписування логічних значень висловлюванням, що містяться у комунікативних актах. При моделюванні комунікативного акту запропоновано використовувати чотиризначну логіку Дана-Белнапа із застосуванням функції мультиоцінки, що дозволить в одній моделі враховувати інтерпретації змісту комунікативного акту всіма комунікантами. Також розглянуто декілька окремих випадків структури комунікативного акту та продемонстровано застосованість до них висловлених у статті ідей.

Ключові слова: комунікативний акт, дискурс, логічне значення, багатозначна логіка, інтерпретація, інформація.

Актуальність проблеми. Одвічне питання, що постає перед кожним поколінням – «пізнати самого себе». Його важливість відображається скрізь – від фольклору та казок (пам'ятаєте «Попелюшку»?) до ґрунтовних наукових та філософських досліджень (питання І. Канта «Що таке людина»). Напрями, в яких ведуться пошуки відповіді, залежать від соціального стану суспільства

у конкретний момент та загальноприйнятої картини світу. Так, сьогодні ми говоримо про постіндустріальне суспільство та вважаємо за найвищу цінність інформацію, процес трансляції інформації між особами, соціальними групами та цілими суспільствами називається комунікацією. Оскільки характер та якість комунікації впливають на результат передавання інформації, то комунікація стає центром сучасних наукових досліджень. Її розглядає низка гуманітарних та суспільних дисциплін, її біологічні механізми вивчають природничі дисципліни, її моделі створюють точні науки; але ж універсальної моделі комунікації досі не побудовано. Логіка у цих дослідженнях відіграє не останню роль; моделювання засобами логіки різноманітних аспектів комунікативного акту є одним із кроків, що наближають нас до створення адекватної моделі комунікативного дискурсу.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Одним із базових понять логіки, на якому ґрунтуються всі подальші логічні побудови, є поняття логічного значення висловлювання. За Г. Фреге, таким логічним значенням може бути один з двох абстрактних об'єктів: істина чи хиба; воно визначається залежно від ставлення висловлювання до дійсного стану справ. За словами дослідника, «обидва ці абстрактні предмети визнаються, хоча б мовчазно, усіма, хто взагалі виносить хоч які-небудь судження...» [1, с. 235].

Традиційно «істина» та «хиба» тлумачаться як вичерпні та однозначно включаючі одне одного поняття. Таке їх розуміння є інтуїтивно прийнятним, його можна легко обґрунтувати та зручно використовувати в класичній логіці. Але ж коли справа доходить до логічного аналізу природної мови та моделювання комунікативного дискурсу, ситуація значно ускладнюється, адже, по-перше, двох традиційних логічних значень вцент не вистачає, а по-друге, ми постійно зустрічаємось із суперечливою інформацією, що намагається приписати одному й тому самому висловлюванню обидва класичні логічні значення.

Ідея про те, що двох логічних значень замало для аналізу природної мови, не є сучасним відкриттям. Так, ще Арістотель писав про неможливість приписування істинності чи хибності висловлюванню «завтра відбудеться морський бій» [2]. Але до розв'язання цієї проблеми дійшли лише у ХХ ст., коли були побудовані перші багатозначні логіки.

Традиційно засновником багатозначної логіки вважають Я. Лукасевича [3]. Але ми маємо згадати його попередника – О. Васильєва з його «уявною логікою» [4], а також Е. Поста, хоча його багатозначна логіка була змістовно біднішою у результаті свого створення як інтелектуального експерименту, а не як наслідок розв'язання проблеми.

І О. Васильєв, і Я. Лукасевич починали із введення нового істинного значення, яке б відповідало стану справ, коли ми не можемо оцінити висловлювання як «істинне» або «хибне»: «невизначено» (у числовому варіанті Я. Лукасевича – $1/2$). Згодом було введено інші варіанти значень від 0 до 1,

які відображали різний ступінь імовірності можливої події. Таким чином, змістовно ми можемо сказати про перший варіант створення семантичної основи для модальної логіки – модальності «необхідно» відповідає значення «1», модальності «неможливо» – «0», а модальності «можливо» – $1/2$ чи в більш складному випадку значення з інтервалу $(0; 1)$, яке залежить від імовірності втілення у реальність «можливого».

Серед сучасних дослідників, що займаються проблемами багатозначної логіки, можемо назвати таких, як L. Vole, S.W. Butler, J. T. Butler, G. Epstein; у пострадянському просторі це – С. Карпенко, В. Фінн, В. Кудрявцев, Д. Зайцев, Я. Шрамко та ін.

З другого боку, не менш значущими для нас є нароби у сфері логічного дослідження комунікації. Серед дослідників – D. F. G. Lempp, G. Tard, F. van Eemeren, Ch. Perelman, А. Блінов, А. Ішмуратов та ін.

Метою статті є формулювання способу приписування логічного значення висловлюванням у контексті комунікативного акту.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд, багатозначної логіки Я. Лукасевича може здатись достатньо для оцінювання комунікативних актів. Адже будь яке висловлювання – і власне, і опонента – ми можемо оцінити як істинне, хибне чи невизначене (в разі недостатності інформації для однозначного оцінювання). Але при більш глибокому дослідженні комунікативних процесів виявляється, що такий варіант оцінювання висловлювань не враховує декількох суттєвих характеристик комунікації.

1. Структура комунікативного акту має включати не тільки само проголошене висловлювання, а й дві його інтерпретації – з точки зору адресата і адресанта, – які можуть цілком або частково не збігатись. Якщо ми хочемо проаналізувати весь комунікативний дискурс, а не тільки його бачення одним із комунікантів, ми маємо враховувати ці обидві інтерпретації.

2. Оцінювання комунікантами тих чи інших висловлювань залежить від наявної (або відсутньої) у них інформації, є наслідком певного знання або віри та динамічно змінюється; тобто комунікативний дискурс є немонотонним. Це необхідно певним чином відображувати в аналізі комунікативного акту.

На жаль, для врахування цих моментів багатозначної логіки Я. Лукасевича виявляється недостатньо; ми маємо звернутися до більш пізніх побудов.

Після Я. Лукасевича багатозначна логіка розвивалась у таких напрямках: а) розроблення систем багатозначної логіки та створення їх загальної теорії; б) пристосування цих систем для вирішення наукових та практичних завдань.

Очевидно як те, що логічний аналіз та моделювання комунікативних процесів належить до другого напрямку, так і те, що другий напрям досліджень щільно пов'язаний із першим. Тому далі ми розглянемо систему багатозначної логіки, яка, на нашу думку, є найбільш зручною для логічної експлікації зазначених характеристик комунікації, і запропонуємо їй певну інтерпретацію,

адекватну для її практичного застосування при аналізі та моделюванні комунікативного дискурсу.

Найбільш адекватною для аналізу логічних значень висловлювань у комунікативному акті здається чотиризначна логіка Дана-Белнапа із використанням функції мультиоцінки. Основна ідея Дана полягає у тому, що як множину значень ми розглядаємо не елементи множини $\{T, F\}$, а її підмножини [5]. Ми використовуємо чотири логічні значення:

$$\begin{aligned} T & - \text{істина}; T = \{T, T, \dots, T\}; \\ F & - \text{хиба}; F = \{F, F, \dots, F\}; \end{aligned}$$

V – перенасичене оцінювання (коли є наявною суперечлива інформація, тобто висловлювання вважається одночасно і істинним, і хибним); $V = \{T, \dots, F, \dots\}$;

N – істиннісний провал (коли не має жодної інформації про логічне значення висловлювання). $N = \{\emptyset\}$.

Використання цих чотирьох логічних значень дасть змогу відобразити проблему неповноти інформації, яка має місце у майже будь-якому комунікативному акті, а також можливість з'явлення хибної чи суперечливої інформації). Відомо, що перші змістовні інтерпретації розглянутих чотирьох істиннісних значень (у першу чергу інтерпретація Д. Белнапа [6]) були пов'язані зі сферою комп'ютерів: йшлося про комп'ютер, який може отримати суперечливу інформацію і при цьому система має продовжити працювати. Така комп'ютерізована метафора виявилася дуже зручною і досі використовується дослідниками. Але це не зменшує вдалості застосування розглянутої теоретичної побудови до нашого об'єкта дослідження – комунікативного акту. Адже ми маємо пам'ятати, що комп'ютерні програми побудовані на засадах суто «людської» логіки і є по суті імітацією людських міркувань.

Нагадаємо, що в структурі комунікативного акту наявні дві інтерпретації висловлювання: адресантом та адресатом. Умовно комунікативний акт K між суб'єктами комунікації x та y ми можемо зобразити так:

$$K: I(A)_x \rightarrow A \rightarrow I(A)_y,$$

де x – адресант; y – адресат; A – висловлювання; $I(A)_x$ – інтерпретація висловлювання адресантом; $I(A)_y$ – інтерпретація висловлювання адресатом. Зверніть увагу, що « \rightarrow » в даному випадку позначає не імплікацію, а просто послідовність переходу від одного до іншого.

Останній момент потребує суттєвого уточнення. Очевидно, що комунікація є процесом, який розгортається у часі. Один із суб'єктів комунікації відчуває необхідність передати певну інформацію іншому суб'єкту. Інтерпретація цієї інформації як раз і буде $I(A)_x$, для якого комунікант x знаходить вербальне (в окремих випадках – невербальне) вираження A (таким чином, ми

бачимо, чому інтерпретація висловлювання A виникає раніше за саме висловлювання). Адресат сприймає висловлювання і певним чином розуміє, інтерпретує його – $I(A)_y$. Це мінімальна послідовність, при якій ми можемо сказати, що комунікація відбулася. Якщо адресат забажає відповісти адресанту, то цикл розпочнеться знову, і так до завершення комунікації.

Повернемося до проблеми логічного значення та його приписування до висловлювань, проголошених у комунікативному акті. Як ми бачимо, інтерпретації $I(A)$ для кожного із комунікантів є відносно незалежними і, отже, можуть суттєво не збігатися. Висловлювання, яке один з комунікантів може вважати істинним, інший може вважати хибним. Тому для опису та аналізу цих висловлювань скористаємося функцією мультиоцінки, як це робить Я. Шрамко при моделюванні комп'ютерних мереж [7]. Тоді логічне значення висловлювання в контексті комунікативного акту буде представленим парою значень, перше з яких відображатиме оцінювання висловлювання з точки зору когнітивного світу адресанта, а друге – з точки зору когнітивного світу адресата:

$$I(A) = \{I(A)_x, I(A)_y\}.$$

Наприклад: $I(A) = \{T, N\}$, – адресант упевнений в тому, що виголошує, і вважає своє висловлювання істинним, а адресат незнайомий з наявною у висловлюванні інформацією (з його точки зору логічним значенням висловлювання є істиннісне провалля).

По суті сама чотиризначна логіка Дана-Белнапа вже є результатом застосування функції мультиоцінки, адже додаткове значення представляє собою набір з декількох класичних істинносних оцінювань, що не збігаються (як ми вже продемонстрували). Таким чином, розглядаючи логічне значення висловлювання в контексті комунікативного дискурсу як сукупність його оцінювань комунікантами, ми виходимо на наступний рівень узагальнення. Забігаючи уперед, зазначимо, що часто при моделюванні комунікативних актів слід вийти на ще вищий метарівень.

Отже, запропонований нами варіант приписування логічних значень висловлюванням у контексті комунікативного дискурсу здається досить зручним та елегантним. Оскільки комунікація – надзвичайно складний, багат шаровий та різноплановий процес, видається за необхідне розглянути декілька окремих випадків, що потребують особливої уваги, а саме: а) коли комунікантів більше за двох; б) коли присутній «всезнаючий» спостерігач (наявне об'єктивне незаперечне знання); в) коли у комунікативному акті використовується не висловлювання, а невербальна дія та г) коли оцінювання висловлювання/дії комунікативного акту комунікантом суперечить інформації, наявної у комуніканта (ситуація «вірю, бо абсурдно»).

А) У комунікативних актах із кількістю суб'єктів більшою, ніж два, адресантом у будь-якому випадку буде одна особа, а решта – адресатами. Тому єдина

зміна, яку ми маємо внести до відображення структури комунікативного акту, – те, що інтерпретацією адресанта буде не одне істиннісне значення, а їх сукупність, із позначенням, якому із суб'єктів комунікації належить кожне з оцінювань:

$$K: I(A)_x \rightarrow A \rightarrow \{I(A)_{y_1}, I(A)_{y_2}, \dots, I(A)_{y_n}\}, \\ I(A) = \{I(A)_x, I(A)_{y_1}, I(A)_{y_2}, \dots, I(A)_{y_n}\}.$$

У разі, коли продукувати комунікативний акт (тобто грати роль адресанта) намагаються декілька суб'єктів комунікації одночасно, ми кожен спробу розглядаємо як окремий комунікативний акт.

Б) Ситуація наявності всезнаючого спостерігача є дещо штучною, але надзвичайно цікавою для моделювання. У цілому ми маємо справу із додаванням ще одного комуніканта, але такого, що має особливі характеристики: до множини істинних значень, які він може приписувати висловлюванням у комунікативному акті, вводять лише два класичних – істина та хиба. Більш того, оцінювань висловлювання всезнаючим комунікантом можна розглядати як еталон, відносно якого ми оцінюватимемо інтерпретації висловлювання рештою комунікантів. Отже, стає доцільним уведення метамови; і тоді ставлення до висловлювання, що становить зміст комунікативного акту, складатиметься з двох значень: власне думки комуніканта та оцінювання цієї думки. Наприклад:

$$I(A)_x = \{B, T\},$$

де B – оцінювання висловлювання A комунікантом; T – дійсне логічне значення A .

Змістовно цю пару значень ми можемо інтерпретувати як ставлення віри комуніканта до об'єктивного знання (що надає низку можливостей щодо аналізу комунікативного акту в межах епістемічної логіки).

В) У разі, коли змістом комунікативного акту виступає невербальна дія, ситуація принципово не змінюється, хіба що при моделюванні комунікативного акту ми маємо додати два кроки:

- 1) вербальний опис дії (наприклад: «адресант штурхнув адресата»);
- 2) докладний опис інтерпретації дії (наприклад: «адресат вважає, що дія адресанта є демонстрацією його зверхності. Він вербалізував би цю дію як висловлювання: « x має статус вищий за y »).

Надалі комунікативний акт моделюватиметься за запропонованою схемою; хіба що похибки у взаєморозумінні комунікантів будуть більш значущими.

Г) Ситуація, коли оцінювання комунікантом логічного значення висловлювання в контексті комунікативного акту суперечить наявній у нього інформації, інтуїтивно здається абсурдною, але ж насправді спостерігається досить часто. Тут ми маємо справу із психологічними настановами, віруваннями комунікантів, які ми повинні обов'язково враховувати при моделюванні реального комунікативного дискурсу. Пропонуємо у цьому випадку використо-

увати для опису оцінювання висловлювання одним комунікантом два значення, розділяючи наявні знання та вірування. Так, якщо суб'єкт x знає, що сновидіння є продуктом діяльності головного мозку та наслідком психологічного стану людини, але вірить, що вони мають магічну силу, то його оцінювання висловлювання «моя померла бабуся прийшла до мене уві сні і розповіла мені моє майбутнє» представлятиме собою пару значень:

$$I(A)_y = \{F_K; T_B\},$$

де індекси K та B позначають знання (knowledge) та віру (belief) відповідно.

Висновки. Запропонована нами схема приписування логічного значення висловлюванням в контексті комунікативного акту є універсальною і одночасно досить простою та придатна до використання у моделюванні комунікативних актів будь-якого типу. Більш того, при необхідності «вписування» комунікативного акту в більш широкий контекст, можемо надбудувати вищий рівень метаоцінки для кожного оцінювання логічного значення комунікантами (аналогічно до того, як це було продемонстровано при розгляді окремого випадку наявності всезнаючого спостерігача/абсолютного знання).

Приписування логічного значення висловлюванням у комунікативному дискурсі запропонованим чином може використовуватися при плануванні процесу доведення/спростування цих висловлювань або іншого роду їх використання в аргументативному процесі; крім того, воно може використовуватися при прогнозуванні подальшого розвитку комунікації та формулюванні рекомендацій щодо керування нею.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фреге Г. О смысле и значении / Г. Фреге // Фреге, Г. Логика и логическая семантика : сб. трудов ; пер. с нем. Б. В. Бирюкова. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 230–247.
2. Аристотель. Об истолковании // Аристотель. Сочинения в 4 т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 687с. – (Философское наследие).
3. Лукасевич Я. О детерменизме / Я. Лукасевич // Логические исследования : сост. Шиян Т. А. – М. : Наука. – 1993. – Вып. 2 – С. 190–206.
4. Васильев Н. А. Воображаемая логика / Н. А. Васильев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до книги: <http://amkob113.narod.ru/vlog/>
5. Dunn J. M. The Algebra of Intensional Logics. – Doctoral Dissertation / J. M. Dunn. – University of Pittsburgh, Ann Arbor, 1966 (University Microfilms).
6. Belnap N. How a computer should think / N. Belnap / G. Ryle (ed.). Contemporary Aspects of Philosophy. – Stocksfield : Oriel Press Ltd., 1977. – P. 30–55.
7. Шрамко Я. В. Обобщенные истинностные значения: решетки и мультирешетки / Я. В. Шрамко. – Online Journal «Logical Studies». – 2002. – № 8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: http://www.kdpu.edu.ua/shramko/files/2002_Logical_Studies_Obobschennye_Istinnostnye_Znacheniya.pdf.

МНОГОЗНАЧНОСТЬ ИСТИННОСТНЫХ ОЦЕНОК ПРИ МОДЕЛИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ АКТОВ

Шapiro O. A.

Рассмотрена проблема приписывания логических значений высказываниям, содержащимся в коммуникативных актах. При моделировании коммуникативного акта предложено использовать четырехзначную логику Дана-Белнапа с применением функции мультиоценки, что позволит в одной модели учитывать интерпретации содержания коммуникативного акта всеми коммуникантами. Также рассмотрены несколько частных случаев структуры коммуникативного акта и продемонстрирована применимость к ним высказанных в статье идей.

Ключевые слова: коммуникативный акт, дискурс, логическое значение, многозначная логика, интерпретация, информация.

THE POLYSEMY OF TRUTH VALUETION IN COMMUNICATIVE ACTS' SEMULATION

Shapiro O. O.

The article considers problem of truth-value attribution to the propositions, which are contained in communicative acts. It is offered to use the Dunn-Belnap four-valued logic with application of the multiple-valuation function in the course of a communicative act simulation. This makes possible to consider all communicants' interpretations of the communicative act content in one model. At the end a few special cases of communicative act structure are provided and their applicability to the ideas stated in the article is demonstrated.

Keywords: communicative act, discourse, logic value, multiple-valued logic, interpretation, information.

УДК 316.7

В. В. Міхєєва, кандидат історичних наук, доцент

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ МОЛОДІ: СОЦІОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ

Розглянуто найважливішу частину життєдіяльності суспільства, групи, людини – духовне життя. У суспільстві воно забезпечує умови і засоби духовної діяльності, реалізацію його інтелектуально-духовних потреб. Поставлено питання про тлумачення і соціологічне розуміння цього поняття різними авторами.

Ключові слова: духовне життя, суспільство, молодь, цінності, свідомість.

Актуальність проблеми вивчення духовного життя суспільства зумовлено тим, що ця сфера охоплює найважливішу частину життєдіяльності суспільства, групи, людини, яка є функціонуючою системою, покликаною забезпечити умови і засоби духовної діяльності, реалізацію їх інтелектуально-духовних потреб.

Метою статті є дослідження сутності духовного життя молоді.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що проблематика духовного життя молоді посідає особливо важливе місце у системі соціологічного знання. До розгляду питання про специфіку духовного життя зверталися ще такі стовпи соціологічної науки XIX ст., як О. Конт і Е. Дюркгейм. За О. Контом, духовне життя відбиває єдність таких елементів духовного світу взаємодіючих груп, як вірування, переконання та моральні почуття. Згідно з іншим класиком соціології Е. Дюркгеймом у духовній сфері складаються моральні підстави соціальної солідарності в її органічній формі – кооперації, сприянні, взаємодопомозі, взаємної підтримці, які на індивідуально особовому рівні знаходять своє місце у структурі соціальних потреб особистості – взаєморозумінні, любові, дружбі тощо.

Для вітчизняної соціологічної і соціально-філософської літератури більш характерною є практика ототожнення духовного життя з поняттям «духовна культура», або «суспільна свідомість» [1]. У сучасній соціології акцент робиться на те, що не можна обмежуватися позавиробничою діяльністю, оскільки у будь-якому матеріальному виробництві присутнє духовне начало. Проте не можна ототожнювати духовне життя і духовну культуру. Духовна культура – це є і сума накопленнях духовних цінностей, і активна людська діяльність щодо їх освоєння і створення нових. А духовне життя включає освоєння і розвиток духовної культури, а також духовні потенції виробництва, масові засоби поширення культури та духовного спілкування. Тому духовне життя – це реальний процес функціонування культури в цьому суспільстві у конкретно-історичний період.

У процесі соціалізації молоді, її залучення до культури і створення власного культурного пласту формується молодіжна групова свідомість. Вона є типом суспільної свідомості, що виділяється у складі суспільної свідомості і пов'язана з діяльністю різноманітних груп. Його структура, оформляючись спочатку на рівні буденної, а потім спеціалізованої свідомості за участю різного роду лідерів груп поступово придбаває цілісність, закінченість та несуперечність, а зв'язки між членами групи – певну «жорсткість».

Групова свідомість – ідеальний аспект культури, це багатий і складний аспект двох рівнів. З одного боку, ідеї, погляди, переконання продукуються звичайними людьми в процесі їх життєдіяльності, а з другого – потрапляючи у поле зору інших людей, вони стають надіндивідуальними і входять у свідомість інших членів суспільства.

Першим джерелом формування групової свідомості молоді є побутове мислення, або мислення на рівні здорового глузду, тобто це розпорошені в

цій спільності спонтанні інтуїтивні переконання, що є результатом різного досвіду. Досвід молоді об'єктивно обмежений, нестійкий, невпорядкований, що призводить до суперечливого характеру свідомості молоді.

Другим джерелом є громадська думка, притаманна даній спільності, комплекс поглядів на громадські проблеми. У сучасному світі вона формується молодіжними засобами масової інформації, чия дія справляє далеко неоднозначний вплив на формування духовного вигляду молоді.

Третім джерелом є наукове знання, тобто переконання і погляди, оцінені в категоріях істинності і брехливості, доведених у процесі наукових досліджень за допомогою системно вживаних методів.

Четверте джерело – ідеї і уяви, що належать до понадприродного містичного світу та з'являються у відповідь на універсальні потреби, які виникають з невизначеності, туманності перспектив життя молодих людей, і спроб за цих умов прогнозування і конструювання свого майбутнього.

П'ятим джерелом є ідеологія, що виступає системою ідей, які надають докази, легітимність яким-небудь приватним груповим інтересам або закріплюють групову ідентичність, містять певну негативну інформацію, що стосується інших груп, які сприймаються як загроза своїм інтересам та власній ідентичності.

Шосте джерело – мистецтво, література, музика як відповідь на потребу молоді у творчості, екстерналізації своїх емоційних та естетичних потреб.

За А. Спіркиним, свідомість є не просто формою внутрішньої активності суб'єкта і його орієнтації у світі та в самому собі, вона робить можливою також антиципацію, що припускає передбачуваність кінцевого результату власних учинків, здійснення дій з огляду на об'єктивний сенс вирішуваних життєвих завдань та у відповідності з ними [3].

У процесі формування свідомості у молоді виробляється здатність до постановлення цілей і пошуку способів їх досягнення, а також до рефлексії – вміння контролювати свої почуття і вчинки, співвідносити їх з соціальною шкалою оцінювань, передбачати наслідки своїх дій, так само як і здатність до постійного самовдосконалення і саморозвитку. Саме свідомість дозволяє молодій людині емоційно забарвлено оцінювати дійсність, контролювати поведінку і управляти нею, розбиратися і в оточуючому, і у внутрішньому духовному світі. У такому розумінні свідомість виступає ідеальною формою діяльності молоді, орієнтованою на віддзеркалення і перетворення навколишньої дійсності як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самих себе. На рівні свідомості протікає процес конструювання реальності молодими людьми з подальшим вибудовуванням алгоритму практичної діяльності, що припускає її планування, проектування, обрання та спрямування на якусь мету, в чому повною мірою реалізується духовне самовизначення молоді.

У процесі самовизначення молоді сприймає ті чи інші соціокультурні зразки, з яких виростають індивідуальні (групові) потреби, інтереси, цінності, мотиви, ідеали, тобто мотиваційна сфера свідомості.

Мотивація формується в ході визначення молодими людьми свого місця у структурі суспільства, обрання життєвих стратегій, адаптації до нових умов. У індивідуально-психологічному плані мотиваційна сфера свідомості виступає базою формування тієї чи іншої спрямованості особи, яка у свою чергу визначається співвідношенням отримуваних молодим поколінням від суспільства матеріальних і духовних цінностей та внеском, що робиться самою молоддю у розвиток суспільства [4].

Поняття «потреби» впливає із сутності самого життя і виражає спрямованість людини до світу та охоплює як суб'єктивний стан людини, її запити і очікування, так і об'єктивне ставлення речей і процесів світу до людини. При цьому виникнення у молодій людини тієї чи іншої потреби свідчить про те, що ці речі набули для неї сенсу стимулу спонукаючого до дії. Можна стверджувати, що не тільки людина управляє речами, а й вони певною мірою управляють нею.

Духовні потреби молоді розвиваються у суспільстві на основі «соціальних властивостей» речей і предметів, що породжують їх символічне значення. Тією мірою, якою потреби усвідомлюються людиною, вони набувають характеру інтересу. Інтереси утворюють складну рухливу ієрархічну структуру, здатну до звуження і розширення, причому останнє виступає умовою розвитку особистості, збагачення її духовного життя, формою вияву духовної різноманітності.

Цінності є сукупністю настанов на вищі життєві принципи, ідеали, відбиті у цілях життєдіяльності і засобах їх досягнення, що містяться в колективних уявленнях про належне, важливе, значуще. В індивідуально-груповому сенсі цінності відповідають за світоглядне, смислове наповнення життєдіяльності молоді. З точки зору соціетального сенсу найбільш фундаментальною основою для типології цінностей є розрізнення термінальних та інструментальних цінностей, де термінальні (цільові) цінності узагальнено виражають життєвий сенс та ідеали людей, а інструментальні цінності репрезентують схвалювані у цьому суспільстві засоби досягнення цих цілей при відносно більшій стійкості і значимішому статусі термінальних цінностей. Термінальні, або смислові, цінності вказують, в ім'я чого живе і діє людина, які з цінностей мають для неї самодостатнє значення. Базові цінності, що становлять основу ціннісної свідомості молодих людей і приховано впливають на їх учинки в різних сферах життя, розташовуються в межах двох-чотирьох десятків [5]. Формуючись у період первинної соціалізації і зберігаючи достатню стабільність, вони зазнають значних змін лише в критичні для індивіда або суспільства періоди. Зміна ж їх сенсу полягає в їх ціннісній агрегації (ієрархізації) в індивідуальній, груповій або громадській свідомості.

При цьому ціннісне сприйняття дійсності виявляється змістовним унаслідок того, що соціальні властивості речей стають предметом оброблення і перетворення в процесі духовної творчості. Саме тут простежується головна вісь взаємодії між інтересами і цінностями як особливими продуктами духов-

ної діяльності людини, у перебігу якої певним чином перетворюються і демонструються соціальні властивості речей. Їх існування пов'язане з ціннісним сприйняттям дійсності, що породжує мотивацію дій і вчинків, засновану на ціннісних стосунках, які доповнюють і збагачують мотивацію, засновану на потребах та інтересах молодого покоління [6].

Відтворювані молоддю мотиваційні структури лягають в основу ментальності, що охоплює глибинний рівень колективної і індивідуальної свідомості, сукупність стійких, поширених у соціальній групі інтелектуально-психологічних настанов і уявлень, що виражають особливе, своєрідне бачення (усвідомлення) людьми, які входять до неї, навколишніх реалій і орієнтуючих соціальну поведінку індивіда; єдину синкретичну форму свідомості людей, що належать одній соціальній системі [7].

Висновок. Духовне життя відбиває орієнтацію індивідів і груп на вищі цінності, життєві принципи, що відповідають за світоглядний, смисловий зміст життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тощенко Ж. Т. Социология / Ж. Т. Тощенко. – М. : Прометей, 1994. – С. 225.
2. Коган Л. Н. Духовная жизнь общества и его структура / Л. Н. Коган // Духовное развитие личности. – Свердловск : Изд-во Свердл. ун-та, 1967. – С. 5.
3. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – С. 82.
4. Чупров В. И. Социальное развитие молодежи: теоретические и прикладные проблемы / В. И. Чупров. – М. : Социум, 1994. – 355 с.
5. Формирование мировоззренческой культуры молодежи / под ред. Табачковско-го В. Г. – К. : Наук. думка, 1990. – 321 с.
6. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – С. 164–166.
7. Ирхин Ю. В. Ментальность / Ю. В. Ирхин // Социологическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно-научный фонд / рук. научн. проекта Г. Ю. Семигин ; гл. ред. В. Н. Иванов. – Т. 1. – М. : Мысль, 2003. – С. 616–617.

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ МОЛОДЕЖИ: СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ

Михеева В. В.

Рассмотрена важнейшая часть жизнедеятельности общества, группы, человека – духовная жизнь, которая в обществе обеспечивает условия и средства духовной деятельности, реализацию его интеллектуально-духовных потребностей. Поставлен вопрос о трактовках и социологическом понимании этого понятия различными авторами.

Ключевые слова: *духовная жизнь, молодежь, ценности, сознание.*

THE YOUTH'S SPIRITUAL LIFE: SOCIOLOGICAL UNDERSTANDING

Mikheeva V. V.

An important part of life and group activity, a person's spiritual life is examined in the article. In the society it can provide conditions and means of spiritual activity, the realization of its intellectual and spiritual demands. The question of the versions and sociological understanding of the current conception is raised by different authors.

Keywords: *spiritual life, youth, values, consciousness.*

УДК 37.013.73

I. Г. Мухіна, кандидат історичних наук

ЯКІСНІ ТА ЗМІСТОВІ КОМПОНЕНТИ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ВИХОВНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано змістові та якісні компоненти радянського освітньо-культурного простору крізь призму теоретичних дискусій радянських теоретиків у сфері освіти, педагогіки, філософії. Звернено увагу на альтернативні підходи до ціннісних домінант освітньо-культурних та виховних процесів, що мали місце до встановлення радянської тоталітарної системи.

Ключові слова: *освітньо-культурний простір, освіта, виховання, педологіка, біогенетика, соціогенетика, рефлексологія.*

Актуальність проблеми. В умовах формування посттоталітарного суспільства перед сучасною Україною постала проблема формування нового, національного освітньо-культурного простору, який би репрезентував основні духовні орієнтири, демократичні та загальнолюдські цінності, на базі котрих формуються сучасні цивілізовані суспільства. За цих складних умов аналіз історичного досвіду минулих поколінь щодо відшукування ціннісних домінант культурних перетворень, засвоєння історичних уроків та їх переосмислення є необхідним і корисним.

З цього випливає **мета** статті – проаналізувати зміст дискусій радянських теоретиків, в яких розкривається комплекс ціннісних і змістових складових, необхідних для формування радянського освітньо-культурного простору, та дати їм сучасну оцінку.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Велику роль у визначенні духовних та ідеологічних векторів розвитку радянської освіти та культури, пріоритетів радянського виховання відіграли у 20–30-х роках ХХ ст. наукові праці А. Луначарського, Н. Крупської, І. Сवादковського, М. Дувальчука, Б. Комаровського, А. Богданова. У 80–90-х роках Ф. Фрадкін, В. Шевцов, О. Сухомлинська та інші дослідники здійснили спробу проаналізувати альтернативні підходи, що існували у сфері педагогіки та науки у період становлення радянського освітньо-культурного простору. Але сучасних комплексних робіт, які б всебічно розкривали і аналізували ціннісні і змістові компоненти освітньо-культурної системи, на жаль, немає, що зумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Після революційних подій 1917 р. та встановлення влади більшовиків у радянській Україні розпочалися процеси, спрямовані на знищення буржуазного суспільства як «світу насильства», а разом з цим й культурної спадщини. У цих перетвореннях освіта і культура стали одними з основних ланок, де розгорнулася боротьба зі старими «пережитками минулого». А. Луначарський, визначаючи пріоритетні завдання щодо створення радянського освітньо-культурного простору, чітко розмежував поняття навчання і освіти. Так, навчанням він вважав передавання готових знань учителем до учня, а освітою – постійним творчим процесом, який триває все життя, формує особистість, збагачує її й удосконалює. Але, на його думку, дійсну освіту не можуть надати ні держава, ні інтелігенція. Навіть школа, книга, музей, театр можуть бути лише помічниками в освітньому процесі. Саме народні маси повинні самостійно, свідомо чи несвідомо, виробляти нову культуру, формувати світлий, «проникнутий класовою трудовою думкою світогляд» [1, с. 299–303].

На початку 20-х років певний час у освітній сфері панували альтернативні погляди на виховання людини, серед них – теорії, що пропагували так зване «вільне виховання» і принципи трудової школи західноєвропейських та американських зразків. Вони базувалися на вільному фізичному і психічному розвитку особистості, теоріях саморозвитку, самоорганізації та індивідуальної творчості людини [2, с. 132]. Але в умовах установа диктатури пролетаріату європейські теорії виховання особистості, які пропагували індивідуальність людини і свободу вибору, не відповідали потребам соціалістичного суспільства з жорстко регламентованими цінностями пролетарської, пізніше – соціалістичної культури. Тому європейські освітні теорії досить швидко були замінені на соціалістичну модель виховання, етики та моралі. Але саме у цей період розгортаються теоретичні дискусії, в яких відбивається прагнення наукової інтелігенції відшукати напрями та зміст революційних перетворень у сфері освіти та культури, альтернативні підходи до зміни ментальності суспільства згідно з новою державною ідеоло-

гією. Велика роль при цьому відводилася естетичному вихованню молодого покоління. А. Луначарський розробив принципи побудови програми естетичного виховання, що включали формування естетичних смаків шляхом безпосереднього залучення до мистецтва, філософської та загальної освіти, трудового та морального виховання. На його думку, виховний вплив мистецтва ефективний лише у тому разі, коли особистість включено у практично-перетворювальну діяльність [3, с. 15].

На початку 20-х років тривала дискусія між професурою та більшовицькою владою щодо розвитку вищої освіти. Професори, які мали багатий освітній досвід у дореволюційний період, намагалися зберегти систему вищої освіти як заповідник «чистої науки», незалежної від політики. Партійці наполягали на тому, що аполітична вища освіта є розсадником антимарксистських ідей і антибільшовицьких настроїв у студентському середовищі. Позитивним було те, що у цей період спостерігався так званий культурний плюралізм, який надавав можливість вести полеміку та діалог між чисельно зростаючими групами творчої та освітянської інтелігенції. Саме це лякало більшовицьку владу, яка спиралася на партійну ортодоксію, тому вже у середині 20-х років усі питання освіти та культури мали політичний відбиток [1, с. 86].

Осмислюючи роль класової самосвідомості як форми ідеології та основи комуністичного виховання, теоретик Пролеткульту, філософ А. Богданов вважав, що саме організаційна функція ідеології полягає у вихованні та організації колективу з людських одиниць як певного матеріалу. На його думку, не тільки навчання, а й мистецтво як виховний засіб є знаряддям організації колективу [4, с. 57]. Незважаючи на сильний прес ідеологічних настанов, на початку 30-х років, Н. Крупська доходить висновку про те, що штучна культурна і політична ізоляція від світу не надає, на жаль, змогу створити такий радянський освітньо-культурний простір, який би відповідав вимогам формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості. Тому виникає потреба звернутися до досвіду інших країн та застосувати його, але з урахуванням державних та ідеологічних завдань [5, с. 315].

Прорахунки у створенні дієвого культурно-освітнього механізму в багатьох моментах покладалися на радянських педологів, які протягом 20-х-початку 30-х років мали зверхність та контроль над педагогічною сферою. У 1936 р. вийшла постанова ЦК ВКП (б) «О педологических извращениях в системе Наркомпросов», що стала сигналом для знищення педологічних центрів у системі освіти. Педологи були звинувачені у спробі насадити буржуазні ідеї у радянську педологію та педагогіку. У зв'язку з тим, що буржуазна педологія розглядалася як реакційна, буржуазна, то вона не може бути використана у радянському культурно-освітньому просторі [5, с. 4–5].

Але виникнення педології у радянській освітній системі було невинувачливим. Ще на початку ХХ ст. перші педологічні дослідження почали проводити

російські вчені Н. Румянцев, А. Нечаєв, Г. Россолімо, А. Мазурський, В. Кащенко та ін. Вони вважали, що у вихованні слід обов'язково врахувати індивідуальність дитини, особливості її характеру та поведінки, що визначають обрання засобів виховного впливу на неї. Так, В. Кащенко розробив індивідуальний підхід до виховання особистості, А. Лазурський визначив типологію особистості та розробив педагогічні аспекти взаємодії вчителя і учня. Але демократизація освіти тривала недовго. У другій половині 20-х років від педологів та педагогів стали вимагати використовувати класовий підхід до виховного процесу, абсурдних доведень того, що «пролетарська дитина» краще й вище дітей з інших соціальних груп. Багатьох педологів органи влади називали ідеалістами, які використовують душу дитини, її вічні загальнолюдські моральні якості. Крім того, не всі педологи займалися проблемами, що цікавили В. Кащенка та А. Лазурського. Протилежну позицію у радянській педології зайняли рефлексологи І. Арямов, А. Дернов-Ярмоленко, Ю. Фролов та ін., які ототожили дитину з машиною, що діє як автомат і реагує на зовнішнє середовище. Рефлексологи захопилися дослідженнями фізіології вищої нервової діяльності, повністю не враховуючи особливості розвитку дитини як особистості [6, с. 14].

У межах педології виникла і біогенетична концепція розвитку дитини, розвинена відомим психологом і педагогом П. Блонським. Біогенетики вважали, що дитина у своєму онтогенетичному розвитку повторює основні стадії біологічної еволюції та етапи культурно-історичного розвитку людства. Наприклад, раннє дитинство відповідало фазі первісного суспільства, що відображається у згорнутому вигляді у розвитку людства. Тому інтерес дитини до вогнища та її жахи і безпорадність перед невідомим світом є цілковитим відображенням минулого людства. Досить цікаво біогенетики пояснювали вияви войовничості та агресії в дитині. Вважалося, що саме у цих виявах відтворюються особливі форми і фази розвитку людського суспільства. Так, відчуженість та похмурість – це відбиток середньовічних відносин між людьми, а енергійність, розкутість та індивідуалізм – риси Нового часу. Але ця своєрідна наукова теорія суперечила політико-ідеологічним настановам більшовицької партії, в яких пропагувалися прагнення влади привести народи до соціалізму, оминаючи певні історичні етапи розвитку суспільства (наприклад, народам Кавказу перейти від феодалізму до соціалізму, оминаючи капіталістичну фазу).

Опонентами біогенетиків стали соціогенетики С. Моложавий, А. Залужний, А. Залкінд та ін., які акцентували увагу на домінуючій ролі зовнішніх чинників у вихованні та формуванні особистості. У своїх теоріях учені запевняли, що дитина на 90 % є продуктом впливу середовища і на 10 % її поведінка визначається інстинктами. Перебільшуючи значення середовища у виховному процесі, соціогенетики намагалися науково обґрунтувати «від-

мирання» школи як виховного закладу, тим самим принижуючи роль виховання у процесі формування дитини, а педологію визначили як непотрібну науку [6, с. 14].

Теоретичні дискусії щодо змісту і напрямів розвитку радянської освіти і виховання продовжилися на першому з'їзді педологів, що відбувся у грудні 1927 – січні 1928 р. у Москві. У ньому взяли участь відомі радянські педагоги Н. Крупська, А. Луначарський, М. Покровський та ін. Основні проблеми, які розглядалися освітянами, стосувалися елементів ціннісно-змістового наповнення освітньо-культурного простору, що надасть змогу створити сприятливі умови для освіти і виховання, профорієнтації молодого покоління. Дискусії торкнулися питань реакції глядачів на репертуар кіно та театрів, ефективності радіопередач, методик стосовно вивчення особистості тощо. Основними гаслами з'їзду стали: «Витіснити знахарство і ділетантство з виховної роботи з масами» та «Марксизм-ленінізм – фундамент педології» [6, с. 24]. Уже на початку 30-х років, коли у СРСР по суті встановлюється тоталітарна система, педологія розглядалася як «кубло» антимарксистських течій. Всі педологи були звинувачені у біологізмі, механіцизмі, еклектизмі, аполітизмі, некритичному застосуванні буржуазних методів дослідження особистості, оперуванні псевдомарксистськими поняттями, що створювали ілюзію науковості [7, с. 145]. Саме у цей період по-новому ставиться проблема розвитку особистості за рахунок створення відповідного освітньо-культурного середовища, що відповідає соціалістичному будівництву і виховує молоде покоління. І. Сवादковський та М. Дувальчук критично ставилися до спроб механічного перенесення законів природознавства у педагогіку, вважаючи діяльність механістів, рефлексологів, біогенетиків та інших певним замазуванням актуальних політичних проблем, затушовуванням класової природи педагогіки [8, с. 48; 9, с. 62].

Слід відмітити, що наприкінці 20-х – на початку 30-х років поглиблена робота у сфері освіти і науки розглядалася як одна з важливих складових культурної революції. Так, Н. Крупська, наголосивши на настанову партії щодо роботи Товариства педагогів-марксистів, виділила три ключові завдання у сфері освітньо-культурної діяльності. По-перше, вивчення ідеологічного обличчя різних прошарків трудящих мас, їх світогляду, характеру культурних запитів та динаміки цих запитів залежно від зміни умов праці та побуту. По-друге, агітаційно-пропагандистська діяльність, спрямована на популяризацію ідей марксизму серед населення, рекомендацію списків літератури для читання та заочних курсів для поширення матеріалістичних та марксистських поглядів у масах. По-третє, здійснення контролю над упровадженням соціалістичного побуту і культури у життя дітей та дорослих, виховання потреб, що відповідають соціалістичному суспільству [10, с. 7]. Б. Комаровський, осмис-

люючи зміст та якісні особливості марксистської педагогіки, зауважив, що вона на відміну від буржуазної не захоплюється апріорними ідеями, а будує свою, своєрідну концепцію, спираючись на факти та політичні ідеали пролетаріату як авангарду суспільства [11, с. 114].

Висновки. Аналіз змісту теоретичних дискусій щодо становлення та змістовності радянського освітньо-культурного простору свідчить про те, що центральною проблемою стало виявлення об'єкта і сутності виховання, співвідношення біологічних та соціальних чинників у процесі становлення людської особистості. На початку 30-х років ХХ ст. було остаточно визначено марксистські принципи виховання, що розглядалися у тісному зв'язку з активною практичною діяльністю людини, суспільно-історичною та класовою характеристикою виховного процесу та виховання. Були поставлені ключові завдання й перед освітою і наукою, що ґрунтувалися на узагальненні історичного досвіду радянського народу стосовно будівництва комуністичного суспільства, дослідженні загальних закономірностей виникнення і розвитку соціалістичної формації; всебічному розкритті всіх ознак загострення суперечностей капіталізму; демонстрації історичної закономірності загибелі капіталізму та перемоги соціалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рид Джон. Десять дней, которые потрясли мир / Джон Рид. – М. : Госполитиздат, 1957. – 303 с.
2. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні / О. В. Сухомлинська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. збір. – К., 1997. – 224 с.
3. Шевцов Е. В. Основные средства и формы эстетического воспитания. Наследие А. В. Луначарского и современность / Е. В. Шевцов. – М. : Просвещение, 1985. – 102 с.
4. Богданов А. Вопросы социализма / А. Богданов. – М. : Книгоизд. писателей в Москве, 1918. – 57 с.
5. Крупская Н. К. Педагогические сочинения в 10 томах / Н. К. Крупская. – М. : Изд-во АПН, 1959. – С. 639–641.
6. Фрадкин Ф. А. Педология: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М. : Знание, 1991. – 79 с.
7. Педология. – 1931. – № 7–8. – С. 145.
8. Сवादковський І. Ф. Педагогіка – знаряддя класової боротьби / І. Ф. Сवादковський // Шлях освіти. – 1930. – № 10. – С. 48.
9. Дувальчук М. За предмет марксистської педагогіки / М. Дувальчук // Шлях освіти. – 1930. – № 10. – С. 62.
10. Крупская Н. К. Задачи общества педагогов-марксистов / Н. К. Крупская. – М. : Работник Просвещения, 1930. – 12 с.
11. Комаровский Б. Диалектика развития научно-педагогической мысли / Б. Комаровский. – М. : Работник Просвещения, 1928. – 120 с.

КАЧЕСТВЕННЫЕ И СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ СОВЕТСКОГО КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА: ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Мухина И. Г.

Проанализированы содержательные и качественные компоненты советского культурно-образовательного пространства через призму теоретических дискуссий советских теоретиков в сфере образования, педагогики, философии. Акцентировано внимание на альтернативных подходах по поиску ценностных доминант культурно-образовательных и воспитательных процессов, которые имели место до установления советской тоталитарной системы.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство, образование, воспитание, педология, биогенетики, социогенетики, рефлексология.

QUALITY AND SUBSTANTIAL COMPONENTS OF SOVIET CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE: EDUCATIONAL ASPECT

Mukhina I. G.

In the article the main range of quality and substantial components of soviet cultural and educational space over theoretical discussions of soviet theoreticians in sphere education, pedagogy, philosophy. The alternative method of approach in search the valuable dominations of cultural and educational and processes before establishment of totalitarian system.

Keywords: culture-educational space, education, upbringing, paedology, biogenetics, socialogenetics, reflectorians.

УДК 316.42

Н. В. Чеботарьова, кандидат філософських наук, доцент

СВІТОГЛЯДНА ПАРАДИГМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИЖИВАННЯ КУЛЬТУРИ

Розглянуто актуальну проблему людства в період критичної для неї еволюційної кризової фази. Проаналізовано наукові прогнози та концептуальні рішення щодо подальшого розвитку культури.

Ключові слова: культура, збереження, криза, виживання, баланс, інструментальний та гуманітарний інтелект, релігія, ідеологія.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку людство увійшло в кризову фазу, шлях виходу з якої визначить подальшу долю земної цивілізації, зокрема й України. Обрання ефективних стратегій виживання, збереження та розвитку залежатиме від того, як людство здатне подолати сучасну глобальну кризу, як людина бачить себе, свою історію, свої глибинні мотивації, які цінності переважають у суспільстві. Тому актуальним є питання про подальшу долю людської культури.

Метою статті є розгляд та аналіз питань, що стосуються прогнозів і концептуальних рішень, відповідних стратегій виживання та збереження культури.

Теоретична **апробація** проблеми тісно пов'язана з дослідженнями науковців філософського, культурологічного, соціологічного та психологічного напрямів (А. Тойнбі, О. Шпенглер, О. Тоффлер, Г. Хакен, З. Фрейд, Е. Фромм, М. Вебер, С. Хантингтон, Г. Моравек, Дж. Діамонд, М. Бердяєв, А. Назаретян, І. Пригожин, Г. Померанц, С. Еніколопов, Л. Алаєв, В. Тишков та ін.).

У міру зростання науково-технічного і виробничого потенціалів людства, підвищення людини впливати на стан навколишнього буття і кардинальні умови свого існування дедалі важливішим стає моральна спрямованість її конкретних дій, чим як раз більшого значення набуває те, яким саме цінностям підпорядковує вона свою зростаючу могутність, як вона збереже свою культуру. Людський досвід демонструє, що для суспільства виживання – це фундаментальна та домінуюча цінність, у бік якої зорієнтована вся система культурних цінностей.

Від палеоліту до сучасного часу завдання збереження культури полягало у тому, аби впорядкувати соціальне насильство. Сучасне завдання – усунути з соціального та політичного життя насильство, яке не розв'язується звичайними засобами.

Проблематику насильства розглядали ще починаючи з Античних часів, і до сьогодні ця проблема не перестає бути актуальною. Великі мислителі, відповідаючи на запитання своїх епох, шукали підстави до осмислення витоків насильства, формували історичні філософські ідеї, які змогли б скласти основу щодо формування нового світогляду. Впорядкування соціального насильства значно досягалось перенесенням агресії на зовнішній світ, і для цього культура виробляла табу і заборони, заповіді та моральні цінності. Люди завжди вчилися жити з новими технологіями і технікою, засвоюючи досвід техногенних катастроф, удосконалюючи культурно-психологічні регулятори поведінки і тим самим обмежуючи загрози, які неминуче несуть нові технології.

Соціокультурна реальність фіксує різні випадки відмови від нових технологій. Наприклад, туземці Тасманії, перебуваючи в ізоляції, відмовилися використовувати лук; японські самураї на триста років відмовилися від вогнепальної зброї, вважаючи її не вартою справжнього воїна, а Китай, який уперше

відкрив порох, не став використовувати його у військових засобах ведення війн [4, с. 14]. Але такий засіб позбавлення від нової зброї (технології) мав локальний і тимчасовий характер та робив соціум беззахисним перед зовнішньою загрозою.

Досвід історії та практичної психології демонструє, що люди, в руках яких не залишається будь-якої зброї, не стають більш миролюбними. Навпаки, переходячи до примітивної зброї, предметів домашнього побуту, вони втрачають навички самоконтролю, що накопичені культурою. Цей парадокс пояснюється тим, що зброя за своєю функцією була і залишається інструментом насильства та у перспективі вона стає чинником життєзбереження, утримування та виховання. Володар цієї страхітливої сили або вдосконалює самоконтроль, або гине.

Нині й досі існує гуманістичний «забобон», що сила є причиною насильства, а зброя – причиною війни. Сучасні «гуманісти» висувають гасла із закликами відмовитися від того чи іншого виду озброєнь, у той час як держави – монополісти та напівпідпільні угруповання розробляють все більш витончені засоби політичного терору та масового знищення людей. Так, технологічний регрес, до якого закликають «гуманісти», не може слугувати надійним захистом збереження, оскільки він викликає деградацію інших параметрів соціокультурної системи. Сьогодні це означало б різке скорочення населення Землі, яке призведе до фатальних наслідків. Разом з тим узгоджена відмова провідних держав від найнебезпечніших видів зброї, з одного боку, залишила б земну цивілізацію незахищеною від можливих космічних катаклізмів (зниження зовнішньої усталеності), а з другого – призвела б до зниження цін на сировину та інформацію до узурпації зброї терористичними угрупованнями. Все це впливає із закону техніко-гуманітарного балансу, побудованого на узагальненні соціального досвіду [6, с. 235].

Стратегічний механізм подолання криз, обумовлений культурним дисбалансом, – не зниження інструментального інтелекту до рівня гуманітарного, а навпаки, підняття гуманітарного інтелекту до рівня, досягнутого інструментальним. Відповідно це кожний раз поєднано з черговим витком віддалення соціоприродної системи від природного – дикого – стану («віддалення від ества», «дивний атрактор»). Наближення до природного стану («простий атрактор») спостерігається тоді, коли культура не зуміла відповісти на історичний виклик, унаслідок чого відбуваються надлом та занепад соціуму [6, с. 23].

На сучасному етапі межа між бойовими та мирними технологіями все більш розмивається, а без розвитку новітніх технологій людству не впоратися з кризами (від дефіциту ресурсів до генетичного виродження). Як і колись, стратегічна перспектива бачиться в культурно-психологічній притирці до розвинених інструментальних можливостей і відповідно в радикальному вдосконаленні суспільної свідомості.

Тільки на перший погляд видається, що розрізнення між бойовими та виробничими технологіями є дискретним. Новітні технології частіше за все мають подвійне призначення. Навіть мирні технології несуть загрозу, причому не тільки непрямую (перспектива технологічних катастроф), а й пряму. Проте така технологія залишається небезпечною, доки не відбулася гуманітарна притирка. Після цього технологія тим менш небезпечна, ніж потенційно більш руйнівна.

Відомий факт, що бойові та виробничі технології несуть загрозу для суспільства, але реальну небезпеку становить кожна нова технологія, доки суспільство психологічно не адаптується до інструментальних можливостей. «Так, лук зі стрілами, спис, списометалки не несли глобальної небезпеки після неолітичної революції. Бронзова зброя була „приручена” міською революцією, стальна – кардинальним оновленням системи цінностей в осьовий час» [4, с. 10]. Будучи психологічно засвоєною, навіть найнебезпечніша зброя перетворюється на органічний елемент матеріальної культури. Але посправжньому небезпечною вона стає тоді, коли соціум одержує її ззовні, не маючи відповідного історичного досвіду (трагедія гірських кхмерів). Цей прогресивний ефект має назву «гуманітарна притирка».

Після того, як відбулася «гуманітарна притирка», страхітлива зброя викликає мінімальні жертви, реально пов'язані з нею. «Від міжконтинентальних балістичних ракет не загинув ніхто, від атомних бомб загинуло понад 300 тис. людей. Танки, артилерійські системи та бомбардувальна авіація забрали мільйони, жертвами легкої стрілецької зброї стали десятки мільйонів людей. Кухонні ножі, скляні пляшки, сокири, вили, мисливські рушниці та інші невійськові предмети, що використовуються у побутових конфліктах, забрали більш людського життя, ніж усі види бойової зброї водночас» [6, с. 193].

Технологічна міць – велике досягнення та здійснення розвиненого розуму. Але ще більш величезним досягненням є здатність співіснування із технологіями зростаючої потужності, послідовно, крізь кризи та катастрофи, адаптуючи гуманітарне мислення до потенціалу створення – руйнування. Тільки розвиток і психологічне опанування технологіями забезпечать здатність до збереження балансу. Тому шлях до збереження культури проходить крізь подолання, тобто технологічне, культурне та психологічне приборкання зброї. Адекватні завдання для протидії війни, насильству та ворожнечі – це руйнування конфронтаційних стереотипів і макрогрупових ідентифікацій («Вони – Ми»), аби все більш витончені, здатні викликати глобальні загрози, широко доступні технології («знання масової поразки») своєчасно компенсувалися якістю гуманітарного мислення.

У зламних фазах розвитку культури удосконалювання культурних регуляторів, що забезпечують поновлення техніко-гуманітарного балансу, включало розширення групової ідентифікації. Так, типова для палеоліту племінна

ворожнеча змінилася на міжплемінні об'єднання неоліту, де «люди вперше в історії вчилися зустрічати незнайомців, не намагаючись їх убити» [13, с. 273]. Соціальний досвід свідчить, що людство протягом свого культурного розвитку перебувало у стані безперервного озброєного протистояння між «своїми» та «чужими».

Сталева зброя підвищила кровопролиття війн, і для збереження культур та цивілізацій був потрібен переворот осьового часу, що змінив систему цінностей на величезному просторі від Іудеї та Греції до Індії та Китаю. Люди вчилися співчувати ворогам і перестали оцінювати мужність і відвагу полководців кількістю вбивств та руйнувань. Міфологічне мислення, орієнтоване на загрозу небесними карами за порушення соціальних заборон, було потиснуте критичним мисленням і мораллю індивідуальної відповідальності. В осьовий час почали формуватися ідеї загальнолюдського єднання, але вони не були сприйняті людьми та спільнотами, які ще не вміли бачити свій світ без Господаря або Вождя (А. Гусейнов). Учення, що відкидали підкорення людини антропоморфній небесній владі, а з ним і групову конфронтацію, були потиснуті до периферії духовної культури у формі «надмірної різноманітності» (А. Назаретян). На передній край висунулися світові релігії, що апелювали до сліпої віри, містичного страху. Племінні і державні розмежування змінив сакральний Меч, що поділив людей за конфесіональною ознакою. «Кто не со мной, тот против Меня», «Не мир пришел Я принести, но меч» [Матф., 12:34, 12:30].

Як підкреслюють фахівці, «із поширенням світових релігій масштаб групової ідентифікації збільшився. При цьому, внутрішньодержавна терпимість до іновірців поглинула у минуле, а воєнний фанатизм християнських та ісламських завоювань не мав таких прецедентів з часу утворення держав» [13, с. 282].

З розвитком вогнепальної зброї фанатизм релігійних війн перетворився на справжнє зло для Європи до кінця Середньовіччя. У Тридцятирічній війні 1618–1648 років загинуло майже 90 % дорослого чоловічого населення Центральної Європи. Вестфальський мирний договір і створена на його підставі політична система на 266 років позбавила Європу від кровопролиття. Але ослабнуті релігійні розмежування стали заміщуватися на національні, станові, кастові та класові. *Ідеологія залишалася атрибутом суспільної свідомості, а війна – атрибутом суспільного буття.*

За визначенням А. Назаретяна, «ідеологія – це негентропійний механізм об'єднання людей у великі групи шляхом протиставлення іншим людям за ознакою прихильності визначеному набору сакральних символів, які конструюються за допомогою міфологізації реальних та видуманих подій, персонажей, мовних фігур, здорових образів, що наділяються містичними властивостями і смислами» [6, с. 185]. Досвід останніх століть підтверджує, що за наявності відповідної психологічної настанови процедурам міфологізації під-

владні будь-які конструкти: нація, клас, партія, матеріалізм, атеїзм, демократія, ринок тощо. Головним є те, що усім ідеологіям за визначенням притаманне акцентоване релігійне ядро – об'єднання однодумців на основі сумісного нехтування іншодумців. Тому незмінним супутником ідеологічного світосприйняття залишається тільки реальна або потенційна війна. Таке світосприйняття, як стверджується у посткласичній парадигмі, може призвести до руйнації людської культури.

Дослідження воєнних та виробничих технологій другої половини ХХ ст. виявили, що нові технології несуть загрозу глобальної катастрофи, а це в свою чергу потребує невідкладних зусиль та вимог до створення міжкласових коаліцій, формування яких врятувало б сучасну цивілізацію. Але така концепція поєднання стала наповнюватися ідеологічним акцентом, приймаючи форму інструмента економічного, політичного та воєнного тиску. А на протилежному полюсі розмежування повним кольором розквітли теорії, що дозволили реанімувати національний та релігійний фундаменталізм (Л. Алаєв, В. Шнірельман, В. Тишков).

Слід підкреслити, що до недавнього часу ідеологія, як і війни, залишалася не тільки незмінним, а й необхідним чинником історичного існування і соціального розвитку. Не випадково, що по-справжньому вимогливими залишалися тільки ті вчення, що були екстеріозовані в ментальну матрицю «ВО-НИ – МИ», аби слугувати ефективним засобом запобігання соціальному насильству або війні за рахунок перенесення агресії на сформованого ідеологією загального ворога.

Як підкреслюють психоаналітики, ідеологія та війни відповідають не тільки потребам суспільства, а й глибинним функціональним потребам (С. Гроф, А. Адлер, А. Еніколопов та ін.).

Фахівці, що вивчають можливість уникнення агресії та насильства з життя суспільства (Мей, Одергон, Рапопорт та ін.), констатують, що духовні потреби дуже легко задовольняються в релігійному та квазірелігійному контексті. Афіліація (належність до групи) і почуття захищеності, співчуття і самопожертвування, жага безсмертя та сенсу життя часто штовхають маси людей в обійми ірраціональних ідеологій (Е. Фромм).

У науковій літературі й досі триває дискусія про те, чим є релігія: адаптивним механізмом або «вірусом, що уражає людську свідомість» [14, с. 43]. Побудована синергетична модель, за думкою А. Назаретяна, вносить свої корективи щодо розуміння цього питання. Негентрогійний механізм релігійних та квазірелігійних ідеологій тисячоліттями виконував стабілізуючу роль. Але за законом еволюційної дисфункціоналізації на сучасному етапі розвитку культури цей механізм перетворився на контрпродуктивний, а гримуча суміш містичного пориву зі смертоносною раціональністю сучасної зброї загрожує підірвати всю будову цивілізації. У цьому, як визначають дослідники, і по-

лягає одна з найголовніших колізій сучасної епохи. Тому гуманітарне урівноваження швидко зростаючих технологій негайно вимагає звільнення розуму від ірраціональних кайданів – бо інакше його носій буде приречений [4, с. 17]. Матеріальним чинником розхитування релігійно-ідеологічних настанов стає поширення комп'ютерних мереж, під впливом яких лінійне («книжкове») мислення змінюється на «мозаїчне» і паліативне, яке є менш схильним до оперування догмами. Сьогодні ми стаємо свідками того, як розчиняються кордони держав, конфесіональних та регіональних культур: інтенсивність індивідуальних контактів усе менше визначається географічним чинником. Цей процес об'єктивно, як відзначають фахівці, веде до мережевої організації світової спільноти, обмеження різноманітності і відмирання макрогрупових (національних, конфесіональних, класових) культур, побудованих за архаїчною схемою «ВОНИ – МИ».

Згідно із законом ієрархічних компенсацій уніфікація базових цінностей і норм поведінки створює умови для зростаючої різноманітності макрогрупових культур, побудованих на спільності актуальних інтересів, які не мають потреби в ідеологічному склеюванні.

Аналіз суперечностей цих двох тенденцій підводить до висновку про те, що сьогодні безумовно триває процес реанімації фундаменталізму, так званого релігійного ренесансу, з одного боку, і глобалізації із розчиненням макрогрупових розмежувань – з другого. Все це складає фундамент ментальності соціокультурного простору, і від того, як ці суперечності розв'яжуться, залежить доля культури і цивілізації (С. Хантингтон, Є. Тоффлер, А. Назаретян, В. Стьопін та ін.).

Концептуальний сценарій збереження і виживання культури не схожий на «солодкоголосого птаха щастя», але він відрізняється від побудованих утопій тим, що передбачає ціну, яку треба заплатити людству за своє майбутнє. Прогрес, який не зупинить, надасть людству ще багато нових проблем, пов'язаних з черговим витком «віддалення від ества», розвитком генної інженерії, нанотехнологій, людино-машинного інтелекту тощо. Футурологічний прогноз показує, що вже у найближчі десятиліття ХХІ ст. багатовимірний конфлікт природного і штучного призведе до необхідності кардинального переосмислення таких світоглядних категорій, як життя, смерть і безсмертя, природа і культура, людина і машина, свідомість і розум, інформація і творець.

У роботі «Сенс історії» М. Бердяєв стверджував, що «все попитки разрешения всех исторических задач во все периоды должны быть признаны сплошной неудачей. В исторической судьбе человека, в сущности, все не удалось» [1]. Споконвічна «боротьба добра проти добра» незмінно породжувала зло, і людські сподівання або не здійснювалися, або були не варті докладених зусиль. Мовою великого Данте це означає, що добрими намірами вистелена дорога до пекла.

Історія людства відбиває численність ілюстрацій до розмірковувань Бердяєва, Данте та інших мислителів, які постійно нарікали, що люди нічому не вчаться на досвіді історії. Але багатотисячолітня історія існування роду людського примушує замислитися: якщо б хоча одне глобальне історичне завдання у минулому не було абияк вирішене, то міркувати сьогодні було б нікому. Як у цьому зв'язку не згадати, що декілька десятиліть тому були вагомими причини сумніватися у прийдешньому настанні ХХІ ст.?

Оглядаючи історію людської культури, можна простежити динаміку еволюції. Зло перетворювалося на добро, агресія – на творчість, насильство – на милосердя. Реальна влада розуму зростала тією ж мірою, в якій суб'єкт, нарощуючи рівні психологічні рефлексії, навчився контролювати природні імпульси. І тільки поєднуючи могутність із мудрістю розум отримує шанс стати універсальним. На цьому має будуватися світоглядна стратегія виживання і збереження культури. Те, що людська цивілізація продовжує існувати, свідчить про неухильно зростаючу здатність розумного суб'єкта «зрости над собою», засвоюючи уроки рукотворних катастроф та обертаючи соціальну агресію у творче русло. Так, послідовно і наполегливо людина проходила фази еволюції, підіймаючись до божественного початку. Носій розуму живий, доки він прагне Творця.

Людство мусить усвідомити небезпеку свого байдужого ставлення до самого себе і природи, підняти цінності, що надають перевагу подальшому розвитку культури та безпечному існуванню людства. Шлях людства зайде у глухий кут: або піднятися на новий рівень свідомості, або загинути у безодні. Стародавні пророцтва говорять про фатальні зміни клімату, знищення видів рослин і тварин, сировини, ресурсів. Тому єдиною альтернативою залишається стратегія пошуку точок зростання нових цінностей, точок опори буття, поєднання людського досвіду, мудрості минулих часів із сучасними знаннями, наукою. На думку японського вченого Ємото Масару, «наука і духовність повинні підтримувати одне одного, міцно впливаючи на окреме людське життя та весь наш світ» [3, с. 61].

Висновки. Нині умови завдання ускладнюються через зростаючий інструментальний (технологічний) інтелект, тому духовна культура має вдосконалюватися у бік відпрацювання більш пластичних і надійних механізмів та регуляторів культури, бо в протилежному разі людство зруйнує себе. Як підкреслюють дослідники (Г. Хакен, І. Пригожин, А. Назаретян та ін.), ці процеси фіксуються законом еволюційних кореляцій (закон техніко-гуманітарного балансу). Так, через психічні механізми історично-культурний досвід фіксується на побутовому рівні свідомості: в індивіді, пам'яті співтовариств, і це стосується і моралі, і права. Тобто, йдеться про вдосконалювання культурних механізмів сублімації (З. Фрейд).

Закон техніко-гуманітарного балансу стверджує, що з посиленням технологічної потужності суспільство або засвоїть менш насильницькі форми соціальної агресії, або залишиться нежиттєздатним. Іншого шляху розв'язання цієї проблеми у людства немає. Світоглядна парадигма збереження культури – це духовне оновлення суспільства, підняття гуманітарного інтелекту до рівня технологічного.

Тому логічним завершенням розгляду цієї проблеми є концептуалізація імперативів збереження та виживання культури. А це – відмова від милітаризації економіки, соціальне та психологічне оздоровлення суспільства, пошук альтернативних видів енергії, формування нової моральної свідомості, екоосвіта, розроблення нової світоглядної парадигми збереження культури [9–11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Л. Б. Смутная теория и спорная практика: о новейших цивилизационных подходах к Востоку и России / Л. Б. Алаев // *Ист. психология и социология истории*. – 2008. – № 2.
2. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990.
3. Масару Э. Образы любви / Э. Масару. – М., 2005.
4. Назаретян А. П. Смыслообразование как глобальная проблема современности: синергетический взгляд / А. П. Назаретян // *Вопр. философии*. – 2009. – № 5. – С. 3–19.
5. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризис в развитии мировой культуры (Синергетика исторического прогресса) / А. П. Назаретян. – М. : Наследие, 1996. – 184 с.
6. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Очерки по эволюционно-исторической психологии / А. П. Назаретян. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
7. Померанц Г. С. Опыт философии солидарности / Г. С. Померанц // *Вопр. философии*. – 1991. – № 3. – С. 57–66.
8. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2001. – 552 с.
9. Чеботарева Н. В. Кризис цивилизации в свете философской рефлексии / Н. В. Чеботарева // *Философия и будущее цивилизации : тез. докл. и выступ. IV Рос. философ. конгресса (Москва, 24–25 мая 2005 г.)*. – М., 2005. – Т. 3. – С. 160–161.
10. Чеботарьова Н. В. Екологічні імперативи виживання цивілізації / Н. В. Чеботарьова // *Наук. вісн. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Сер. Філософія*. – Харків, 2004. – Вип. 16. – С. 31–36.
11. Чеботарьова Н. В. Глобальні проблеми в світлі філософської рефлексії / Н. В. Чеботарьова // *Наук. вісн. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Сер. Філософія*. – Х., 2009. – Вип. 32. – С. 125–128.
12. Шнирельман В. А. Война памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье / В. А. Шнирельман. – М. : ИКЦ «Академкнига». – 2003. – 592 с.
13. Diamond J. *Guns, germs' and steel. The fathers of human societies* / J. Diamond. – N.Y. ; L. : W.W. Norton Company, 1999.
14. Sherif V. *Intergroup conflict and cooperation: The Robber's cave experiment*. Norma / V. Sherif, O. Harvey, B. J. White, W. R. Hood. – Oklahoma : Univ. of Oklahoma Press, 1961.

МИРОВОЗРЕНЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА СОХРАНЕНИЯ И ВЫЖИВАНИЯ КУЛЬТУРЫ

Чеботарева Н. В.

Рассмотрена актуальная проблема современности: сохранение культуры и выживание человечества в период критической для нее эволюционной кризисной фазы. Проанализированы научные прогнозы и концептуальные решения дальнейшего развития культуры.

Ключевые слова: культура, цивилизация, сохранение, выживание, кризис, баланс, религия, идеология, моральные ценности, инструментальный и гуманитарный интеллекты.

WORLD OUTLOOK PARADIGM OF CULTURAL MAINTENANCE AND SURVIVAL

Chebotarjova N. V.

The article reveals a topical problem of modern time: that is maintenance of culture and survival of mankind in the period of a critical phase of its existence. The article reviews scientific predictions and conceptual ways of further cultural development.

Keywords: culture, civilization, religion, ideology, crisis, survival, balance, instrumental and humanist intellect, paradigm.

УДК 141.7:316.3

А. А. Чхеайло, викладачка

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЯК ІЛЮЗІЯ ВИЖИВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

Критично проаналізовано концепцію сталого розвитку суспільства. Виявлено, що сталий розвиток має двоїстий характер, виступаючи або рятувальною надією, або згубною ілюзією виживання. Досліджено основні суперечності ідеалів сталого розвитку з тенденціями в розвитку сучасного суспільства. Доведено ілюзорність досягнення сталого розвитку як можливості виживання.

Ключові слова: сталий розвиток, виживання, ілюзія, суспільство споживання, криза, ексцентричність.

Актуальність проблеми. Початок ХХІ ст. демонструє, що сучасне суспільство не позбавилося симптомів кризи, які ставлять під загрозу майбутнє існування цивілізації. У той же час людство не втратило оптимістичного

прагнення досягти благополучного життя без страху та болісних сумнівів. Ми невинно прагнемо утопії, тобто чогось незбагненого, що заперечувало б все існуюче зло та було кінцевою розгадкою всіх людських таємниць. Творче ставлення до майбутнього відображено у формі загальнолюдської стратегії виживання в умовах загальної та різносторонньої кризи. Ця стратегія має назву «концепція сталого розвитку» та передбачає перехід до нового етапу цивілізаційного розвитку, що ґрунтується на радикальній зміні цінностей і цілей сучасного суспільства.

Однак виникнення концепції сталого розвитку не рівнозначно розв'язанню усіх глобальних проблем, а вона сама не є панацеєю від усіх хвороб. Серед прибічників цієї стратегії немає необхідної єдності у поглядах, тому перш ніж стати реалістичним керівництвом до дії, вона повинна зазнати значного теоретичного обґрунтування, а її реалізація в сучасних умовах пов'язана з подоланням практично незборимих перепон. У зв'язку з цим важливо зазначити, що концепція сталого розвитку в контексті виживання має двоїстий характер. З одного боку, вона є рятувальною надією, яка спрямовує розвиток, виступає ідеалом, що майже злився з реальністю та розташувався у близькому, досить досяжному майбутньому, а з другого – згубною ілюзією, наслідування якої веде в пастку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що концепція сталого розвитку має широкий спектр досліджень. З питання теоретичного обґрунтування концепції широко відомі праці Д. Медоуза, А. Печчеї, Е. Пестеля, Дж. Форрестера. Роботи російських учених В. Данілова-Данільяна, О. Дреєра, К. Лосєва, М. Моїсеєва, А. Урсула, Г. Ягодина присвячено пошуку шляхів сталого розвитку суспільства. Філософські проблеми сталого розвитку України аналізуються у роботах В. Андрущенко, О. Білоруса, М. Дробнохода, М. Кисельова, В. Крисаченка, А. Толстоухова, Ю. Туниці, М. Хилька.

Метою статті є спроба критичного осмислення концепції сталого розвитку в контексті ілюзорності виживання, не заперечуючи цінність даної концепції як нової світоглядної моделі.

Виклад основного матеріалу. Зіставлення ідеалів сталого розвитку з тенденціями в розвитку сучасного суспільства виявляє наявність суперечностей, які охоплюють різноманітні сфери суспільства та на які необхідно зважати. Виокремимо основні суперечності та проблеми, пов'язані з ними:

- по-перше, існує група суперечностей загальнолюдського, загальносистемного характеру. Вони знаходяться у проблемному полі онтології;
- по-друге, доцільно виокремити суперечності, зумовлені специфікою домінуючих суспільних відносин, які є предметом соціальної філософії;
- по-третє, має місце суперечність на рівні індивідів, детермінована особливостями сучасної людини як такої, що являє собою галузь наукового пошуку філософської антропології.

Частина концепції сталого розвитку, що відображає найбільш далекі від сьогодення перспективи, не відповідає деяким концепціям історичного процесу, які спираються на уявлення про буття біологічних та соціальних систем. Фундаментальна суперечність виникає між ідеєю інтеграції світового суспільства і його перетворення у потужну «геологічну силу» (В. Вернадський) та уявленням про життєвий цикл цивілізації. Процес об'єднання з урахуванням тенденцій до глобалізації, які вже мають місце, передбачає таке.

1. Ліквідацію штучно створених і природних кордонів між державами та заборон на переміщення. Процес ліквідації фізичних перепон охопив велику кількість розвинених держав, зокрема європейських, де протягом тривалого часу існує безвізовий простір. У той же час усуваються просторові обмеження за допомогою найновіших транспортних засобів та обмеження інформаційного обміну за допомогою передових технологій комунікації. Світ, який здавався неосяжним, «стискується», перетворюється на маленьку та густонаселену «планетку».

2. Стандартизацію культури, що виявляється у «вестернізації» або «американізації» суспільних відносин у країнах, де тривалий час існував соціалістичний або традиційний устрій. Неминучу однаковість культур слід розглядати як спрощення системи у цілому, що може привести до кризи. Як зазначає У. Бек, «країни втискають у гомогенну світову культуру, у “МакСвіт”, який живе завдяки комунікації, інформації, розвагам та комерції» [1, с. 57]. У результаті – духовний вакуум, відокремленість, відсутність «національної ідеї», сліпе наслідування всьому іноземному. З цього приводу А. Дж. Тойнбі висловив недвозначне припущення: «У міру зростання цивілізацій все більше поглиблюється їх диференціація. Зараз ми спостерігаємо зворотний процес: у міру розпаду збільшується ступінь стандартизації... Надломлені цивілізації, стаючи на шлях розпаду, демонструють прихильність до найрізноманітніших галузей діяльності – від яскраво вираженого інтересу до мистецтва до захоплення механізмами <...> в історії цивілізації, яка пережила катастрофу надлому, як ми побачимо, існує прагнення деякої стандартної форми» [2, с. 81].

3. Складення усіх векторів розвитку в єдину для всіх людей «історичну долю». Ця обставина зумовлена неможливістю розв'язання глобальних проблем та забезпечення безпеки без об'єднання зусиль з боку всіх суб'єктів політичної влади. Статус концепції сталого розвитку – загальнолюдська стратегія виживання, нова глобальна модель цивілізаційного розвитку. У майбутньому немає місця ізольованим, егоїстичним інтересам, які ставлять за мету без урахування наслідків для населення інших держав. Симптоми вироблення єдиного вектору очевидні – це підвищення ролі недержавних суб'єктів управління (наприклад, ООН, Європейський парламент, вироблення та ратифікація міжнародних угод про співпрацю в різноманітних галузях, створення транснаціональних підприємств тощо).

Таким чином, наявне соціальне буття як паралельне існування багатьох культурно-історичних типів відповідно до логіки, характерної для концепції сталого розвитку, має поступитися місцем існуванню лише однієї цивілізації. Постає запитання: чи не очікує у такому разі об'єднане людство, як і будь-яку цивілізацію, трагічна послідовність «виникнення – зростання – надлом – розклад», виявлена А. Дж. Тойнбі та іншими прибічниками цивілізаційного підходу до осмислення історичного процесу? Відповідь очевидна: «Не слід створювати єдине людство та цивілізацію, бо подібна цілісність неминуче розкладеться та загине, тим більше, розвиваючись на межі кризи та катастрофи» [3, с. 41].

Аналогічний висновок можна зробити, порівнюючи соціум та явища першоприроди. Царство розуму перетворює людство на силу планетарних масштабів, його усвідомлена та доцільна активність видозмінює ландшафт, і здається, що поступово життя на планеті набуває все більш досконалих форм єдності. У той же час сучасна біологія постулює смертність будь-якого організму, отже, об'єднання людства як організму приречено на загибель, змінюючи «буття популяції» на «індивідуальне буття».

Тенденції, які переважають у сучасному суспільстві, на нашу думку, перешкоджають можливості переходу до сталого розвитку. Світ транснаціональних корпорацій нині став власником капіталів, земель та природних ресурсів. Це посилює соціальні та економічні суперечності і створює для людини та біосфери вкрай нестабільні умови.

Крім того, економічний добробут невіддільний від політичної стабільності. Сумнівно, що особи, наділені владними повноваженнями, підуть на непопулярні заходи заради спільної справи – збереження природного середовища шляхом ліквідації підприємств, в яких вони мають власну майнову частку, або посилення відповідальності за промислові забруднення, які здійснюють ці підприємства. Як наслідок чиновники стають співучасниками злочинного руйнування природного середовища.

Неможливість вжити рішучі заходи щодо обмеження антропогенного тиску на навколишнє середовище зумовлена загальносвітовою тенденцією до демократизації та «прозорості» системи управління. Уряд, вплутавшись у боротьбу за дотримання екологічних вимог, наражається на найрізноманітніші обвинувачення: від упередженості та неприпустимого втручання у діяльність ринкових механізмів до тоталітаризму та ксенофобії. Як ніколи, в сучасному світі проблема збереження навколишнього середовища є предметом політичних спекуляцій.

Практично нездоланною перешкодою є злиденність значної частини населення Землі. Уряди розвинених країн вимушені закривати очі на збитки, які заподіюються природі в процесі вирішення першочергових соціальних завдань. Природа приноситься у жертву в ім'я добробуту людей. Даний підхід призводить лише до відстрочення катастрофи.

Таким чином, глибинні суперечності між прагненням отримати прибуток та екологічними вимогами, між необхідністю розв'язання загальнолюдських проблем та суверенітетом окремих держав, між викорінюванням злиденності та захистом біосфери віддаляють концепцію сталого розвитку від дійсності. Безумовно, перелік перешкод, що унеможливають утілення концепції сталого розвитку, не вичерпується лише цими суперечностями.

Не менш важливі перешкоди до ноосферного типу цивілізації зумовлені особливостями сучасного суспільства споживання. Концепція Ж. Бодрійяра найбільш повно відображає зміст споживання та основні риси споживання постмодернізму. Під «суспільством споживання» філософ розуміє суспільство самообману, де неможливі справжні почуття, культура, де достаток є наслідком ретельно маскованого дефіциту, що є структурним законом виживання сучасного світу [4].

Споживання Ж. Бодрійяра тлумачить переважно як нормативне. Французький мислитель визначає його як соціальний інститут, що має примусовий характер та базується на коді розрізнення речей [4, с. 108]. Специфікою бодрійярівської інтерпретації споживання є відмова від її гедоністичної складової. На думку Ж. Бодрійяра, споживання сьогодні конструюється скоріше як обов'язок, а не як право чи задоволення [4, с. 109]. Тому легке життя, комфорт, свобода та інші гедоністичні аспекти споживання є ілюзією.

Викриваючи споживання як соціальний інститут, Ж. Бодрійяра створює типологію споживання. Він виокремлює «мобілізаційне» та «потлачеподібне» споживання. Поняття «мобілізація» підкреслює нормативний характер споживання, а термін «потлач» описує його престижний характер.

Мобілізація потреб є умовою існування «суспільства споживання». Вона реалізується Ж. Бодрійяром у реабілітації пуританської етики. Так само як і пуританин, який розглядає себе як підприємство, що зобов'язане приносити плоди на славу Богу, споживач розглядається як підприємство з насолоди та задоволення. «Він як би зобов'язаний бути щасливим, закоханим, розхваленим, звабленим, ейфорійним, динамічним» [4, с. 110]. Примушення до щастя та задоволення еквівалентно примушення до праці у традиційній етиці. Такими є конструювання дозвілля як різновиду праці, культивування необхідності весь час чимось займатися [5, с. 62], пропаганда роботи над тілом під знаком моди та полу [4, с. 187].

На відміну від «мобілізаційного» споживання, яке підкреслює включеність конкретного споживача у систему виробництва як власника потреб, поняття «потлачеподібне» споживання акцентує ілюзію свободи споживача та демонструє, яке споживання є престижним у сучасному суспільстві. Значення такого споживання можна розшифрувати за допомогою слів «марнотратство», «розтринькування», «розбазарювання коштів», «даремна трата» [4, с. 66–67]. Відмінність сучасного споживання від споживання інших епох Ж. Бодрійяра

вбачає у тому, що сучасне споживання обертається навколо великою кількістю товарів, послуг, ресурсів та просякнуте марнотратством. Пізніше такий різновид споживання отримає назву консьюмеризму. У новій суспільній реальності відбувається велика ідеологічна перебудова цінностей, внаслідок якої споживаються не стільки реальні продукти та послуги, скільки образ споживача [4, с. 243]. Невід'ємною частиною цього образу є відчуття достатку та свята, візуальна доступність благ. Він пронизує всі інститути, групи та аспекти життя та є базовою характеристикою «суспільства споживання».

Суттєвим змістовним недоліком «суспільства споживання» Ж. Бодрійяра є його одномірність: по-перше, задоволення матеріальних потреб індивідів знищує природне середовище, розвиваючи агресивне технічне середовище; по-друге, таке суспільство сконструйоване як утопія панування капіталу, де економічна сфера знищує соціальну шляхом згортання соціальних програм та соціальних механізмів захисту населення; по-третє, незважаючи на те, що споживання проголошується активною діяльністю та способом ставлення до світу, в текстах Ж. Бодрійяра ми не знайдемо споживача-суб'єкта, який по-своєму розставляє акценти, інтерпретує ситуацію та ухвалює рішення. З цим пов'язано знищення знеособленою масовою культурою національних традицій, що звужує культурну багатоманітність світу.

Виникає запитання: чи може сучасна людина піти на серйозні жертви заради виживання себе та майбутніх поколінь? На нашу думку, негативна відповідь на це запитання ближча до істини, ніж позитивна. Сучасне суспільство, розвиток якого зумовлений західними цінностями, продукує суспільні відносини, що базуються на принципі жорсткої конкуренції. У цілому «суспільство споживання» реалізує програму дарвінізму, яка постулює виживання лише найсильніших та не передбачає піклування про «слабших». Цей принцип яскраво виявляється в сучасній Україні, де в ролі аутсайдерів опинилися цілі верстви населення, які не зуміли адаптуватися до нових умов існування.

На початку ХХ ст. філософи були занепокоєні негативними змінами, що викликали духовне виродження *Homo Sapiens*, перетворенням його в «масову людину» (Х. Ортега-і-Гассет), «авторитарну особистість» (Е. Фромм), «індивідуалізовану людину» (З. Бауман), «людину мовчазної більшості» (Ж. Бодрійяр). Один із засновників філософської антропології Х. Плеснер описуючи сучасну йому людину, говорить про недостатню істоту, що заперечує сталість у відносинах між людиною та природою.

Погляд на людину як недостатню істоту обґрунтовано тим, що вона від народження вимушена перетворювати зовнішній світ, керуючись почуттям невдоволеності. На відміну від тварин людина може рефлексувати свою недостатність та, не маючи можливості розірвати, все ж таки намагається подолати її. На думку Х. Плеснера, життя тварини є центричним відносно природи, а життя людини – ексцентричним. Ексцентричність, фронтальна по-

зиція стосовно навколишнього середовища створюють розрив між свідомістю, що рефлексує, та тілом як частиною органічного. Унаслідок рефлексії безпосередній контакт тіла з природним середовищем обірваний, і Х. Плеснер вважає за необхідне його відновити, оскільки духовний світ людини залежить від природи [6, с. 251–253].

Неврівноважена ексцентричність є типом людського устрою, котрому відповідає «тільки сила, яка діє у модусі повинності» [6, с. 274]. Життя завжди розпадається на «буття та повинність» [6, с. 274]. Якщо під буттям у даному випадку розуміється сила природних інстинктів та потреб, спрямованих у середину, то під ексцентричним вектором повинності – подолання меж, спрямованих назовні. Сутність людської недостатності полягає у поділі векторів, які спрямовані у різні сторони та не конституюють сталість людини.

Недостатність завжди позбавлена цілісності та вдоволеності і вимагає повинності. Можна вважати, що недостатність і виявляється у повинності, яка є постійним прагненням межі. Людина прагне подолати несталість і в самому подоланні відчуває нестачу та спустошеність, марність повторюваних спроб знайти цілісність.

Таким чином, прагнення людини повернутися до стану спокою та біологічної захищеності є онтологічно марним. Чим більше людина усвідомлює відношення між собою і навколишнім середовищем, тим менш реальним стає перетворення себе та довкілля відповідно до постулатів концепції сталого розвитку людства.

Сучасне людство ще не готове обмежити свої потреби в ім'я майбутніх поколінь, у яких також буде необхідність у чистому повітрі, прозорій воді та родючому ґрунті. На початку третього тисячоліття знову нехтуються абстрактні ідеї Миру, Доброти, Співчуття. Представник сучасного суспільства не здатен піти на жертви, необхідні для рятування собі подібних, навпаки, аналіз теоретичних підстав переходу до сталого розвитку, наявні політичні події та конфлікти сьогодення виявляють симптоми людиноненависництва, відчуття особистої обраності.

Висновки. Критичне філософське осмислення концепції сталого розвитку показало її небезпечні та значущі моменти. Сумнівними видаються способи досягнення сталого розвитку. Так, стверджується, що розвиток технологій і соціальна стабільність не є стовідсотковою гарантією сталого розвитку і збереження біосфери, оскільки реалізація ідей і впровадження нових технологій наштовхуються на складні перепони, однією з яких є панування «суспільства споживання», ознакою якого є інструментальна раціональність з формою мислення «засоби-результат». Речі і дії набувають при цьому цінності залежно від того, якою мірою вони сприяють очікуваному результату. Останній же постає у вигляді економічної ефективності. Екологічні збитки теж обчислюються в економічних затратах, що знову робить із природи не цінність,

а ціну. Перед людством знову постає трагічна дилема: або збереження природи, або задоволення матеріальних потреб, що по суті є однією із основних перепон для сталого розвитку.

Слід також відмітити, що модель сталого розвитку має суперечності у своїй будові. Екологічна сфера виявляється підлеглою сфері суспільного життя. Якщо екологічна сфера – це сфера взаємовідносин людини, суспільства та природи, то чи можна говорити про рівність частин суспільства і цілого – природи? Як наслідок відносини всередині системи диктують міжсистемним відносинам правила і умови, порушується принцип ієрархічності в існуванні системи. У реальному житті відбувається зрушення у бік суспільних інтересів, а інтереси природи враховуються як необхідна умова для досягнення сталості у розвитку. Аналіз національної доктрини сталого розвитку [7] демонструє завдання збільшення виробництва, а отже, і споживання та тиску на природу.

Разом з тим слід зазначити, що, незважаючи на суперечність концепції і ілюзорність досягнення сталого розвитку як можливості виживання, цінність її є незаперечною, в першу чергу в перегляді відносин між людиною і природою з позиції обмеження втручання та використання природи. У ній поступово стала виявлятися, оформлюватися нова світоглядна настанова – неоантропоцентризм, сутність якого полягає у тому, що людина визнається джерелом змін, які відбуваються, єдиним суб'єктом відповідальності. Це надає їй нові привілеї, а нові обов'язки. Людина стає центром не тому, що вона мета або вища цінність, а тому що вона – моральний агент.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. – М. : Прогресс-традиция, 2001. – 303 с.
2. Тойнби Дж. А. Постигание истории: Избранное / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; под ред. В. И. Уколовой и Д. Э. Харитоновича. – М. : Айрис-Пресс : Рольф, 2001. – 637 с.
3. Разумовский О. С. Три подводных камня устойчивого развития человечества / О. С. Разумовский // Вопр. философии. – 2005. – № 2. – С. 38–47.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с франц, послесл. и прим. Е. А. Самарской. – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
5. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр : пер. с франц Л. Любарской, Е. Марковской. – М. : Добросвет, 2000. – 257 с.
6. Плеснер Х. Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию / Х. Плеснер ; пер. с нем ; пер. и авт. послесл. А. Г. Гаджикурбанова. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.
7. Концепція сталого розвитку України / В. В. Волошин та ін. – К. ; 2000. – 17 с.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ КАК ИЛЛЮЗИЯ ВЫЖИВАНИЯ ОБЩЕСТВА

Чхеайло А. А.

Критически проанализирована концепция устойчивого развития общества. Выявлено, что устойчивое развитие имеет двойственный характер, выступая или спасательной надеждой, или губительной иллюзией на выживание. Исследованы основные противоречия идеалов устойчивого развития с тенденциями в развитии современного общества. Автор доказывает иллюзорность достижения устойчивого развития как возможности выживания.

Ключевые слова: устойчивое развитие, выживание, иллюзия, общество потребления, кризис, эксцентричность.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS ILLUSION OF SURVIVAL OF SOCIETY

Chkheailo A. A.

The review of the conception of a sustainable development of a society is carried out in the article. It is revealed that the sustainable development has dual character, acting either saving hope, or pernicious illusion of a survival. The basic contradictions of ideals of a sustainable development with tendencies in development of a modern society are analysed. Illusiveness of achievement of a sustainable development as a possibility of a survival is proved.

Keywords: sustainable development, survival, illusion, consumer society, crisis, eccentricity

УДК 101.:316

Л. В. Піддубна, здобувачка

МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Досліджено проблеми відображення соціальної реальності під впливом мережі Інтернет. Головну увагу акцентовано на особливостях відображень соціальної реальності під впливом соціально-економічних, політичних, ціннісно орієнтаційних трансформацій.

Ключові слова: Інформаційна мережа Інтернет, соціально-комунікаційна інформаційна мережа, соціальна реальність, поліваріантність, комунікативний простір, віртуальність.

Актуальність проблеми. Останніми роками в Україні стрімкими темпами поширюється мережа Інтернет. Можна з упевненістю стверджувати, що «всесвітня павутина» стає невід’ємним елементом життя українського суспільства, тим нарізним каменем, нервовою системою сучасної цивілізації, без яких тепер не уявляється можливим просування вперед фактично в будь-якій галузі пізнавальної та практичної діяльності людини [1]. Широкий спектр соціально-психологічних проблем, породжених «інтернетизацією» повсякденного життя всіх прошарків суспільства; формування нових суспільних структур, безпосередньо пов’язаних з Інтернет-проектами; аксіологічні трансформації, що їх переживає особистість при входженні в мережу, зумовлюють актуальність цього дослідження.

Нове транснаціональне «середовище буття» потребує соціально-філософського осмислення. Як стверджує генеральний директор фірми «Intel» П. Отелліні, «Інтернет завтрашнього дня представлятиме вам інформацію коли завгодно, як завгодно і де завгодно». Ф. Фукуяма вважає, що Інтернет покликаний перебудувати наше суспільство [2]. За Н. Ейдельманом, суспільство майбутнього – це Інтернет [3].

Метою статті є спроба дослідити мережу Інтернет як відображення соціальної реальності. Мережа Інтернет характеризується обмеженим сенсорним переживанням, множинністю особистості і анонімністю, вирівнюванням статусів, розмиванням просторових кордонів, розтяганням і конденсацією часу, необмеженою доступністю контактів. За допомогою Інтернет може конструюватися сама соціальна реальність. Те, що для нас є віртуальним, для інших може поставатися реальністю «*sui generis*».

Аналіз останніх наукових джерел і публікацій свідчить про те, що проблема впливу мережі Інтернет на соціальну реальність має широкий спектр дослідження. Вона вивчається у психологічній, соціологічній, філософській площинах. Вагомий внесок у дослідженні цих питань зроблено Ф. Фукуямою, І. Девтеровим, Н. Ейдельманом, М. Кузнєцовим, М. Кастельсом, О. Власенком, Д. Рашкоффом, Л. Пенто, О. Соболев, В. Корабльовою, В. Корневим, В. Савчуком, В. Даніл’яном, Я. Ребане, Ж. Бодрійяром, Ж. Делезом, Ф. Джеймсоном, П. Вірільо, М. Постером, Д. Івановим, М. Носовим, С. Ореховою, В. Ємеліним, С. Пацюком та ін.

Виклад основного матеріалу. Філософський аналіз впливу мережі Інтернет на життя інформаційного суспільства репрезентовано всілякими точками зору і оцінюваннями, які не тільки доповнюють, а й суперечать одна одній. Проте суперечність цих оцінювань не може спростовувати той факт, що Інтернет – глобальна соціально-комунікаційна інформаційна мережа, яка відображає соціальну реальність, задовольняє особисті та інформаційні потреби людства, забезпечує рух сенсів у соціальному просторі та часі.

Соціальна реальність може визначатися «сукупністю об'єктів і подій усередині соціокультурного світу, які відображають досвід повсякденної свідомості людей, що живуть своїм повсякденним життям серед собі подібних і пов'язані з ними різноманітними інтеракціями» [4]. Саме у межах цього феномену формуються і функціонують різноманітні світи досвіду, в тому числі віртуальна інформаційна реальність, яка постає як інтерсуб'єктивний світ, загальний і потенційно доступний для всіх користувачів Інтернет. Але на відміну від повсякденності він сприймається не як об'єктивно даний, а виключно як інтерсуб'єктивно сконструйований.

Під впливом Інтернет на різні сфери життєдіяльності людини і суспільства змінюються сучасний світ, вся система виробництва, зберігання та трансляції інформації. Відбуваються зміни функцій не тільки речей як об'єктів соціальної реальності, а й інформації, яка виступає і об'єктом, і суб'єктом соціального життя. Зростає «щільність» міжособистісних і міжгрупових комунікацій (Newsgroup, Usenet, web-форуми, chat, ICQ), змінюються напрями їх потоків, створюються можливості для трансформацій соціальної структури суспільства. Значно розширюється зона контактів практично кожного користувача мережі, підвищується «особистий» соціальний капітал.

«Віртуальна реальність і глобальна мережа Інтернет втрачають статус приналежних виключно до сфери техніки, техногенних явищ і стають у відомому значенні метафорами, що дозволяють хоча б узагалі визначити контури тих реалій культурологічного, антропологічного та філософського порядку, з якими ми зіштовхуємося на рубежі століть...» [5, с. 66].

Соціум характеризується все більшою мозаїчністю. Інтернет сприяє створенню комунікативного простору і здвоєнню соціальної реальності. Він убирає в себе соціальну реальність у тій її частині, яка може існувати без посилання на реальність, і перетворює її у віртуальність, позбавлену просторово-часових характеристик. Індивідуальність формується випадково під впливом соціальних інститутів і віртуальної реальності, переважно на основі особистих уподобань людини, і практично не асоціюється з об'єктивною реальністю. Віртуальна реальність сприймається як створена реальність, що існує поза людською свідомістю і актуалізується лише при зверненні до неї конкретного індивіда. За допомогою Інтернет людина отримує можливість самостійно формувати простір індивідуального буття і структурувати життєвий простір, виходячи з особистих уподобань, у тому числі нав'язаних соціумом. Завдяки Інтернет життя людини розглядається у двох паралельних середовищах: соціальної реальності та його копії – віртуальному світі, сформованому за допомогою техніко-технологічних засобів. Мережа Інтернет у сучасному суспільстві виступає як комунікативний посередник, який уперше зробив можливим спілкування багатьох людей з багатьма іншими у будь-який момент часу в глобальному масштабі [6]. Інтернет одночасно дає людині можливість виступати споживачем, приймачем, реципієнтом соціальної ін-

формації, її автономним суб'єктом. Відбуваються кардинальні зміни у свідомості мільйонів людей, виникають якісно нові форми, види, засоби самовираження індивідів, що призводить до появи принципово нових суспільних утворень і соціальних інститутів, зміни самої соціальної структури, перерозподілу ціннісних орієнтирів і відповідно питомої ваги Інтернет при обранні можливостей самореалізації різних соціальних груп людей.

Мережа Інтернет викликає появу таких явищ, як глобалізація, соціальна трансформація, уніфікація на міждержавному та міжгруповому рівнях інформаційних, фінансових, економічних, наукових, політичних та інших процесів (networked economy, електронна влада, транснаціональні корпорації, електронні фірми, системи електронних платежів); спеціалізація на наукомістких технологіях (технополіси, технопарки, мережеві підприємства і організації, Інтранет, «outsourcing»); універсалізація низки рис і поведінкових навичок індивідів («електронний працівник», «network externalities», «інтелектуальний агент»); організація соціально-економічних структур за віртуально-мережевими принципами (дистанційна освіта, дистанційні трудові відносини, електронна комерція); використання hi-tech індустрії взагалі й Інтернет зокрема; формування суспільства нового типу, нових соціальних інститутів, принципово нових соціально-економічних структур.

У доповіді Європейської Комісії глобальна мережева економіка визначається як «середовище, в якому будь-яка компанія або індивід, що знаходяться у будь-якій точці економічної системи, можуть контактувати легко і з мінімальними витратами з будь-якою іншою компанією або індивідом з приводу спільної роботи, торгівлі, обміну ідеями і ноу-хау або просто для задоволення» [7]. Мережева економіка грає на руку людським прагненням: повтори, копіювання, автоматизація знецінюються, а оригінальність, уява, здібність до творчості зростають у ціні. Так, процеси придбання товарів і надання послуг давно перебазувалися в мережу. Фінансові питання громадяни можуть вирішувати за допомогою електронних платежів. Використання Інтернет сприяє перетворенню компаній, підприємств і організацій в мережеві структури, в яких поліпшується використання всіх ресурсів, їх гнучкість і адаптивність до зовнішніх і внутрішніх проблем, збільшується конкурентоспроможність. Розвиваються мережеві стандарти взаємодії та управління, що сприяє розширенню легітимності і престижу, поліпшенню контролю над зовнішнім середовищем, економічних результатів.

Нові Інтернет-технології дають можливість для створення, зберігання та поширення інформації, виникнення нової якості суспільного життя людини в цілому, яка отримала назву «глобальне село» (global village) [8, с. 293], а відносно економіки – «глобальна ринкова площа» (global market place). Використовуючи Інтернет, люди здійснюють з меншими витратами масштабніші та інтенсивніші комунікації, в результаті чого просторові та часові бар'єри між людьми не обмежують їх обмін інформацією і комунікації.

Інтернет об'єднує різні види інформаційної діяльності людини, що створює ефект появи нового, інтегрального «кіберпростору» (cyberspace), який може вміщувати більшість видів інформаційної активності людей і комунікацій між ними, «кіберсвідомості» – нової форми суспільної свідомості як відображення дуальності суспільства та Інтернет.

З розвитком Інтернету суспільне буття зазнало значних і принципових змін. Громадяни мають доступ до інформації, працюють у мережі в інших країнах, розважаються, творять, переживають і люблять в Інтернеті, що призводить до розшарування суспільства на кіберсоціальних індивідів і решту інших. Суспільство позбувається низки своїх історичних функцій і повноважень, пов'язаних з процесом соціалізації індивіда. Формується цілий клас людей – учених, бізнесменів, службовців корпорацій та інших структур, які проводять в Інтернеті значно більше часу, ніж у позамережевій реальній дійсності. Відчужуються віртуально-мережеві цінності та види діяльності від традиційних. Зникають кордони у людській свідомості. Людська тілесність частково втрачає свою актуальність у процесі коадаптації з мережею [9]. Мережева людина сповнена індивідуальності, вільна, творча, активна, зі сформованими унікальними гештальтами, прагнуча актуалізувати окремі аспекти соціального буття і зробити їх частиною власного світовідчуття.

Мережа є складовою нової соціальної морфології суспільства, яка підпорядкована «мережевій» логіці, що впливає на повсякденне життя, культуру, виробництво та владу, «...викликає появу соціальної детермінанти більш високого рівня, ніж конкретні інтереси, що знаходять своє вираження шляхом формування подібних мереж: влада структури виявляється могутнішою за структури влади» [6, с. 494].

Мережа Інтернет створює особливий віртуальний простір, тобто множину просторів, кожен з яких має свою логіку подій, свої правила, мову та персонажів. Інформація, розміщена у мережі Інтернет, є віртуалізацією людини реальної. Модусу віртуальності можуть набувати лише ті сфери людської життєдіяльності, які реалізуються в Інтернеті. Віртуалізація людської індивідуальності існує як проекція індивідуальних інтенцій людини у віртуальній реальності, а тому ми можемо говорити про розширення людської індивідуальності. У процесі існування у віртуальному просторі індивід приписує собі будь-які фізичні і соціальні ознаки [10, с. 279]. Неподільне, але й незліяне співіснування фізичного та духовного начал у людській особі опиняється під питанням, що сприяє шизоїзації особистості, неспроможності синхронізувати реальний та віртуальний час, сформувати і утримувати цілісний образ власного «Я» [11, с. 127]. Як наслідок – відчуження людини від власної тілесності, «розречевлення» людської сутності, з'являється *homo virtualis* – Людина Віртуальна [12, с. 201].

Велика кількість людей спілкується в Інтернеті за допомогою *nickname*, не називаючи свого власного імені, застосовуючи знаки, символи та мову, які зрозумілі лише «віртуальній людині». Найчастіше про учасника діалогу ні-

чого не відомо, крім його стилю спілкування. Відбувається повне заміщення особи людини, в тому числі її зображення, яке найчастіше змальовує її знайомого, товариша. Внаслідок цього відбувається спілкування двох або більше людей, які нічого не знають один про одного і обмежені в темі і засобах обговорення цієї теми лише власними уявленнями про взаємні обмеження.

Формування індивідуальності, соціального статусу людини пов'язано з процесом соціальної стратифікації. Саме Інтернет надає людині доступ до необмеженої інформації, в тому числі для отримання якісної освіти і розвитку індивідуальних здібностей особистості. Інтернет технологізує інтелектуальну діяльність, змінює комунікативні основи, сприяє виникненню принципово нових форм взаємодії, таких як інформаційна соціалізація, котра базується на сучасних комп'ютерних технологіях та значно розширює можливості людини, її поінформованість.

Однією з основних характеристик сучасного суспільства виступає поліваріантність віртуальної реальності, оскільки «... верховенство індивідуального начала над всезагальним ... багатоманітності над однаковістю, дозволеного над примусовим» [13, с. 170] становить фундаментальну основу суспільства, яке базується на новому типі реальності. Таке суспільство і його розвиток формально обмежені лише рівнем розвитку техніки та технології.

Інтернет створює необмежені можливості для посилення концентрації і централізації інформації, розширення меж пізнання людини і освітнього простору. Інформація зберігається в соціогенах, які є способом інтерпретації інформаційної картини світу та використовуються певним соціумом залежно від його потреб і потенційних можливостей. Інтернет загострює проблему, пов'язану не лише з комп'ютерною самотністю і розривом «комп'ютерних» та «некомп'ютерних» людей, а також з розривом у знаннях між поколіннями; між незаможними і заможними, між освіченими та малограмотними.

Знання, відображені в Інтернеті, – це знання про сучасність, теперішність. Знання про минуле, досвід предків – це мала капля в океані існуючих даних. Спостерігається катастрофічний розрив між минулим і сучасним. У відсутності інформації про минуле руйнується соціальна та індивідуальна пам'ять. Збільшення різноманітних можливостей знижує спирання на традиції, звичаї, прийняті соціумом, але від цього збільшується значущість власних культурних доробок, власного культурного світу. Інтернет стає інфраструктурою, яка сприяє всебічному інтелектуальному розвитку людини. Використовуючи технічні досягнення, людина має можливість вибудовувати своє бачення світу, своє інформаційне поле, свою інформаційну картину світу, поєднуючи при цьому все, що створило людство, використовуючи всі накопичені людством знання і вносячи свій доробок. З'являється більше можливостей для конструювання самого себе, значно зростає роль особистості у суспільних процесах, формуванні майбутнього суспільства інформаційної культури. У той же час масова культура суспільства робить особистість «одновимірною» через від-

сутність критичності (Г. Маркузе), перетворює її на «масу». Особистість утрачає свою індивідуальність (Х. Ортега-і-Гассет) та придушється ідеологією (Р. Бар), нівелює до масової людини. Формування індивідуальності відбувається через засвоєння існуючих знань, соціальних норм шляхом перетворення отриманої інформації на індивідуальні знання.

Інтернет породжує віртуальну реальність, яка в свою чергу викликає нові для людини і соціуму форми існування, нові світи, емоції, почуття. Таку реальність Ж. Бодрійяр називає «симулякр». Симулякр зміщує будь-яку відмінність реального і уявного. Інтернет виступає симулякром соціальної реальності і покликаний замінити соціальну реальність. Слід розуміти, що симулякр реальний віртуально. «Симулякр починається там, де закінчується подібне і починається віртуальна реальність ... як організований простір симулякрів» [14]. Відбувається трансформація соціальної інформації, яка на основі Інтернету стає різновидом симулякра.

Інтернет виступає як носій потенційно деструктивного початку, втіленням якого є гіпертекст. Допускається можливість множинності авторів, нівелювання функцій автора і читача, розширення роботи з нечіткими межами, множинність шляхів читання. Текст просякнутий мережею незліченних, таких, що переплітаються між собою в безкрайню далечину, внутрішніх ходів. Він являє собою галактику, в якій немає початку; у нього можна вступити через безліч входів, жоден з яких не можна визнати головним. Читач йде цими шляхами за своїм потягом, а не за вказівкам автора. Це текст, змістом якого є «нескінченність». Інтернет-простір, організований у вигляді гіпертексту, є основою формування людської індивідуальності, дозволяє людині жити ілюзією свободи вибору і свободи інформації.

Ж. Бодрійяр вважає, що ми живемо у гіперреальності і навіть існує можливість розпалювання військових конфліктів не у реальному житті, а на екранах комп'ютерів, у ЗМІ або мережі Інтернет, створюючи гіпертекстові війни як особливу містику гіперреальності, сну на яву. Виникнення гіпертекстової субкультури та її прагнення розширити в творчості ліберальні цінності, привнести розпливчатість вибору і хаотичність свободи є природним для відображення процесів у житті суспільства. Світ повільно повертається від обов'язкової свободи у бік свободи толерантної, поліваріантної, фрактальної.

Інтернет як сукупність інфокомунікаційних технологій та техніки є глобальним засобом мас-медіа, які відображають соціальну реальність, постійно трансформуються, локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри, конструюють принципово новий інформаційний простір суспільно-політичної сфери. «Журналістика – це єдина форма діяльності, яка в змозі охопити все різноманіття життя людини і соціуму. Кожний з нас може приєднатися до журналістики за допомогою Інтернету» [15, с. 53]. Комплект традиційних і соціальних медіа створює інформаційний ландшафт, в якому кожен може бути не тільки пасивним споживачем, а й безпосереднім учас-

ником медіа-дій [16, с. 9]. Таким феноменом є медіа форуми як новий вид інтерактивного форуму, за допомогою якого людина може обговорювати питання, що її хвилюють; блоги (blog) як «мережевий журнал чи щоденник подій»; веб-сайт, головний зміст якого – записи, зображення чи мультимедіа, що регулярно додаються. Змінюється вектор розповсюдження інформації таким чином, що вертикальна однолінійність може доповнюватися або витіснятися безліччю горизонтальних зв'язків у різних напрямках.

Мас-медіа залишаються чутливими до загальнокультурних змін, але здатні створювати різноманітні іміджі-симулякри (від лат. *simulacrum* – образ, зображення, *simulo* – робити схожим, уподібнення), що конструюють та контролюють дійсність. «Влада симулякрів» сприяє перетворенню членів аудиторії винятково на споживачів знаків, що призводить до руйнування соціальних зв'язків між ними та «зникнення соціальної реальності». Саме Інтернет за допомогою віртуалізації простору більш ефективно, ніж інші засоби масової комунікації, нівелює включеність індивіда у систему соціальної інтеракції, індивідуалізує особистість та сприяє формуванню її автономності. Крім цього, для Інтернету характерною є «прецесія симулякрів», тобто, як вважає Ж. Бодрійяр, «територія більше не випереджає карту і не переживає її. Відтепер сама карта випереджає територію – прецесія симулякрів, саме вона породжує територію» [17]. Дійсно, якщо певна частина Мережі не описана, вона не існує. Для користувача неважливо, де фізично розташована інформація, а важливо, скільки кроків (кликів) необхідно зробити усередині семантичної ієрархії доступу до того чи іншого симулякра.

Вплив Інтернету на соціальне буття має різноманітний характер. Як стверджує директор Бібліотеки Конгресу США Дж. Х. Біллінгтон, «...надто пізно ми усвідомили, що віртуальна реальність (virtual reality) – не чеснота (virtue)» [18]. Людство не усвідомлює ту згубну і не завжди очевидну небезпеку, в яку увергає себе тому, що за суттю «віртуальне є те, що йде на зміну реальному і остаточно руйнує його» [19].

Існує думка, що з часом використання мережі Інтернет може привести до розриву або «атомізації суспільства». Часте і довге перебування у мережі веде до розриву соціальних зв'язків, втрати цінностей людської спільності. Про це свідчать факти збільшення кількості розлучень, послаблення родинних і дружніх контактів, прохолодні відносини між колегами по роботі. Інтернет сприяє певній ізоляції людей. «Контакти» і «комунікації» заміщують людське спілкування, їх місце займає формальна, позбавлена індивідуальності визначеність; зникає довіра. Людина ховається від агресивного фізичного світу, зникає у віртуальній мережі і весь неозорий космос компактно розміщується у комп'ютері. Так, у 1990 р. в Японії за допомогою засобів комп'ютерної телекомунікаційної мережі і технологій віртуальної реальності було утворено віртуальне містечко Habitat, яке населяє тисячі мешканців. Кожний власник

комп'ютера може стати мешканцем цього міста – «автором». У цьому містечку складаються відповідні ділові та особисті відносини, формуються кіберкультура, віртуальна психологія людей. У результаті реальний світ в уявленні звичайної людини вивертається навиворіт, рветься в жмуття, ліквідується панорама подій і зникає обрій. Виникає парадоксальна ситуація, коли людський мозок відкритий для інформації, а інтелект закритий для розуміння. Сучасне життя змушує людину бути максимально активною. Дефіцит часу створює ситуацію функціональної залежності часу і простору.

Не позбавлена підстав така думка Ж. Бодрійяра: «Інформація, в яку перетворюється або за допомогою якої поширюється деяка подія, вже становить деградовану форму цієї події». Тому людина, яка володіє відомостями про реальні події в інформаційній формі, використовує їх, веде спрощений, примітивний спосіб життя як прямий шлях до аморальної поведінки, соціального нігілізму. «Людина втрачає здібності відрізнити реальне від того, що вважається реальним та правдивим» [20].

Має право на життя ідея Ламетрі про те, що людина перетворилась у машину, правда, з одним уточненням: машину інтелектуальну, цифрову. Надмірне перебування у віртуальній реальності викликає у людей негативні наслідки. У таємничому світі, де панують свої закони і правила життя, реальність пластична, рухома та піддається найлегшішому впливу, з неї можна виліпити все, що завгодно. Людина стає всемогутньою, набуває властивостей деміурга, її існування безхмарне та комфортне, що позначається на її психіці. Вона не напружується, не переборює труднощі, розслаблюється, втрачає здатність спричинити опір, перетворюється на благополучного процвітаючого феномена, не здатного впоратися з реаліями справжнього суворого життя. Online-гравець у результаті багатогодинного перебування у віртуальному середовищі отримує від нього залежність, близьку до наркотичної. У ході гри виникає гормон щастя (задоволення) – дофамін. Якщо на деякий час суб'єкта «відключити» від комп'ютера та Інтернету, з'являється своєрідна «ломка», яка викликає дискомфорт, роздратованість і агресію. Юнаків та дівчат віком до 18 років прийнято називати «поколінням Інтернету», яке замість реального «живого» спілкування прагне електронних контактів. Воно стає розсудливим, не йде на компроміс, не терпить заперечень, утрачає елементарні людські якості, такі як співпереживання, співчуття, вміння ділитися душевною щедрістю, навички комунікативного спілкування, вміння знаходити друзів. Зростає згубна прірва між особистістю і соціальним світом.

Інтернет негативно впливає на природні мови – головний засіб зв'язку людського суспільства, який з'єднує основні соціальні спільності – нації, народності тощо. Раціоналізм, діловитість, прагматизм очищують їх від «другорядних» явищ типа виразності, тональності, специфічного говору, місцевої вимови звуків, наголосу, жаргонів – усієї палітри фарб, що роблять мови коло-

ритним унікальним явищем. Під впливом безкольорових академізмів, «плоскої мови» пропаганди і реклами, «сухих» ділових протоколів та безликих дипломатичних суджень розквітла формальна символічна мова. Цивілізація стає *image oriented*, орієнтованою на зоровий образ, що призводить до зниження грамотності, величезного впливу образів.

Висновки. Недорогий доступ в Інтернет забезпечує його широке використання, а це сприятливий чинник для творчої діяльності, спільної роботи і так званої дистанційної присутності. Він змінює конфігурацію та зміст політичних реалій. Багато дослідників визначають Інтернет як матеріальний носій деліберативного простору – простору суспільного життя, в якому відбуваються обговорення ідей, узгодження інтересів, пошук компромісів. Завдяки такому підходу висувуються точки зору про появу комунікативної чи електронної демократії, можливість залучення всього суспільства в політичне життя за допомогою Інтернету. Глобальна мережа Інтернет сприяє загальному об'єднанню всіх народів, націй «під егідою» однієї, так би мовити, загальноновизнаної країни Інтернет. Мережа скрізь і усюди, як повітря, яким ми дихаємо, як невід'ємна частина існування, при цьому недоторканність особистого життя залишилась у минулому як плата за прогрес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Девтеров І. Віртуальність масового суспільства / І. Девтеров // Філософ. альманах. – 2011. – Вип. 2. (100). – С. 23–32.
2. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма : пер. с англ. А. В. Александровой. – Сер. : Philosophy. – М. : АСТ : АСТ Москва 2008. – 474 с.
3. Эйдельман Н. Интернет – общество будущего / Н. Эйдельман // Мониторинг общест. мнения. Экон. и социальные проблемы. – 2006. – № 3.
4. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль: тексты. – М., 1996. – 524 с.
5. Кузнецов М. Виртуальная реальность – техногенный артефакт или сетевой феномен? / М. Кузнецов // Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты / отв. ред. И. А. Акчурин. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 62–90.
6. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая пост-индустриальная волна на Западе: антология (под ред. В. Л. Иноземцева). – М. : Academia, 1999. – 631 с.
7. Status Report on European Telework: Telework 2010, European Commission Report, 2010, <http://www.eto.org.uk/twork/tw2010eto>
8. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man / M. McLuhan. – Toronto Canada : University of Toronto Press, 1962.
9. Власенко О. Феноменология телесности в киберкультуре / О. Власенко // Интеллект. провинции. – 1999. – № 2.
10. Кузь О. Репрезентації суб'єктивності в пост сучасності : монографія / О. Кузь. – Х. : ФОП Лібуркіна Л. М.; ВД «ІНЖЕК», 2010. – 312 с.

11. Корабльова В. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій : монографія / В. Корабльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 180 с.
12. Бек У. Что такое глобализация? / Ульріх Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника ; общ. ред. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
13. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Жиль Липовецки : пер. с франц. В. Кузнецова – М. : Владимир Даль, 2001. – 331 с.
14. Бодрийяр Ж. Система вещей / Baudrillard, Jean. Le système des objets : пер. с франц. С. Зенкина. – М. : Рудомино, 2001. – 224 с.
15. Дубровский В. Постмодернистская мода / В. Дубровский // Вопр. философии. – 2001. – № 8. – С. 50–62.
16. Хлопов А. Нью-медика: потребитель становится творцом / А. Хлопов // Журналист. – 2007. – № 6. – С. 9 – 15.
17. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Baudrillard, Jean. : пер. с франц. С. Зенкина. – М. : Добросвет 2000. – 387 с.
18. Биллингтон Дж. Лики России: Страдание, надежда и созидание в русской литературе / James H. Billington : пер. с англ. О. Алякринского. – М. : Логос, 2001. – 247 с.
19. Бодрийяр Ж. От фрагмента к фрагменту / Baudrillard, Jean : пер. с франц. Н. Сулова. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 200 с – С. 31.
20. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегический обман / Поль Вирилио : пер. с франц. И. Окуневой. – М., 2002. – 192 с.

СЕТЬ ИНТЕРНЕТ КАК ОТОБРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Поддубная Л. В.

Исследованы проблемы отображения социальной реальности под влиянием сети Интернет. Основное внимание акцентировано на особенностях отображений социальной реальности под влиянием социально-экономических, политических, ценностно ориентированных трансформаций.

Ключевые слова: Информационная сеть Интернет, социально-коммуникационная информационная сеть, социальная реальность, поливариантность, коммуникативное пространство, виртуальность.

A NETWORK IS THE INTERNET AS REFLECTION SOCIAL REALITY

Piddubna L. V.

The problems of reflection of social reality are investigational under influence of network the Internet. Basic attention is accented on the features of reflections of social reality under influence of socio-economic, political, valuedoriented transformations.

Keywords: the Informative network the Internet, of socially-communication informative network, social reality, polyalternativeness, communicative space, virtuality.

УДК 355.233

Л. О. Петрова, здобувачка

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Досліджено концептуальні засади функціонування та розвитку військової освіти. Проаналізовано принципи нової «некласичної» парадигми військової освіти. Визначено мету військової освіти на засадах нової парадигми освіти.

Ключові слова: парадигма військової освіти, методологічні принципи нової парадигми освіти, «некласичність» в парадигмі, принцип холізму освітотворення.

Актуальність проблеми. Сучасна воєнно-політична обстановка характеризується глибокими змінами, що відбуваються в системі міжнародних відносин на світовому та регіональному рівнях. Динамізм, притаманний сучасному етапу розвитку військової справи, зростання соціальної ролі особистості в умовах військової діяльності, гуманізація та демократизація життєдіяльності армії, інтелектуалізація військової праці, швидка зміна бойової техніки, військової стратегії та тактики, а також проблеми і труднощі процесу розвитку Збройних Сил України в сучасних умовах вимагають нових підходів до проблем військової освіти. Необхідність розроблення методологічних і концептуальних засад процесу реформування всієї військово-освітньої сфери відповідно до сучасних реалій зумовила зміну парадигми військової освіти України.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Найбільш комплексно і докладно теорія, методологія системи військової освіти, проблеми та концептуальні засади її функціонування розглянуті у роботі М. Нащадима [1]. Деякі актуальні питання сучасного розвитку системи військової освіти України висвітлено у наукових роботах [2–4].

Водночас теперішній стан реформування військової освіти та його нормативно-правове забезпечення не повною мірою відповідають потребам особи майбутнього військового фахівця, вимогам суспільства і держави, перспективам розвитку Збройних Сил України.

Тому *метою* статті є спроба проаналізувати світоглядні методологічні принципи «некласичної» парадигми військової освіти.

Виклад основного матеріалу. На III Всеукраїнському з'їзді працівників освіти Міністр освіти і науки, молоді та спорту України Д. Табачник наголосив: «Світ змінюється надзвичайно швидко, а соціальні інститути не завжди встигають за реаліями. Освіта лишається опорою суспільства тільки тому, що вона надзвичайно стабільна, законослухняна і терпляча».

Можна погодитися з визначенням освітньої парадигми як «змістовно та формально інтегрованої сукупності найбільш загальних засадних системо-

творчих ідей і принципів, що визначають теоретико-методологічні та світоглядні основи освітньої практики та педагогічної теорії» [1].

У процесі визначення підходів до формування парадигми військової освіти можна виділити групи проблем, які мають узагальнену детермінанту та алгоритм розв'язання, що ґрунтуються на певних концептуальних засадах. Серед концепцій, котрі виступають своєрідною конкретизацією парадигми та перехідними ланками до педагогічної практики, можна назвати концепції національного виховання, гуманітарної освіти, професійної безперервної освіти, диференційованої, особистісно орієнтованої, персоналізованої освіти, інформатизації тощо. Основні ідеї та принципові підходи нової парадигми військової освіти відображено в Концепції військової освіти.

Аналіз історії освіти щодо зміни філософсько-освітніх парадигм показує, що їх специфіку на різних етапах розвитку суспільства визначають переважно загальносистемні соціальні чинники. Саме останні визначають той синтез концептуальних освітніх ідей, цінностей виховання, інституційних, фундаментальних, праксеологічних характеристик освіти, які й формують оригінальну філософсько-освітню парадигму тієї чи іншої епохи. В аспекті парадигмально-освітніх ідей навіть у працях найрадикальніших педагогів-модерністів немає нічого такого, що не містилося б у творах Арістотеля, Платона, Конфуція та інших стародавніх мислителів.

Отже, методологічною основою реформаційних перетворень у системі військової освіти повинні стати світоглядні методологічні принципи нової «некласичної» парадигми військової освіти.

Під характеристикою «некласичності» мається на увазі трансформація «людини-спостерігача», яка «управляє соціально-природною гармонією» на Землі і піднімається у своєму інтелекті та духовності до рівня «біосферної» – «ноосферної» людини, що видозмінює дійсність гармонійно, шляхом діяльності. Останнє передбачає саморозвиток, перебудову суб'єкта діяльності [1].

Нова («некласична») парадигма військової освіти відрізняється від традиційної (класичної) нетрадиційним усвідомленням природи людини, способів впливу на неї, новим розумінням її взаємодії з природним і соціокультурним середовищем та способів її адаптації, а також новим уявленням про військову освіту і освіту взагалі, ідеали, норми та цінності, що змінюють взаємодію учасників військово-педагогічного процесу, про види застосовуваних педагогічних технологій та ресурси нової парадигми і детермінанти її розвитку.

Реформаційні процеси у військовій освіті і суспільстві висунули як пріоритетний принцип інноваційності, що означає сприятливість до нововведень та здатність відтворювати їх у різних ракурсах освітньої практики. Проте стабільність будь-якої соціальної системи має врівноважуватися принципом «виваженого консерватизму». Сутність його полягає у тому, що йдеться не

про відкидання попереднього педагогічного досвіду, а про його переосмислення з позиції сучасних реалій формування нової інтегративної цілісності на засадах «нового холізму» [5], що об'єднує як попередній досвід, так і педагогічні інновації на нових засадах, а також про характер інноваційного процесу у військовій освіті, його сутність, співвідношення змінних та стабільних компонентів в освітньо-педагогічних процесах, шляхи трансформації традиційного, усталеного в нове.

Наступний принцип функціонування військової освіти – принцип полікультурності, який стимулює трансформацію традиційних систем освіти на плюралістично інтегровані культурно-освітні системи в етнічно неоднорідних суспільствах [2; 3].

Упорядкування буття людини в новій парадигмі здійснює «Ми – концепція», де зіставляються загальне (Всесвіт), окреме (нація), особливе (індивідуальність) у полікультурній взаємозумовленості та взаємодії; у парадигмі виявляється своєрідність українського соціуму в універсумі культурного буття людства.

Здатність точно і відповідно реагувати на вплив мінливої військової практики, зміни у структурі соціального замовлення можна сформулювати як інституціональну рефлексію, ввівши поняття «адаптивність системи військової освіти». Це не просто формальне пристосування до потреб практики, а й адаптивна тактика розвитку і змісту освіти, і методів дидактичної творчості, і управлінських технологій керування системою [5].

Але «українська вища освіта має не лише постійно адаптовуватися до соціально-економічної ситуації в державі, а й випереджувати ці процеси, впливаючи на їх суть і кадрове забезпечення» [1]. Отже, йдеться про принцип випереджаючого розвитку військової освіти порівняно з динамікою соціальних перетворень, повномірне входження освіти України в європейський і світовий освітній простір.

Соціальним підґрунтям нової парадигми військової освіти виступають формування і становлення «інформаційного суспільства», котре розуміється як нова стадія духовного розвитку людства.

Важливим аспектом нової військово-освітньої парадигми є поняття фундаменталізації як категорії якості освіти та освіченості особистості. Її основу мають скласти система та структура освіти, пріоритетом яких є не прагматичні, вузькоспеціалізовані знання, а методологічно важливі, довготривалі та інваріантні, що повинні сприяти цілісному сприйняттю навколишнього світу, інтелектуальному розвитку особистості, її адаптації до соціально-економічних та технологічних змін.

Одним із найважливіших принципів нової, демократичної і гуманістичної парадигми є забезпечення кожному незалежно від його майнового і соціального стану можливості здобути високу та якісну військову освіту.

Кваліфікація військовослужбовців підвищується за спеціальними програмами у системі курсової підготовки. Для цього важливий принцип безперервної освіти офіцерів протягом усього строку служби [4].

Реально спрямувати стратегію реформування військової освіти в Україні неможливо без її визначення у філософсько-методологічних і праксеологічних принципах освітотворення.

Сучасна філософія освітотворення має ґрунтуватися на принципах «нового холізму» (цілісності), тобто на вищому синтезі гуманістичних ідей, розвитку в особистості розуму, творчих здібностей, духу соціальної відповідальності, балансі фізичних, інтелектуальних, етичних та емоційних якостей [5].

Стрімкий розвиток наукової і технологічної бази засобів збройної боротьби в розвинених державах висуває на перший план проблеми якості підготовки військових фахівців. Випускник вищого військового навчального закладу має бути підготовленим до самостійного оволодіння новими технологіями у військово-професійній галузі, здатним до продуктивної творчої діяльності, прийняття та реалізації нестандартних, нетипових рішень.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що військова освіта на засадах нової парадигми має формувати воїна як громадянина, патріота своєї держави, який на основі набуття соціального та військового досвіду, фізичного вдосконалення, успадкування духовних надбань українського народу досягає достатнього рівня розвитку професійної, політичної, правової, моральної, трудової, естетичної культури, стає здатним відстоювати національні інтереси України.

Висновки. Потреба враховувати нові принципи розвитку військової освіти є очевидною, адже вони як соціальні константи забезпечують органіку та ефективність її координації з головними напрямками соціального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія / М. І. Нещадим. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2003. – 852 с.
2. Науменко М. І. Методологічні аспекти військової освіти / М. І. Науменко, Ю. І. Приходько // Вісн. НАОУ. – 2008. – № 3 (7). – С. 45–51.
3. Радецький В. Г. Питання трансформації оборонних структур України та удосконалення системи військової освіти / В. Г. Радецький, В. М. Телелим, Ю. Г. Даник // Наука і оборона. – 2009. – № 1. – С. 15–19.
4. Черних Ю. О. Військова освіта України: стан, проблеми, перспективи інноваційного розвитку / Ю. О. Черних // Зб. наук. праць ЖВІ НАУ. – 2011. – Вип. 4. – С. 13–21.
5. Герасіна Л. М. «Некласичні» принципи функціонування освіти як соціальні константи, що забезпечують її керованість / Л. М. Герасіна // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 2. – С. 43–48.

ПАРАДИГМАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Петрова Л. А.

Исследованы концептуальные основы функционирования и развития военного образования. Проанализированы принципы новой «неклассической» парадигмы военного образования. Определены цели военного образования на основе новой парадигмы образования.

Ключевые слова: парадигма военного образования, методологические принципы новой парадигмы образования, «неклассичность» в парадигме, принцип холизма изменений в образовании.

MEASUREMENT PARADIGM MILITARY EDUCATION

Petrova L. O.

In the article yssleduyutsya kontseptualnye bases functioning and development voennoho Education, Principles analyzyruyutsya new «nonclassical» paradyhmy voennoho education. Opredeleny voennoho education goals based on the new paradyhmy education.

Keywords: paradigm voennoho education, metodolohycheskye Principles Novaya paradyhmy education, «neklasychnyst» in the paradigm, the principle holyzma changes in education.

УДК 1:316.4

В. О. Тімашов, здобувач

ПОНЯТТЯ КОНФЛІКТУ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

Розглянуто виникнення і розвиток поняття конфлікту та його видів в історичному цивілізаційному поступі, а також передумови формування сучасної науки конфліктології. Досліджено формування думки про конфлікт з суто негативного поняття до існування в конфлікті і позитивних сторін.

Ключові слова: конфлікт, види конфлікту, конфліктологія, психодинамічна концепція, ситуаційні підходи, метод «принципових переговорів».

Актуальність проблеми. З моменту проголошення Україною незалежності в її соціально-політичному і економічному житті відбулися суттєві позитивні зміни. Прийнято низку законів та інших нормативно-правових актів,

які змінили компетенцію органів державної влади. Такі перетворення не могли пройти поміж проблематики юридичного конфлікту і науки конфліктології, адже законодавчі зміни створюють юридичні прецеденти які й породжують конфлікти на різних стадіях правової діяльності держави. Розв'язання цих проблем є основною метою досягнення ладу та політичної стабільності в державі, яка швидко розвивається.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Висвітлення поняття терміна конфлікту і формування науки конфліктології розглядалося багатьма вченими. З метою вивчення явища конфлікту в суспільних відносинах різних сфер діяльності видано досить багато наукових посібників. Неодноразово питання подолання конфліктів розглядалися на конференціях і «круглих столах». Разом із тим тема конфлікту та проблеми його подолання в різних сферах завжди залишаються актуальними і невичерпними, оскільки пошук різних шляхів і нових методів розв'язання конфліктів вестимуться завжди.

Метою статті є дослідження формування поняття конфлікту в різні історичні часи до виникнення на цій підставі науки конфліктології, яка охоплює всі сфери суспільного життя.

Виклад основного матеріалу. Конфлікти є невід'ємною складовою суспільного розвитку, постійно його супроводжують, оскільки в реальному житті неможливо уникнути суперечностей. Конфлікти – багатомірні явища. Вони виникають і виявляються в усіх сферах суспільного життя. Конфлікт протягом усієї історії людства був і залишається рушійною силою розвитку суспільства. Так само людське буття завжди буде конфліктом, інакше призупиниться суспільний прогрес.

Здавна було встановлено зв'язок конфліктів із розумінням сутності людини і суспільства. Тому корені виникнення поняття конфлікту сягають у глибоку давнину, до витоків соціальної філософії. Так, Конфуцій, відомий філософ Давнього Китаю, ще в VI ст. до н. е. стверджував, що конфлікти породжують насамперед нерівність і несхожість людей, шкодять нормальному спілкуванню також користь, невгамовне прагнення вигоди, упертість, брехливість, лестощі, базікання. Від поганих думок і вчинків утримують людяність, доброта, справедливість, щирість, доброзичливість [1].

Одночасно з Конфуцієм спробу раціонально осмислити природу конфлікту здійснив давньогрецький філософ Геракліт (близько 520–460 рр. до н. е.). Він уявляв конфлікти важливою властивістю, неодмінною умовою суспільного життя, оскільки протиборство, у тому числі війна, «є батько всього і цар усього» [2, 55–59].

На відміну від Геракліта, який по суті виправдовував війну, Платон (близько 427–347 рр. до н. е.) засуджував війни, розглядаючи їх як найбільше зло. Цієї думки щодо війни як найгострішого соціального конфлікту дотримувався й інший визначний мислитель Давньої Греції – Демокріт (близько 460–370 рр.

до н. е.), який писав, що «громадянська війна є нещастям для однієї і другої ворогуючих сторін...».

Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти в Арістотеля (384–322 рр. до н. е.), який стверджував, що держава є інструментом примирення людей. Людина поза державою, на його думку, стає агресивною і небезпечною [3].

У Середні століття особливістю конфліктологічних ідей був їх релігійний характер. Аврелій Августин (354–430 рр. н. е.) писав, що єдність людської та божественної історії має місце одночасно в протилежних і нероздільних сферах і являє собою вічну битву двох царств – Божого та земного. Багато в чому схожі з поглядами Августина конфліктологічні ідеї іншого відомого мислителя Середньовіччя Томи Аквінського (1225–1274 рр.), які можна знайти в його міркуваннях про царство філософського пізнання і богослов'я, світську і духовну владу, людське буття і Бога тощо [4].

В епоху Відродження проблеми конфлікту формувалися на ідеях давньогрецької філософії про велич людського розуму, його роль у пізнанні навколишнього світу. Філософи цієї епохи надавали проблемам конфліктів земний зміст. Видатні мислителі цього періоду – Ніколай Кузанський (1401–1464 рр.), Ніколай Копернік (1473–1574 рр.), Джордано Бруно (1548–1600 рр.), Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.) піддавалися репресіям з боку церкви, перебуваючи з нею в стані найгострішого конфлікту. Разом з тим вони вірили в силу людини, її розум і гармонію, здатність перебороти соціальні конфлікти.

Новий час і епоха Просвітництва – це не тільки потужне економічне зростання, а й небачений культурний підйом європейських країн. Усе це створювало передумови до системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, в тому числі й вивченні конфліктів. Проблеми конфлікту розглядали у своїх працях Френсіс Бекон (1561–1626 рр.), Томас Гоббс (1588–1679 рр.), Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), Адам Сміт (1723–1790 рр.) та ін. Зокрема, Ф. Бекон одним із перших застосував системний підхід до аналізу причин соціальних конфліктів усередині країни. Цікавою є в цьому сенсі концепція Т. Гоббса про природний стан суспільства як «війну всіх проти всіх» або «людина людині вовк».

XVIII ст. – доба Просвітництва – не принесла істотних змін у судження щодо причин виникнення конфліктів і способів їх подолання. Характерною в цьому плані є думка Адама Сміта – засновника класичної політекономії, який виступив послідовним прихильником «розумного» егоїзму, тобто любові до себе, що за умови гармонії власних інтересів із загальними прагненнями людей веде до благополуччя і щастя [5]. Моральна позиція А. Сміта була по-своєму ефективною для його часу – періоду становлення та утвердження капіталізму, епохи вільної конкуренції. Вона слугувала засобом попередження і залагодження конфліктів у перехідну пору, коли набирав силу індивідуалізм, при цьому ще досить сильними були колективні традиції суспільного устрою.

У першій половині XIX ст. проблематика конфліктів знаходить місце у працях класиків німецької філософії: І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, зокрема проблемі війни і миру. Цікавими є праці І. Канта «Про вічний мир» та Г. Гегеля «Про війну як засіб морального очищення народів». І. Кант вважав конфлікт «позитивним явищем у розвитку суспільства», а Г. Гегель, навпаки, виступав проти нього.

Період з другої половина XIX ст. – початку XX ст. мав важливе значення у становленні конфліктології як самостійної науки (конфліктологія: лат. *konflikt* – зіткнення, грец. *logos* – вчення, наука – наука про зіткнення, проблемне функціонування особи, людського суспільства, природи, взаємодію людини і природи), що зумовлювалося такими чинниками:

- накопиченням значного обсягу інформації з проблем конфліктів (погляди видатних мислителів минулого);

- надзвичайно сильними соціальними потрясіннями (війни, економічні кризи, соціальні революції та ін.), що вимагали поглибленого наукового аналізу, нових теоретичних підходів у дослідженні соціальних проблем;

- виникненням нових концепцій, що суттєво змінили людські можливості соціального пізнання, зокрема марксистської філософії (К. Маркс і Ф. Енгельс), соціології (О. Конт), психології (В. Вундт), а також праць Г. Зіммеля, П. Сорокіна, К. Клаузевиця в соціології, З. Фрейда і його послідовників – у психології.

Конфліктологічна проблематика найповніше втілилася в школі соціал-дарвінізму (Гумплович, Ратценхофер, Самнер, Смолл та ін.). Конфлікт отожднювався з боротьбою, що розглядалась як форма, часто основна, соціальної взаємодії. Витоки цих ідей знаходяться в уявленнях соціал-дарвіністів про людське суспільство як устрій, подібний до тваринного світу, тобто боротьба притаманна не тільки людям. У природі існує природній відбір, основою якого є боротьба за існування. Боротьба як засіб виживання пов'язана із суперництвом за їжу, територію, істоту протилежної статі чи намаганням досягти більш високого місця в ієрархії своєї групи. Крім того, боротьбою є також ігрова взаємодія в тваринному світі. Соціал-дарвіністи вважали, що люди одержали від тваринного світу ті ж самі форми боротьби, які породили спорт, інтелектуальні ігри, різноманітні конкурси, навіть, політичні ігри (демократичні вибори); боротьба за виживання – війни, військові конфлікти, дуелі, страйки та ін.

Аналіз понять «конфлікт» і «боротьба» виявив їх відмінність. Боротьба, як і конфлікт, містить у собі як складову активні зусилля, спрямовані на розв'язання наявної проблеми, але вона не завжди має чітко спрямований характер і явного супротивника. Ця невизначеність, а також часто відверта метафоричність при вживанні терміна «боротьба» стали на заваді його використання як наукового терміна.

Представники соціал-дарвінізму стали засновниками школи соціального конфлікту. У подальшому в соціології набула поширення думка стосовно суспільства як відносно сталої (гармонійної, урівноваженої) та інтегрованої структури, де конфлікти розглядалися як «аномалія» у розвитку суспільних відносин, яка може бути виключена із життя суспільства при більш правильному та розумному устрої. Ця точка зору отримала назву функціоналізму, ідеї для якого сформулював Г. Спенсер і продовжив Е. Дюркгейм. Але найбільший внесок у цю наукову парадигму зробив Т. Парсонс, який сформулював основні принципи функціоналізму. Т. Парсонс був переконаний, що психоаналітики та інші фахівці з психічного здоров'я можуть відігравати значну роль у зменшенні соціальних відхилень. Однак реалії соціального життя свідчать, що так звані «відхилення» зустрічаються досить часто, щоб розглядати їх як «ненормальність» або як виняток з правил. Тому на противагу «соціології порядку» Т. Парсонса була сформована «соціологія конфлікту», тобто конфліктологія стала самостійною галуззю соціології.

Основи теорії конфлікту та формування соціології конфлікту були закладені ще К. Марксом та Г. Зіммелем. У працях К. Маркса досліджувалася діалектика розвитку суспільства та закономірного виникнення конфліктів. Г. Зіммель сформулював уявлення про позитивні функції конфлікту і заклад основні конфліктного функціоналізму. Саме Г. Зіммель увів термін «соціологія конфлікту».

Якщо К. Маркс у своїх роботах уживав лише термін «боротьба», то Г. Зіммель намагався розрізнити ці поняття. На відміну від К. Маркса його цікавило ширше коло конфліктної взаємодії: етнічні, статеві, культурні, вікові та інші конфлікти. Але головна відмінність підходу Г. Зіммеля – це віра в те, що конфлікт може призвести до соціальної інтеграції, посилюючи при цьому людську солідарність. Конфлікт не завжди призводить до руйнації, він має надзвичайно важливі функції зі збереження соціальних стосунків і соціальних систем.

У ХХ ст. проблема конфлікту набуває особливого значення для дослідників різних галузей. Перша і Друга світові війни, революції, страйки, терористичні акти вимагали осмислення. У 1957 р. Соціологічна асоціація ЮНЕСКО провела обговорення проблем конфлікту, що стало приводом для проведення конференцій, створення організацій і центрів із проблем конфлікту, а також випуску спеціальних журналів. Найінтенсивніший період розвитку конфліктології припав на другу половину 50-х – початок 60-х років. Були опубліковані праці Р. Дарендорфа і А. Козера.

А. Козер найглибше порівняно з іншими дослідниками розглядає конфліктологічну проблематику, вивчаючи умови і чинники виникнення конфліктів, їх функції, що зумовлюють його тривалість і гостроту («конфліктний функціоналізм»). А. Козер звернув увагу на такі позитивні функції конфлікту, як сигнальна (привернення уваги до необхідних змін), комунікативно-інформаційна та зв'язуюча (об'єднуюча), функція розрядження напруження, сприян-

ня інтеграції системи, зменшення ворожнечі, посилення нормативності поведінки, стримування ескалації конфлікту та ін. Остання функція була визначена на основі «зіммелівського» парадоксу: взаємна демонстрація власної сили та рішучості або спроба застосувати цю силу змушує сторони конфлікту в останній момент поступитися і тим самим уникнути переходу конфлікту в гострішу форму.

Навіть поразка у конфлікті за певних умов може мати надзвичайно важливе значення. Це положення з історичної точки зору обґрунтував один із засновників конфліктології – К. Боулдінг. Так, коли Франція потерпіла поразку у війні з Німеччиною в 1870 р., її культура зазнала значного підйому в галузях живопису, музики, літератури, що тривало протягом двох поколінь. Водночас Германія переживала культурну стагнацію. Культурний розквіт Відня значною мірою зумовлювався поразкою Австрії у війні з Пруссією. Поразка Півдня (США) у війні проти Північних штатів призвела до підйому американської літератури саме на Півдні. К. Боулдінг проаналізував багато прикладів щодо того, як поразка може бути корисною, а перемога – руйнівною.

У цей же період завдяки дослідженням М. Шерифа, Д. Рапопорта, Р. Доза, Л. Томпсона, К. Томаса, М. Дейча, Д. Скота та інших у психології формується окрема галузь – «психологія конфлікту».

Розглянемо поняття конфлікту з погляду різних напрямів класичної психології, оскільки від цього залежить з'ясування самої психологічної природи конфліктів і засобів їх подолання.

Існують три принципово різні напрями щодо психологічного визначення конфлікту.

1. *Психодинамічна концепція*, розуміння якої закладене засновником психоаналізу З. Фрейдом, вивчає мотивацію людської поведінки, потяги, почуття, емоції, переживання тощо, тобто всі спонукально-динамічні сфери психічного життя індивіда. У психодинамічному підході конфлікт визнається реальністю людського існування, що виникає в глибинах психіки як наслідок безперервних зіткнень суб'єктивних потягів, бажань, а також психічних систем і сфер особистості.

2. *Ситуаційні підходи* представлені насамперед прихильниками біхевіоризму, з позицій якого головним у конфліктах вважається ситуація, пов'язана із зовнішніми детермінантами їх виникнення, а сам конфлікт є формою агресивної відповіді на зовнішню (конкурентну) ситуацію. Людині або групі людей достатньо опинитися в такій ситуації, аби у них виникла відповідна конфліктна поведінка.

3. *Метод «принципових переговорів»* Р. Фішера та У. Юрі, який одержав всесвітнє визнання. У 80-ті роки ХХ ст. виникають конфліктологічні центри у США та інших країнах світу. У 1986 р. в Австралії за ініціативою ООН створюється Міжнародний центр вирішення конфліктів.

Сучасна західна конфліктологія визначила такі характерні риси конфліктів:
– це закономірна і природна характеристика соціальних явищ і соціальних систем;

– конфлікт може розгортатись у різноманітних, у тому числі конструктивних, формах;

– існує принципова можливість управління конфліктами.

Розвиток конфліктології відбувається переважно у практичній площині. Вона зазнає значного впливу психології через визнання ролі психологічних чинників у виникненні соціальних конфліктів, а також можливостей психологічних методів регуляції конфліктів.

Проте досі не вдалося побудувати єдину концептуальну схему описання всіх видів конфліктів, розробити загальну теорію та універсальну типологію конфліктів. Але в ХХ ст. точка зору на конфлікт як негативне явище, що потребує усунення, змінилася. Конфлікт став невід'ємним елементом соціального життя і має поряд із негативними також позитивні функції.

Розвиток теоретичних конфліктологічних уявлень у колишньому Радянському Союзі був загальмований тезами радянського суспільствознавства про безконфліктний розвиток соціалістичного суспільства. Дослідження конфліктів обмежувалися окремими працями, в основному щодо педагогічних проблем і оптимізації психологічного клімату виробничих колективів. «Психологічний журнал» за перші десять років свого існування (1980–1990 рр.) присвятив конфліктологічній проблематиці лише 0,6 % від усіх опублікованих матеріалів. Але соціальні реалії 90-х років актуалізували конфліктологічну проблематику через значну кількість міжнаціональних і міжгрупових конфліктів. Зміна ситуації спричинила зростання інтересу до конфлікту, збільшення кількості наукових досліджень і формування конфліктології як окремої галузі науки.

На початку 90-х років у Санкт-Петербурзі було створено перший центр із розв'язання конфліктів. Особливу увагу російські вчені зосередили на вивченні збройних, етнічних, економічних і політичних конфліктів. Більшість праць мають практичну спрямованість, присвячені аналізу виникнення конфліктів, їх дослідженню в контексті історичної, політичної, економічної ситуації в Росії. Здебільшого публікації присвячено двом проблемам: міжнаціональним конфліктам і конфліктам на підприємстві (у тому числі страйків). На відміну від західної конфліктології російська наука розвивається переважно в галузі соціологічних знань і недостатньо пов'язана з психологією. Аналогічно розвивається й українська конфліктологія.

Висновки. Зважаючи на динаміку зростання інтересу до проблематики конфлікту в різних сферах життя суспільства, держава постійно потребує нових знань у цій сфері. Нині конфліктологія входить до програм професійної підготовки соціологів, менеджерів, психологів, соціальних працівників, створена система міжнародної сертифікації медіаторів (професійних посередників у врегулюванні конфліктів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукьянов А. Е. Лаоцзы и Конфуций: Философия Дао / А. Е. Лукьянов. – М., 2001. – 384 с.
2. Хольцман А. Сходство и различие между учениями о противоположностях у Гераклита и Николая Кузанского / А. Хольцман // Verbum. – СПб., 2007. – Вып. 9. – 195 с.
3. Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве / С. Ф. Кечекьян. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 222 с.
4. Бандуровский К. В. Проблемы этики в «Сумме теологии» Фомы Аквинского / К. В. Бандуровский // Вопр. философии. – 1997. – № 9. – С. 34–45.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. (Серия: Антология экономической мысли).
6. Андреев В. И. Конфликтология (Искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов) / В. И. Андреев. – М. : Народ. образование, 1995. – 128 с.
7. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Асток-Пресс, 1998. – 345 с.
8. Бандурка А. М. Конфликтология / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Х., 1997. – 400 с.
9. Пірен М. І. Основи конфліктології : навч. посіб. – 2-ге вид. / М. І. Пірен. – К., 1997. – 212 с.

ПОНЯТИЕ КОНФЛИКТА: ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

Тимашов В. А.

Рассмотрены возникновение и развитие понятия конфликта и его видов в историческом развитии цивилизации, а также предпосылки формирования науки конфликтологии. Исследовано формирование мнения о конфликте с сугубо негативного понятия к существованию в конфликте и положительных сторон.

Ключевые слова: конфликт, виды конфликта, конфликтология, психодинамическая концепция, ситуационные подходы, метод «принципиальных переговоров».

THE CONCEPT OF CONFLICT: HISTORICAL DISCOURSE

Timashov V. O.

We consider the emergence and development of the concept of conflict and its types in the historical progress of civilization, as well as prerequisites of science contemporary Conflict. Formation of opinion about the conflict from a purely negative concept of livelihood in the conflict and positive sides.

Keywords: conflict, conflict types, Conflict, Charts psychodyna-concept, situational approaches, the method of «principal negotiations».

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: МЕТАФІЗИЧНИЙ СЕНС

Відзначено різноманітність у розумінні підстав віртуальної реальності і характеру її взаємодії з субстанційною реальністю. Показано, що віртуальна реальність є не просто комп'ютерною технологією, вона належить до тих знакових досягнень науки і техніки, з появою яких пов'язані зміни у багатьох сферах людської діяльності і масовій свідомості.

Ключові слова: віртуальна реальність, образ, символ, кіберкультура, інформація.

Актуальність проблеми. Віртуальна реальність (ВР) – технологія, яка зародилась у 60-х роках ХХ ст. на перетині досліджень у царині тривимірної комп'ютерної графіки і людино-машинного інтерфейсу. Метою розробників ВР було створення максимально природного інтерфейсу, усунення «зазору» між людиною і комп'ютером. ВР спрямована на симуляцію чуттєвих даних, які формують «ніби реальний» досвід. При всій різноманітності комп'ютерних систем ВР їх об'єднує вироблюваний ефект – ефект занурення (*immersion*). Він полягає в тому, що користувач перестає відчувати себе зовнішнім спостерігачем і включається у віртуальне оточення, починає сприймати його «як дійсне» (або «майже як дійсне»).

ВР – не просто «чергова комп'ютерна технологія», вона належить до тих знакових досягнень науки і техніки, з появою яких пов'язують зміни у багатьох сферах людської діяльності, масовій свідомості. ВР – яскравий приклад того, як «технічний прогрес вторгається в найінтимніші сфери людського життя, змінюючи і наш спосіб життя, і наш спосіб мислення» [1, с. 166].

ВР примушує нас по-новому підійти до проблеми співвідношення символу і образу, конкретно-чуттєвого і абстрактно-розсудливого пізнання, перевизначити роль уяви й фантазії. ВР формує нові тілесні практики і нову

«культурну розмітку» людського тіла, її можна розглядати як нову техніку репрезентації, котра в найближчому майбутньому багато в чому визначатиме наш естетичний досвід. ВР стає середовищем спілкування і соціалізації сучасників, вона вже сьогодні впливає на горизонт нашого повсякденного досвіду і відповідно на поведінку в реальному світі. Досліджуючи ВР, ми не тільки торкаємося проблем буття, але вивчаємо себе самих – наше тіло, розум і відчуття, а також експліцитно виявляємо інтенції сучасної культури.

XX ст. не просто повернуло до життя забуте поняття схоластики – віртуальний, але зробило його модним слівцем, за допомогою якого намагаються схопити «дух часу» і відповідно визначити наше місце в історії. «Віртуальний» належить до ключових слів сучасності, на відміну від штампів і розмитих метафор, як, наприклад, «комп'ютерна епоха» або «науково-технічна революція».

Першими «культурний потенціал» ВР оцінили розробники, піонери ВР (У. Брікен, М. Крюгер, Дж. Ланьє). На початку 90-х років минулого століття віртуальною реальністю зацікавилися філософи, культурологи, мистецтвознавці, соціологи і психологи. На момент виникнення інтересу до ВР був накопичений солідний досвід дослідження гуманітарних аспектів комп'ютерної і комунікаційної техніки. Дискурс ВР виявив свої споріднені зв'язки з соціальною і когнітивною психологією, традицією дослідження соціокультурних аспектів засобів комунікацій, що йде від М. Маклюєна, філософією науки і техніки.

Проте за відсутності солідної емпіричної бази вчені-гуманітарії займалися в основному теорією і гіпотетичними побудовами. Сьогодні ж гуманітарні дослідження ВР все частіше будуються на емпіричному матеріалі.

У багатьох наукових працях ВР не виділяється в самостійний об'єкт, а розглядається у загальному контексті розвитку комп'ютерних технологій, з точки зору інженерної психології, розвитку людино-машинних інтерфейсів і т. д. Широка популярність терміна привела до того, що «віртуальна реальність» стала збірним позначенням безлічі феноменів кінця XX ст.: телебачення, електронних комунікацій, мультимедіа, комп'ютерів узагалі. Наукових досліджень, об'єктом яких була б ВР у вузькоспеціальному сенсі, було й залишається небагато.

Таким чином, ВР – відносно нова царина досліджень і практики. Від перших успіхів технології нас відокремлює менше чверті століття. Разом з тим *аналіз наукових джерел і публікацій* свідчить про те, що за цей час були зроблені перші спроби осмислення комп'ютерної ВР у рамках гуманітарних дисциплін [2–6]. Разом з тим сьогодні виникає нагальна проблема проаналізувати феномен віртуальної реальності з метафізичної точки зору, що і є *метою* статті¹.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Виклад основного матеріалу. Сам термін «віртуальна реальність» примушує нас задуматися над природою цього феномену, спробувати визначити його онтологічний статус і взаємини з першою, субстанціальною реальністю. Як відзначив Б. Вулі, VR призвела до грубого вторгнення метафізики в повсякденне життя [7].

Деякі автори [7; 8] вказують на спорідненість VR та ідей постмодернізму. Наприклад, згаданий Б. Вулі говорить про те, що «штучна реальність – автентичний стан постмодерну, а віртуальна реальність – його точне технологічне втілення» [7, с. 169].

Автор книги «Метафізика віртуальної реальності», перекладач американського видання «Метафізичних підстав логіки» М. Хайдеггера і практикуючий буддист М. Хейм розглядає комп'ютерну VR як реалізацію філософської ідеї множинності світів [9]. На його думку, майбутні VR-технології можуть привести до змін загальної розумової спрямованості, для якої реальність перестала бути центральним поняттям, і по-новому підійти до класичних метафізичних положень. «Наступне сторіччя може знову заглибитися у стародавню сферу метафізики, розкопану знаряддями віртуальної реальності, своєрідної метафізичної машини» [9, с. 22].

На думку М. Хейма, сприйняття VR вимагає мінімальної «метафізичної стійкості», впевненості в об'єктивності реального світу. VR цікава тільки як доповнення реального життя. «Світ може бути віртуальним тільки до тих пір, поки він може контрастувати з реальним. Віртуальні світи можуть у такому разі створювати ауру уявної реальності, множинність, яка буде швидше ігровою, аніж божевільною. Віртуальний світ повинен бути не цілком реальним, інакше він перестане збуджувати уяву. Дещо-не-цілком-реальне стимулює силу нашої уяви і уявлення» [9, с. 26].

Тому справжня проблема VR, за М. Хеймом, виникає там, де правдоподібність робить віртуальні світи невідмітними від сьогодення, де «віртуальна реальність стає м'якою і земною, де переживання користувачів є пасивними подібно до наркотичних галюцинацій» [9, с. 43]. Людська «потреба в додатковому ілюзорному досвіді» (М. Каган) [10, с. 146–147] ставить можливу межу на шляху нескінченного вдосконалення VR.

М. Хейм указує на три структури реальності, відтворення яких може запобігти деградації віртуального світу: смертність/народжуваність, темпоральність і тривога (тут з очевидністю виявляється вплив М. Хайдеггера).

Перший «якір реальності» – неминучість смерті – «маркує людське існування як кінцеве. Із-за обмеженості життя ми ділимо наше життя на періоди подібно до того, як розписуємо порядок роботи» [9, с. 53].

Інша структура реальності – темпоральність, зумовлений перехід подій з минулого в майбутнє, нашу пам'ять або історію. Завдяки темпоральності наші вчинки мають характер унікальних і безповоротних. Безповоротність часу відрізняє реальність від фантазій і галюцинацій.

Нарешті, через тимчасовий характер форм біологічного життя наш реальний світ просякнутий відчуттям крихкості і ненадійності, часто обдурює наші очікування. Крихкість нашого існування і ненадійність світу примушують нас бути серйозними.

«Відмова від цих обмежувачів може позбавити віртуальність будь-якого ступеня реальності. Проте просто відтворити їх, як це іноді робить література, означає одержати поверх реального світу порожнє дзеркало, просте відображення, до якого ми прив'язані ... Справжній кіберпростір повинен робити більше – збуджувати уяву, а не повторювати світ ... Кіберпростір може містити багато світів, що чергуються, але альтернативність іншого світу зосереджена в його здатності збуджувати в нас інші думки і відчуття» [9, с. 77].

Цікавий підхід до визначення онтологічного статусу ВР пропонує російський дослідник М. Носов. Віртуальна реальність, віртуал були базисними поняттями віртуалістики, яку М. Носов розвивав як особливий світоглядний, науково-методологічний і практичний підхід. В основі віртуалістики за М. Носовим, лежить ідея поліонтичності, допущення існування тих, що не зводяться одна до одної, тобто онтологічно самостійних, реальностей [11].

Витоки віртуалістики М. Носов знаходить у працях середньовічних філософів – Томи Аквінського, С. Брабантського, Н. Кузанського [12]. Автор указує на розроблення ідей поліонтичності у візантійській філософії (В. Великий, І. Сирін). При бажанні можна виявити й глибші та віддалені у часі зв'язки: «Корінь *vti* має стародавнє походження. Буддійський філософ Патанджалі, що жив у II ст. до н. е., вживав слова з цим коренем для позначення миттєвої безперешкодної актуалізації психічного акту в психіці йога» [13, с. 153]. Як показує М. Носов, ідея віртуальності є наскрізною для античної, візантійської, схоластичної і сучасної філософії, але такою, що не до кінця відпрацьована в жодній з цих філософій [12].

Услід за схоластами М. Носов розуміє віртуальне як актуальне, але не субстанційне. Категорія «віртуальність» протистоїть, за М. Носовим, категорії «константа». Віртуальність і константа утворюють категоріальну опозицію, тобто віртуальність і константа є філософськими категоріями, визначуваними щодо одна одної, аналогічно такій категоріальній опозиції, як форма-зміст. М. Носов вважає, що як категоріальна опозиція, віртуальний-константний не має певної морфологічної (субстанційної) співвіднесеності – відносини між віртуальною і константною реальностями є відносними: віртуальна реальність може породити віртуальну реальність наступного рівня, ставши відносно неї константною реальністю, при цьому константна реальність першого рівня може згорнутися, ставши віртуальним об'єктом нової константної реальності. Тому, на думку М. Носова, на кількість породжень віртуальних реальностей, згортань константних реальностей у віртуальні об'єкти і подальших їх розгортань немає онтологічних обмежень [13].

Позначаючи близькість своєї позиції до схоластичної філософії, М. Носов разом з тим підкреслює істотну її відмінність. Середньовічні схоласти, приймаючи ідею поліонтичності, зводили її по суті до дихотомії, існування двох реальностей – субстанційної і божественної. До того ж, ці реальності для схоластів були граничними, абсолютними і, частково, такими, що протиставлялися одна одній.

Згідно ж з М. Носовим, «ідея віртуальності пропонує принципово нову для європейської культури парадигму мислення, в якій схоплюється складність світоустрою, на відміну від ідеї ньютонівської простоти, на якій базується сучасна європейська культура» [11].

М. Носов виділив такі властивості віртуальної реальності [11, 13]:

– *порожденість* – віртуальна реальність продукується активністю якої-небудь іншої реальності, зовнішньої по відношенню до неї. У цьому сенсі її називають штучною, створеною, породженою;

– *актуальність* – віртуальна реальність існує актуально, тільки «тут і тепер», тільки доти, поки активною є реальність, що її породжує;

– *автономність* – у віртуальній реальності свій час, простір і закони існування. Для людини, що в ній знаходиться, немає минулого і майбутнього;

– *інтерактивність* – віртуальна реальність може взаємодіяти зі всіма іншими реальностями, у тому числі і з тією, що породжує, як онтологічно незалежна від них. Тут необхідно підкреслити, що ми розуміємо інтерактивність у вужчому сенсі як форму взаємодії користувача з комп'ютерним додатком.

Ідей віртуалістики М. Носов дійшов з психології, тому віртуальну реальність він розуміє в першу чергу як реальність психологічну, як самообраз, внутрішній екран, психічне табло, на якому відображаються психічні події. Він говорить про віртуальну реальність художньої творчості, віртуальну реальність дитини, алкоголіка, злочинця, льотчика. Комп'ютерні ВР М. Носов розглядає лише як можливі вияви і додатки цього підходу. «Віртуальна комп'ютерна технологія цілком могла б стати засобом задоволення інтересу суспільства до небуденних явищ людської психіки, але для цього потрібні такі психологічні моделі (теорії), які дозволили б операціоналізувати ту психічну реальність, у якій відбуваються небуденні психічні події. Є всі підстави назвати цю реальність віртуальною реальністю. Для цього повинна бути розроблена психологія віртуальних реальностей: віртуальна психологія... Для того, щоб кіберкультура на підставі віртуальної психології стала феноменом культури, необхідна ще розробка й розповсюдження віртуальної філософії, тобто гострого, віртуального способу розуміння й пояснення світу» [81, с. 105].

Однією з «програмних» статей раннього періоду розвитку ВР можна вважати доповідь В. Брікена, співробітника Лабораторії людино-машинного інтерфейсу Вашингтонського університету, підготовлену для конференції SIGGRAPH'90 [14]. В. Брікен звертає увагу на те, що зміни, які вносить ВР, не обмежуються комп'ютерними додатками: «комп'ютерні системи можуть

генерувати віртуальне середовище, цілі мультисенсорні світи, в які люди вступають як активні учасники. Цифрова інформація стає «як би реальною», змінюючи наші уявлення про обчислення, символи, сенс, метафізику, про самих себе й культуру. Віртуальні реальності є більш, ніж реальними» [14].

На основі свого досвіду розроблення і випробування систем VR В. Брікен формулює декілька важливих для розуміння VR тез, своєрідний «метафізичний базис» віртуальної реальності.

Психологія – фізика віртуальної реальності. Саме психологія, тобто закони людської поведінки, сприйняття, навчання, стають правилами й обмеженнями для творців віртуальних світів.

Наше тіло – наш інтерфейс. Традиційно як складові людино-комп'ютерного інтерфейсу розглядалося устаткування – клавіатура, монітор, «миша» – й ті можливості для організації взаємодії, які надає програма (команди, меню, форма виведення даних тощо). VR переносить центр тяжіння на тіло людини, розглядаючи саме тіло як точку сполучення людини й машини.

Знання – продукт досвіду. Дані містяться в навколишньому просторі. Знання у VR більше не вважаються абстракцією або символічною нотацією. Дані оточують нас і отримуються в процесі діяльності. Один з можливих наслідків – підвищення ролі ситуативної семантики. Ми звикли діяти в символічному просторі, в якому семантика (значення) і синтаксис (форма уявлення) розділені. VR по-новому визначає це співвідношення: у віртуальному просторі семантика являється безпосередньо, тоді як синтаксис (символічна нотація) є прихованим.

Масштаб і час – виміри, що підлягають вивченню. У VR ми можемо подорожувати в масштабі (*scale*) і часі. Можна розглядати масштаб як ще один вимір по аналогії з простором: якщо ми рухаємося уздовж цієї координати, то змінюється не місцеположення, а розмір. Виникає асоціація з двома нескінченностями Паскаля (мікро- і макросвіту), між якими розташувалася людина – «мислячий очерет». Подорожувати у часовому масштабі ми можемо, використовуючи техніку монтажу, сповільнене й прискорене відтворення, скачки у часі.

Реалізм є необов'язковим. Навколишній світ дуже насичений і інформативний. Комп'ютери ще довгий час не зможуть відтворювати цей інформаційний потік у реальному масштабі часу. Виявляється, віртуальний досвід і не вимагає такого ретельного опрацювання, «щільності інформації» фізичної реальності. Реалізм складається одночасно з фізіологічних вимог і когнітивної інтерпретації.

В. Брікен указує на фундаментальну властивість VR: можливість формувати нову реальність, в усякому разі у тій мірі, наскільки ми готові «розкріпачити свідомість» (*to relax our minds*). «Нам доведеться досліджувати ефекти, що виникають при переході від однієї реальності до іншої. VR – це емпіричний інструмент метафізики, він дозволяє нам порівнювати реальності й ставити питання про те, яка реальність відповідає яким завданням» [14].

Таким чином, як **висновок** можна відзначити різноманітність у розумінні підстав ВР і характеру її взаємодії з першою, субстанційною реальністю. Тоді, як одні автори вбачають у ВР вияв глибинних онтологічних закономірностей, інші вважають, що ВР має антропологічні підстави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генис А. Книга книг. Комментарий к одному изобретению / А. Генис // Иностранная литература. – 1999. – № 10. – С. 166–168.
2. Мірошниченко Л. Г. Віртуальна реальність. – 2-ге вид. / Л. Г. Мірошниченко. – К. : Хімджест, 2006. – 104 с.
3. Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности / Е. Е. Таратута. – СПб. : Санкт-Петербург. гос. ун-т, 2007. – 146 с.
4. Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности : монография / Т. Г. Каменская. – О. : Астропринт, 2009. – 280 с.
5. Малкова Е. В. Виртуальная реальность: философские проблемы исследования / Е. В. Малкова. – Пермь : Перм. ин-т экономики и финансов, 2010. – 295 с.
6. Саяпин В. О. Концептуализация виртуальной реальности : монография / В. О. Саяпин. – Тамбов : ТГУ им. Г. Р. Державина, 2010. – 140 с.
7. Woolley V. Virtual Worlds. A Journey in Hype and Hyperreality / V. Woolley. – Oxford, Cambridge : Blackwell, 1992. – 274 p.
8. Васютин А. В. Об экзистенциальном статусе виртуальной реальности [Электронный ресурс] / А. В. Васютин. – Режим доступа: <http://www.privat.hut.ru/topixx/topic.htm>.
9. Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality / M. Heim. – N. Y., Oxford : Oxford University Press, 1993. – 175 p.
10. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1996. – 415 с.
11. Носов Н. А. Виртуальный человек: Очерки по виртуальной психологии детства / Н. А. Носов. – М. : Магистр, 1997. – 192 с.
12. Носов Н. А. Фома Аквинский и категория виртуальности / Н. А. Носов // Виртуальная реальность: Философские и психологические аспекты. – М., 1997. – С. 68–85.
13. Носов Н. А. Виртуальная реальность / Н. А. Носов // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 152–164.
14. Bricken W. Virtual Reality: Directions of Growth. Notes from the SIGGRAPH'90 Panel. [Available online] / Bricken W. – <http://www.hitl.washington.edu/publications/m-90-1/>.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: МЕТАФИЗИЧЕСКИЙ СМЫСЛ

Дзедбань А. П., Жданенко С. Б.

Отмечено разнообразие в понимании оснований виртуальной реальности и характера ее взаимодействия с субстанционной реальностью. Показано, что виртуальная реальность является не просто компьютерной технологией, она принадлежит к тем знаковым достижениям науки и техники, с появлением которых связаны изменения во многих сферах человеческой деятельности и массовом сознании.

Ключевые слова: виртуальная реальность, образ, символ, киберкультура, информация.

VIRTUAL REALITY: METAPHYSICAL SENSE

Dzeban O. P., Jdanenko S. B.

A variety is marked in understanding of grounds of virtual reality and character of its co-operation with substance reality. It is shown that virtual reality is not simply computer technology, it belongs to those signs achievements sciences and techniques to appearance of which the changes are related in many spheres of human activity and in mass consciousness.

Keywords: *virtual reality, appearance, character, cyber-culture, information.*

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

МЕТОДОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ СЕНС ЕКОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ Ф.-Е. ШВАРЦКОПФА

Уперше в науковій літературі крізь призму аналізу концепції Ф.-Е. Шварцкопфа щодо досягнення екології свідомості осягається методологія екософії права.

Ключові слова: *екологія свідомості, екософія права, мова як вимір реальності, логіка правотворчості життя.*

Актуальність проблеми. Сьогодні українське суспільство вже має розгорнуту програму здійснення заходів у сфері охорони довкілля — стратегію державної екологічної політики України на період до 2020 року [1]. Але щоб стратегічна мета розбудови екологічної державності на кшталт скандинавських країн, досвід яких змусив змінити вектор ставлення до природного середовища все європейське співтовариство [2; 3] була досягнута, необхідно запропонувати механізм формування екологічної свідомості у громадян України та насамперед у репрезентантів політичного істеблїшменту та економічного менеджменту нашої країни. На жаль, нині наше суспільство не має такого механізму, що ускладнює виконання програми екологічних перетворень в Україні. Безумовно, створення такого механізму є завданням науковців, що працюють над екологічною проблематикою.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Нині вже маємо певні здобутки у науковому осягненні екологічних проблем та визначенні напрямів здійснення національної екологічної політики завдяки зусиллям Т. Гардашук, М. Кисельова, В. Крисаченка та деяких інших екологів [4–6], що опираються на

чималі досягнення вітчизняної науки екологічного права, пов'язані, зокрема, з розробками А. Гетьмана, Л. Лейби, М. Шульги [7–9]. Утім, що стосується дослідження проблем формування екологічної правосвідомості як концептуальної засади створення механізму застосування наробок учених, що працюють у галузі екологічної політики та права, констатуємо лише перші кроки на шляху розроблення цілісної концепції формування екоправової свідомості та культури (Т. Бургарт [10], В. Захарова [11], С. Шефель [12]). Зрозуміло, що доведення до логічного завершення цього процесу вимагає нових зусиль суспільствознавців, особливо в методологічній площині цієї проблематики, а ще обумовлює звернення до аналізу методологічних засад екософії, утверджуваних плеядою таких видатних екософів, як Г. Йонас [13], К. М. Маєр-Абіх [14], Ф.-Е. Шварцкопф [15].

Ось чому автор статті пропонує як *мету* свого дослідження знайомство із спадщиною одного з провідних сучасних екософів – Ф.-Е. Шварцкопфа.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблеми, пов'язаної з засадничими основами екософсько-правової методології, виходить з осмислення ідей репрезентованих в концепції Ф.-Е. Шварцкопфа щодо екології свідомості, яка в свою чергу ґрунтується на екософській спадщині Франциска Ассизького [16], Й. В. Гьоте [17, тт. 7–8], Р. Штейнера [18] та Г. Кюлевінда [19], котра підводить до розуміння феномену екологічного типу світосприйняття, виступаючи складником екософії як філософського вчення про гармонізацію взаємин людини та її соціуму з Природою. У цьому сенсі йдеться про такий тип світосприйняття, який є цілком адекватним розумінню людиною свого справжнього місця у системі екосоціальних зв'язків, тобто тієї реальності, у якій вона існує в якості бінарної біосоціальної істоти.

Такий статус людини засвідчує про її приреченість не тільки жити у злагоді з іншими природними істотами, а, пізнавши його, досягнути всю повноту своєї відповідальності і за власне життя, і за життя всього соціуму, і за свою роль в забезпеченні біосфери від негативних наслідків антропогенної діяльності. Саме таке усвідомлення своєї життєвої місії робить людину носієм ідеї екоправової справедливості і відкриває їй очі на цілепокладаючий зміст своєї діяльності — бути тією силою буття, що скеровує процес соціоприродного гомеостазу в русло екосоціальної гармонії.

Моральним ядром ціннісної структури екоправової справедливості є відчуття людиною *любові* до всього живого, що її оточує, до Природи в цілому як до своєї матері, до джерела свого буття і свого щастя. Тому розуміння людиною своєї залежності від Природи має бути просякнуте почуттям любові. Ця істина закріплена у всіх священних книгах людства, складає основу його ментальності та релігійного типу світогляду. А тому цим високим почуттям, продемонстрованим святими всіх народів на знак пошани до Всевишнього творця, має бути просякнута звичайно не тільки свідомість, але й імпе-

ративно вмотивована у такому аспекті поведінка людей. Саме наявність такої схеми функціонування їх психіки є критерієм оцінки позиції, якої вони тримаються як екологічно виваженої основи свого буття. І тоді так само буде зрозуміле і їх право на самореалізацію.

На несвідомому інстинктивно-інтуїтивному рівні сприйняття буття, тобто первісно-міфологічному способу осягнення і освоєння дійсності, такий біосоціальний код присутній у культурі архаїчних етноспільнот. Їх репрезентантам не потрібно пристосовуватися, як власне дітям, до певних умов життя у межах існуючих природних біогеоценозів, — вони вже органічно «вмонтовані» в їх структуру і живуть за законами природної еволюції, не беручи від Природи зайвого, а споживаючи від природних ресурсів лише вкрай необхідне для підтримання звичайного рівня і ритму життя.

Не брати від Природи більше, ніж це потрібно для влаштування природно здорового способу життя, — саме той імператив, який дорівнює стану екологічно виваженої поведінки будь-якого природного виду життя. Перевага людської істоти порівняно до інших природних істот полягає лише у тому, і це принципово вирізняє її сутність, щоб завдяки розуму й волі вона дотримувалася цього правила свідомо. Так, потенційно закладена в усіх істотах здатність до екологічного способу життя реалізується на досвідомому рівні і тільки в інтелектуально розвинених істот на свідомому рівні їх буття.

Утім, йдучи шляхом розвитку техногенної цивілізації, людська спільнота європейського рівня інтелекту, на жаль, зреклася своєї любові до Природи, утверджуючи над нею свою зверхність і проголошуючи себе її паном, що призвело до втрати інтуїтивно-інстинктивного зв'язку зі своєю «годувальницею». Надмірне вичерпування її ресурсів для задоволення своїх потреб пануючим прошарком європейської цивілізації відбувалося в контексті глобальної імперіалістичної колонізації територій, заселених етносами, які, навпаки, шанували Природу. Такий глобальний колоніалізм дав можливість лише на певний час задовольняти постійно зростаючі потреби обмеженої кількості репрезентантів техногенної цивілізації. Протягом ХХ ст. значну частину природних ресурсів було вичерпано, що призвело до загострення продовольчої та енергетичної проблем у глобальних масштабах і поставило все людство на межу екологічної катастрофи.

Викривлення свідомості від її екофільності до екофобності стало наслідком недалекоглядної техногенної стратегії розвитку індустріальної цивілізації, яка, вичерпавши екстенсивні ресурси свого розвитку, логічно поставила питання про нову глобальну зміну парадигми мислення: з екофобної на екофільну.

Ф.-Е. Шварцкопф, спираючись на ідеї попередньої генерації екософів й творчо переосмислюючи європейську філософську спадщину, першим з сучасних мислителів ретельно відпрацював формулу загальноцивілізаційного порятунку — методологію екософії, утверджуючи гасло «зняття» екокатастро-

фічної ситуації шляхом повернення до джерел екології свідомості, в контексті якого знаходимо процес екологізації правосвідомості, спрямований на припинення правового свавілля в екосоціосфері засобами аксіологізації, серед яких головним є утвердження як вищу моральну цінність почуття любові і поваги до ближнього, не тільки маючи на увазі собі подібних, але й до всіх природних істот, що разом з людством створюють природний спільносвіт (термін Маєр-Абіха). Людство у цьому сенсі повинно цілком, усім загалом пристати на позицію зберігача безцінного скарбу біосфери, виходячи з логіки правотворчості життя. Це й є власне тим процесом досягнення екології свідомості як методології життєтворчості, яку відстоює Ф.-Е. Шварцкопф.

Він виходить з того, що реальність, як і її джерела, складається з двох компонентів: даного і неданого, іншими словами, з екзистенції та буття.

Реальність є тією сферою, яку емпіризм проголосив своїм надбанням, виштовхуючи будь-яке духовне явище у так звану площину ідеального. Утім, як підкреслює Ф.-Е. Шварцкопф, використання категорії «когнітивна діяльність» дозволяє зрозуміти умовність протиставлення різних площин реальності, власне фізичної матерії, що чуттєво сприймається, та її ідеально-духовного змісту, оскільки саме в когнітивному процесі існує споглядабельна діяльність, що передує розшаруванню реальності на світ, який виявляє себе як сприйняття, і світ, що віддзеркалюється як завершена думка. І саме у надрах цієї діяльності ми випробовуємо у досвіді реальність та існування як єдине ціле.

Використовуючи термінологію Гьоте, Ф.-Е. Шварцкопф зауважує, що за аналогією прафеномен Природи виявляється у свідомості — у мові, — як феномен розуміння, котрий визначається як здатність, що репрезентує «сутність Логосу в увазі». Саме Гьоте у свій час запропонував ідею, згідно з якою Природу маємо можливість розглядати як «текст» [17, тт. 7–8]. Виходячи з цього, розуміємо, що наш «світ» — лише наша його інтерпретація, і тому це спонукає інкорпорувати в нього й когнітивну діяльність, котрій притаманна властивість розвитку у відповідності до її логосоподібності.

Звертаючись до дослідження того, в якій мірі світ Природи, що чуттєво сприймається, можливо вважати виявом «тексту книги Природи», ми стикаємося з проблемою співвідносності чинників, що обумовлюють вплив його внутрішніх зв'язків на зовнішній їх прояв у формі нашої цілепокладаючої діяльності.

Посилаючись на концепцію Кюлевінда, Ф.-Е. Шварцкопф стосовно вищенаведеного пояснює, що через мову, «Слово» маємо ключ, який дозволяє нам дати відповідь на дві загадки: з одного боку, розшифрувати ієрогліф, крізь який для людини виявляється зв'язок з її власним духовним походженням, а з другого, — відкрити секрет спорідненості людини з її фізичною основою, з природним середовищем.

Унікальність людської істоти якраз і полягає у тому, що отримавши відповідь на сакральні питання, вона виявляється здатною через інтеграцію отриманих знань перейти на новий рівень свого розвитку — шляхом синтезу цих знань забезпечити свій розвиток, свою самореалізацію, тобто реалізацію свого права на життя та здійснення процесу правотворчості гармонійного життя у природному спільноствіті.

У зв'язку із внутрішнім духовним джерелом існування людини як біосоціальної істоти, як вважає Ф.-Е. Шварцкопф, маємо розглядати *світло* власної самосвідомості як *знак*. Якщо він адресований нам, у нього має бути *автор*, як й у будь-якого *слова*. Так, як тільки ми ставимо питання про *автора*, ми вже розуміємо інтуїтивно, що на наше запитання має бути дана відповідь. Акт запитання — це перший вияв здатності людини надавати значення і розуміти сенс. Сенс віддзеркалює внутрішній бік слова. Звертаючись до того, хто ставить питання й намагається відповісти на нього, ми споглядаємо власне «Я».

Питання про походження «Я» зачіпає весь механізм споглядання джерела розуміння. Як вважає Ф.-Е. Шварцкопф, глибинний розгляд здатності людини до усвідомлюючої рефлексії споглядання, підводить нас до розуміння того, що природа слова виявляється саме тим *первісним словом*, про яке казав євангеліст Йоанн, — відповідно до Логосу, який був на початку буття.

А відносно до другої загадки, — щодо даної Природи, яка чуттєво сприймається, на думку Ф.-Е. Шварцкопфа, — наявна та ж сама діяльність усвідомлюючої рефлексії. Це означає, що природний світ інтуїтивно сприймається людиною як текст із слів, у яких автором є той самий Логос, котрий існував до початку історичного часу.

Шварцкопф, міркуючи над проблемою еволюції мов, пристає на позицію Кюлевінда, рахуючись з тим, що мова — це прафеномен свідомості, у якому внутрішнє значення та сприймаємий прояв створюють те єдине ціле, яке визначається терміном парадигма або домінуюча ментальність. Сприймаючи мову як модель реальності, ми отримуємо можливість споглядати за метаморфозою лінгвістичних структур, котрі віддзеркалюють еволюцію свідомості. За Шварцкопфом, подібне розуміння зв'язків мови з реальністю дозволяє розглядати всі аспекти Природи як інтегровану цілісність, що була рисою, притаманною міфологічному типу світогляду, але залишається й на сьогодні надбанням сучасної гносеології у формі діатропічного способу світосприйняття як основної ланки екософської методології в цілому та екософії права зокрема.

Висновок. Таким чином, погоджуючись із Ф.-Е. Шварцкопфом, розуміємо, що зазначений підхід щодо досягнення феномену екологічної свідомості у природний спосіб змінює стратегічне завдання, яке стоїть перед людством. Треба шукати нові шляхи інтегрування у природному спільноствіті не з метою покращення власного комфорту та споживання, а з метою виконання людством

свого життєвого призначення — виступити силою, що скеровує соціоприродний гомеостаз до гармонії його елементів. Це змушує людство вдатися до реекологізації свідомості, наслідком якої є таке усвідомлення сутності «книги Природи», за якого має виникнути нове розуміння світобудови на підставі діалогу між екоософськими парадигмами етносів усіх історичних епох. І в цьому контексті праворозуміння екоософського типу мусить стати структуроутворюючим чинником екосоціального середовища, яке повинно ґрунтуватися на приматі рівноцінності всіх природних істот, на визнанні принципу верховенства права Природи, в тому числі природних прав людини, щодо її соціально набутих прав.

Концепція Ф.-Е. Шварцкопфа дає людству пораду як пізнати себе невід'ємною частиною природного спільносвіту й, пізнавши себе, ідентифікувати себе у якості сили, що скеровує своїм імперативно орієнтованим розумом і волею і себе, і усі інші елементи природного спільносвіту до гармонійних взаємин в екосоціосфері, підкоряючись логіці правотворчості життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
2. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен ; пер. з англ. – К. : К. І. С., 2006. – 696 с.
3. Лозо В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза. Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС / В. И. Лозо – Х. : Право, 2008. – 368 с.
4. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму : монографія / Т. В. Гардашук. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.
5. Кисельов М. М. Філософія екології та світоглядні зрушення сучасності : за матеріалами II Всеукр. філософського конгресу / М. М. Кисельов // Філософ. і соціолог. думка. – 1996. – № 1/2. – С. 30–48.
6. Крисаченко В. С. Екологічна культура: Теорія і практика : навч. посіб. / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
7. Гетьман А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України / А. П. Гетьман // Вісн. Акад. правов. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 172–181.
8. Лейба Л. В. Проблеми й особливості правового забезпечення охорони тваринного світу / Л. В. Лейба // Пробл. законності : академ. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – Вип. 113. – С. 48–57.
9. Шульга М. В. Правові проблеми екологічної безпеки при здійсненні земельної реформи / М. В. Шульга // Держ. буд. та місцев. самовряд. – Х. : АПрН України, НДІ держ. буд. та місцев. самовряд., 2002. – Вип. 2. – С. 93–103.
10. Бургарт Т. І. Екоософія права як методологічне знаряддя формування екоправової культури в Україні / Т. І. Бургарт // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 209–214.

11. Захарова В. О. Щодо питання про врахування можливостей впливу вітчизняної правової ментальності на формування сучасної моделі екоправового виховання в Україні / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. ; редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 90–97. – (Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
12. Шефель С. В. Екософія права / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24. – (Соц. філософія, психологія).
13. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
14. Маєр–Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / К. М. Маєр–Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
15. Шварцкопф Ф.-Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Ф.-Э. Шварцкопф ; пер. с англ. Н. Леняшин. – М. : Идея–Пресс, 2000. – 232 с.
16. Самарина М. С. Франциск Ассизский и его наследие: От истоков к современности / М. С. Самарина. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 176 с.
17. Гете И. В. Собрание сочинений : в 10 т. / И. В. Гете ; пер. с нем. – М. : Худож. л-ра, 1979.
18. Штейнер Р. Путь к самопознанию человека. Порог духовного мира / Р. Штейнер ; пер. с нем. – Ереван : Ной, 1991. – 172 с.
19. Kuhlewind Georg. Feeling Knowing: Collected Essays / G. Kuhlewind. – Trans. and ed. By Friedemann Schwarzkopf. Fair Oaks, California : Rudolf Steiner College Press, 1994.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ-ПРАВОВОЙ СМЫСЛ ЭКОСОФСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Ф.-Э. ШВАРЦКОПФА

Шефель С. В.

Впервые в научной литературе посредством анализа концепции Ф.-Э. Шварцкопфа о достижении экологии сознания осмысливается методология экософии права.

Ключевые слова: *экология сознания, экософия права, язык как феномен реальности, логика правотворчества жизни.*

THE METHODOLOGICAL-LEGAL SENSE OF F.-E. SCHWARZKOPF'S ECOSOPHY CONCEPTION

Shefel S. V.

In the article firstly in the scientific literature the methodology of law is reflected within the analysis of F.-E. Schwarzkopf's conception of getting the ecology of consciousness.

Keywords: *ecology of consciousness, ecosophy of law, language as a phenomenon of reality, logic of life's law-creation.*

УДК 340.12

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ПРО ТИПОЛОГІЮ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Розглянуто різні підходи до типології правової культури. Особливу увагу приділено аналізу таких типів правової культури, як цивільна, підданська та перехідна. Розкрито характерні риси правової культури суспільства і правової культури особистості. Досліджено взаємодію таких видів правової культури як буденна, професійна і теоретична.

Ключові слова: *правова культура, типологія правової культури, правова культура суспільства, правова культура особистості, професійна правова культура, теоретична правова культура.*

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної, правової держави безпосередньо пов'язана із розвитком правової культури громадян. Саме правова культура населення є гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві.

Нині теоретичне осмислення правової культури перебуває в центрі уваги українських учених і є предметом чисельних дискусій та наукових досліджень (О. Аграновська, О. Бандура, В. Бачинін, Н. Бура, В. Головченко, Г. Гребеньков, О. Грищук, Д. Керімов, М. Костецький, М. Козюбра, А. Колодій, О. Нерсесянц, А. Окара, М. Орзіх, М. Панов, А. Семітко, В. Тацій, Ю. Тодика, М. Цвік, Б. Чміль, Ю. Шемшученко, Л. Явич та ін.).

Аналіз правової культури пов'язаний з дослідженням її концептуальних основ, розкриттям питання про те, що вона відображає в соціальній реальності. Це вимагає розглядати правову культуру з точки зору її типології, що має важливе значення для адекватного оцінювання стану правового життя та правового порядку українського суспільства. У цьому зв'язку аналіз типології правової культури є **метою** цієї статті. Різноманіття підходів до поняття і змісту правової культури породжує її різні типології.

Виклад основного матеріалу. В основі культурно-історичного підходу до типології правової культури знаходиться ідея культурно-історичних типів (Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Хантінгтон), що дозволяє виділити стільки типів правових культур, скільки існувало в минулому й існує зараз, які відповідають культурно-історичним типам цивілізацій. Причому якісно новим, перспективним з точки зору історії типом Н. Данилевський вважає слов'янський культурно-історичний тип, в якому втілена месіанська ідея відродження культури.

У межах цього підходу треба відмітити дослідження взаємодії правових культур, головним чином західної і російської, що було проведене А. Величком [1, с. 25–36]. У даному разі зміст того чи іншого типу зумовлюється харак-

тером релігійних тенденцій, що коріняться у витоках народної свідомості. У свою чергу, А. Поляков вважає доцільним виокремити західну і східну правові культури, в межах яких виділяються англосаксонська, романо-німецька, ісламська правові культури тощо [2, с. 452]. Ю. Калиновський відмічає, що правова культура може бути класифікована на демократичну, авторитарну та тоталітарну в залежності від політико-правового режиму тієї або іншої держави [3, с. 40].

А. Семітко виділяє два історичні типи правової культури: соціоцентристський і персоноцентристський [4, с. 20–25]. Умовою такого виділення є правове становище особистості, рівень, яким забезпечується право свободи людини. Він підкреслює, що правовий розвиток у цілому рухається від соціоцентристського до персоноцентристського типу правової культури, в центрі якого знаходиться особистість, її права, свободи і законні інтереси, і всі правові засоби, механізми і інститути спрямовані на підтримання центрального, провідного стану особистості як вищої цінності в культурі.

І. Невважай спирається на розуміння правової культури як семіотичної структури, котра була запропонована представниками тартуської школи семіотики Ю. Лотманом і Б. Успенським. Розглядаючи правову культуру як знакову систему, він виділяє залежно від ставлення до знаку два типи культур: культуру вираження і культуру правил.

У першому типі культури свідомість спрямована на пошук вираження вже даного змісту, а завдання полягає в тому, щоб знайти «правильне» вираження або репрезентативну форму, яка відповідає даному змісту. Культура правил визначається ставленням до знаку як до чогось умовному і вільному у відношенні до референта, який існує в дійсності. Вона спрямована на визначення ще не наданого змісту [5, с. 23–31].

Як уявляється, найбільш універсальним є типологія правової культури, запропонована Н. Лебедевою. Авторка виділяє такі типи правової культури, як громадянський, підданський та перехідний [6, с. 20]. Дана типологія заснована на уявленні про правову культуру як сукупність взаємопов'язаних елементів: інформаційного, який відображає ступінь вираження знання громадян про свої права і свободи; діяльнісного, що виражається в ступені соціально-правової активності особистості; оцінного, що відображає стан практичної роботи правоохоронних органів і суду, їх реальну роль у правовій системі.

Громадянський тип характеризується високим ступенем правового просвітництва громадян, використанням ними спеціальних джерел інформації про свої права і свободи, значну активність і реактивність у правовій поведінці. Під реактивністю розуміються відповідні реакції на порушення прав і свобод людини і громадянина. В оцінному аспекті громадянському типу притаманне ставлення громадян до правозахисних і судових систем як визначним інституціям, незважаючи на недоліки, що мають місце в їх діяльності.

Підданський тип є протилежністю громадянському. Він характеризується низькою правовою освіченістю громадян, їх небажанням отримувати знання про права і свободи. Представники даного типу правової культури схильні вважати, що захист прав і свобод громадян – це справа державних органів. Разом з тим для даного типу характерне принципове негативне ставлення до правоохоронних і судових органів. У разі порушення прав і свобод суб'єкти даної правової орієнтації звертаються до найпримітивніших, здебільшого афективних або силових засобів. У питаннях реформування правозахисної галузі робляться акценти на адміністративних, карних засобах.

Для перехідного типу правової культури характерне поєднання рис, що притаманні як громадянському, так і підданському типам. Домінування тих чи інших рис свідчить про існування тенденцій розвитку правової культури [6, с. 21].

Правову культуру можна підрозділити на правову культуру суспільства і правову культуру особистості. Суспільна правова культура охоплює всю галузь матеріального і духовного виробництва права: цінності, накопичені правовою історією народу.

Правову культуру суспільства характеризують такі риси:

– стан і специфіка суспільної правосвідомості визначається низькою показників, кожний з яких у свою чергу може репрезентувати самостійний вимір правового життя. До числа цих чинників належать:

– конкретні характеристики відображення в суспільній свідомості правових цінностей. Як відомо, суспільна правосвідомість є соціальним явищем досить гнучким, мінливим. Динаміка правового відображення передбачає як еволюційний розвиток юридичних поглядів, так і різкі перепади у поглядах на ті чи інші, навіть традиційні правові цінності. Амплітуда суспільної правосвідомості – поняття історичне, чітко зумовлене ментальністю суспільства, даною культурою і цивілізацією.

У нашій державі характер суспільної правосвідомості дуже складний, що пов'язане з труднощами утвердження в суспільстві «відчуття права», з пошуком найбільш адекватної вітчизняному духовному світові концепції державності, правопорядку, правового регулювання. Це свідчить про глибоку правову природу суспільної свідомості в Україні, про устремління людей жити в демократичній, вільній державі, де забезпечуються основні права людини і де право виступає закономірним елементом способу життя;

– розвиток суспільства, відображення в законах досягнень правової науки, передової – ефективності системи юридичної освіти. Цей показник рівня правової культури суспільства передбачає, передусім, наявність великих освітніх центрів юридичного профілю. Такі центри необхідні для виробництва, зберігання і пошуку шляхів розвитку правової думки, прогрес якої є одним з важливих умов формування правової культури суспільства.

Освітня інфраструктура України за підготовкою юридичних кадрів відрізняється розвиненістю, диференційованістю і високопрофесійним кадровим і матеріально-технічним забезпеченням. Більш половини від усього числа вчених-юристів, котрі мають учені ступені кандидатів і докторів наук, працюють саме в системі юридичної освіти при ВНЗ. Зберігання, розвиток і підтримка її в нових економічних умовах, передусім, на загальнодержавному рівні – залог прогресу української правової культури;

– ступінь розвитку в державі юридичної науки, політико-правової думки.

Правова культура спирається на інтелектуальні джерела в галузі наукової, філософської, релігійної творчості, яка звернена на осмислення держави, права, прав, свобод, обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємовідносин людей. Для прогресу правової культури суспільства першочергове значення має розвиток фундаментальних юридичних досліджень, передусім, в галузі філософії права, загальної теорії права, які створюють теоретико-методологічну основу для розробки в галузі спеціальних, галузевих юридичних наук. Без нових базисних досліджень у теорії держави і права правова культура починає «зникати» інтелектуально, втрачати перспективу, розуміння сутності того, що відбувається в соціально-політичній і безпосередньо юридичній галузях суспільства, що швидко змінюється.

Успішний розвиток юридичної науки вельми благотворно впливає на законодавчий процес в Україні, створює необхідні інтелектуальні передумови для проведення соціально-економічних, політичних і конституційно-правових реформ.

Правову культуру суспільства характеризує також й існуюча система правової інформації і масових комунікацій у галузі юридичної діяльності. Ця система складається з засобів масової інформації, через канали яких до суспільства доводяться юридичні відомості. Дану систему створюють офіційні друковані видання державних нормотворчих органів, загальна видавнича, в тому числі газетно-журнальна, періодика, теле- радіоджерела отримання юридичної інформації, Інтернет, спеціальні комп'ютерні банки даних, що містять відомості про законодавство, практику його використання і застосування тощо.

Наявність розгалуженої і доступної населенню системи трансляції правової інформації, особливо тієї, що виходить з офіційних державних інстанцій, вдалість і оперативність у використанні такою системою, відсутність «закритих зон» для громадян у цій галузі – це ознаки високої правової культури суспільства.

Крім цього, важливі ще два показники правової культури суспільства: стан законодавства і ступінь забезпечення законності в державі. Ці показники характеризують, умовно кажучи, два виміри правової культури: нормативно належний і практичносуший, від відповідності і взаємної впорядкованості яких досить залежить рівень і якість правового життя.

До ознак високої законодавчої культури суспільства треба віднести:

– соціальну обґрунтованість законодавства, що означає відповідний стан нормативних актів потребам юридичної практики, традицій національного духовного менталітету;

– техніко-юридична досконалість законодавства, що передбачає завершену доробку юридичних механізмів реалізації законів: точність і ясність юридичної мови, однозначність термінів, визначень, що використовуються в нормативно-правових актах, судових і адміністративних рішеннях; збіг сенсу і букви закону, неможливість їх вільного тлумачення, відсутність у законодавстві значних пробілів, колізій, дублювання з актами інших рівнів;

– ефективність законодавства – відповідність його призначення соціальним результатам, що досягаються. Правокультурний статус законодавства здебільшого визначається його дієвістю. Закони, що не знаходять застосування і підтримки в свідомості людей, в їх поведінці, якими б вони не були «добрими», не можуть розглядатися як соціальна цінність. Правова культура неможлива в суспільстві, де порушуються закони, не дотримуються елементарні права і свободи людини, де правопорядок зіштовхується зі свавіллям посадових осіб, корупцією, неконтрольованим рівнем злочинності та іншою юридичною деліктністю.

Усі ці позиції узагальнюються в понятті законності – соціального режиму, що характеризується суворим дотриманням суб'єктами права законів і заснованих на них інших нормативних актів. Правова культура суспільства передбачає високий рівень законності в державі, ефективні юрисдикційні механізми, які спроможні захищати громадян від неправомірних дій, примушувати порушників до виконання своїх обов'язків.

Правова культура особистості – це знання, розуміння та свідоме виконання вимог права в життєдіяльності людини. Особистість є носієм цінностей правової культури суспільства.

Правова культура особистості, як і правова культура суспільства, – явище внутрішньо складне. Воно характеризується декількома показниками, кожний з яких є цілком самостійною якістю.

Індивідуальна правова культура передбачає передусім правову освіченість людини, знання нею чинного законодавства. Придбання правових знань здійснюється через систему як загального, так і спеціальної середньої і вищої освіти: шкільні дисципліни «Основи правознавства», «Суспільствознавство», курс ВНЗ «Основи теорії держави і права», який залежно від профілю навчального закладу може диференціюватися за конкретними галузями. Існують й інші канали юридичної освіти населення [7, с. 311–325].

Знання права – розуміння його вимог, заборон, дозволів – набуває життєво важливого значення в правовому суспільстві. У сучасному світі, коли значно розширились можливості людей за автономною, самостійною участю в

громадянському обігу, конституційних і адміністративних правовідносинах, роль юридичної грамотності безмірно зростає.

Громадяни наділені широкими правами при судовому оскарженні незаконних і необґрунтованих рішень і дій державних та громадських органів і організацій, їх посадових осіб. Для того аби реалізовувати суб'єктивні права, необхідно мати хоча б елементарну обізнаність у галузі конституційного, громадянського і кримінального, матеріального і процесуального законодавства.

Незважаючи на те що зараз активно розвивається мережа професійних організацій, які юридично допомагають населенню – адвокатські контори, консультативні фірми тощо – все ж ці установи не зможуть замінити елементарні знання права самих громадян у всіх різноманітних відносинах в суспільстві: на роботі, в родині, в повсякденній побутовій діяльності тощо. Громадяни повинні самі знати свої права і обов'язки, орієнтуватися в юридичних явищах, знаходити законні, гуманні способи рішення життєвих колізій [8, с. 463–465].

Але далеко не будь-якого індивіда, котрий знає і розуміє правові настанови, можна вважати людиною правової культури, а тільки того, у якого знання законів доведено до рівня внутрішньої потреби суворо дотримуватися їх приписів, того, хто в своїй практичній діяльності в силу внутрішнього переконання. У цьому зв'язку діяльнісний, поведінковий аспект – другий важливий показник правової культури особистості. Без правової настанови на дотримання, виконання, використання юридичних правил будь-яке знання текстів, законів не може характеризувати правову культуру особистості з достатньою повнотою. На жаль, як доводить практика, здебільшого люди ознайомлені з юридичною відповідальністю, але не схиляються до дотримання їх у повсякденному житті.

Головне в поведінковому аспекті правової культури особистості – не знання права, яке людина «бере до відома», а вибір правової дії. Цей вибір людина робить часто не під впливом загрози покарання, обіцянки будь-якої винагороди, пільг, стимулів тощо, а завдяки своїй правовій установці, яка, як правило, більш «імперативна», чим той чи інший позитивний закон. Правова настанова – це особливий стан психологічного складу особистості, який настроє її до певної активності у правовій галузі, виходячи з особистого інтересу [8, с. 84]. Вона відображає схильність індивіду певним чином реагувати на різноманітні явища правової дійсності, а також її схильність і готовність до здійснення конкретних, юридично значимих дій.

Можна виділити конкретні елементи структури правової настанови особистості.

1. Когнітивний елемент (являє собою не просто певний рівень, суму знань і уявлень про правові явища, а певну ступінь усвідомлення отриманих знань, проходження їх через психіку людини, через її свідомість, в силу чого й буде

формуватися її життєва позиція, яка заснована на твердому переконанні в необхідності правового регулювання суспільних відносин, справедливості і доцільності правових вимог, що містяться в нормах права).

2. Оцінний елемент (що являє собою особливий механізм формування ціннісних орієнтацій людини, через що розвивається або запроваджується ступінь схвалення вимог, що містяться в нормах права, у відповідності з якими й буде формуватися поведінка людини).

3. Комунікативний елемент (що становить сукупність взаємозв'язків, що поєднують у собі такі системи взаємовідносин, як особистість – держава, особистість – соціальна спільнота, особистість – особистість тощо, і тут комунікативний елемент є зв'язуючим ланцюгом, в якому правова настанова визначає і направляє поведінку людини, співвідносячи її знов таки з вимогами правової норми).

4. Інтегративний елемент, який є за своєю сутністю головним у структурі правової настанови особистості (являє собою об'єднання в єдиний конгломерат як самої правової настанови, так і правової активності особистості, органічно пов'язуючи їх з правомірною поведінкою, тобто об'єднання всіх ланок одного ланцюга в межах поведінкового аспекту правової культури особистості) [9, с. 49].

Завдяки своїм структурним компонентам правова настанова визначає ставлення людини до права і є пов'язуючою ланкою між її правосвідомістю і соціально-правовою активністю.

Для вдосконалення правової культури особистості необхідно передусім, по-перше, всебічно підвищувати соціальне обґрунтування діючого законодавства. Тільки закон, який не вступає в протиріччя з домінуючими в даному суспільстві уявленнями про свободу, рівність, справедливість та інші соціальні цінності, спроможний знайти позитивне сприйняття в правосвідомості певних індивідів. По-друге, активізувати пізнання громадянами нормативно-правових актів, а також стимулювати підвищення загальної культури людей, їх освіченості, формувати у них спроможність орієнтуватися в соціально-правових ситуаціях, розвивати соціально-правову активність.

За ступенем пізнання правових явищ виділяють побутовий, професійний та теоретичний види правової культури. Ці види правової культури взаємопов'язані між собою, взаємопроникають один до одного, але, тим не менш, завжди залишаються різними за своїми змістовними і формальними характеристиками.

Побутова правова культура виявляється в повсякденному житті людей. Вона являє собою неглибоке, поверхове відображення правових явищ, таких, що не дозволяють правильно зрозуміти і оцінити всі боки правової практики.

Цей рівень правової культури обмежується здебільшого усвідомленням соціально-правової реальності, яка притаманна даному індивіду або групі

осіб. Він внутрішньо суперечливий, так як в ньому можуть переплутуватися передові, прогресивні погляди і настрої з застарілими, відсталими. Унаслідок цього в ньому треба розрізняти консервативні сторони (побутові погляди і настрої) і позитивні, творчі елементи.

Побутова правова культура не підіймається до рівня теоретичних узагальнень. Тим не менш вона використовується в повсякденному житті людей при реалізації права і тим самим вона сприяє ретельному дотриманню вимог правових норм, більш повному перетворенню їх у життя. [10, с. 14–16].

Професійну правову культуру мають ті особи, які безпосередньо займаються правовою діяльністю. Вони володіють глибоким знанням і розумінням права в конкретній галузі професійної діяльності. Висока правова культура юристів і посадових осіб є умовою забезпечення реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у суспільстві, гарантією дотримання законності і правопорядку.

Правова культура юристів має свої особливості і відрізняється від правової культури громадян і посадових осіб передусім за своїм змістом. Для неї характерні більш змістовні правові знання, вміння застосовувати їх на практиці, наявність конкретних форм вираження результатів правової діяльності.

Теоретична правова культура, яка є виразом більш високого рівня пізнання правових явищ, являє собою сукупність наукових знань про сутність, характер і взаємодію всіх правових явищ, всього правового механізму, а не якихось окремих його елементів. Вона є результатом наукових пошуків учених-юристів, колективного досвіду працівників правоохоронних органів. Теоретична правова культура виступає безпосереднім джерелом права. Вона відіграє важливу роль як у правотворчості, так і у правозастосуванні.

Висновки. Соціально-філософський аналіз правової культури дозволяє науково обґрунтувати різні теоретико-методологічні напрями розгляду типології даного соціального феномену. Це є важливим для забезпечення теоретичної основи з метою реалізації праксеологічного підходу в дослідженні правової культури, який спрямований на аналіз стану і перспектив удосконалення правової культури українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур / А. М. Величко. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та, 1999. – 187 с.
2. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход / А. В. Поляков. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та. – 2003. – 490 с.
3. Калиновський Ю. Ю. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і правова куль-

- тура як базові чинники державотворення процесу в Україні / Л. Н. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
4. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 44 с.
 5. Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 22–34.
 6. Лебедева Н. Н. Право. Личность. Интернет / Н. Н. Лебедева. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 215 с.
 7. Клімова Г. П. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави / Г. П. Клімова // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
 8. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во СГУ, 2003. – 525 с.
 9. Бабаев В. К. Общая теория права: Краткая энциклопедия / В. К. Бабаев, В. М. Баранов. – Н. Новгород, 1998. – 175 с.
 10. Крыгина И. А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правосознательным процессом в современном российском обществе / И. А. Крыгина. – Ростов н/Д. : Юрист, 1999. – 186 с.

О ТИПОЛОГИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Климова Г. П.

Рассмотрены различные подходы к типологии правовой культуры. Особое внимание уделено анализу таких типов правовой культуры, как гражданская, подданническая и переходная. Раскрыты характерные черты правовой культуры общества и правовой культуры личности. Исследовано взаимодействие таких видов правовой культуры как обыденная, профессиональная и теоретическая.

Ключевые слова: *правовая культура, типология правовой культуры, правовая культура общества, правовая культура личности, профессиональная правовая культура, теоретическая правовая культура.*

ABOUT TYPOLOGY OF LEGAL CULTURE

Klimova G. P.

The different approaches to the typology of legal culture. Particular attention is paid to analysis of these types of legal culture, as a civilian, and poddannicheskikh transition. Revealed the characteristic features of the legal culture of society and legal culture of the individual. The interaction of these types of legal culture as everyday, professional and theoretical.

Keywords: *legal culture, types of legal culture, legal culture of society, the legal culture of the individual, professional legal culture, the theoretical legal culture.*

УДК 340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПРАВОВОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ В ПОЛЬЩІ

Розглянуто досвід правового навчання та виховання в системі вищої освіти Польщі. Показано специфіку врахування суспільного інтересу в практичній діяльності майбутніх юристів, а також правовиховний потенціал діяльності юридичних клінік.

Ключові слова: *правове виховання, правова культура, мета правового виховання, методика правового виховання.*

Актуальність проблеми. Забезпечення гармонійного розвитку та соціальної активності особистості необхідно потребує динамічних реформаційних процесів в українській освітянській системі. Невід'ємною складовою діяльності у цій галузі є правове виховання, мета якого – формування правової культури молодшої людини, забезпечення розвитку цілісної особистості, здатної усвідомлювати свої права та переконливо відстоювати їх.

Необхідність вирішення таких освітянських завдань зумовлює пошук нових підходів до організації правовиховної роботи зі студентами. Ефективність правовиховної діяльності залежить не тільки від використання традиційних методик, а й від доцільного відбору та впровадження кращого зарубіжного досвіду. Отже, вивчення специфіки та особливостей європейської системи громадянського, правового та соціального виховання (на прикладі вищої юридичної освіти Польщі) дозволить певною мірою оптимізувати методичний потенціал правового виховання української молоді.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Правове виховання стало центром уваги вітчизняної філософської, юридичної та педагогічної науки приблизно у другій половині ХХ ст. Й сьогодні правове навчання розглядається як одна з найважливіших форм правового виховання [1–7]. Однак додаткової уваги потребує вивчення методик правового виховання в системі освіти східноєвропейських держав перехідного типу. Відтак, **метою** статті є показ деяких особливостей врахування суспільного інтересу в польській системі підготовки юристів.

Виклад основного матеріалу. Дивно, що вираз «суспільний інтерес», або «соціальна відповідальність» й досі розглядається в Польщі з певною часткою недовіри чи сумніву. Це передусім пов'язано з наслідками політичного режиму, який був до 1989 р. та використовував подібні фрази надто часто і, як правило, у власних цілях. Тим не менш значення зазначеного словосполучення повільно змінюється, принаймні в галузі права, юридичної освіти та правового виховання. Їх сучасні версії містять такі компоненти, як професійна

етика, участь у суспільній дискусії з важливих питань, соціальна відповідальність, прозорість професійної діяльності, обмін досвідом, правова реклама, безкоштовна юридична допомога благодійним, громадським та іншим некомерційним організаціям, а також приватним особам, не здатним сплачувати за юридичні послуги.

Хоча суспільний інтерес і не можна назвати звичним елементом польської юридичної освіти, а також подальшого навчання і виховання, а отже, всієї професійної діяльності юристів або правової системи, за останні двадцять років, що вважаються перехідним періодом, відбулися деякі схвальні зрушення у безпрецедентних масштабах.

Так, зокрема, до навчальної програми юридичних навчальних закладів внесено курс викладання професійної етики, яка за деякими винятками є принципово новою дисципліною і викладається як факультативний предмет, розрахований на один семестр. Студенти також можуть обирати, на якому саме курсі вивчати професійну етику. Цю дисципліну викладають фахівці у галузі філософії, які працюють і на інших факультетах, або юристи з філософською спеціалізацією [8].

Методику викладання юридичної етики сконцентровано перш за все на ознайомленні студентів з теоретичними засадами вчення про мораль, а саме принципами та правилами, що розглядаються як основа побудови аргументації в етичному дискурсі. Менший наголос робиться на практичних проблемах та аналізі професійних правил поведінки з урахуванням особливостей конкретних юридичних професій.

Юридична етика також викладається під час підготовки до праці в органах самоврядування і є в такому разі обов'язковою дисципліною. Існує також загальний портал юридичних професій, в кожній з яких є свій Кодекс поведінки, який зобов'язує і стажистів, і професіоналів поводитися відповідно до прийнятих етичних норм. Чимало в справі викладання та популяризації юридичної етики робиться за допомогою фахівців під час лекцій, конференцій, семінарських занять, що організують завдяки співпраці юридичних факультетів, органів самоврядування та координаторів програм з правового виховання в Польщі.

Першу юридичну клініку в Польщі було створено у жовтні 1997 р. на юридичному факультеті Ягеллонського університету. Цю ініціативу було підтримано Фондом Форда, а згодом Посольством США та іншими установами. У 1998 р. клінічні курси було введено до програми навчання у Варшавському університеті. Того ж року Європейська асоціація студентів-юристів спільно з Польським національним конгресом юристів, а також Національним конгресом деканів юридичних факультетів організувала конференцію «Реформа юридичної освіти. Ідея розвитку юридичних клінік», яка стала першим поштовхом для швидкого розвитку програми [9].

Юридичні клініки стали одним з найважливіших практичних аспектів правового навчання та виховання в Польщі. Головною особливістю функціонування юридичної клініки є сполучення юридичної освіти з діяльністю, спрямованою на надання допомоги бідним верствам населення. Тут студенти проходять етап початкового навчання. Вони розподілені на різні групи відповідно до специфіки юридичної допомоги і спостерігають за працею одного з факультетських викладачів. Згодом студенти під наглядом викладача долучаються до ведення справ, які передбачають надання письмової допомоги громадянам. Також щотижня проводяться семінари, мета яких – поглиблене обговорення питань, пов'язаних з кваліфікованою юридичною допомогою. Також передбачаються зустрічі з соціологами, психологами, терапевтами та фахівцями в різноманітних галузях клінічної діяльності. Майбутні клієнти проходять процедуру, яка має гарантувати, що вони самі не надаватимуть регулярних юридичних консультацій. Починаючи з 2002 р., клініки об'єдналися в Юридичний фонд клінік, який піклується про фінансову сторону їхньої діяльності, формулює найближчі цілі, стандартизує діяльність, сприяє співробітництву як польських, так і міжнародних клінік, організовує конференції, семінари, презентації, видання, а також збирає та обробляє статистичні дані.

Згідно з останніми даними сьогодні в Польщі налічується 25 клінік у 15 містах, що означає наявність принаймні однієї клініки в кожному державному вищому навчальному закладі, що має юридичний факультет, а також у декількох приватних навчальних закладах. П'ятнадцять з них повністю відповідають установленим стандартам. Клініки були визнані необхідною складовою програми вищої освіти для спеціалістів і відповідно дозволяють студентам отримати більшу кількість балів відповідно до системи ECTS. За лише один навчальний рік у клініках працювали 1661 студент та 216 членів професорсько-викладацького складу. Кожен викладач здійснював керівництво групою студентів у кількості 8 осіб; кожний студент брав участь у вирішенні 7 справ. Загалом було розглянуто 11 075 випадків звернення громадян, 25 % відсотків з яких припадають на цивільні справи. Інший напрям діяльності юристів-консультантів склали: кримінальні справи (2190), родинні питання (1434), працевлаштування та безробіття (1132), спадщина (1010), орендні відносини та інші спори, пов'язані з нерухомістю (838). З точки зору тривалості 42 % випадків розглядалися до двох тижнів (приблизно два візити до клініки), 40,4 % розглядалися до двох місяців (декілька візитів до клініки), 12,8 % – до одного року, а розгляд 4,8 % справ зайняв більше року [9, 10]. Необхідно також зазначити зростання ініціативи студентів і вирішення у зв'язку з цим ще більшої кількості справ.

Юридичні клініки в Польщі викликали величезний інтерес через декілька причин. По-перше, це пов'язано з тим фактом, що польські навчальні заклади мають широкий спектр можливостей щодо вільної організації процесу

навчання. Тому впровадження нової дисципліни не викликало труднощів з формального боку, особливо після того, як представники інституту влади переконалися в необхідності такої інновації. По-друге, крім знань, які студенти здобувають в аудиторіях, не менш ефективним є набуття практичного досвіду, що уможлиблює саме клініка.

Крім того, така ініціатива активно підтримується Фондом юридичних клінік, який є ефективним координуючим органом. Завдяки його діяльності відбулися значні зрушення у ставленні до юридичної професії поза академічним середовищем. Так, зокрема, вдалося здолати недовіру і вороже ставлення до якості юридичної допомоги, що надається клініками. Це у свою чергу сприяє гармонійному співробітництву всіх фахівців, долучених до розв'язання проблем громадян, які звернулися за консультацією. Однією з найближчих цілей є обмін багаторічним досвідом роботи, впровадження новітніх засобів передавання знань, а також навчання інструкторів.

Польща була третьою країною в світі (після США та ПАР), яка долучилася до програми Street Law initiative. Ця програма виникла у 1972 р., коли декілька студентів Правового центру Джорджтаунського університету (США) розробили експериментальну програму з навчання учнів середніх шкіл практичним аспектам права та законодавства. Цей курс, а також створену організацію вони назвали Street Law, що українською буквально перекладається як вуличне право. Насправді це поняття є набагато ширшим. У різних країнах курси, розроблені на основі Street Law, мають різні назви: Живе право, Право на кожен день, Повсякденне право тощо. Street Law – це право, з яким кожна людина стикається щоденно в процесі своєї звичайної життєдіяльності.

Сутність даної програми полягає у тому, що студенти діляться правовими знаннями під час занять у школах, пенітенціарних закладах з використанням інтерактивних методів. Польську версію програми започатковано 1995 р. у Варшаві, а згодом вона поширилася в інших містах [12]. Як і у випадку з клініками, Street Law розроблено, аби забезпечити ефективний результат. Школярі та ув'язнені набувають знань про головні правові інститути, які потім використовують у своєму повсякденному житті. Інформація, що її передають студенти, має бути гарно організованою, поміркованою і передаватися в простій та легкій для розуміння формі. Це потребує глибокого знання багатьох аспектів права і наявності навичок соціального спілкування. У такий спосіб студенти отримують і додаткову можливість підготуватися до майбутнього читання лекцій, а також до проведення зустрічей з клієнтами і виступів в судових засіданнях.

За останні декілька років випускники шкіл виявляють великий інтерес до юридичної спеціальності. Незважаючи на зміни на ринку праці і появу нових видів зайнятості, юристи, як і раніше, користуються повагою в суспільстві та

вважаються людьми з гарною освітою. Юридична професія залишається вельми затребуваною. Це у свою чергу є певним викликом для відповідних освітніх закладів, адже вони мають не тільки задовольнити попит у професійно підготовлених юристах, а й забезпечити високу якість знань. Доступ до Європейського Союзу, перспектива стати частиною Співдружності внутрішніх структур, розгалуженого міжнародного обміну студентами спонукають польські вищі навчальні заклади до ретельної модернізації. Її результати поки ще не є задовільними для польського суспільства.

Академічне правове середовище чинить опір змінам головним чином тому, що ні воно, ні саме суспільство не бачать у них нагальної необхідності. Усталені організаційні структури та застарілі методи навчання задовольняються традиційним вивченням гуманістичних тем, не додаючи додаткових зусиль для оновлення курсів на юридичних факультетах та задовольняючись загальною популярністю професії юриста. Відтак, немає реальної конкуренції між вищими навчальними закладами (ВНЗ), а отже, й прагнення підвищити стандарти навчання.

Проте картина не виглядає зовсім песимістично. Вищі навчальні заклади мають тверде теоретичне підґрунтя, на якому можна достатньо легко та ефективно побудувати майбутній корисний практичний досвід. Діапазон курсів численний та різноманітний, що дозволяє додати до програми лекції представників місцевої влади. Крім міжнародного обміну з провідними юридичними ВНЗ, а також успішних клінічних випробовувань, навчальних судових процесів, перемовин, семінарів, юридичних програм, іноді необхідно використовувати й інтерактивні лекції та заняття. Це частково пояснюється тим, що у 90-ті роки ХХ ст. почало свою професійну діяльність нове покоління вчителів, багато з яких навчалися за кордоном та змогли отримати різні джерела фінансування для своїх ідей.

На жаль, як констатують фахівці, не завжди є ефективним і діалог між органами самоврядування та державою. Спори між ними спричиняють у підсумку нездорову ситуацію, коли по закінченні ВНЗ студенти не впевнені у своєму майбутньому працевлаштуванні. Практично відсутня взаємодія між науковцями та професійними тренерами, що призводить до розриву зв'язків між змістом та формами навчання.

Ураховуючи, що польська система правового навчання та виховання хоча й не є вільною від недоліків, тим не менш суспільство налаштоване вжити рішучих заходів з поліпшення ситуації. Органи самоврядування, радники і адвокати вже звернули увагу на гостру необхідність перемін та пропонують різноманітні плани реформ. Так, за останнє десятиріччя спостерігається значне зростання інтересу до суспільних ініціатив у галузі юридичної освіти, що виявляється вельми вигідним як для студентів і стажистів, так і для різних програм надання соціальної допомоги. Студенти набувають нового типу знань,

який не може повною мірою бути забезпеченим аудиторним навчанням. Під відповідним наглядом студенти здатні замінити собою державу у виконанні її соціальних зобов'язань. Натомість вони набувають унікального досвіду роботи, широкої практики праці у команді тощо, вчаться чуттєвості та сприйнятливості щодо людей та їхніх проблем, стаючи через це більш свідомими громадянами. Останнє є надзвичайно важливим, адже Польща й досі продовжує залишатися країною з перехідною економікою, що потребує високого рівня суспільної свідомості та діяльності.

Висновки. У польській системі юридичної освіти та виховання у теперішній час відбуваються важливі зміни, які у свою чергу містять потенціал для більш глибоких реформ. Ця система потребує ретельного і поміркованого плану розвитку та низки головних завдань, які мають бути досягнуті в найближчій перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Почтарь Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: вопросы методологии и методики : дис. ... канд. юрид. наук / Т. М. Почтарь. – М., 2000. – 207 с.
2. Крыгина И. А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правосознательным процессом в современном российском обществе : дис. ... канд. юрид. наук / И. А. Крыгина. – Ростов н/Д, 1999. – 189 с.
3. Федик Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) : дис. ... канд. юрид. наук / Є. І. Федик. – Львів, 1996. – 206 с.
4. Кравченко А. И. Социология : общий курс : учеб. пособие для студ. вузов / А. И. Кравченко. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 638 с.
5. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание. Методология и методика / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 174 с.
6. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Г. Д. Маркова. – К. : Наук. думка, 1985. – 170 с.
7. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. – Пермь : Изд-во Пермск. ун-та, 2006. – 192 с.
8. Edukacja Prawnicza, M. Jurzyk: Czy potrzebna jest etyka prawnicza? http://www.edukacjaprawnicza.pl/index.php?mod=m_artykuly&cid=61&id=86, 06.08.2010.
9. Wortal etyki i zawodyw prawniczych, <http://www.etykaprawnicza.pl/>, 06.08.2010.
10. Studenckie Poradnie Prawne: Podsumowanie dziaialnoъci za rok akademicki 2008/2009; Uniwersyteckie Poradnie Prawne w Polsce, Raporty, <http://www.fupp.org.pl/index.php?id=raporty>, 20.09.2010.
11. Edukacja Prawnicza, Marcin ĩukowski: Street Law,
12. http://www.edukacjaprawnicza.pl/index.php?mod=m_aktualnosci&cid=1&id=76, 06.08.2010.
13. Edukacja Prawnicza, Anna Drozd, Filip Kmiciewicz: O „Street Law” i potrzebie nauczania prawa w szkoiach ъrednich, http://www.edukacjaprawnicza.pl/index.php?mod=m_artykuly&cid=139&id=1018, 06.08.2010.

ОБЩЕСТВЕННЫЙ ИНТЕРЕС КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ ПРАВОВОГО ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ПОЛЬШЕ

Коваленко И. И.

Рассмотрен опыт правового образования и воспитания в системе высшего образования Польши. Показаны специфика учета общественного интереса в практической деятельности будущих юристов, а также потенциал правового воспитания в деятельности юридических клиник.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, цель правового воспитания, методика правового воспитания.

THE PUBLIC INTEREST AS PART OF THE SYSTEM OF LEGAL EDUCATION AND TRAINING IN POLAND

Kovalenko I. I.

In this article examines the experience of legal education and training in the system of higher education of Poland. Shows the specificity of accounting of public interest in the practical activity of future lawyers, as well as the potential legal education in the activities of legal clinics.

Keywords: juridical education, juridical culture, goal of the juridical education, methodics of juridical education.

УДК 340.12

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук

ПРАВОТВОРЧИСТЬ У ПРЕЦЕДЕНТНОМУ І КОНТИНЕНТАЛЬНОМУ ПРАВІ: ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано особливості судової правотворчості у двох системах права. Розглянуто сутність прецеденту як джерела права, межі «судового розсуду» і «суддівського активізму» в суддівській правотворчій практиці. Філософськи осмислено роль судді в процесі правотворення, а також місце його постаті у судовій герменевтиці, яка розглядається як методологія здійснення правосуддя та один із засобів досягнення справедливості.

Ключові слова: судовий прецедент, континентальне право, правотворчість, тлумачення, принцип судового вирішення, суддівський активізм, судовий розсуд, правовий дискурс.

Актуальність проблеми. Будь-яка система права є полем герменевтичного дискурсу, в межах якого суддя доповнює і розвиває право. Судові правотлумачні акти є самостійними результатами інтерпретаційної діяльності судових органів – джерелами права. Герменевтичний аналіз самої природи і механізму здійснення різних форм судової правотворчості дозволяє розв’язати філософський дискурс щодо гнучкості, креативності, унікально-практичної корисності закону, його співвідносності зі справедливістю, а також ролі судді у процесі його застосування й створення.

Триваючий нині процес становлення судової системи України згідно з принципом поділу влади тісно пов’язаний із питанням судової правотворчості. Зміни, які відбуваються під впливом інтеграційних процесів, зокрема, ускладнення правового регулювання, тенденція єднання джерел міжнародного та національного права, збільшення кількості колізій та інших деформацій у системі джерел права, недовіра і незадоволеність діяльністю судів – все це зумовлює необхідність герменевтичного аналізу правотворчої практики судів різних правових систем світу, актуалізує проблему лібералізації і мобільності сучасної системи судової правотворчості. На думку багатьох дослідників, у сучасній вітчизняній філософії права зміст судової інтерпретації залишається недостатньо дослідженим, незважаючи на велику актуальність цього питання для реформування судової системи в Україні.

Стан наукової розробленості проблеми. У зарубіжній та вітчизняній юридичній літературі проблеми юридичної герменевтики, зокрема характеристика судової правотворчості та її результатів з боку теорії праворозуміння, досліджуються у працях О. Попова, М. Марченка, Н. Савчук, Н. Стецика, Б. Малишева, А. Мірошніченка, С. Шевчука, В. Мідзяновської, Н. Гураленко, В. Бандури, М. Братасюка та ін. Проте, на думку фахівців права, малодослідженим залишається питання юридичної природи судових актів, що є результатами судової правотворчості, зокрема судового нормативно-правового прецеденту. Багато сучасних теоретиків праворозуміння вслід за філософами значну увагу приділяють герменевтичному підходу до праворозуміння (зокрема судовій герменевтиці), наприклад, А. Бернюков, Г. Дроздов, В. Бігун, П. Рабінович, А. Барак, Р. Циппеліус. Це зумовлено тим, що герменевтичний підхід, по-перше, визначає сутність права; по-друге, відіграє суто практичну роль у питаннях правильного тлумачення змісту норм права та питаннях правотворчості.

Мета статті – з філософських позицій проаналізувати правотворчу активність судових інстанцій у континентальній та загальній правових системах, виявити правотворчі функції суддів континентального і прецедентного права, показати розбіжності між нормативним змістом закону і його правозастосовчим змістом, розглянути різновиди судового тлумачення права і роль у цьому судді, довести необхідність оновлення і розвитку вітчизняного права шляхом збагачення та вдосконалення заходів судової правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Герменевтична практика в галузі юриспруденції дуже чітко наявна у судовій справі, зокрема у країнах загального права. Багато фахівців уважають прецедентне право англосаксонської правової сім'ї сприятливим тереном для правотворчості. Саме суд здійснює найбільш значну за наслідками юридичну інтерпретацію. Навіть стосовно континентального права Г. Дроздов зауважує, що судовою функцією є не тільки застосування норм, створених законодавцем, а й разом з тим їхні конкретизація, тлумачення, індивідуалізація [1, с. 70]. Ю. Попов також зазначає, що судове правотворення країн континентального права не обмежується встановленням текстів норм, а включає й інтерпретацію закону [2, с. 36]. Йдеться, звичайно, не про так зване «офіційне тлумачення», яке в Україні має право давати лише Конституційний Суд, а про тлумачення у судовій практиці, без якого правозастосування є неможливим. Тлумачення, що дається судом при розгляді справи, не містить загальнообов'язкової сили, а має значення лише для сторін у даній справі. Рішення ж Конституційного Суду, якими скасовуються закони шляхом визнання їх «такими, що не відповідають Конституції», вочевидь, не є судовими рішеннями, до того ж вони на відміну від прецедентів та інших форм судової правотворчості не мають зворотної сили у часі. Проте ці конституційно-правові рішення несуть офіційний, об'єктивний і обов'язковий зміст та являють собою справжній зразок продукту герменевтичної практики в галузі права. Однак предметом даного дослідження виступає правотворча діяльність судів більш нижчої ланки.

Слід зауважити, що не всі судові прецеденти виконують правотворчу функцію, а лише ті, що містять нову норму права – нормативно-правові прецеденти, у той час як правотлумачні судові прецеденти закріплюють не норми права, а правила розуміння цих норм. Займаючись аналізом різних систем права, особливостей їх судової практики, різні теоретики і фахівці права до результатів судової правотворчості відносять різні за своєю природою правові явища, серед яких: усталена судова практика, судовий прецедент, переконливий прецедент, правові позиції суду, судовий розсуд, роз'яснення вищих судів, судові звичаї, акти роз'яснення судової практики, правоприміняючі акти, акти нормативного тлумачення тощо [3, с. 27]. У даній статті мова піде про основні з них: судовий прецедент в англосаксонському праві та переконливий прецедент і судовий розсуд (суддівський активізм) у континентальному праві – в контексті судової правотворчості. Акти і механізми правотворчості в самому судовому процесі дозволяють на практиці викрити інтерсуб'єктивний характер сучасного права, що акцентує на його комунікативності, трансгресивності, відкритості. Судовий процес з філософської точки зору виступає як живий, дієвий простір, що породжує саму тілесність правової норми, робить ексклюзивною і полівалентною кожен правову ситуацію. Детермінантів правового конфлікту визнається така сама велика кількість, як і варіантів його

вирішення. Так, феномен правотворчості у своєму руслі досить щільно зближує філософську герменевтику із судовою герменевтикою, котра розглядається в юриспруденції як методологія здійснення правосуддя.

Почнемо з філософського аналізу самого змісту і технології судового тлумачення законодавчих норм, що іноді є першим етапом правотворення. А. Бернюков пише, що тлумачення здійснюється, як правило, в ході застосування норм права, при розв'язанні конкретних юридичних справ. Правозастосовний процес – процес інформаційний, процес руху інформації. Кожне правозастосовне рішення має дві основи: фактичну і нормативну. В основу рішення кладуться не самі фактичні обставини (факти), а інформація про ці обставини. Те саме можна сказати і про нормативну основу. Правозастосувач у своїх розмірковуваннях під час постановлення рішення оперує не самою нормою права, а інформацією про її зміст. Отже, суддя отримує два види інформації: інформацію про факти та інформацію про норми. На основі цих двох видів інформації в результаті їх аналізу і оброблення складається третій вид – правозастосовне рішення. Так, на початковому етапі розгляду справи завданням судді – заповнити прогалини в інформації про факти і норми [4, с. 155].

На думку С. Бородіна, норма закону не може бути індивідуальною, вона завжди є абстрактною і містить лише типові ознаки. Діяння ж, навпаки, не може не бути індивідуальним. При кваліфікації злочину з'ясовується наявність типових ознак абстрактної норми закону в конкретному діянні, яке юридично оцінюється. Іншими словами, вирішується питання, під яку абстрактну норму можна підвести індивідуальний випадок. У результаті зіставлення абстрактного і конкретного, конкретного і абстрактного – дедуктивно-індуктивних висновків – створюються умови для з'ясування точного змісту закону, для всебічного аналізу злочину, встановлення його складу [5, с. 25]. У зв'язку з цим Г. Дроздов говорить про те, що судові тлумачення закону обмежено рамками конкретного випадку, здійснюється у встановленій процесуальній формі і має значення тільки для даної справи. По кожній справі, що підлягає вирішенню, право, яке включає її тлумачення, застосовується з самого початку, незалежно від наявності аналогічних справ, розглянутих цим або іншими судами раніше [1, с. 70]

Як уже зазначалося, правозастосовне рішення судді, крім фактичної основи, має нормативну. За словами А. Барака, суддя не може вирішити справу, доки не матиме перед собою правову норму, відповідно до якої справу буде вирішено. Влада розв'язувати спір тягне за собою як звичайний результат владу встановлювати правову норму і межі її застосування. Так, пізнаний факт спрямовує суд на пошук відповідного права, яке б розв'язало вже досліджену ним конфліктну ситуацію [6, с.129]. Суддя «сідає» на чинне законодавство для віднайдення там відповіді про юридичне вирішення інтерпретованого ним

спору як життєвої події. Його власний досвід і набута ним судова практика спрямовуються на необхідну для даної ситуації законодавчу норму. Для цього суддя використовує увесь свій інтерпретаційний арсенал. Однак у багатьох випадках виникають специфічні труднощі, пов'язані з недосконалістю нормативної системи: неузгодженість, суперечливість, неоднозначність, наявність прогалин, відверта відсталість закону від реальності тощо.

Багато хто з теоретиків права вважають більш гнучким і ліберальним відносно судової практики *англосаксонський прецедент*, де широта повноважень судді надає йому самостійності і правотворчості, а суддівські рішення мають зворотну силу в часі. Решта правників наполягають на перевагах *континентального прецеденту*, оцінюючи його як більш універсальний і демократичний. У країнах романо-германської правової сім'ї судові прецеденти існують у двох видах: у вигляді *усталеної судової практики* (*jurisprudence constante*) та *переконливого прецеденту*. Вони ж є одними із джерел права країн романо-германської правової сім'ї, в тому числі України. Проте правове регулювання тут все ж таки всеохоплююче здійснюється законодавством, яке не може бути скасоване судовим рішенням. Тому рівень правової визначеності у країнах континентального права порівняно з країнами загального права, звичайно, знижується у тому разі, якщо погіршується якість законодавства (як це і спостерігається наразі у праві України) [7]. Але, незважаючи на безумовну зверхність законодавства у континентальному праві, у тому разі, коли суддівська інтерпретація певного правового питання поширюється настільки, що стає загальноживаною, усталеною, можна говорити про судову практику правотворення, або усталену судову практику, як один із різновидів судового прецеденту континентального права.

Вітчизняні правники час від часу висловлюють ідею надання рішенням Верховного Суду України (ВСУ) обов'язкового характеру відносно діяльності судів нижчих інстанцій. Однак ця ідея суперечить ст. 129 Конституції України, яка констатує, що судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону. І все ж таки рішення ВСУ, як і рішення інших вищих судів, уже сьогодні мають силу «переконливого прецеденту» – іншого різновиду судового прецеденту континентального права. Отже, тут має місце своєрідний парадокс законодавства: заборона впливу сама по собі провокує вплив. Дійсно, кожний суддя, якому відома правова позиція вищої судової інстанції з того чи іншого питання, не може не брати її до уваги, як виходячи з авторитетності вищої судової інстанції, так і з огляду на можливе оскарження та скасування його рішення. Але ситуація, за якої суддя першої інстанції, не погоджуючись із позицією ВСУ, постановляє своє рішення всупереч цій позиції, ризикуючи наступним скасуванням свого рішення, нормальною, такою, що відповідає Конституції України, і навіть є необхідною. Без цього судова практика не могла б нормально розвиватися [8].

Істотною відмінністю континентального прецеденту від англосаксонського є те, що останній може бути створений одним єдиним судовим рішенням, в той час як континентальний прецедент створюється завдяки появі низки судових рішень. Принциповою є відмінність у методологічних підходах двох правових систем: у країнах загального права використовується метод індукції – від окремого випадку до загального принципу, в той час як у країнах континентального права застосовується метод дедукції – від загальної норми до окремої справи. Звідси особливість співвідношення закону та судової практики у кожній із двох систем права: у континентальному праві судова практика «додає» до закону, а у загальному праві – закон «додає» до судової практики. Тому роль законодавчих та судових органів у зазначених правових системах неоднакова. Наявна також протилежність пріоритетності в них закону і судової практики [7].

Ті фахівці у галузі права, які у своїх оцінках віддають перевагу континентальному прецеденту, наводять як аргумент на свою користь такі факти. По-перше, при застосуванні англосаксонського прецеденту виникають труднощі щодо визначення сфери його дії, а також випадків, коли правило не повинно застосовуватись або від нього можна відхилитися. По-друге, визначення того, чи є справа «аналогічною розглянутій раніше», часто є дуже непростим завданням. Протилежна проблема виникає, якщо судова справа визнається «аналогічною» одночасно декільком прецедентним рішенням: тоді яке з них слід обрати? Коли кількість оприлюднених судових рішень нагадує кількість піщинок на березі моря, прецедентна система не спроможна працювати. До того ж, як зауважує А. Мірошніченко, правило, що виводиться із аргументації прецедентного рішення, є обов'язковим не в повному обсязі, а лише в частині. Решта прецедентного рішення, сформульована судом «між іншим» (*obiter dictum*), не є обов'язковою [9, с. 365]. Беручи до уваги, що рішення суду формується за конкретних обставин справи, часто буквальный аналіз тексту прецеденту не дає відповіді на питання про зміст норми, яку він містить [10, с. 9].

Підхід англосаксонського прецеденту базується на доктрині, яка дістала назву *stare decisis*, що означає «слідувати вирішеному раніше», тобто встановлення прецеденту зовсім не означає, що він діятиме довічно. Існують механізми подолання прецеденту загального права. Його дія може бути скасована як тією самою інстанцією, так і вищою і навіть нижчою інстанцією через так званий механізм «розрізнення». Цікавим є факт, що з середини 60-х років ХХ ст. Палата лордів керується правилом про можливість недотримання прецеденту, коли це не буде доречним. Хоча така можливість офіційно визнана лише за Палатою, однак очевидно, що відданість неухильному дотриманню прецеденту насправді є скоріше декларацією, ніж практичним підходом. С. Шевчук зазначає, що в сучасних європейських правових системах доктрина судового прецеденту не є дуже жорсткою. Звичайною практикою є неза-

стосування судами прецедентів, навіть очевидних, виходячи з того, що кожна справу можна відрізнити від іншої чи то за предметом, чи то за фактами [11, с. 38]. Було б безглуздя вимагати від судів неухильного і безумовного «дотримання вирішеного раніше». Отже, із цього випливає, що за герменевтичною лояльністю загальне право може відрізнитись від континентального лише завдяки наявності механізму відмови від застосування прецеденту, а не завдяки наявності самої прецедентної доктрини. Так, у континентальному праві дія закону, пом'якшена переконливим прецедентом чи судовою практикою, часто надає суду більшої правотворчості і правової ініціативи, а судовим рішенням – законодавчої якості та справедливості, ніж судовий прецедент як перша і єдина інстанція.

Р. Циппеліус писав: «Якщо, незважаючи на всі зусилля, знайти за допомогою тлумачення правової норми справедливе рішення, яке б відповідало уяві про справедливість або відчуттю справедливості, його не знайдено, то така правова норма потребує виправлення» [12, с. 24]. Тому, як вважав Х.-Г. Гадамер, суддя не повинен сліпо слідувати нормативно-правовому акту, бездумно його використовуючи, оскільки через неможливість існування досконалого законодавства така практика є апіорі порочною, оскільки беззаперечна віра в авторитет закону оманлива. За таких обставин норма виявляється авторитарною. З'ясувавши зміст закону з проекцією на встановлену фактичність, суддя повинен оцінити його власним переконанням, відчути власну правильність застосування норми та у разі переконання відповідності ідеалу справедливості скористатися ним [13, с. 674].

На думку видатного філософа-герменевта Г.-Х. Гадамера, ми живемо із природним, але хибним переконанням, що правовий зміст того чи іншого чинного закону є повністю однозначним і що сучасна юридична практика просто наслідує його початковому сенсу. У такому разі для правника герменевтичне завдання полягало б ні в чому іншому, як у встановленні початкового сенсу закону та наступному його застосуванні як правильного змісту. Однак те, що це є юридично неспроможною фікцією, із плином часу виявилось повністю очевидним. Із суто юридичних спонукань виникає необхідність рефлексії з приводу історичних змін, в силу яких початкову сенсозмістовність закону та його зміст, що застосовується в юридичній практиці, слід відмежовувати один від одного. Зрозуміло, що правник завжди має на увазі сам закон. Проте нормативний зміст закону має бути визначений з урахуванням того випадку, до якого він буде застосований. Отже, правник осягає зміст норми права з точки зору даного юридичного випадку і заради цього випадку [13, с. 385].

Цитуючи Х.-Г. Гадамера, слід зазначити, що в дійсності історичне розуміння, в тому числі закону, завжди означає, що переказ, який рухається до нас, звертається до сучасного і має бути зрозумілим у його опосередкованості цим останнім [13, с. 388]. Правник, який, виконуючи власні суддівські обов'язки,

усвідомлює своє право на розширення закону порівняно з початковим змістом законодавчого тексту, робить саме те, що само по собі здійснюється за будь-якого розуміння, але тут називається судовою правотворчістю [13, с. 402]. Судовою правотворчістю вважають особливий вид правотворчості, який є процесом здійснення судовою владою правотворчої функції у поєднанні з її правозастосовною та інтерпретаційною функціями при розгляді конкретної справи, результатом якої є правоположення, що містяться у сформульованій судом мотивувальній частині рішення та мають обов'язкову силу не тільки для сторін у справі, а й навіть для інших суб'єктів права.

Посилаючись на американську дослідницю Д. Корнелл, А. Бернюков зазначає, що юридична інтерпретація завжди здійснюється через апеляцію до ідеалу (на чому і ґрунтуються висновки про ідеальний характер права), і ця апеляція не може бути обмежена створенням допустимого стандартного значення. Отже, закон – це лише символ для орієнтування суду під час праворозуміння. Коли ж документ є проблематичним, суд необхідно виходить за межі тексту в пошуках певного керівного начала, яке скеровуватиме його інтерпретацію [4, с. 160]. Та що є тим правильним компасом на шляху до правди у разі хибності закону чи його відсутності? Суддя, орієнтований на історичну справедливість. Інтерпретатор завжди знаходиться у виборі між законом, політикою та етикою. Правильне втілення в життя писаних законів, що визначають суспільні відносини з урахуванням неписаних морально-етичних норм і пануючої суспільної думки, – надто складне завдання. Так, за словами А. Барака, суддя повинен зважувати загальні міркування справедливості, моралі, громадської корисності та суспільного інтересу – однієї лише логіки недостатньо [6, с. 129].

Одним із найголовніших і суттєвих положень герменевтичного підходу, в тому числі до права, започаткованих Х.-Г. Гадамером, є ідея «входження в герменевтичне коло», сутність якої полягає в тому, що розумінню завжди передуює передрозуміння і що розумінню цілого передуює розуміння його часток, у той час як розумінню його часток передуює передрозуміння самого цілого – коло замкнулося [13, с. 30]. Попереднє розуміння залежить від традиції, в якій існує сам інтерпретатор. Він наділений можливістю скоригувати власний процес такого тлумачення, але повністю звільнитися від нього не в змозі, бо воно, виникаючи внаслідок мислення, вимагає наявності передумови, якою і є процедура передрозуміння. У процесі судочинства висновки осмислення факту та висновки осмислення правової норми народжують судові вирішення справи, що є їхнім прямим наслідком. Суддя перебуває в постійному герменевтичному колі. Базуючись на досягнутих ним підсумках праворозуміння та з'ясування фактичних обставин справи як частини, він осягає ціле, тобто доходить змісту того рішення, яке розв'яже конфлікт. Але ж для юридичного оцінювання фактів та використання їх у справі йому спочатку треба мати уявлення про ціле, тобто

про нормативно-правовий контекст конкретної справи. Отже, згідно з гадамерівською концепцією, коло замкнулося. Одиичне – загальне, частина – ціле, факт – норма знов виявляють свою діалектичну єдність.

Проте у процесі постановлення прецедентного рішення нормативно-правовий акт не відіграє своєї традиційної ролі загального начала, принципу. Цю роль тут бере на себе судовий прецедент, що набуває значення принципу чи зразка, загального обґрунтування конкретних фактів. Саме на ньому будується аргументація в ході судового слідства: «слідувати вирішеному раніше». Одиичне тут індуктивно стає загальним: факт – нормою, частка історичного судового досвіду набуває категоричного сенсу для утворення правової традиції та постановлення цілісного закінченого судового рішення. Проаналізуємо сам механізм постановлення прецедентного рішення: а) аналіз фактів судової справи; б) добір аналогічної справи із арсеналу вже постановлених у судовому порядку справ; в) проведення аналогії між фактами справ; г) аргументація аналогічності фактів типових судових справ; г) обґрунтування відповідності принципу вирішення правового конфлікту певному чинному закону, а також доречності застосування цього закону до вирішення даної справи; д) постановлення прецедентного рішення. Де тут спостерігається суддівська правотворчість? Певною мірою вона наявна вже на етапі вільного обрання аналогічної справи для її порівняльного аналізу зі справою, яка підлягає вирішенню, а також на етапі аргументації міри відхилення від законності і обґрунтування ступеня вини злочинця, в тому числі на етапі обрання закону, відповідно до якого справа буде розв'язана, і, нарешті, на етапі постановлення ексклюзивного рішення по конкретній справі.

Правовий прецедент на відміну від законодавчої норми демонструє закінчену історію окремої протиправної дії. Звертаючись до певної формалізації, правник виявляє безпосередньо зміст злочину та аргументації покарання. Здійснюючи феноменологічну редукцію, тобто абстрагуючись від опосередкування інтерпретації справи обставинами, формальностями та суб'єктивними н'юансами, правник ризикує спотворити саму сутність справи і ще більше віддалитися від справедливості. Хоча, привносячи зайву суб'єктивність бачення обставин справи, правник знов ризикує схилитися до хибного прецедентного рішення. У зв'язку з цим постає питання легітимаційних меж суддівської правоінтерпретації, які німецький дослідник Р. Циппеліус визначає так: «Обставиною, яка легітимізує добудову права, є його (права) спрямованість на забезпечення справедливості» [12, с. 123].

Оскільки «справедливість» – категорія більш моральна, ніж правова, процес її досягнення включатиме як нормативно-логічний, так і психологічний компоненти. Б. Малишев, аналізуючи англійських теоретиків права, виявляє особливості моделей міркування і пізнання у прецедентному праві, специфічні інтелектуальні якості, яких воно вимагає від фахівців для свого функціо-

нування і розвитку. Отже, основу стилю юридичного мислення, притаманного прецедентному праву, становлять органічно пов'язані елементи двох видів – раціональний та позараціональний, зумовлені застосуванням правниками або інтуїції, або логічних прийомів. Така структура мислення сама по собі не є чимось неординарним: процес правопізнання (як і само право) в будь-якому разі не може бути суто раціональним, у ньому завжди є місце ірраціональним компонентам. Основною специфікою стилю юридичного мислення англійських правників є приблизно однакова питома вага логічних та інтуїтивних елементів у його структурі. Більшість процедур, пов'язаних із прецедентом, поділяються на два види: 1) дослідження обставин справи; 2) дослідження змісту прецедентної норми. Якщо у першому випадку застосовуються переважно логічні засоби, то у другому – інтуїтивні [14, с. 143–144].

В Англії не існує єдиного та загальнообов'язкового способу виведення норми права із тексту прецеденту. Розуміння правового принципу вирішення, за допомогою якого була вирішена справа, є занадто широким і неконкретизованим критерієм для його наступної ідентифікації при вирішенні подібної справи. Така невизначеність обумовлює те, що принцип вирішення (*ratio decidendi*) виокремлюється правниками не за певною стійкою логічною схемою, алгоритмом, а, скоріше, за допомогою різноманітних інтуїтивних засобів. Інтуїтивність у процесі застосування прецедентної норми виявляється у тому, що англійський суддя (а також правники, що представляють сторони у справі) мають «побачити норму очима свого попередника», тобто очима судді, що постановив рішення, яке стало прецедентом і має бути застосовано тепер, при вирішенні подібної справи [14, с. 144]. Посилаючись на гносеологічно-правові концепції А. Козловського, Б. Малишев пише, що будь-який юридичний текст містить, крім явно виражених понять, чітко виділених одиниць інформації, ще й неявне, неформальне знання і є транслятором традицій, специфічного дискурсу, який не може бути зрозумілим для неносія цієї традиції, що перебуває за межами цього дискурсу. А оскільки в нашому випадку юридичним текстом виступає судове рішення, яке не містить чіткого текстуального виразу диспозиції норми права, то роль традиції юридичної діяльності у процесі з'ясування сенсу правового припису збільшується у десятки разів [14, с. 145].

Розгляд інтуїтивного компонента правового мислення порушує проблему застосування загальнотеоретичних методів у праворозумінні. Основний принцип, яким має керуватися суддя: «подібні справи мають бути вирішені у подібний спосіб», тобто міркування за аналогією. Широке застосування аналогії є найхарактернішою ознакою стилю юридичного мислення англійського правника, передусім судді. Суддя починає розгляд спору із з'ясування всіх його істотних фактів і обставин. З цих фактів він має вивести правило для вирішення спору. Міркуючи про можливість застосування певної прецедент-

ної норми до справи, що розглядається, суддя вперше застосовує аналогію при обґрунтуванні того, що справа, яка тепер розглядається, є подібною попередній, а вдруге – при вирішенні того, чи збігаються факти обох справ настільки, аби було необхідним застосовувати першу з них як норму. Як правило, до уваги беруться обставини не однієї справи, а декількох подібних. Коли ж перед суддею постає питання про обрання певного принципу вирішення, все залежатиме від того, яким він вважає характер принципу вирішення попередньої справи: широким чи вузьким, хоча Ю. Попов звертає увагу на той факт, що порівняння фактичних обставин справ для визначення ступеня їх аналогічності має неоднакове значення у різних країнах – від істотного (у США) до другорядного (в Англії) [7]. Таким чином, норма англосаксонської системи права створюється не за зразком континентальної норми права (гіпотеза–диспозиція–санкція), а шляхом формулювання аргументації, з якої в свою чергу виводиться певний принцип вирішення справи (*ratio decidendi*), котрий, однак, не може бути зведеним до правила, оскільки є особливим у кожному окремому випадку (справі). Застосування визначених аргументів призводить до вирішення справи в той чи інший спосіб за даних конкретних обставин. Така схема прецедентного судочинства надає йому мобільності, рухливості, чутливості до історичної ситуації, дискурсивного характеру.

Н. Гураленко в руслі актуальної сучасної традиції розглядає судовий прецедент як одне із джерел права на рівні з законом, звичаєм та судовою практикою і робить висновок, про те що чіткі правила віднесення тих чи інших судових актів до джерел права необхідні сьогодні як для самого суду, так і для інших правозастосувачів. Наприклад, це необхідно законодавцю, оскільки подальше регулювання ним правовідносин має бути пов'язане з раніше ухваленим і таким, що набрав чинності, судовим актом. Незважаючи на формальне заперечення можливості існування правових норм поза законодавчими актами, слід відзначити той факт, що у формуванні континентального права дедалі зростає роль суддів, які розвивають, доповнюють і навіть змінюють писане право. Це свідчить про інтегративні процеси, що відбуваються у відносинах між різними системами права. Німецькі вчені пишуть, що на континенті поступово послаблюється хибність уявлень про те, що постановлення рішень – це лише технічна і автоматична процедура. Навпаки, у законі дедалі більше бачать тільки вираження загальних принципів, що дають великий простір для тлумачення, і внаслідок цього постійна судова діяльність стає самостійним джерелом права [15, с. 10–11].

Багато авторів виступають проти судової правотворчості, посилаючись на концепцію поділу влади. Серед них В. Нерсисянц, С. Загайнова. На їх думку, будь-яка спроба розгляду судової правотворчості і в цілому судової влади в контексті проблеми її взаємодії з владою законодавчою і виконавчою повинна починатися з аналізу деяких основних ідей, сформульованих основоположни-

ками теорії поділу влади [15, с.12]. Вихідні положення цієї теорії зводяться до того, що суди не можуть визнавати нечинними акти парламенту – закони. Судді повинні застосовувати, а не творити право, оскільки вони не обираються народом та не відповідають перед ним за свою діяльність, адже правотворча діяльність суддів не може вважатися демократичнішою за правотворчу діяльність парламенту. У такому разі логічніше говорити не стільки про поділ влади, скільки про поділ функцій, компетенції, повноважень різних державних органів з метою реалізації ними механізму стримувань і противаг. Наявним є той факт, що серед вітчизняних фахівців права дедалі все частіше звучать заклики визнати судову правотворчість і перейти до прецеденту як способу розвитку континентального права. У даний час суди все найчастіше змушені творити право, інакше їхня діяльність стане просто неефективною. Тому все більшого значення у вітчизняному праві набуває принцип судового розсуду.

Здійснюючи герменевтичний аналіз судового розсуду, А. Барак вказує на те, що сутність відправлення правосуддя через судовий розсуд (у А. Барака – «суддівський розсуд») полягає у трирівневій інтерпретації. Перший рівень – це факти. Суддівський розсуд обирає з сукупності фактів ті, які видаються необхідними для розв'язання конфлікту. Другий рівень – застосування даної норми. Суддівський розсуд обирає з різноманітних методів застосування, що даються нормою, один метод, який знаходить найбільш прийнятним. Третій рівень розсуду – встановлення самої норми (судового рішення). У зв'язку з цим А. Барак говорить про «три об'єкти суддівського розсуду – факти, застосування норми та саму норму» [6, с. 20]. Він робить такий висновок: «Суддя не може судити про факти, допоки не сформулює для себе, хоча б на перший погляд, що говорить закон, оскільки число фактів нескінченне, а він повинен сконцентруватись на тих, котрі мають відношення до справи, яка визначається законом. Проте суддя не може визначити закон доти, доки хоча б з першого враження не займе позицію відносно фактів, оскільки число законів велике, а він повинен зосередитися на одному; якому ж саме – визначається природою фактів» [6, с. 25]. Таким чином, інтерпретація судового розсуду повертає нас до герменевтичного кола Х.-Г. Гадамера. Виявляється внутрішній зв'язок між нормою і фактом. Обидва є предметами судового встановлення. Норма просіюється крізь факти і зосереджується тільки на тих, які стосуються справи. Факти ж сортуються через норми і зосереджуються тільки навколо тих, які застосовуються до справи. А сам судовий розсуд, на думку А. Барака, ніколи не може бути абсолютним, завжди обмежуючись вимогами справедливості (слід розуміти – відносністю конкретного випадку, правової ситуації, суб'єктивного суддівського погляду. – Ю. М.) [6, с. 33].

Вище було розглянуто механізм постановлення прецедентного судового рішення. Але більшість дослідників бачать його більш узагальнено. Вони вважають, що судовий прецедент як джерело права складається з двох осно-

вних структурних частин. Перша частина становить зміст правової позиції судді, висловленої у зв'язку з розглядом конкретної справи, тобто позиції, яка лягла в основу вироку по даній справі. Ця частина судового акта називається принципом вирішення. Друга частина містить докази, що обґрунтовують необхідність постановлення того чи іншого рішення і тим самим вказують на важливість і переконливість постановлення рішення. Згідно з цією структурою судового прецеденту виходить, що суддя має приділяти більше уваги не стільки факту, що підводить його до формулювання рішення, скільки самому рішенню і, звичайно, не залишати поза увагою основні докази [16, с. 120].

Особа судді у прецедентному (і не тільки) судовому дискурсі є визначальною, тому як він особисто обирає метод інтерпретації, принцип доказу і виносить вирок. Так, В. Бігун вважає ключовим питання: «Хто здійснює правосуддя: суд чи суддя?» В очах людини його здійснюють судді, а інколи народні засідателі чи суд присяжних. Постановляючи судові рішення, здійснюючи судочинство, судді керуються не тільки законом, а й певним світоглядом. Суд як такий позбавлений світогляду, останнє є людським явищем. Саме суддя, хоча і в рамках процесу, вдається до акту судження, де виявляє всі свої відомі здібності: мати думку, оцінювати, вважати істинним чи справедливим і, зрештою, постановляти рішення. Саме через суддів може здійснюватися необхідна певному режиму ідеологічна лінія: шляхом переконання, вказівок, інших методів психологічного впливу [17, с. 117]. Традиційно вважається, що суддя є «законом, який промовляє». Звідси презумпція «судді-Геркулеса». Проте антропологічно-правові дослідження виявили, що суддів можна визначати й за іншими підходами, зокрема, залежно від принципу вирішення ними правових спорів (конфліктів). В одному з таких досліджень пропонуються п'ять типів суддів: а) суддя, який суворо дотримується закону (консерватор); б) суддя-правотворець (*lawmaker*); в) суддя-посередник; г) суддя, який постановляє авторитетні рішення; д) суддя-процесуальник [17, с. 118]. Сьогодні у вітчизняній системі права спостерігається тенденція до розширення повноважень судді, зокрема правотворчих.

Аналізуючи концепцію «суддівського активізму», С. Шевчук зауважує, що судова правотворчість тісно пов'язана з новою роллю судді: від «вуст, що проголошують слова закону» до «оракула права». Концепція «суддівського активізму» тісно пов'язується з феноменом судової правотворчості та походить з країн загального права. Уперше термін «судовий активізм» з'явився у США в 1947 р., після чого явище судової правотворчості увійшло в американську юридичну літературу вже під цією назвою. Учені виділяють п'ять сучасних значень терміна «суддівський активізм» як характеристику різних типів судової діяльності: 1) визнання неконституційною та незаконною діяльність інших гілок влади, результатів урядової політики; 2) неспроможність дотримання доктрини прецеденту; 3) судова правотворчість; 4) відхилення від загально-

прийнятих методів, способів тлумачення, що склалися у практиці правозастосування; 5) правосуддя, що орієнтується на певний результат [18].

Однак, коли судді вдаються до «законодавчого регулювання із суддівської лави», це не може не викликати побоювань з боку інших гілок влади. Коли Президент США Дж. Буш здійснював призначення на посаду судді, він казав, що планує призначити швидше тих, хто буквально тлумачить юридичні тексти, відчуваючи себе відданими праву, ніж суддівських активістів, хто законодавствує зі свого крісла, оскільки країні потрібні судді, які тлумачать закони, а не ті, хто їх створює або пише [18]. Тут спостерігається явний захист принципу поділу влади. І все ж таки правники вважають, що у певних випадках судді просто змушені займатися судовою правотворчістю, особливо коли це стосується захисту фундаментальних прав і свобод, що, до речі, схвально сприймається громадськістю. Так, у справі *Miranda v. Arizona* суд розтлумачив певні конституційні положення щодо особистих прав затриманого, а також принцип, за яким жодний доказ, отриманий в результаті допиту, не може бути використаний проти затриманої особи, якщо слідство не доведе, що до його початку особі було повідомлено про її права. Дане прецедентне рішення, відоме як «правило Міранди», зокрема його мотивуюча частина стосовно прав і свобод обвинуваченого, набуло своєї нормативної чинності і стало одним із символів американської демократії.

Суддівський розсуд можна визначити, як межі свободи судді в судовому вирішенні або спосіб реалізації судової влади суддею. Визначають як внутрішні межі суддівського розсуду (погляди, переконання тощо), так і зовнішні обмеження свободи судді в постановленні судових рішень (наприклад, передбачені нормативно-правовими актами). Предметом діяльності судового розсуду є судове тлумачення як спосіб правопошуку для судового правозастосування. В американській правовій теорії розрізняють різновиди судового тлумачення, що закріплюється у поняттях: *interpretation* (інтерпретація, тлумачення) та *construction* (буквально «конструювання»). *Interpretation* позначає діяльність із визначення семантичного змісту правового тексту, тоді як *construction* – діяльність із перекладу семантичного змісту правового тексту на юридичні правила [19, с. 99]. Отож, інтерпретується значення тексту, а «конструюються» юридичні правила застосування тексту до конкретних фактичних ситуацій. Адже можна побачити другий, позитивний рівень судової герменевтики – рівень застосування норми до фактів справи.

Як логічний наслідок проблеми юридичного тлумачення існує давній спір між «оригіналістами» та «сучасниками» у складі Верховного Суду США та судів інших юрисдикцій стосовно того, з яких позицій тлумачити конституційний текст: перші намагаються визначити значення текстуальних положень, виходячи з їх семантичного значення у період прийняття Конституції США, тоді як другі вважають, що конституційний текст повинен мати сучасне зна-

чення. Оригіналізм ототожнює зміст Конституції зі змістом волі її «батьків-засновників». Будь-яке відхилення від первісного значення Конституції, на думку прихильників цієї теорії, є «тиранією суддів», які замінюють цінності суверенного народу їх власним баченням. У разі виникнення певних проблем при застосуванні Конституції вона повинна бути змінена в установленому порядку, а судді не мають права виявляти активізм шляхом її розширеного тлумачення. «Сучасники» ж, навпаки, виправдовують більш активну діяльність суддів: Конституція повинна діяти як «живий документ, що змінюється з плином часу для того, аби справлятися з поточними проблемами та поточними потребами». Тут напрашується пряма аналогія між підходом «сучасників» та концепцією тлумачення Конвенції про захист прав людини і основних свобод, розробленої в юриспруденції Європейського суду, за якою «Конвенція є живим документом, що має тлумачення у світлі сьогодення» згідно зі спільними стандартами країн європейських демократій. Це дістало назву «динамічне тлумачення» Конвенції [18]. Сам термін «динамічне тлумачення» викриває актуальність і значущість герменевтичних практик у правовому полі судочинства.

Прийнято виокремлювати різні види судового тлумачення, які складно класифікувати за єдиним критерієм. Один з-поміж найбільш поширених – суддівський активізм, якому притаманна ознака судової нормотворчості. Цьому методу протиставляють суддівську летаргію, а також судове стримання. Також поширені такі теорії судового тлумачення, як текстуалізм і контекстуалізм (історичний чи фактичний), оригіналізм, суворе тлумачення, функціоналізм, доктриналізм, девелопменталізм, структуралізм та інші різновиди поєднання цих теорій [19, с. 99]. Так, судове стримання є одним із видів тлумачення права. Питання суддівського самообмеження є особливо важливим саме у контексті діяльності конституційних судів, оскільки єдиним способом стримування постійно зростаючого суддівського активізму щодо тлумачення та застосування конституційних норм є зміни до Конституції. Проблема суддівського активізму стосується небезпеки суддівського вторгнення у законодавчу сферу, а також того факту, що практично не існує іншого органу, крім суду, який міг би перевіряти якісну сторону дії Конституції. Річ у конфлікті між суддями, які в Україні не обираються демократичним шляхом, з одного боку, та обраними народом законодавцями, які приймають закони, – з другого. Тому підстави цієї суперечності є ідеологічними, адже відповідна судова правотворчість може бути розцінена як втручання у політичний процес [18].

Усі ці факти ще раз вказують на вагому і значну роль судді у судовій правоінтерпретації та правотворчості, незалежно від типу правової системи. Прямо чи опосередковано (через особливості застосування норми до факту) суддя все однаково виявить своє суб'єктивне, індивідуальне бачення права, свій критерій справедливості у межах закону. Не випадково у США при при-

значенні чи виборах суддів намагаються з'ясувати відповідну філософію судді, котра, як прийнято вважати, структурно складається із філософії судді як особистості (його світогляд) та суддівської філософії (професійна позиція); також при оцінюванні судового вирішення ураховується філософія інших учасників процесу, задіяних у здійсненні правосуддя [19, с. 103].

Висновки. Аналізуючи технічні особливості судових систем двох типів права – прецедентного і континентального, констатуємо, що жодна з них не може бути однозначно визнана більш гнучкою і ліберальною стосовно аспекту правотворчих повноважень суддів. Останні значною мірою наявні як у прецедентному, так і в континентальному праві. Отже, суддя не тільки тлумачить право у межах, визначених законом, – він творить право на етапах тлумачення правової норми, застосування норми до фактичних обставин справи, обрання принципу вирішення конфлікту і, нарешті, постановлення судового рішення.

У текстах законів право є статичним, наче мертвим, у той час як у судовому процесі воно оживає, виявляючись у своїй дієвості, збагачене силою правових аргументів, фактів, суддівського світогляду. Сама справедливість набуває процесуального характеру, оскільки від принципу і способу вирішення судової справи залежить зміст правової норми: принцип застосування норми справляє зворотний вплив на її семантичний зміст. Норма права виявляє свій подвійний сенс (номінальний і застосовний) завдяки різноманітним правилам її тлумачення: в першому випадку в ситуації її безвідносного розгляду, в другому – в ситуації застосування до фактичних обставин справи. У результаті цього поле нормативних змістів стає мінливим, динамічним, уразливим щодо ситуації та особистісної суддівської інтерпретації. Таким чином, даний підхід до розуміння права, що утвердився в межах парадигми інтерсуб'єктивності, не може не позначитися на принципах судової герменевтики.

Ексклюзивність судової інтерпретації правової норми має наслідком збагачення заходів судової правотворчості. Судова ж правотворчість у вітчизняній системі права потребує суттєвого вдосконалення з метою оновлення і розвитку національного права, його успішної інтеграції у міжнародний простір. Судова правотворчість необхідна, з одного боку, для заповнення прогалин у праві, розгляду «непередбачених у законі випадків справедливості», а з другого – через те, що об'єктивного, всіма визнаного критерію справедливості не існує, а етичні та світоглядні цінності постійно змінюються, виникає побоювання створення повного і безконтрольного судового свавілля. Як наслідок аксіологічної відносності виникає проблема меж суддівської активності та суддівської сваволі. Межі судового розсуду повинні окреслюватися при вирішенні конкретної справи, розступатися перед постійною непередбачуваністю життя, унікальністю кожної життєвої ситуації. Тільки індивідуальна правова свідомість судді повинна бути останньою інстанцією для постановлення справедливого рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дроздов Г. В. Правовая природа разъяснений закона высшими органами судебной власти / Г. В. Дроздов // Сов. государство и право. – 1992. – № 1. – С. 70–77.
2. Попов Ю. Ю. Суддівське правотворення на прикладі регулювання відносин щодо неукладених угод / Ю. Ю. Попов // Юрид. радник. – 2005. – № 5. – С. 34–38.
3. Стецик Н. Судові правотворчі акти: загальнотеоретична характеристика / Н. Стецик // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 27–32.
4. Бернюков А. М. Зміст судової інтерпретації: герменевтичний вимір / А. М. Бернюков // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 154–163.
5. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни / С. В. Бородин. – М. : Юрид. лит., 1977. – 240 с.
6. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак ; пер. с англ. – М. : НОРМА, 1999. – 376 с.
7. Попов Ю. Ю. Прецедент: напрямки розвитку в Україні / Ю. Ю. Попов // Тези Між-нар. наук.-практ. конф. «Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період», Київ, 8–9 жовт. 2009 р. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/userfiles/file/Library/Popov%20%28tezisy%20konf%20VERSION.doc.17.04.2011 15:26>.
8. Попов Ю. Ю. Фактори, що стримують розвиток судового прецеденту у праві України. – Електронний ресурс / Ю. Ю. Попов. – Режим доступу: http://popov-yuyu.narod.ru/27_Precedent.htm.
9. Мірошніченко А. М. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти»? / А. М. Мірошніченко, Ю. Ю. Попов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 362–372.
10. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Б. В. Малишев. – К., 2002. – 14 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2002/02mbvtpa.zip>.
11. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
12. Цицпеліус Р. Юридична методологія / Р. Цицпеліус ; пер. з нім. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
13. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
14. Малишев Б. В. Судовий прецедент і стиль правового мислення / Б. В. Малишев // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 142–147.
15. Гураленко Н. Судовий прецедент: свавілля чи потреба часу? (Філософсько-правовий дискурс) / Н. Гураленко // Юрид. Україна. – 2009. – № 6. – С. 10–16.
16. Мідзяновська В. Судовий прецедент: структура, види / В. Мідзяновська // Право України. – 2006. – № 6. – С. 119–123.
17. Бігун В. С. Філософія правосуддя (до постановки проблеми) / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 113–119.
18. Шевчук С. Концепція «суддівського активізму» у контексті судової правотворчості. – Електронний ресурс / С. Шевчук. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2991>.
19. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення / В. С. Бігун. – К. : Бібліотека міжнародного часопису «Проблеми філософії права», 2011. – 249 с.

ПРАВОТВОРЧЕСТВО В ПРЕЦЕДЕНТНОМ И КОНТИНЕНТАЛЬНОМ ПРАВЕ: ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Мелякова Ю. В.

Проанализированы особенности судебного правотворчества в двух системах права. Рассмотрены сущность прецедента как источника права, границы «судебного усмотрения» и «судейского активизма» в правотворческой практике. Философски осмыслена роль судьи в процессе создания права, а также место его фигуры в судебной герменевтике, которая рассматривается как методология осуществления правосудия и один из способов достижения справедливости.

Ключевые слова: *судебный прецедент, континентальное право, правотворчество, толкование, принцип судебного решения, судейский активизм, судебное усмотрение, правовой дискурс.*

LAWMAKING IN CASE LAW AND CONTINENTAL LAW: HERMENEUTICAL ANALYSIS

Melyakova J. V.

The peculiarities of judicial legislation in two systems of law are analyzed. The nature of precedent as a source of law, the scope of “judicial discretion” and “judicial activism” in law-making practice are considered. The philosophical meaning was given to a role of judge in law creation process and also to the place of his figure in legal hermeneutics which is considered as methodology of effectuation of justice and one of the methods of achieving justice.

Keywords: *judicial precedent, continental law, lawmaking, construction, principle of judicial decision, judicial activism, judicial discretion, law discourse.*

УДК 316(477)

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ПРАВО: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Розглянуто сутність та форми співвідношення, взаємодії та взаємозв'язку найважливіших суспільних феноменів – права та соціальної справедливості. Обґрунтовано положення про те, що в умовах українського суспільства, яке трансформується, міра реалізації права є мірою соціальної справедливості. Визначенню міри реалізації права сприяє його співвіднесення із соціальним капіталом.

Ключові слова: *право, реалізація права, соціальні функції права, соціальна справедливість, соціальний капітал.*

Актуальність проблеми. Теорії соціальної справедливості посідають особливе місце у філософській і соціологічній думці. У той же час актуалізація уваги до неї пояснюється багатьма причинами, у тому числі суто прагматичного характеру, а саме: пошуком оптимальної соціальної моделі держави; глобалізацією, у результаті якої світ різко поляризується, – створюється світ-система, центром якої є найрозвиненіші країни, що експлуатують менш розвинені країни, які складають периферію; загострюється проблема прав людини.

Масштабність такого об'єкта дослідження, як соціальна справедливість, надзвичайно ускладнює визначення її сутності. Уявляється, що аналіз соціальної справедливості в її співвідношенні з правом, реалізацією права дозволить певною мірою подолати цю складність. Більш того, даний аналіз може бути плідним і в плані глибшого розуміння соціальних функцій права, умов його реалізації і ефективності.

Аналіз наукових джерел і публікацій. При всьому різноманітті підходів до дослідження проблеми більшість авторів схиляється до того, що соціальна справедливість являє собою цінність (так само, як і право), є благом для суспільства, якого слід прагнути, а право і закони повинні співвідноситися з реаліями соціальної справедливості, оскільки від цього залежать і соціальна ефективність права та законодавства, і стабільність суспільства і держави, їхній економічний добробут.

Однак відносно власне змісту соціальної справедливості, її принципів і механізмів єдності думок не спостерігається. Незважаючи на те що в теоріях західних дослідників справедливість розглядається, як правило, відносно окремо взятого індивіда, ідея утилітаризму про те, що поведінка людей має винятково цілеорієнтований характер (І. Бентам, Д. Мілс, Дж. С. Мілль), істотно відрізняється від ідеї інтуїтивізму відносно ціннісно орієнтованих механізмів справедливості, що виступають як соціальні цілі, та істотної ролі інтуїтивних здібностей при відсутності конструктивних етичних критеріїв. І, звичайно ж, і та, і інша концепції відрізняються від розуміння справедливості як заздності: ті, хто порушує питання про справедливість, просто заздять успішним і багатим, тому що єдина справедливість – це існування «надлюдей», свобода яких нічим не обмежена, а соціально-економічна і політична поляризація суспільства є нормою, оскільки слабші не мають права на захист із боку суспільства і держави (Ф. Ніцше, З. Фрейд).

Дж. Роулз спростовує концепцію заздності, висуваючи власну концепцію справедливості як чесності, апелюючи до середнього класу і будуючи модель унімодального типу суспільства [1].

На думку Дж. Стигліца [2; 3], чия концепція є продовженням і розвитком теорії Дж. Роулза, соціальна справедливість є моральним обов'язком і по-

винна сприяти консолідації суспільства, що, зокрема, пов'язано із розширенням базових прав людини: «...ми, як правило, розуміємо наші права як обмеження, що накладаються на державу; держава не повинна порушувати жодного із цивільних прав. Але у міру розширення цих прав – від права на приватне життя до права знати, що робить державу, права робити вибір, права на гідну роботу або права на основні нормативи охорони здоров'я – для здійснення цих прав індивіда потрібно все більше втручання держави» [3, с. 357], тобто передбачається, що держава повинна взяти на себе певні зобов'язання, здійснювати діяльність із забезпечення соціальних гарантій, що виявляється неможливим без правового регулювання, без реалізації права.

Незважаючи на те що питання соціальної справедливості вже тривалий час перебувають в центрі уваги дослідників, все ж таки недостатньо розробленим уявляється такий аспект проблеми, як взаємодія права і соціальної справедливості, їхнє співвідношення і взаємозв'язок.

Мета статті саме й полягає у тому, аби виявити специфіку цієї взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Право за своєю природою може розглядатися як форма вираження і фіксації соціальної справедливості. На думку В. Нерсисянца, справедливість входить у поняття права, є внутрішньою властивістю і якістю права, право за визначенням є справедливістю. Власне з цим пов'язані основні соціальні функції права: інтегративна, спрямована на інтеграцію соціуму шляхом утримання його від чреватих деградацією і розпадом конфліктів і потрясінь, за допомогою досягнення об'єднуючої суспільство соціальної згоди через розв'язання соціальних конфліктів у рамках загальної правової форми; функція соціалізації, яка полягає в тому, що право, не обмежуючись роллю нормативного регулятора, активно вторгається в соціальну сферу, схиляючи соціальні групи, суспільство в цілому до певних форм поведінки і взаємодії один з одним, викликаючи в них певні зв'язки із суспільством, і тим самим забезпечує включеність індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації; і, нарешті, право виступає як спосіб соціального контролю, за допомогою якого зводяться до мінімуму розбіжності між системою очікувань і вимог, що висувуються суспільством до поведінки його членів, і їхньою фактичною поведінкою [5, с. 189–202].

Однак такий взаємозв'язок права і соціальної справедливості можливий за умови високої соціальної ефективності права, визначеної нормальним функціонуванням права як соціального інституту, показником чого є рівень конфліктності в суспільстві. При тому високому рівні конфліктності, який спостерігається в Україні, можна зробити висновок щодо дисфункції інституту права. У такому разі соціальна справедливість повинна розглядатися крізь

призму реалізації права і необхідних для цього умов. Міра реалізації права і є мірою соціальної справедливості. Визначенню ж міри та способів реалізації права може сприяти його співвіднесення з тим соціальним феноменом, що останнім часом отримав своє теоретичне вираження в понятті «соціальний капітал».

Соціальний капітал є однією з форм капіталу поряд з такими, як економічний, фізичний, культурний, людський, адміністративний, політичний та символічний. Безумовно, всі вони можуть співвідноситися із правом і відігравати свою роль у визначенні соціальної справедливості. Але ми поки що зупинимось лише на соціальному капіталі. Загальний підхід і принципи класифікації були розроблені П. Бурдьє, який при аналізі капіталу виділив три стани: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований.

Він же розкрив і зміст поняття соціального капіталу, що являє собою сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням тривалими мережевими зв'язками більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання, тобто членства у групі, що забезпечує кожному зі своїх членів підтримку у вигляді колективного капіталу. Дж. Коулман вважає, що соціальний капітал являє собою сукупність відносин, які породжують дії та пов'язані з очікуванням того, що інші агенти виконуватимуть свої зобов'язання без застосування санкцій. Ця одночасна концентрація очікувань і зобов'язань виражається в понятті довіри [5]. Причому було відзначено, що чим більше зобов'язань накопичено в даному співтоваристві, тим вище віра у взаємність і, отже, рівень соціального капіталу, можливостей реалізації права та відповідно соціальної справедливості.

На думку П. Бурдьє [7, с. 33–35], специфіка суспільства полягає в тому, що його структури існують ніби у двох іпостасях: по-перше, як «реальність першого порядку», що виявляється у розподілі об'єктивованих умов і передумов діяльності, засобів виробництва дефіцитних благ і цінностей; по-друге, вони існують як «реальність другого порядку», або «символічні матриці практик агентів», тобто як соціальні уявлення. Дослідження суспільства з точки зору реальності першого порядку має своїм предметом структуру об'єктивних соціальних відносин, тобто таких, які існують поза свідомістю волею агентів і не залежать від них. Аналіз же суспільства з позиції реальності другого порядку має предметом не тільки реальність об'єктивних соціальних відносин, а й сприйняття цієї реальності суб'єктами залежно від їхньої позиції в об'єктивному соціальному просторі.

Таким чином, виходить, що соціальна дійсність структурована двічі. По-перше, існує об'єктивне структурування соціальними відносинами, опредмеченими у розподілі різноманітних ресурсів, які виступають структурами панування – капіталами, у тому числі соціальним капіталом, розміри якого

більшим або меншим ступенем дозволяють реалізувати права суб'єкта¹. При цьому слід зазначити, що капітали як структури панування можуть мати як матеріальний, так і нематеріальний характер. По-друге, соціальна дійсність структурована уявленнями агентів про їхні відносини, різні структури та соціальний світ у цілому, в тому числі знанням права, і уявленнями про свої права. Ці уявлення в свою чергу впливають на структурування першого порядку.

Соціальний капітал може існувати у трьох станах, різним ступенем впливати на реалізацію права і відповідно виступати умовою соціальної справедливості.

Інкорпорований стан (диспозиції, здатності) виявляється через дотримання зобов'язань без санкцій, довіру. Роль права тут зведена до мінімуму. Об'єктивований стан виявляється через мережеві зв'язки. Р. Роуз взагалі розглядає соціальний капітал як сукупність формальних і неформальних соціальних мереж, які суб'єкти використовують для виробництва або розподілу товарів і послуг. Неформальні соціальні мережі являють собою особистісні, довірчі відносини між обмеженою кількістю індивідів, що знають один одного і пов'язані або спільністю інтересів, дружбою, або родинними зв'язками. Неформальні мережі являють собою інститути в соціологічному сенсі. Через відсутність юридичного статусу посадових осіб, що діють на постійній основі чітко встановлених правил і власних фондів, вони не вважаються офіційними організаціями.

Формальні соціальні мережі (офіційні організації) діють у межах правового поля, мають певну структуру і юридичний статус, отже, визначають рівень і способи реалізації права та міру соціальної справедливості. Між формальними і неформальними мережами існують різнобічні зв'язки, як горизонтальні, так і вертикальні, що зумовлює значний вплив неформальних мереж на реалізацію права та парадокс зворотної залежності соціальної справедливості від можливостей реалізації права.

Інституціоналізований стан соціального капіталу виявляється через соціальні кола, списки контактів.

Необхідно відзначити, що соціальний капітал не може бути атрибутом окремої особистості. Як уже зазначалося вище, його об'єктивовану структурну основу становлять мережі соціальних зв'язків, які слугують трансляторами інформації, взаємного навчання правилам поведінки та ін. Соціальні мережі, які часто виявляють тенденцію до відносної замкнутості, виступають

¹ У тому, звичайно, випадку, якщо ми не маємо справи з явищами соціального виключення, що залежить від обсягу соціальних капіталів: чим менше соціальний капітал, тим більше вирогідність піддатися соціальному виключенню і майже втратити можливість реалізувати свої права, тобто опинитися в умовах соціальної несправедливості.

фундаментом інструментальної основи соціального капіталу, тобто визначають належність до того чи іншого соціального кола або членство в групі.

Нерівномірний розподіл соціального капіталу призводить до того, що у рамках мережевої системи відтворюються стратифікаційні розходження. Ці розходження пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж, а отже і до сукупності зобов'язань (особливо неформальних), що зосереджені у цих мережах. Характерною рисою соціального капіталу є відносно низький ступінь його формалізації. Наприклад, у своїй речовій формі соціальний капітал може втілюватися у списках адрес і телефонів потрібних людей, проте це може допомогти довідатися склад певної соціальної мережі, але не допоможе сторонньому «чужому» увійти до цієї мережі. Передавання соціального капіталу також неможливе через транслювання знань про нього, розповіді про соціальні мережі. Здійснити це передавання можна лише шляхом реального знайомства і рекомендацій тих, хто належить до даного кола. Соціальний капітал не відчужується від його власників, які являють собою певні співтовариства, утворені ступенем включеності до тих або інших мереж, а також розмірами і щільністю цих мереж, силою та інтенсивністю мережевих зв'язків.

Дослідження, результати яких узагальнив Р. Роуз [8], дозволяють зробити висновок про те, що в Україні в досягненні мети превалюють неформальні соціальні мережі¹.

У тому разі, якщо суб'єкт при зверненні до державної організації не одержує необхідного результату, він задіює неформальні мережі. Чим більше соціальний капітал, чим більший доступ до соціальних мереж, тим більша ймовірність одержати бажане, найчастіше удаючись при цьому до нецивілізованих відносин, використовуючи не тільки зв'язки, а й підкуп. У такій ситуації важко говорити про реалізацію права. Утворюється порочне коло, коли деформація на рівні об'єктивного структурування породжує деформацію реальності першого порядку. Право при цьому здобуває певну подвійність і суперечливість у процесі своєї реалізації або, що теж можливо, нереалізації. Візьмемо, наприклад, права людини, передбачені Конституцією України. Взагалі під правами людини прийнято розуміти певні можливості людини, необхідні для її нормального (гідного) існування та розвитку, що зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і повинні бути загальними та рівними для всіх людей (у чому, власне, і полягає соціальна справедливість).

У Конституції України закріплені: фізичні права (право на життя утворює першооснову всіх інших прав); права, що належать людині як особистості (право на захист честі і доброго імені, свобода совісті); культурні (гуманітарні) права (право на освіту, на доступ до культурних цінностей...); економічні

¹ Дослідження проводилися в Росії, проте Р. Роуз правомірно поширює отримані результати і на Україну.

права (право на працю, на захист від безробіття, на приватну власність...); соціальні права (право на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на житло, на охорону здоров'я...); політичні права (рівна участь в управлінні справами держави, рівне виборче право і т. ін.).

В умовах невизначеності суспільства, що трансформується, існує дивергенція задекларованих прав і можливостей їхньої реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними та рівними для всіх людей. Це залежить від соціального капіталу, рівня різноманіття соціальних мереж, які може задіяти суб'єкт. У сучасному суспільстві велика уразливість суб'єкта, якщо в нього на всі випадки життя лише одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян виявляються на соціальному дні. По-друге, порушуються соціальні функції права. По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманіття соціальних мереж обумовлюють можливість досягнення соціальних цілей неправовими, а часто і просто злочинними (явище корупції) засобами, що сприяє перетворенню права на не-право, нібито специфічній підміні права соціальним капіталом і мережевими зв'язками. Все це сприяє істотній деформації принципів соціальної справедливості.

З огляду на викладене, можна зробити такі **висновки**.

1. Незважаючи на існуюче розмаїття концепцій соціальної справедливості, практично всі вони дають підстави для постановки питання про взаємозв'язки таких соціальних феноменів, як право і справедливість.

2. В умовах українського суспільства, що трансформується, мірою соціальної справедливості є міра реалізації права.

3. Міра реалізації права може бути визначена шляхом співвідношення із соціальним капіталом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роулз Дж. Теория справедливости / Дж. Роулз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
2. Стиглиц Дж. Ревущие девяностые / Дж. Стиглиц. – М., 2005.
3. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц. – М., 2003.
4. Нерсисянц В. С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости / В. С. Нерсисянц // Социол. исслед. – 2001. – № 10.
5. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева. – М. : НОРМА, 2000.
6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 3.
7. Социологический анализ Пьера Бурдьё. – М.; СПб., 2001.
8. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 3.
9. Семигин Г. Ю. Социальная справедливость и право. Основы взаимодействия / Г. Ю. Семигин // Социол. исслед. – 2009. – № 3.

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ И ПРАВО: СООТНОШЕНИЕ И ВЗАИМОСВЯЗЬ

Золотарева Ю. И.

Рассмотрены сущность и формы соотношения, взаимодействия и взаимосвязи важнейших общественных феноменов – права и социальной справедливости. Обосновано положение о том, что в условиях трансформирующегося украинского общества мера реализации права является мерой социальной справедливости. Определению же меры реализации права способствует его соотнесение с социальным капиталом.

Ключевые слова: право, реализация права, социальные функции права, социальная справедливость, социальный капитал.

SOCIAL JUSTICE AND THE RIGHT: THE PARITY AND INTERRELATION

Zolotaryova J. I.

The essence and forms of a parity, interaction and interrelation of the major public phenomena – rights and social justice is considered. The regulations about that in conditions transformation the Ukrainian society the measure of realization of the right is a measure of social justice are proved. Definition of a measure of realization of the right is promoted by its correlation with the social capital.

Keywords: the right, realization of the right, social functions of the right, social justice, the social capital.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.356

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто тенезу поняття політичної культури, її сутність та основні риси. Наведено модель демократичної політичної культури, розкрито особливості її формування в умовах сучасного українського суспільства. Доведено, що демократична політична культура є важливим чинником розбудови правової, демократичної, соціальної держави і формування громадянського суспільства.

Ключові слова: політична культура, громадянська культура, демократична політична культура, політична свідомість, політична поведінка, цінності.

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної, правової, соціальної держави та формування громадянського суспільства здійснюються не так швидко і якісно, як би цього бажали всі громадяни України. Наша країна переживає дуже складний етап, пов'язаний із затвердженням ідеалів демократії, толерантності, забезпечення прав і свобод людини, верховенства закону в повсякденному житті всіх інституцій держави, входження демократичних цінностей до внутрішнього світу українського громадянина. Не в останню чергу це пов'язане з проблемами формування демократичної політичної культури. Тому дуже важливо розглянути феномен політичної культури в політико-правовому житті українського суспільства.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми політичної культури та умови її формування завжди перебували в колі актуальних наукових інтересів світової політичної думки, про що свідчать численні праці, авторами яких є Г. Алмонд, Е. Баталов, С. Верба, Є. Вятр, К. Гаджиєв, І. Глібова, Л. Даймонд, О. Зевіна, Д. Істон, О. Панарін, Т. Парсонс, Д. Пауелл, Ю. Пивоваров, Дж. Ролз, В. Щегорцев та ін. [1; 2; 7; 9; 11; 17; 28; 31; 32; 40-42]. Феномен політичної культури також постійно знаходиться у полі зору українських дослідників. Слід відзначити праці В. Бебика, Є. Головахи, В. Добіжа, А. Карнаух,

В. Корнієнко, Ю. Левенця, В. Литвина, О. Майбороди, В. Матусевича, М. Михальченко, В. Нагорного, Л. Нагорної, Є. Подмазко, І. Поліщука, О. Радченка, О. Рудакевича, М. Хилька, В. Хмелька, Ю. Шаповала, Л. Шкляра, Г. Щедрова, М. Щербака та ін., в яких розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження політичної культури сучасного українського суспільства [3; 5; 6; 8; 12; 14; 16; 22; 26; 27; 30; 34–38]. До них слід зарахувати і дисертаційні дослідження О. Гриценко, Н. Жабінець, М. Іванова, О. Клименко, В. Корнієнко, О. Проскуріної, М. Розумного, О. Терешкун, В. Ясинської та ін., в яких теоретичному осмисленню піддаються політична культура українського суспільства як цілісної системи, її стан, тенденції розвитку та методологія дослідження [10; 13; 15; 19; 33].

Однак слід зазначити, що проблема формування і вдосконалення політичної культури громадян України залишається дуже важливою і розбудова демократичної, правової, соціальної держави та формування громадянського суспільства потребують того, аби в українському суспільстві затверджувалася демократична політична культура. Тому *метою* статті є спроба осмислити феномен політичної культури в політико-правовому житті українського суспільства, що рухається у бік демократії.

Поняття «політична культура» вперше ввів у науковий обіг відомий німецький мислитель Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803). В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована фундатором консервативної школи у вітчизняній політичній науці В. Липинським у праці «Листи до братів-хліборобів». До речі, було це ще за 30 років до того, як американський політолог Г. Алмонд у 1956 р. висунув власну версію цього феномену, якій судилося стати класичною: «Кожна політична система включена в конкретну модель орієнтацій на політичні дії. Я вирішив це явище назвати політичною культурою» [40, р. 396].

Саме з 50-тих років ХХ ст. розпочалися предметне дослідження і концептуальне осмислення цього поняття. У західній політології ґрунтовна розробка як самого поняття, так і концепції політичної культури пов'язана з іменами американських політологів Г. Алмонда та С. Верби. Сформульоване ними визначення вважається класичним: політична культура є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної системи, суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення. Згодом у зарубіжній політичній науці з'являються інші аналітичні підходи до визначення сутності політичної культури. Характерною стає тенденція до більш широкого, ніж у Г. Алмонда та С. Верби, тлумачення політичної культури за рахунок включення до цього поняття не тільки орієнтацій, а й елементів політичної поведінки.

Загалом визначення політичної культури можна поділити на чотири групи [29, с. 578–579]. По-перше, *психологічні визначення*: політична культура

відповідно до них розглядається як сукупність орієнтацій на політичні об'єкти. По-друге, *соціетальні визначення*: політична культура розглядається як своєрідний індикатор рівня політичного розвитку, особливостей функціональних та формально-юридичних рис політичних систем, відзеркалення особливостей ментальності, індивідуального і суспільного досвіду, способу семантичного конструювання політичних комунікацій. По-третє, *когнітивні визначення*: політична культура розуміється як сукупність базисних уявлень про суспільство і зосереджується на аналізі її соціоінтегративних механізмів. По-четверте, *евристичні визначення*: політична культура розглядається як гіпотетичний конструкт, створений з аналітичною метою.

Американські вчені зробили значний внесок у становлення і розвиток політичної культури, так сформулювавши у своїх працях її визначення: політична культура – це суб'єктивна сфера, яка формує основи політичної поведінки і надає їм відповідного значення. Такий підхід названо в політичній науці «суб'єктивним», або «психологічним». Він відповідає розумінню політичної культури як явища, що визначається сукупністю політичних знань, духовних цінностей, принципів, досвіду, світогляду, уявлень про форми і засоби політичної діяльності, політичного розвитку конкретної особистості та вмінням впроваджувати ці політичні знання, вірування (переконання) у практику.

Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура» започаткували підхід до розуміння політичної культури як сукупності орієнтації індивідів щодо реальної політичної системи та власної політичної поведінки. Ці орієнтації виявляються на трьох рівнях.

Перший – пізнавальні орієнтації (cognitive) (правдиві чи неправдиві знання про події, об'єкти та ідеї, загалом про політичну систему та її функціонування). Когнітивна складова характеризує інтерес до політики, політичну компетентність. *Другий* – емоційні орієнтації (affective), які виражають почуття щодо політичної системи та учасників політичного процесу, відчуття задіяності. Деякі дослідники другий компонент визначають як емотивний і інтерпретують його як національну гордість, рівень довіри до влади. *Третій* – оцінні орієнтації (evaluational), які виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхніх дій (критерії та міркування щодо політичних об'єктів, які ґрунтуються на ціннісних стандартах і критеріях у поєднанні з інформацією та емоціями). Третій рівень деякі дослідники називають біхевіоральним (поведінковим) і визначають його як політичну активність [41].

Г. Алмонд згодом вводить поняття «установка» (attitude), завдяки чому політична культура постає у вигляді суб'єктивних установок та орієнтацій щодо політики. Політична культура у Г. Алмонда постає в розумінні психологічної орієнтації на соціальні об'єкти. Тому його прихильники часто тлумачать політичну культуру як культуру політичної свідомості та політичної

психології. На нашу думку, поняття «установка» слід розглядати у межах такої складової політичної культури, як політична психологія, що вимагає окремого дослідження.

Все це дозволило Г. Алмонду і С. Верби виділити три «чисті» типи політичної культури.

1. *Патріархальний (прихідський) тип*, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більш не виявляють власної ініціативи, аби ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнення на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури.

2. *Підданський тип*, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється в основному в плані спускання зверху норм, яких необхідно дотримуватися, регламенту, якому потрібно підкорятися. Людськими керує побоювання покарання або очікування благ.

3. *Активістський тип*, або «партиципаторна політична культура», тобто політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі і вияв на практиці такої активності.

Автори даної типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: патріархально-підданський, піддансько-партиципаторний, патріархально-партиципаторний. Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, характеризується лояльністю до центрального уряду, відходом від орієнтації на місцеві центри влади. Другий тип сполучає в собі появу активної самоорієнтації у значній частини населення і політичну пасивність у іншій. Третій тип характерний для країн, що розвиваються, на етапі переходу до буржуазної демократії [4, с. 217–218].

Категорія «політична культура» не вичерпує всіх можливих культурних взаємовідносин у сучасному суспільстві. Відносини усередині громадянського суспільства вже за самим визначенням (як сукупність неполітичних відносин) не можуть бути об'єктом власне політичної культури. У такому разі оптимальним вважається з точки зору Г. Алмонда і С. Верби використання терміна «громадянська культура».

Поряд з політичною культурою громадянська культура включає правову культуру, культуру міжетнічного (міжнаціонального) спілкування, культуру націотворення та державотворення тощо. Увагу до цієї сфери буття соціуму прикуто не так давно, з 50-х років ХХ ст. Першим поштовхом до вивчення громадянської культури стали дискусії щодо причин загибелі Веймарської республіки і перемоги націонал-соціалізму. У рамках наукових методів, що існували на той час, пояснити «несподіваний» хід історії – перемогу Гітлера –

було неможливо. Чому в країні, що зробила вагомий внесок в європейську культуру, має один з найвищих рівнів освіти, перемогли цінності ненависті та абсолютної покори? У центрі уваги дослідників опинилися питання про ірраціональну поведінку людей, роль суб'єктивного в політиці.

Другий імпульс був породжений ситуацією, що виникла на початку 50-х років ХХ ст. з появою нових держав Азії та Африки. Дослідники не могли пояснити, чому в цих країнах (у регіонах неєвропейської культури) не приживаються західні політичні моделі; якщо і приживаються, то лише за формою, а по суті вони наповнюються принципово іншим змістом; при цьому не виникають стабільні політичні системи? Отже, в 1963 р. Г. Алмонд і С. Верба запропонували визначення похідної від політичної культури – «громадянської культури» на підставі порівняльного дослідження політичних культур США, Великої Британії, Західної Німеччини, Італії, Мексики. Предметом дослідження стали політичні орієнтації індивідів на чотири основні об'єкти: політичну систему в цілому, уряд, загальнонаціональні вибори і саму особистість [20, с. 316].

Як найвищий щабель політичної культури, за визначенням Г. Алмонда і С. Верби, «громадянська культура», або «культура громадянина», притаманна суб'єктам політичного процесу, які у своїй діяльності надають перевагу інтересам усього суспільства, а не приватним або корпоративним потребам. Діяльність таких суб'єктів, як правило, спрямована на забезпечення громадянського консенсусу через дотримання принципу верховенства права. Громадянську культуру визначають примат прав і свобод індивіда, діалектична єдність прав і обов'язків громадян [1].

Г. Алмонд і С. Верба виокремлюють чотири головні типи новочасних соціально-політичних культур: англо-американський, континентально-європейський, передіндустріальний та тоталітарний. На їхню думку, англо-американська культура являє собою прагматичну систему, переважна більшість суб'єктів якої визнає за найвищу мету сукупність таких цінностей, як свобода, загальний добробут і безпека. Громадяни цієї суспільної системи орієнтовані перш за все на відтворення, культивування, охорону та збереження цих національних цінностей.

Континентальна європейська культура, за Г. Алмондом і С. Вербою, притаманна таким країнам, як Німеччина, Франція та Італія. Цей тип не є однорідно цілісним, а являє собою не зовсім органічне фрагментарне об'єднання різних субкультур та культурних компонентів. Перш за все таких, як католицький компонент, феномен середнього класу, індустріальне суспільство. Громадяни цього типу культури орієнтуються скоріше на цінності віри, ніж на раціональні чинники чи цінності доцільної діяльності.

Передіндустріальна, чи частково індустріальна, культура за своєю сутністю є еkleктичною і функціонує як суміш субкультур (племінних, релігійних, етнічних) та елементів модерних культур. У країнах такого типу культури

можуть мати місце інституції, створені за нормами демократичної системи, але справжню владу в них має не суспільство, а певні клани, традиційні корпорації, племінні об'єднання тощо.

Для політичної культури тоталітарних систем властивими є відсутність у влади волі до консенсусу, повна апатія народних мас, панування олігархів, які монополізують контроль над усіма засобами масової інформації і комунікації.

Британські науковці І. Маклін та А. Макмілан стверджують, що громадянська культура – це політична культура, яка має такі характерні риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру тлумачать як лояльну політичну культуру, за якою участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою та повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які врівноважують участь у загальнодержавному політичному житті [22, с. 144].

Громадянська культура визначається не тільки правовими, а й етичними (моральними) чинниками політичної діяльності, – це одна із найважливіших ознак інтелігентності і цивілізованості суспільства. У темі громадянської культури концентрується багато інших проблем влади і політичного плюралізму, громадських рухів і політичної поведінки, громадянського суспільства і громадських асоціацій та організацій, громадянських якостей особистості. Як підкреслює М. Бурмака, «громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності та обов'язку, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі у складних ситуаціях» [5, с. 273].

До основних рис громадянської культури належать: переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці, їх віра у свою здатність впливати на уряд і достатня для цього компетентність; потенційна політична активність громадян, готовність у разі потреби брати участь у політиці, яка поєднується з відносною політичною пасивністю і неперіоритетністю політичної сфери в їх житті; віра політичних еліт, які ухвалюють політичні рішення, в силу і впливовість громадської думки та громадської участі; прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки); панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості і здатності йти на компроміс та кооперацію [5, с. 273–274].

Громадянська культура охоплює всі сфери життя суспільства. На думку науковців, вона є особливим різновидом культури, що репрезентує відносини, які відображають, закріплюють та реалізують головні суспільні цінності та інтереси, формують суспільні погляди, знання та форми участі громадян у суспільному житті держави. Громадянська культура – більш широке поняття, ніж політична культура, вона охоплює всю різноманітність інтересів різних соціальних груп громадянської сфери суспільного життя. Не може бути гро-

мадянської культури без наголосу на універсальності прав людини, пріоритету інтересів особистості, громадянських прав над національними правами та інтересами. Саме у громадянському суспільстві кожен індивід виступає як первинний, вихідний чинник суспільного життя, стосовно якого всі інші чинники та цінності є вторинними, похідними, залежними.

Рівень громадянської культури багато в чому визначає загальнокультурний рівень розвитку людини, громадянина, без чого за тієї ролі, яку він відіграє в розвиненому громадянському суспільстві, неможливе його нормальне функціонування. Тобто, громадянська культура визначає фундаментальні цінності громадянської свідомості, громадянського суспільства. Вона повинна сприяти усвідомленню загальноісторичної відповідальності громадян, вихованню всіх соціальних і етнічних груп у дусі патріотизму, постійному підвищенні значущості суверенної держави, єдності суспільства, давати можливість виявити громадянськість, прагнення законності і правопорядку, збереження та розвитку традицій.

Громадянську культуру з певної часткою умовності можна назвати демократичною політичною культурою. Хоча це, безумовно, неадекватні поняття. Але головні ознаки громадянської культури сидементуються в демократичній політичній культурі. Демократична політична культура як частина більш загальної політичної культури вбирає в себе: 1) усвідомлення наявності певної суспільної потреби; 2) окреслення ідеальних вимірів реалізації такого прагнення; 3) інституціоналізацію демократичних способів реалізації домагання; 4) процес утілення домагання інституційними засобами (вплив на владу або вплив на суспільство засобами влади); 5) зворотний процес впливу практики вирішення суспільних потреб на ідеальний вектор. Таким чином, демократична політична культура розуміється як структурно-функціональне перетворення соціальних потреб на зміст політичного процесу, що визначає її межовий характер як взаємодію політичного і неполітичного [33, с. 6].

Безумовно, формування демократичної політичної культури у громадян України є тривалим процесом. Але точка відліку завжди є. Це та політична культура, яка панує в сучасному українському суспільстві. Політична культура в різних суспільствах фрагментована, особливо в Україні. На думку Б. Цимбалістого, політична культура українців навіть глибоко фрагментована, бо поділяється на схід та захід, релігійні віросповідання (католики і православні) та велику кількість політичних партій [39, с. 97]. Далі він зазначає, що «якщо проводи цих підкультур будуть взаємно толерантні, здатні співпрацювати, йти на потрібні компроміси, тобто не матимуть тієї міжгрупової ворожості, що панує в широких масах, – стабільність створеної демократичної системи не буде загрожена» [39, с. 99].

Фрагментарність політичної культури пояснюється тривалою бездержавністю української нації, існуванням у різних цивілізаційних полях [29, с. 579].

Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів та власні національні слабкості – притаманна українству розчуленість і схильність до анархії – не могли бути підґрунтям політичної культури. Більш того, велика ставка робилася на животворчу силу релігії, незважаючи на значні конфесійні розходження та протистояння. Так, В. Липинський значне місце приділяв релігії, стверджуючи «наявність релігійного кореня в українського народу» [24, с. 14]. Узагалі, думки В. Липинського про причини українських негараздів актуальні й досі. За його поглядами, це: *по-перше* – «егоїстично-матеріалістична темрява, яка заступить нам шлях до вищих цінностей»; *по-друге* – «ніким і нічим не обуздане хамство» [25, с. 64]; *по-третьє* – «необмежені апетити до необмежених спекуляцій і до влади, опертої не на моральний авторитет і реальну силу продукції та меча, а на гешефтьярській сприті та спекулятивній силі гроша» [23, с. 28]; *по-четверте* – змагання за отаманство, історично і ментально властиве українству, де «замість характерів – доколінний шлик; замість сталої ідеї – щодня інший настрій; зброєю – демагогія і брехня; мотивом – злоба, зажерливість і пиха; тактикою – зрада, а суттю – порожнеча, пуста поза» [25, с. 69]; *по-п'яте* – схильність до неорганізованості, непослуху, який, за визначенням Ф. Ніцше, є «доблестю раба», домінування «інтересів хаотичних “партійних” сполук... над інтересами держави», нахилом «до індивідуалізму та анархії» [23, с. 64]; *по-шосте* – оптимістичні ілюзії відносно «соціалістичного, націоналістичного, демократичного чи ще якогось «земного раю», поєднані із зажерливими егоїстичними інстинктами; *по-сьоме* – безплідні намагання об'єднати Україну на основі протиставлення її політики або до Сходу, або до Заходу; як наголошував з цього приводу В. Липинський, Україна не може об'єднатися «ненавистю до Москви або Польщі, бо ненависть до Москви зажене її в Польщу, ненависть до Польщі зажене її в Москву, а ненависть до обох одночасно – в петлю самогубця або дім для божевільних» [25, с. 74]. Не «в загіпнотизованій якоюсь ненавистю банді» формується сила державотворення, образно представлена у В. Липинського біблійним Яфетом, а в територіальному патріотизмі, опертому «на любові до своїх земляків», на духовні вартості – віру в Бога, послух Його Законам, вірність кращим історичним традиціям лицарства, твердість, силу волі, дисципліну, шляхетність [25, с. 77]. В. Липинський чітко розмежовує територіальний і політичний патріотизм від екстериторіального і віросповідного шовінізму. На його думку, бути патріотом України означає докладати всіх зусиль для створення оптимальних умов для людського, державного і політичного співжиття людей, що живуть на нашій землі, щоб було честю носити ім'я Українця, а «не мріяти про витоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків» чи практикувати псевдонаціоналістичну «моду лавочників» із запозиченим від нащадків хазар гаслом «свій до свого по своє» [25, с. 77]. Саме такий «націоналізм» у сучасних умовах є прикриттям для фактичної бездуховності і безрелігійно-

сті, а то й політичної деструктивності. Серед характерних рис, притаманних «екстериторіальному шовінізму», В. Липинський називає «політичне руїнництво, зрадництво, хитрість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здеклясованість» [25, с. 78]. З елементів, наділених такою і схожою соціально-психологічною характеристикою, складається базис для поширення новочасного, постмодерного хамства, яке «не розуміє і повік не зрозуміє... що таке вірність і шляхетність – в будові нової Держави, в творенні Української Влади», що «Україна – це щось таке, що я маю шанувати, любити і слухати, а не щось, чим я можу бити, скидати і себе вивищувати? Щось спільного всім на цій землі, а не власність монопольна моя і моєї банди?» [25, с. 73]. Саме з цього політичного і морального (чи краще сказати – аморального) смітника Глобальний предиктор змушує нас обирати керманців держави десь між «братвою» і постколгоспними селяками.

Якщо В. Липинський вважав, що в основі політичного життя в Україні повинні стояти моральний авторитет, традиційна гетьманська влада, дисципліна, послух і відповідна моральна сила всього народу, то Д. Донцов одстоює силу як таку, сильну владу і політичне володарювання над іншими. Д. Донцов свої політичні ідеї обґрунтував не на основі принципів природної раціональності, а на емоційному захваті, розрахованому на войовничість людини, на її жадобі до влади.

Б. Цимбалістий підкреслює, що «політична культура – це продукт історичного розвитку. У випадку України – цей досвід був гірким... Оскільки для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стримували чи спиняли розвиток української політичної культури...» [39, с. 78]. Йдеться про ментальність українського народу. На думку Н. Тархової, українській ментальності притаманні такі системотворчі ознаки: *інтровертивність* вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; *кордоцентричність*, що виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості та естетизмі народного життя; *перевага емоційно-чуттєвого* над волею та інтелектом, морального буття – над інтелектуальним відносно екзистенціального значення; *анархічний індивідуалізм*, що виявляється в різних формах – від центрального, партикулярного прагнення до особистісної свободи; *меншовартість* – певний тип самооцінювання, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей порівняно з іншими народами та націями, скажімо, внаслідок браку внутрішніх національних якостей, що виникли в результаті зовнішніх обставин. Комплекс меншовартості породжує комплекс образи, що може в свою чергу породити міжнаціональні конфлікти; притаманні політичній культурі українців *риски несталості*, недостачі виразної мети, рвуч-

кість руху, прямування до вибору нового, перевага особистості над громадянством [37, с. 54].

Тобто, українська ментальність має суперечливий характер. Це означає, що в політичній культурі нації одночасно виявляються протилежні якості: героїзм і пасивність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрлість. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та відіграє свою роль в історичному процесі і впливає на політичну культуру нації. І головним засобом подолання негативних рис і деформації української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація спільної мети нації – побудова суверенної, соборної, демократичної Української держави [18]. Ментальні особливості не тільки прямо пов'язані зі специфічними умовами розвитку історії, а й справляють на неї визначальний вплив. Очевидно, що, будучи підґрунтям політичної культури, зазначені архетипи української ментальності визначають повсякденне життя суспільства в політичному просторі.

Однак треба подолати ті негаразди, що впливають на сучасну українську політичну культуру, і трансформувати її в демократичну політичну культуру. Основними чинниками, що сприяють формуванню демократичної політичної культури на сучасному етапі розвитку суспільства, є такі: лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти і широких верств населення; пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і сучасні досягнення світового співтовариства; підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду; залучення науковців до розроблення політичних технологій і програм; поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для вияву позитивних тенденцій у політичному житті; законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розроблення системи заходів їх повсюдного використання [14, с. 29]. Таким чином, для ефективного та успішного соціально-економічного, політичного і культурного розвитку необхідним є втілення принципу самовизначення особистості, здійснення громадських обов'язків через суспільні зв'язки та демократичні цінності (пріоритет прав і безпечної життєдіяльності людини).

Радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті і становлення на цій основі демократичної політичної культури набувають першорядного значення на шляху політичного розвитку України. Ці завдання мають вирішуватися конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян і повинні передбачати: розуміння і творче засвоєння цінностей та норм демократії; визнання всіма громадянами цивілізованих форм вияву активності та

політичного протесту; виховання якостей терпимості, лояльності, політичної толерантності, готовності до компромісів і партнерства. Головним носієм ідей єдності, партнерства та консолідації політичної нації є Президент держави. По-перше, Президент України повинен відповідати за втілення державних ідеологічних пріоритетів на всій території України. По-друге, саме Президент України має виступити гарантом утвердження демократичних цінностей, підвищення рівня політичної свідомості та свободи людини на всій території держави. По-третє, Президент України повинен забезпечувати взаємодію конструктивних сил суспільства у сфері налагодження політичного, економічного, організаційного та культурного діалогу.

Формуванню демократичної політичної культури можуть суттєво посприяти заходи органів державної влади та громадськості [36, с. 337–338]: заснування всеукраїнських громадських рухів, спрямованих на подолання економічних, соціальних, екологічних, політичних та інших проблем; утвердження у свідомості громадян уявлення про єдність регіональних і загальнонаціональних інтересів; забезпечення пільг для україномовного книгодрукування; започаткування серії альбомів «Музеї України» з повними каталогами музейних фондів; розроблення і неухильне виконання державного плану міжрегіонального обміну виступами творчих колективів; розгортання загальнонаціональної просвітницької кампанії, спрямованої на виховання поваги до традиційної народної культури етнічних спільнот України; усвідомлення населенням нерозривності давніх і сучасних зразків культури; Заснування з цією метою постійно діючого телеканалу «Історія та культура України»; цілеспрямована державна фінансова підтримка конкурентоспроможних україномовних культурних продуктів, створення умов для вільної творчості українською мовою та заохочення до такої творчості молоді; сприяння суспільно-політичному визнанню таких творчих центрів нашої країни, як «театральна столиця» України, українська «силіконова долина», центр міжцивілізаційного діалогу, «фестивальний майданчик» України, архітектурний музей України, фольклорна столиця України; утворення постійно діючої системи учнівських та студентських обмінів між столицею та областями, між віддаленими регіонами та містами України; стимулювання розвитку горизонтальних асоціативних зв'язків, формування загальнонаціональних та міжнародних гуманітарних програм, що реалізуються силами декількох областей та різних регіонів України. Підтримка національних культурних програм (свята національних культур, національних кухонь тощо). Об'єднати східних і західних українців можна у разі, якщо буде реалізована давня мрія існування Соборної України і українців як єдиного організму. В інтересах усього Українського народу не федералізація, а «мультикультурна єдність» – визнання регіональної ідентичності при зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

Отже, демократичну політичну культуру можна сформувати лише шляхом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови для розвитку культури та освіти, дбає про духовний і моральний стан населення. Сучасна Україна вже як незалежна держава в черговий раз стала перед потребою реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура нового суспільства, яка формується в незалежній Україні, мусить бути культурою злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини.

Висновки. Політична культура надає людині керівні принципи політичної поведінки, а суспільству – систематизовану структуру цінностей, раціональних доказів, норм та ідеалів, забезпечуючи цілісність та інтегрованість суспільної свідомості у цій сфері. Формування демократичної політичної культури є важливим завданням держави і громадянського суспільства. Тільки цей шлях надасть можливість створити у нашій країні дійсно гідні умови для кожного громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полит. исслед. – 1992. – № 4. – С. 122–133.
2. Баталов Э. Политическая культура России сквозь призму civic culture / Э. Баталов // Pro et contra. Журн. рос. внутр. и внеш. политики. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 7–22.
3. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : А. Л. Д., 1996. – 112 с.
4. Брегеда А. Б. Основи політології : навч. посіб. – 2-ге вид., переробл. і допов. / А. Ю. Брегеда. – К. : КНЕУ, 2000. – 312 с.
5. Бурмака М. П. Громадянська культура як детермінанта становлення демократії в українському суспільстві / М. П. Бурмака // Політол. вісн. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 261–278.
6. Вільчинська І. Ю. Політична культура як ціннісно-нормативна основа політичної мотивації / І. Ю. Вільчинська // Політол. вісн. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 279–289.
7. Глебова И. И. Политическая культура России. Образы прошлого и современность / И. И. Глебова. – М. : Наука, 2006. – 332 с.
8. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. Головаха. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 156 с.
9. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
10. Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. В. Добіжа ; Нац. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
11. Зевина О. Г. Об особенностях политической культуры современной России / О. Г. Зевина, Б. И. Макаренко // Полит. исслед. – 2010. – № 3. – С. 114–131.

12. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури / Т. Зубро // Політ. менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 100–105.
13. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук / А.А. Карнаух ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
14. Карнаух А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні // Персонал. – 2007. – № 9. С. 26–31.
15. Клименко О. А. Трансформація політичної культури перехідних суспільств : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. А. Клименко ; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 1999. – 20 с.
16. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К. : ПАРАПАН, 2004. – С. 7–15.
17. Константы русской политической культуры : сборн. / сост. Н. В. Гараджа. – М. : Европа, 2007. – 96 с.
18. Корж С. А. Розкол ціннісних орієнтацій як сутнісна риса сучасного українського суспільства / С. А. Корж // Нова парадигма: Журн. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – № 67. – С. 158–166.
19. Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук / С. А. Корж ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009.
20. Кравченко Ю. Політична культура та політична свідомість як детермінанти розвитку демократично орієнтованої держави Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Ю. Кравченко ; ред. В. С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2003. – 323 с.
21. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.
22. Короткий оксфордський політичний словник ; пер. з англ. ; ред.-упоряд. І. Маклін, А. Макмілан. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
23. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка «Де вихід?») / В. Липинський. – Н. Й. : Булава, 1954. – 154 с.
24. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський. – Н. Й. : Булава, 1956. – 111 с.
25. Липинський, В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1928 р. / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–85.
26. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html>
27. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців / В. С. Лісовий // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К. : Фенікс, 1996. – С. 239–269.
28. Пивоваров Ю. С. Политическая культура пореформенной России : монография / Ю. С. Пивоваров. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – 217 с.
29. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламент. вид., 2011. – 808 с.
30. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 224 с.

31. Политическая культура: теория и национальные модели / К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др. – М. : Интерпракс, 1994. – 352 с.
32. Политическая психология, культура и коммуникация / редкол.: Е. Б. Шестопад (отв. ред.) и др. – М. : РАПН; РОССПЭН, 2008. – 320 с.
33. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. К. Пояркова ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2004. – 16 с.
34. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна ; Держ. закл. «Луганськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 352 с.
35. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, вид-во «Екон. думка», 2010. – 456 с.
36. Рябий Ю. О. Фактори впливу на системні зміни українського суспільства та його політичної культури / Ю. О. Рябий // Політол. вісн. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 325–339.
37. Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури / Н. Тархова // Нова політика. – 2002. – № 9. – С. 52–54.
38. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. – Х. : НТУ «ХП», 2010. – Вип. 26 (30). – С. 110–118.
39. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 78–102.
40. Almond G. A. Comparative Political System / G. A. Almond // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 16. – № 18. – P. 391–409.
41. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 375 p.
42. Easton D. A System Analysis of Political Life / D. Easton. – N. Y. : Wiley, 1965. – 506 p.

ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Требин М. П.

Рассмотрены генезис понятия политической культуры, его сущность и основные черты. Приведена модель демократической политической культуры, раскрыты особенности ее формирования в условиях современного украинского общества. Доказано, что демократическая политическая культура является важным фактором строительства правового, демократического, социального государства и формирования гражданского общества.

Ключевые слова: *политическая культура, гражданская культура, демократическая политическая культура, политическое сознание, политическое поведение, ценности.*

PHENOMENON OF POLITICAL CULTURE IN POLITICAL AND LEGAL LIFE OF SOCIETY

Trebin M. P.

Genesis of concept of political culture, his essence and basic lines, is considered. The model of democratic political culture is resulted, the features of its forming are exposed in the conditions of modern Ukrainian society. It is well-proven that a democratic political culture is the important factor of building of the legal, democratic, social state and forming of civil society.

Keywords: *political culture, civil culture, democratic political culture, political consciousness. political conduct, values.*

УДК 324: 321.74

I. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ВИБОРИ ЯК ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ: СИСТЕМНО-ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто категорію «політичні вибори» та складові чинники електорального процесу, а також методологічні аспекти досліджень цих масштабних категорій політичної науки. При цьому демократизація тлумачиться як провідна тенденція світового та вітчизняного політичного процесу, а політико-культурний чинник – як один з вирішальних чинників процесу виборів.

Ключові слова: *електоральний процес, концепції електоральної поведінки, методи політичної науки, чинники політичного процесу.*

Актуальність. 2012 р., за прогнозами багатьох експертів, має стати визначальним для транзитивного українського суспільства. Позаяк його головною політичною подією будуть парламентські вибори, які утворять нову політичну конфігурацію, що виступатиме у певному сенсі прологом президентської виборчої кампанії 2015 р. Звідси виникає цілком закономірна актуалізація електоральної тематики у політологічному дискурсі. Між тим готовність суспільства до проведення виборів є найважливішою ознакою його демократичності, здатності до розв'язання нагальних проблем мирними політичними методами. Вибори виступають легалізованим політичним конфліктом з приводу виборення політичної влади та концентрованим вираженням політичного ринку, одним з механізмів легітимації влади, що забезпечує політичну стабілізацію в суспільстві.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Більшість досліджень виборчого процесу так чи інакше пов'язані з пошуком об'єктивних чинників, які вирішальним чином впливають на результати виборів. Такими чинниками представники соціологічного підходу (Б. Берелсон, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан та ін.) вважають соціетальні розколи, викликані спеціальною діяльністю політичних еліт. Згідно із соціопсихологічним підходом (О. Мелешкіна) таким чинником виступає партійна ідентифікація. У раціонально-економічних моделях (Е. Даунс, В. Нечаєв, М. Фіоріна та ін.) в ролі таких чинників є намагання індивідів мінімізувати власні витрати та їх прагнення оцінити своє та суспільне економічне становище на перспективу або у ретроспективі.

Все більшої популярності набуває когнітивний підхід (Н. Бірюков, Д. Норт, В. Сергеев та ін.), згідно з яким для розуміння логіки поведінки виборців необхідно реконструювати їхні когнітивні настанови. Стосовно аналізу електоральної кампанії застосування когнітивного підходу полягає в реконструкції тих фрагментів онтології партійних лідерів, які стосуються виборів. Проте наукові підходи у цій площині досліджень відрізняє певна еклектичність та недосконалість.

Метою статті є розкриття основних концептуальних підходів до поняття «політичні вибори» та системно-факторний аналіз цієї категорії політичної науки.

Виклад основного матеріалу. Американський політолог Р. Даль у роботі «Демократія та її критики» акцентує увагу на тому, що демократичний процес здійснюється у межах певної одиниці, сфера та широта якої є адекватними та правомірними. Р. Даль зауважує, що сфера та широта контролю демократичного утворення виправдані в тій мірі, в якій вони задовольняють семи критеріям.

1. Сфера та широта владного контролю можуть бути чітко ідентифіковані, що свідчить про визначеність та історичну зумовленість території демократичного утворення.

2. Люди в межах запропонованої сфери активно намагаються здобути політичну незалежність з питань, що належать до можливої широти владного контролю. Тобто, не слід нав'язувати політичну автономію групі, члени якої не потребують її, та не слід позбавляти автономії групу, яка хоче її мати.

3. Люди в межах запропонованої сфери наполягають на управлінні, зумовленому демократичним процесом. Претензія групи на політичну автономію тим менше є виправданою, чим меншою є вірогідність того, що нове управління буде демократичним.

4. Широта владного контролю знаходиться у виправданих межах у тому сенсі, що вона не загрожує фундаментальним правам та цінностям.

5. Інтереси окремих людей у відповідному демократичному утворенні значною мірою підлягають впливу рішень, ухвалення яких вони не контролю-

ють. У даному випадку можливе розширення кола людей, що беруть участь в ухваленні рішень або формуванні автономного політичного утворення, яке розглядатиме питання у межах певної сфери діяльності.

6. Консенсус серед людей, інтереси яких залежать від схвалюваних рішень, буде більш міцним у рамках будь-яких інших реальних меж, які дозволяють людям робити те, що вони хочуть. Межі запропонованого політичного утворення визначаються виникненням конфліктів між кінцевими цілями, що збільшують кількість людей, які не можуть досягнути бажаного.

7. Досягнення, які оцінюються згідно з переліченими критеріями, мають переважати витрати [1, с. 322–326]. Отже, Р. Даль з семи умов поліархії чотирі відносить до здійснення тих чи інших демократичних процедур.

Виникненню сталих електоральних процесів у різних країнах світу передувала довготривала боротьба громадян за отримання виборчих прав на демократичних умовах та скасування всіляких станових, освітніх, майнових, расових, національних обмежень – цензів. Саме скасування цих цензів виступило своєрідним водорозділом між традиційним та демократичним суспільствами. Використання виборчих прав було закріплено в конституціях розвинених країн світу за всіма повнолітніми громадянами обох статей незалежно від стану здоров'я (за винятком тих, що визнані недієздатними судом), соціального походження та стану, професійно-трудової зайнятості, кольору шкіри, національності, релігійної віри, належності до тієї чи іншої мовної групи тощо. Успішне проведення виборів та визнання суспільством їхніх результатів є важливою ознакою здатності цього суспільства розв'язувати мирним шляхом свої основні проблеми.

Проаналізуємо дефініції стосовно виборів як базової процедури демократії та електорального процесу, що містяться у сучасній науковій літературі. С. Лисенков розглядає вибори як «процес, в результаті якого певна сукупність людей, часто організована в політичні об'єднання, шляхом голосування формує державний орган або заміщує вакантну виборну посаду» [2, с. 62]. А. Пойченко та В. Шахов підкреслюють, що «вибори – це один з найважливіших етапів демократичного політичного процесу, єдиний демократичний засіб формування органів державної влади та місцевого самоврядування» [3, с. 12]. С. Рябов інтерпретує вибори як «демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедуру призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур» [4, с. 222]. О.Тодика розглядає вибори приблизно в такому самому ключі: «Вибори – це спосіб формування органів державної влади і місцевого самоврядування у відповідності з процедурами, чітко визначеними законодавством, при яких відповідна група людей висуває зі свого середовища одно-

го або декілька осіб для виконання державних або громадських функцій» [265, с. 44]. Жак Сегела вбачає у виборах елементи символізму: «Вибори – це завжди не що інше, як зустріч долі людини та очікування нації. Кандидату достатньо... своїми вчинками, своїми переконаннями показати себе справжнім носієм цього очікування – і він президент» [6, с. 8].

На наш погляд, поняття «політичні вибори» є ідентичним поняттю «електоральний процес» і потребує більш чіткого та комплексного визначення, яке б віддзеркалило його змістовну суть. Отже, *електоральний процес (політичні вибори)* – це періодична послідовність подій, сукупність різноманітних форм взаємодії та конкуренції між політичними акторами, послідовні дії з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі представницької частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними.

Демократичні вибори в органи політичної влади в сучасному суспільстві є великим, масштабним соціально-політичним заходом, основна мета якого полягає у легітимному відтворенні стосунків соціального представництва в системі державного керівництва та управління. У цьому важливому для розвитку суспільства заході бере участь велика кількість осіб, що виконують різноманітні функції, тому електоральний процес складається з певного набору узгоджених за часом та місцем проведення політичних, правових та організаційних дій.

Про значення виборів для розвитку всіляких свобод громадян доволі влучно зауважив Д. Кирпатрік: «Демократичні вибори мають не просто символічний характер... Це конкурентні, періодичні, представницькі та остаточні вибори, у процесі яких громадяни, що мають велику свободу критикувати уряд, друкувати свою критику і пропонувати альтернативи, обирають осіб, що ухвалюють основні рішення в уряді» [7, с. 16].

За умов демократичних режимів виборчий процес є дуже важливою сукупністю форм взаємодії громадянського суспільства та держави, яка полягає у передаванні владних повноважень представникам суспільства через процедуру виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягається соціально значущий підсумок: для суспільства – найбільш повна реалізація функції легітимації координаторів соціальних процесів, для держави – забезпечення правових норм організації та проведення виборчих кампаній, для кандидатів на виборні посади – здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права бути представником громадян в органах політичної влади.

Виборчі кампанії, незалежно від типу виборів, мають однакові базові етапи, межі яких визначаються типовими політичними подіями. Початком електоральної кампанії є оголошення про проведення виборів. Потім відбу-

вається реєстрація кандидатів на виборні посади. Після чого ними та їхніми виборчими структурами (штабами) ведеться агітаційно-пропагандистська діяльність, часові межі якої зумовлені національним законодавством. Далі відбувається голосування електорату, яке й визначає персональний та структурний склад органів політичної влади. На завершення кампанії проводяться підрахунок голосів та попереднє і офіційне оголошення результатів виборів.

Електоральна кампанія складається з трьох основних етапів: висування кандидатів на виборні посади, передвиборна конкурентна боротьба, підбиття підсумків виборів. Говорячи про чинники виборчого процесу, слід звернути увагу на таке. Насамперед підкреслимо, що чинники електоральних процесів відтворюють їх ідеальні та матеріальні основи – наукові знання, фінансові ресурси, настрої, поведінку, політичну культуру народу, представників еліти, їх ідеологію, суспільне оточення тощо.

Одним із детермінуючих чинників виборчого процесу останнього часу є ідейне наповнення виборної кампанії та його відповідність реальним інтересам і очікуванням електорату. Проте оригінальність головної ідеї виборчої кампанії завжди знаходиться у певному діапазоні. Ж. Сегела зазначає: «На відміну від витворів у сфері споживацького ринку, які крок за кроком визначаються маркетингом та його численними дослідженнями, електоральна ідея може бути створена лише на основі чистої уяви. Немає нічого більш елементарного, ніж політична думка. Вибір завжди обмежується декількома основними варіантами, завжди тими самими: бідні проти багатих, прогрес проти консерватизму, свобода проти поневолення. Тільки повна зміна умов може викликати збій цього самоблокованого механізму добро – зло» [6, с. 45].

Остаточні підсумки виборів іноді цілком слушно називають результатами найбільш репрезентативного «соціологічного опитування, дослідження» національної політичної культури в певній країні в конкретний момент її історії. Насамперед ці підсумки віддзеркалюють активність виборців та їхню ідеологічну орієнтацію. Особливо чітко це простежується у пропорційній виборчій системі, яка віддзеркалює політичну конкуренцію та як підсумок поширені ідеологічні уподобання електорату. Крім того, остаточні підсумки виборів є показником ефективності проведених кандидатами на виборні посади та їх командами PR-кампаній, своєрідним результатом тесту на їхню відповідність стану політичної культури більшості виборців.

Звичайно, це можна спостерігати лише за умов консолідованої демократії. Як вірно зауважує А. Пшеворський, «...демократія – це система вирішення суперечностей, в якій результати залежать від того, що зроблять протилежні сторони, але жодна з сил не контролює процес, який відбувається. Результати вирішення певного протиріччя не відомі *ex ante* нікому з числа політичних сил, що борються між собою, тому що наслідки їх дій залежать від дій інших та їх неможливо передбачити з високим ступенем ймовірності» [8, с. 30]. Власне

тому демократія характеризується не владою тієї або іншої групи осіб, а владою права, яке регламентує політичну діяльність, включаючи й саму боротьбу за владні повноваження.

Підмурком демократичних відносин виступає ринкова культура. Вона має превалювати над етатистською, що створює умови для функціонування режиму поліархії, де існує реальна політична конкуренція. Ринкова культура орієнтує людей на розуміння політичних процесів та явищ як актів вільного, плюралістичного обміну продуктами політичної діяльності, як засобів, що реалізують, за словами М. Дюверже, «інтеграцію всіх громадян у суспільство та створення справедливої держави» [9, с. 12–13]. У ринковій культурі конкурентна боротьба розуміється як універсальна засада функціонування та розвитку суспільства. Натомість, етатистський тип культури зумовлює розвиток політичних процесів за умов жорсткого державного регулювання, коли інтереси держави, класу або однієї партії ставляться вище за інтереси інших груп та організацій, а конкурентна боротьба та соціальні конфлікти в разі необхідності можуть бути вирішені в силовий спосіб.

Є. Вятр пише, що буржуазно-демократична культура виявляється у вигляді або консервативно-ліберальної, або ліберально-демократичної: перша визнає головними цінностями громадянські права і свободи, але в той же час заперечує суспільно-реформаторський аспект політичної культури, тоді як для другої притаманні соціальні реформи, які здійснює держава [10, с. 268]. Отже, вибори найяскравіше віддзеркалюють базові характеристики політичної культури того чи іншого народу за умов поліархії, яка створює умови для справжньої конкуренції між політичними гравцями та вільного волевиявлення громадян.

Продовжуючи розгляд основних чинників електорального процесу, слід взагалі дати відповідь на запитання: «Що взагалі мається на увазі, коли вживається словосполучення „фактор електорального процесу»? На наш погляд, *фактор електорального процесу є концентрованою характеристикою певної його причини, рушійної сили або регулятора поведінки учасників виборчого процесу.* Національна політична культура є глобальним регулятором поведінки суб'єктів електорального процесу в тій чи іншій країні. Вона виявляється у багатьох параметрах. Наприклад, типове ставлення населення до влади, рівень довіри владним інституціям визначаються не тільки поточною ситуацією, а й політичними традиціями конкретного народу. Якщо в цьому контексті брати Україну, то можна виокремити таку специфічну політико-культурну характеристику українців, як певна міфологізація у ставленні до влади як такої та її інститутів, що формує в одній частині представників нашого народу схилення перед владою, а в іншій – утриманські настрої. У підсумку виникає постійне невдоволення владою, а потім і негативізм відносно неї.

Що є визначальним для формату тієї чи іншої виборчої кампанії? Існує велика кількість чинників, пов'язаних з особливостями політичних режимів і систем, державних устроїв тих чи інших країн. До цього слід додати такі чинники, як рівень виборів (загальнонаціональні і місцеві), особливості виборчого законодавства, медійне супроводження кампанії, лідерський ресурс та ін. (Політична система країни, її державний устрій є виявом політичної культури її народу.) Президентська система зумовлює концентрацію зусиль навколо, як правило, невеликої кількості кандидатів на посаду президента. За федеративного устрою спостерігається помітна децентралізація партійних структур, що беруть участь у кампанії, та самих кампаній. Рівень консолідованості та централізації є значно нижчим у суспільстві з патронатно-клієнталістськими відносинами.

Спробуємо систематизувати чинники впливу на електоральну поведінку індивіда, поділяючи їх на особистісні, системні та фактори оточення. При цьому в таблиці пропонується певна версія ранжування цих чинників за принципом важливості згори вниз, тобто чим вище розташований той чи інший фактор, тим більше він має значення. На сьогодні вітчизняні політологи виокремлюють низку факторів, що впливають на абсентеїзм – небажання електорату взяти участь у голосуванні на виборах, які відображені у наступній схемі [11, с. 21].

Т а б л и ц я

Система чинників неучасті виборців у голосуванні

Особистісні чинники	Системні чинники	Чинники оточення
<p><i>Об'єктивні:</i> – стан здоров'я, – зайнятість.</p> <p><i>Ідеологічні:</i> – принципова позиція, пов'язана з незгодою із системою, процедурою, політикою і т. ін.; – аполітичність.</p> <p>Випадкові чинники особистих обставин</p>	<p>Місцеві традиції участі. Нелегітимність режиму. Неефективність політичної участі громадян (відсутність «виграшу» для виборців за результатами участі; недовіра до системи, втрата надій). Неефективність інформування про процедуру голосування кандидатів. Неефективність іміджу кандидатів, партій (блоків) – учасників виборчої кампанії</p>	<p><i>Об'єктивні:</i> – ускладнення доступу до виборчих діляниць, процедури голосування; – погодні умови; – випадкові об'єктивні фактори оточення.</p> <p><i>Суб'єктивні:</i> – вплив «інших» чинників (членів родини, друзів, інших авторитетних осіб); соціально-психологічна атмосфера, що склалася в ході кампанії; роздратування, відчуження значної частини електорату</p>

Говорячи про незавершеність розроблення методологічної та категоріально-апаратної бази дослідження виборів, слід вказати на те, що в науковій літературі на сьогодні немає чіткого розмежування таких понять, як «виборчий процес» та «виборча кампанія». Ці поняття сприймаються та тлумачаться переважною більшістю дослідників як тотожні. Проте, на наш погляд, за певної тотожності даних понять їх слід розрізнявати. Річ у тім, що виборча кампанія має розглядатися як один зі складових проміжків електорального процесу, його скорочений варіант, а сам електоральний процес – інтерпретуватися як сукупність виборчих кампаній. Наприклад, електоральний процес незалежної України має складатися з усіх електоральних кампаній, які були в нашій державі: президентські виборчі кампанії 1991, 1994, 1999, 2004, 2010 рр., парламентські виборчі кампанії 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 рр. Тож, виборчі кампанії є своєрідними ланками у єдиному ланцюгу – електоральному процесі. Такий підхід дозволяє більш чітко визначити масштаб виборчої кампанії у його співвідношенні з масштабом електорального процесу.

Виборча кампанія – це один зі складових проміжків електорального процесу, його скорочений варіант, а сам електоральний процес є сукупністю виборчих кампаній.

Висновки. Демократичні вибори в органи політичної влади в сучасному суспільстві є великим, масштабним соціально-політичним заходом, основна мета якого полягає у легітимному відтворенні стосунків соціального представництва у системі державного керівництва та управління. Застосування системно-факторного аналізу цього феномену дозволяє краще розкрити його природу.

Перспективним напрямом подальших досліджень є компаративістський аналіз політичних виборів у транзитивних суспільствах та суспільствах консолідованої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль Р. Демократія та її критики/ Р. А. Даль ; пер. з англ. М. Лупішко та О. Лупішко. – Х. : Каравела, 2002. – 440 с.
2. Лисенков С. Конституція України: матеріали для вивчення / С. Лисенков . – К. : Либідь, 1997. – 160 с.
3. Вибори – шлях до демократичного суспільства : метод. матеріали з виборчого процесу / за заг. ред. В.М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 78 с.
4. Рябов С. Г. Політичні вибори / С. Рябов. – К. : ТанDEM, 1998. – 96 с.
5. Тодика О. Ю. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. – К. : Ін Юре, 2004. – 368 с.

6. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами / Ж. Сегела. – М. : Вагриус, 1999. – 263 с.
7. Что такое демократия? – Вашингтон : Информ. агентство США, 1991. – 32 с.
8. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке/ А. Пшеворский ; пер. с англ. / под ред. В. А. Бажанова.– М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН). – 2000. – 320 с.
9. Duverger M. The Idea of Politics / M. Duverger. – L. : Columbia univ. press, 1978. – 275 p.
10. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Политиздат. –1979. – 476 с.
11. Вибори як важливий чинник формування державної політики та владних інституцій : навч.-метод. матеріали / уклад. : В. В. Лісничий, О. В. Черепанов, О. Д. Кущенко, О. В.Радченко. – Х. : Вид-во Хар РІ НАДУ «Магістр», 2003. – 40 с.

ВЫБОРЫ КАК ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ: СИСТЕМНО-ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ

Полищук И. А.

Рассмотрены категория и составные факторы электорального процесса, а также методологические аспекты исследования этих масштабных категорий политической науки. При этом демократизация трактуется как ведущая тенденция мирового и отечественного политического процесса, а политико-культурный фактор – как один из решающих в избирательном процессе.

Ключевые слова: электоральный процесс, концепции электорального поведения, методы политической науки, факторы политического процесса.

ELECTION AS A PHENOMENON OF POLITICAL LIFE: SYSTEM-FACTOR ANALYSIS

Polishchuk I. O.

We consider the category «political elections» and electoral process component factors, and methodological aspects of studies of these major categories of political science. This democratization is interpreted as the leading trend of world and national political process, political and cultural factors as one of the decisive factors for the electoral process.

Keywords: electoral process, the concept of electoral behavior, political science methods, factors of the political process.

УДК 323.2 (477)

С. В. Рудницький, кандидат філологічних наук, доцент

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ

Проаналізовано можливості забезпечення інтересів польської національної меншини в сучасній Україні. Розглянуто її громадянські, культурні та політичні права, наведено приклади реалізації інтересів польської громади, що впливають з можливостей українського законодавства у сфері прав національних меншин. Звернено увагу на суперечливість і неузгодженість українського законодавства у даній сфері, недостатнє забезпечення колективних політичних прав поляків в Україні.

Ключові слова: *інтереси польської національної меншини, українське законодавство у галузі прав національних меншин, громадянські, культурні і політичні права національних меншин в Україні, колективні політичні права національних меншин.*

Актуальність проблеми. Для Української держави узгодження інтересів національних меншин з інтересами титульної нації становить важливу теоретичну і практичну проблему.

В українській політологічній і правовій літературі є багато досліджень, що стосуються інтересів і груп інтересів [1–3]; є праці, присвячені механізмам забезпечення прав і свобод особи [4] і реалізації прав і свобод громадян [5]; роботи, присвячені правам національних меншин [6] та їх реалізації [7; 8], правовому статусу національних меншин [9; 10; 11], участі національних меншин у політичному процесі [12; 13], не кажучи вже про дослідження, що стосуються польської національної меншини в Україні [14]. Але недостатньо висвітлено питання суспільно-політичних інтересів польської меншини в Україні, у тому числі політико-правові умови їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Польська національна меншина як етнонаціональна група, що здавна проживала на території України і характеризувалася високою суспільно-політичною активністю, мала усвідомлені групові інтереси також в УРСР, хоча можливості їх реалізації були обмеженими. З початком горбачовської перебудови з'явилася можливість їх артикуляції, особливо з початком інституціалізації польського руху в Україні, що ознаменувався створенням улітку 1988 р. в Києві у Товаристві дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами так званої «польської секції», яка невдовзі перетворилася на самостійне Польське культурно-освітнє товариство [15, с. 255].

Інтереси польської громади, що їх почало репрезентувати зазначене товариство, зумовлювалися потребами створення і розвитку нормативно-правової бази для існування організованих форм польського життя; запобігання

можливим міжнаціональним конфліктам, створення атмосфери дружби і взаєморозуміння; існування демократичної, правової держави, в межах якої могла б розвиватися польська етнонаціональна група. Поляки України мали також потреби у контактах з етнічною батьківщиною, вивченні польської мови, підтриманні і розвитку культури, збереженні, вживанні та навчанні польської мови і под. [16].

Зрозуміло, що інтереси польської меншини, як і інших національних меншин України, вимагали відповідного забезпечення, тобто реалізації, охорони і захисту (саме так розуміє категорію «забезпечення» відносно прав людини відомий український правознавець О. Скакун [17]), а однією з умов їх забезпечення є наявність відповідної правової бази. На думку М. Шульги, який запропонував періодизацію її створення, до 1989 р. закони України не враховували наявність такого суспільного феномену, як етнонаціональні відносини. Другий етап розпочався в 1989 р. з прийняттям Закону «Про мови в Українській РСР» і продовжувався до 1 грудня 1991 р. У цей період приймалися в основному не закони, а декларації, які мали забезпечити підтримку усіма етнічними групами курсу на створення незалежної Української держави. На третьому етапі були прийняті закони України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту» та деякі інші, а четвертий етап охарактеризувався прийняттям Конституції України [7, с. 47–8].

На сьогодні до законодавчої бази у сфері забезпечення прав національних меншин відносять Конституцію України, Декларацію прав національностей України, закони України «Про мови в Українській РСР», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про національні меншини в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про об'єднання громадян», «Про вибори Президента України», «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, Рамкову конвенцію про захист національних меншин [7, с. 16–17]. Деякі дослідники включають до неї також Закон України «Про громадянство» [18, с. 198–199], Декларацію про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України і вказують на те, що положення про права меншин вміщено також в Основах законодавства України про культуру, законах України «Про звернення громадян», «Про освіту», «Про видавничу справу», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [19, с. 359–340]. До законодавчої бази, що забезпечує інтереси польської громади в Україні, потрібно віднести також Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, який містить низку записів, що безпосередньо її стосується [16, с. 375].

На думку Л. Рябошапки, українське законодавство надає національним меншинам право на рідну мову, право вибору і відновлення національності,

право мати національне прізвище, ім'я та по батькові, право на релігійну самобутність [11, с. 301–305]; політичні права (право обиратися або призначатися на посади до різних гілок державної влади і органів місцевого самоврядування, на підприємствах і в організаціях; право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації [11, с. 310–311]. Він вважає, що культурні права в спорідненні у певній частині з мовними правами становлять право на національно-культурну автономію, елементами якої є навчання рідною мовою чи її вивчення через національно-культурні товариства, створення національних культурних і навчальних закладів, розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, використання національної символіки; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації [11, с. 313–314].

Існують також інші класифікації прав національних меншин. Так, В. Мицик поділяє права національних меншин на загальні (основні), серед яких виділяє громадянські (право на життя, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист, право недискримінації, право на свободу виявлення поглядів, думки, совісті та релігії, право на громадянство, право на свободу мирних зборів та асоціацій), політичні (право брати участь у виборах, право на участь в управлінні країною і державними справами, право рівного доступу до державної служби), і культурні (право користуватися своєю культурою, право сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, право користуватися рідною мовою), спеціальні (особливі), які теж у свою чергу поділяє на громадянські (право вільно вирішувати питання про належність до національної меншини, право на захист від примусової асиміляції) та культурні (право на вивчення рідної мови і навчання рідною мовою, право створювати свої релігійні установи, організації та асоціації, право на культурну спадщину, інформаційні права, право брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівні, право встановлювати та підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, з якими представників меншин об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина) [19, с. 408–410].

Слід наголосити на тому, що більшість науковців, які займаються проблематикою прав національних меншин, зазначають, що права меншин і осіб, які до них належать, здебільшого мають індивідуальний характер, хоча частина з них (право на існування, право на самобутність, на забезпечення участі осіб, які належать до національних меншин, у процесах ухвалення рішень та у виборних органах як на національному, так і місцевому рівнях, на впровадження форм місцевого самоврядування та певних видів автономії, на діяльність політичних партій національних меншин, на представництво в законодавчих і виконавчих органах) мають колективний характер [19, с. 411–412]. У сучасних умовах, на думку українських науковців, зокрема О. Картунова,

П. Муцького [20], І. Попеску [21, с. 146], потребують визнання і забезпечення саме колективні права етнонаціональних спільнот, котрі, як вважає О. Биков, в законодавчих актах України представлені не повною мірою [10, с. 261]. Потрібно наголосити на тому, що загалом внутрішньодержавне позитивне право окремих країн мало що зробило у плані колективних прав меншин [6, с. 83], можливо, через факт, що, на думку А. Колодій, за походженням первинними є саме права особи, а колективні права є похідними [22, с. 55].

Незважаючи на неповне визнання і зікріплення у законодавчих актах України колективних прав національних меншин, можна стверджувати, що сучасна Українська держава протягом свого існування створила відповідні політико-правові передумови реалізації прав польської національної меншини як однієї з етногруп багатонаціональної Української держави.

Не вдаючись до детальної класифікації прав національних меншин і не торкаючись суперечливих моментів належності окремих прав до загальних чи спеціальних громадянських, політичних і культурних, можна для цілей даної розвідки прийняти загальний поділ прав на громадянські, політичні та культурні. Зрозуміло, що вони взаємопов'язані – так, політичне право на участь в управлінні державними справами тісно пов'язане з реалізацією культурних прав, тому віднесення певних прав тільки до політичних чи культурних є досить умовним.

Якщо до громадянських прав національних меншин віднести право на життя, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист, право недискримінації, право на свободу виявлення поглядів, думки, совісті і релігії, право на громадянство, право на свободу мирних зборів та асоціацій, право вільно вирішувати питання про належність до національної меншини, право на захист від примусової асиміляції, то загалом можна говорити про їх реалізацію в Україні, хоча у цій сфері існує низка проблем. Закон про національні меншини передбачає право вільно обирати та відновлювати національність [19, с. 361], але інші законодавчі акти графі національність у паспорті не врахували [11, с. 303–304]. Існують також адміністративні перешкоди щодо реалізації права на національне прізвище, ім'я та по батькові і його фіксування в офіційних документах [8, с. 198–200]. Національні меншини скористалися з права на свободу асоціацій і протягом існування суверенної Української держави виникли численні організації національних меншин [11, с. 312], у тому числі польська. Їх кількість через відсутність наукових опрацювань важко окреслити – лише для Житомирщини, польським громадським організаціям якої присвячене окреме дослідження, можна встановити їх точну кількість – за політологічним підходом тут налічується 36 національно-культурних товариств [23]. Але слід указати на факт, що на сьогодні немає чіткої визначеності стосовно ідентичності з юридичної точки зору паралельно вживаних у Законі «Про національні меншини в Україні» таких понять, як

«національні культурні товариства» і «громадські об'єднання національних меншин» як між собою, так і з поняттям «об'єднання громадян», визначеним Законом «Про об'єднання громадян» [7, с. 137–138].

Якщо говорити про політичні права, то загалом слід указати на право брати участь у виборах, право на участь в управлінні країною і державними справами, право рівного доступу до державної служби. Загалом указується на те, що особи, які належать до національних меншин, зокрема й поляки, реалізують дане право, але потрібно зазначити, що йдеться про індивідуальні права осіб, що належать до національних меншин. Якщо ж говорити про колективні права польської національної меншини і меншин загалом, то у Законі України «Про вибори депутатів до Верховної Ради України» та Законі України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» національні меншини не згадуються, хоча останній надає право висунення кандидатів на місцевих виборах громадським організаціям. Отже, на загальнонаціональному рівні у законодавчому органі польська національна меншина, як і багато інших етнонаціональних груп, позбавлена політичного представництва. На це, зокрема, вказують Л. Рябошапко [11, с. 313], Г. Луцишин [12, с. 46–47], О. Липчук [7, с. 150–151], І. Алмаші [8, с. 198–200] та ін.

На думку Г. Луцишин, яка досліджувала участь національних меншин у політичному процесі, для отримання політичного представництва вони повинні на загальних підставах створювати власні політичні партії [12, с. 47]. У зв'язку з цим слід звернути увагу на факт, що 10 вересня 2011 р. у Києві за участю 150 делегатів з 23 областей України відбулися установчі збори Партії поляків України, головою якої обрано Станіслава Костецького [24].

Інша згадувана Г. Луцишин можливість – входження у блок з політичною партією, на сьогодні у зв'язку зі змінами у виборчому законодавстві не може бути реалізована, натомість можливою є підтримка кандидата-мажоритарника, звичайно, за умови компактного проживання даної меншини, що у випадку польської групи є проблематичним.

Викладене не означає, що інтереси поляків як однієї з національних меншин зовсім не представлені у політичній системі України. Артикулювати і репрезентувати інтереси меншин у політичній системі дозволяють зустрічі з представниками влади на центральному і регіональному рівнях. Так, Г. Луцишин, яка аналізувала участь національних меншин у політичному житті, на основі опитування на початку 2001 р. у західних областях України (Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Хмельницькій) 28 керівників національних товариств, які представляють найчисельніші та найвпливовіші національні меншини, встановила, що 82 % респондентів часто бувають на зустрічах з органами влади (7 % не мають інформації про такі зустрічі, а 11 % не запрошують) [12, с. 95–98].

Політичне представництво у законодавчій та виконавчій гілках влади, органах місцевого самоврядування частково здійснюється через постійно діючі комісії з питань міжнаціональних відносин і дорадчі органи з представників етнічних громад, але законом про національні меншини досить розпливчасто визначено взаємодію громадських етнічних структур з органами влади; не визначено, за яким принципом мають формуватися постійні комісії з питань міжнаціональних відносин у місцевих радах і кого саме слід вважати представником національної меншини при її формуванні [12, с. 48–49]. На думку автора, який досліджував питання діяльності дорадчо-консультативних органів у зв'язку з інтересами національних меншин в Україні, ради лише частково репрезентують інтереси етносоціальних груп на центральному рівні, а з огляду на особливості законодавства, що стосується органів місцевого самоврядування (у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» поняття «національна меншина», «національно-культурна автономія» чи «національні громадські об'єднання» відсутні [12, с. 137–138]), як і відсутність підзаконних актів у цій сфері; тому на місцевому рівні участь національних меншин у процесі прийняття рішень є вкрай малою [25].

Як компенсаторне явище слід розглядати механізм політичного представництва інтересів поляків в Україні на центральному рівні через польську державу – так, польські парламентарі і представники консульських установ можуть артикулювати інтереси польської меншини України в органах центральної влади України. Інтереси польської діаспори в світі кумулює Консультаційна полонійна рада при Спікері Сенату РП, створена 21 червня 2002 р. (до її складу входить Е. Хмельова, голова однієї з двох загальноукраїнських польських громадських організацій). Рада надає можливість представлення інтересів поляків України в найвищому законодавчому органі Польщі, що має вагоме значення для підтримки інтересів полонії України зі сторони Польщі – як безпосередньо, так і опосередковано – через міждержавну співпрацю Польщі та України. Попри існування численних інститутів українсько-польського співробітництва, немає спільного органу, діяльність якого була б присвячена комплексу проблем польської національної меншини в Україні, як це, наприклад, має місце в українсько-угорських відносинах, де з 1992 р. діє угорсько-українська міжурядова спільна комісія з питань забезпечення прав національних меншин [26].

Повертаючись до питання політичного представництва польської меншини на місцевому рівні, де можливим є висунення на муніципальних виборах кандидата від громадських організацій, потрібно сказати, що вказана можливість у місцевостях, де поляки проживають компактно, за даними автора, не використовується навіть тими польськими об'єднаннями з всеукраїнським статусом. Загалом наявність проблеми належного представництва національних меншин в органах влади місцевого рівня визнається багатьма дослідниками [11, с. 311].

Забезпечувати інтереси національних меншин на рівні окремих територій може прийнятий 2001 р. закон про органи самоорганізації населення, але він, за оцінками фахівців, є дуже невдалим, оскільки значно ускладнює процес створення органів самоорганізації населення, робить їх залежним від органів місцевої влади. Автору невідомі приклади забезпечення інтересів польської громади в рамках даного закону. Врешті-решт потрібно сказати про національно-територіальну автономію, право на створення якої визнавалося у Декларації про державний суверенітет України і Декларація прав національностей України, але яка не забезпечується через відсутність належної законодавчої бази [8, с. 22].

До культурних прав національних меншин відносять право користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, право користуватися рідною мовою, право на її вивчення і навчання нею, право створювати свої релігійні установи, організації та асоціації, право на культурну спадщину, інформаційні права, право брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівні, право встановлювати та підтримувати транскордонні контакти з особами, з якими представників меншин об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина. Є всі підстави говорити про забезпечення культурних прав польської меншини в Україні. Так, у співпраці з неурядовими організаціями Польщі, що надають підтримку польській діаспорі, органи державної влади на центральному і місцевому рівнях, польські громадські організації і державні структури здійснюють підготовку і перепідготовку вчителів польської мови, навчання журналістів, керівників польських аматорських колективів, організують виїзди груп дітей, молоді, членів організацій на історичну Батьківщину для ознайомлення з культурними надбаннями польського народу, засновують і видають ЗМІ, ведуть курси польської мови, проводять культурні заходи, відновлюють пам'ятки матеріальної культури. Слід відмітити, що роль державних установ і органів місцевого самоврядування в Україні і організацій у РП, що підтримують польську діаспору, неоднакова за обсягом і сферами – так, переважна більшість друкованих ЗМІ польської громади підтримується неурядовими організаціями з Польщі, а от у сфері навчання польської мови, досліджень з польської проблематики державні установи відіграють чи не найважливішу роль [16, с. 374].

Українські науковці вказують на проблеми недостатнього фінансування органами місцевого самоврядування національно-культурних товариств, які діють у сфері освіти і культури [11, с. 320]; є фінансові проблеми у сфері забезпечення навчального процесу у школах із навчанням на мовах національних меншин, недостатньо розвинуті інформаційні ресурси і недостатні об-

сяги випуску друкованої продукції мовами національних меншин; є проблеми у сфері збереження пам'яток історії і культури національних меншин та ін. [8, с. 198–200].

Удосконалення потребує і саме українське законодавство у галузі культурних прав. Так, на думку Л. Рябошапки, право на рідну мову не відображає права публічно виставляти вивіски, написи та іншу інформацію приватного характеру мовою національних меншин [11, с. 301]; існує проблема застосування місцевими органами влади мови національних меншин у місцях їх компактного проживання [8, с. 198–200]; повноцінній реалізації права на свободу віросповідання перешкоджає проблема неврегульованого права власності нерухомого майна релігійних громад національних меншин [11, с. 304–305; 8, с. 198–200]; є потреба у вдосконаленні правового статусу недільних шкіл національних меншин [8, с. 198–200].

У зв'язку з культурними правами треба окремо розглянути питання національно-культурної автономії. Так, Л. Рябошапка вважає, що культурні права в спорідненні у певній частині з мовними правами становлять право на національно-культурну автономію, і виділяє низку її елементів [11, с. 313–314], хоча й визнає, що система її організаційно-правових форм потребує вдосконалення [11, с. 317].

Інші дослідники вказують на той факт, що чинне законодавство України не містить офіційного визначення поняття «національно-культурна автономія», а лише подає перелік основних прав, які, на думку законодавця, входять до цього поняття, причому громадські організації національних меншин не є формою вказаної автономії. Досі залишається невідомим, через який правовий механізм етнічні меншини можуть реалізовувати своє право на національно-культурну автономію [7, с. 137–138].

Наприкінці потрібно звернути увагу на факт, що недосконалість українського законодавства призводить до того, що деякі норми закону перетворюються на декларації. Унаслідок цього процес самоорганізації меншин виходить за межі правового поля [12, с. 51–52], спричиняє екстериторіальну етнічну автономізацію [7, с. 139].

Висновки. З початком суверенізації України у політичній сфері виявилися інтереси польської меншини як однієї з національних меншин, котрі вимагали відповідного забезпечення, що викликало процес створення правової бази у галузі етнополітики. Сучасне українське законодавство загалом забезпечує громадянські, політичні і культурні права поляків в Українській державі, причому найповніше забезпечені саме громадянські і культурні права. Меншою мірою забезпечено політичні права, насамперед колективні, зокрема право на політичне представництво. Це пов'язано з тим фактом, що законодавство України, так само як і законодавство багатьох європейських країн, мало що зробило у галузі колективних прав національних меншин. Численні

неузгодженості і недоопрацювання, що існують в українському законодавстві у сфері прав національних меншин, відсутність ефективного забезпечення частини цих прав породжують компенсаторні явища у галузі реалізації інтересів польської меншини. Неузгодженість і суперечливість українського законодавства у деяких випадків виводять процеси самоорганізації меншин за межі правового поля, спричиняють процеси екстериторіальної етнічної автономізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сіренко В. Ф. Інтереси і влада / В. Ф. Сіренко. – К. : Оріяни, 2006. – 536 с.
2. Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів у перехідних суспільствах : монографія / Ю. В. Сабанадзе. – К. : Логос, 2009. – 208 с.
3. Радченко Л. М. Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації : дис. ... канд. політ. наук / Л. М. Радченко. – К., 2009. – 192 с.
4. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук / К. Г. Волинка. – К., 2000. – 177 с.
5. Снігур І. Й. Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади : дис. ... канд. юрид. наук / І. Й. Снігур. – К., 2007. – 225 с.
6. Муцький П. П. Концептуальні підходи та політико-правові засади забезпечення індивідуальних і колективних прав національних меншин : дис. ... канд. політ. наук / П. П. Муцький. – К., 2006. – 218 с.
7. Липчук О. І. Інституційні засади реалізації прав етнонаціональних меншин в Україні : дис. ... канд. політ. наук / О. І. Липчук. – Чернівці, 2009. – 187 с.
8. Алмаші І. М. Реалізація прав національних меншин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Алмаші. – Ужгород, 2006. – 227 с.
9. Нікітюк В. О. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект) / В. О. Нікітюк. – К. : Естет, 1996. – 186 с.
10. Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні : монографія / О. М. Биков. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.
11. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : дис. ... д-ра юрид. наук / Л. І. Рябошапко. – Х., 2002. – 450 с.
12. Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України : дис. ... канд. політ. наук / Г. І. Луцишин. – Львів, 2002. – 190 с.
13. Балута Т. П. Групи інтересів у політичному процесі сучасної України : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. П. Балута. – Одеса, 2010. – 18 с.
14. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
15. «Jak trudno być Polakiem»: Як важко бути поляком» / Авт. концепції Є. Шалацький. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України : Спілка поляків України, 1997. – 336 с.
16. Рудницький С. В. Чинник українсько-польської співпраці у процесі реалізації інтересів польської національної меншини в сучасній Україні / С. В. Рудницький // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2011. – Вип. 52. – С. 371 – 382.

17. Соціально-правовий механізм забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини / Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://politics.ellib.org.ua/pages-1608.html>
18. Baluk W. Konsepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność / W. Baluk. – Wrocław, 2002. – 278 s.
19. Мицик В. В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин : дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Мицик. – К., 2004. – 465 с.
20. Картунов О. Зародження і становлення нової підгалузі права / О. Картунов, П. Муцький // Право України. – 2000. – № 8. – С. 107–112.
21. Попеску І. На шляху до цивілізованого полінаціонального суспільства / І. Попеску // Віче. – 2000. – № 5. – С. 142–156.
22. Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи / А. Колодій // Укр. варіанти. – 1997. – № 2. – С. 46–61.
23. Інформаційно-аналітичне видання «Полонія Житомирщини» / за ред. С. В. Рудницького. – Житомир, 2007. – 220 с.
24. Tworzymy partię // Dziennik Kijowski. Pismo społeczne, ekonomiczne i literackie. – 2011. – № 17 (480). – С. 1–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.dk.com.ua/cat.php?cat=2>
25. Рудницький С. В. Громадські ради як інституціалізація суспільно-політичних інтересів національних меншин в Україні / С. В. Рудницький // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 47. – С. 657–663.
26. Рудницький С. В. Інститути українсько-польської співпраці і реалізація інтересів польської національної меншини в сучасній Україні / С. В. Рудницький // Нова парадигма : журн. наук. праць / голов. ред. В. П. Бех. ; Нац. пед. ун-т ім. Н. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма» – К. : Вид-во НПУ ім. Н. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 100. – С. 206–216.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНЬШИНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ

Рудницький С. В.

Проанализированы возможности обеспечения интересов польского национального меньшинства в современной Украине. Рассмотрены его гражданские, культурные и политические права, приведены примеры реализации интересов польского сообщества, которые вытекают из возможностей украинского законодательства в сфере прав национальных меньшинств. Обращено внимание на противоречия и несогласованность украинского законодательства в данной сфере, на недостаточное обеспечение коллективных политических прав поляков в Украине.

Ключевые слова: *интересы польского национального меньшинства, украинское законодательство в сфере прав национальных меньшинств, гражданские, культурные и политические права национальных меньшинств в Украине, коллективные политические права национальных меньшинств.*

IMPLEMENTATION OF SOCIO-POLITICAL INTERESTS OF THE POLISH MINORITY IN CONTEMPORARY UKRAINE: POLITICAL AND LEGAL CONDITIONS

Rudnytsky S. V.

Possible interests of the Polish minority in modern Ukraine are analyzed in the article. Its civil, cultural and political rights are considered, examples of interests realization of Polish community which arise from the opportunities of the Ukrainian legislation in the field of minority rights are given. The attention is paid to contradictions and inconsistencies of the Ukrainian legislation in this area and to the lack of collective political rights of Poles in Ukraine.

Keywords: *the interests of the Polish national minority, Ukrainian legislation in the field of minority rights, civil, cultural and political rights of national minorities in Ukraine, collective political rights of national minorities.*

УДК 32.019.5(470) 3-18

М. Б. Закиров, кандидат исторических наук, доцент

РУССКОЕ ЗАРУБЕЖЬЕ: ОПЫТ ОСМЫСЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ

В статье сделана попытка осмысления феномена русского зарубежья. Определены предпосылки формирования социально-культурного организма русской эмиграции. Проанализированы отдельные аспекты философских и идеологических концепций некоторых ученых, политических и религиозных деятелей. Обозначена роль и историческая миссия русского зарубежья.

Актуальность проблемы. Современное Украинское государство с момента обретения независимости оказалось перед выбором внешнеполитического вектора. Декларируемый на протяжении десятилетий курс на европейскую интеграцию так и не был обеспечен целенаправленной системной политикой. В то же время основные внешние центры притяжения – Европейский союз и Российская Федерация – имеют своих сторонников во всех эшелонах власти и слоях общества. Дополнительную проблему в этом плане создает и чрезвычайная геополитическая значимость Украины. Именно по этой причине основные претенденты на роль ее партнера, союзника и защитника используют все доступные и приемлемые, с их точки зрения, методы воздействия.

Важную роль в принятии верных решений играют правильная оценка и определение мотивации контрагента. В отношениях межгосударственных следует учитывать исторический опыт и господствующие идеологические концепции. Российская Федерация, отказавшаяся от коммунистической идеологии, вступила в период своеобразного философского Ренессанса. Возврат к отброшенному в ходе социалистического строительства многовековому духовному наследию стал возможным во многом благодаря изучению теоретического наследия русской эмиграции.

Анализ последних источников и публикаций. Снятие идеологических запретов позволило начать активные исследования, публикации отдельных трудов и собраний сочинений эмигрантов. Среди работ, посвященных теме данной статьи, следует отметить «Историю русской философии» протоиерея, профессора Богословского Православного института в Париже В. Зеньковского [1]. Фундаментальный труд посвящен исследованию русской мысли XVIII – XX вв. В сборнике статей «Публицистика русского зарубежья» содержится краткий анализ основных направлений научного поиска, приводятся краткие биографические справки, а также некоторые работы представителей русского зарубежья [2]. Историю политической эмиграции на фоне катаклизмов XX ст. исследует М. Назаров [3]. На основании источников, ранее не издававшихся в СССР, рассматриваются причины революции, отношение Запада к России, общечеловеческие проблемы, отразившиеся в опыте эмиграции. Современный зарубежный историк М. Раев анализирует политическую жизнь эмиграции [4]. Он оценивает ее как в значительной степени деструктивную и противоречивую, полную «бесконечных пререканий ... беспомощностью, озлоблением, тоской по прошлому» [4, с. 21]. Однако такая категоричная оценка представляется нам не совсем справедливой. Сведение столь многогранного и неоднозначного феномена к таким малопривлекательным явлениям выглядит чрезмерно упрощенным.

Значительное творческое наследие, отразившее бурю споров о путях развития России и человечества, история духовных исканий и учений о мироустройстве нуждаются во вдумчивом и системном исследовании. В исследовании, свободном от скоропалительных выводов и идеологических шор.

Цель статьи – осмысление феномена русского зарубежья. Акцентируется внимание на некоторых причинах массового исхода из советской России, определены предпосылки формирования социально-культурного организма русской эмиграции. Проанализированы отдельные аспекты философских и идеологических концепций некоторых ученых, политических и религиозных деятелей. Обозначены роль и историческая миссия русского зарубежья.

Изложение основного материала. Октябрьская революция и гражданская война не только серьезнейшим образом перекроили политическую карту Европы. Стальным катком прокатились эти годы по судьбам людей, оказавшихся в

водвороте общественных, политических и экономических трансформаций. Огромные массы населения рухнувшей Российской империи были сорваны поднявшейся бурей, вырваны из привычной среды и разбросаны по миру. В эти годы Россию покинули, по различным оценкам, до трех миллионов человек [5]. В последующем их положение было юридически закреплено декретом ВЦИК и Совнаркома от 15 декабря 1921 г. Согласно декрету прав гражданства лишались следующие лица: находившиеся за границей непрерывно более пяти лет и не получившие от советского правительства паспорт до 1 июня 1922 г.; выехавшие из России после 7 ноября 1917 г. без разрешения советских властей; добровольно служившие в армиях, сражавшихся против советской власти или участвовавшие в контрреволюционных организациях [6, с. 160].

В отличие от французской постреволюционной эмиграции российская характеризовалась чрезвычайно широким социальным составом. Значительную часть составляли представители самых широких слоев общества, а не только привилегированные социальные группы. Раскол, произошедший в общественном сознании российского общества в ходе революции и гражданской войны, непримиримая позиция большевиков по отношению к своим противникам сделали невозможным пребывание в одной стране победителей и побежденных. Родину были вынуждены покинуть не только представители бывших политически и экономически господствующих классов, но и значительная часть сражавшихся на их стороне или сочувствовавших им крестьян, рабочих и интеллигенции.

Первоначально наибольшее число русских эмигрантов осело в Германии. Стоимость жизни для эмигрантов в начале двадцатых годов XX в. здесь была наиболее низкой и обеспечивала возможность сносного проживания для основной массы эмигрантов, а также позволяла публиковаться и издавать свои печатные органы творческой части эмиграции. Однако по мере ухудшения политической ситуации, нарастания кризисных явлений в экономике и укрепления позиций нацистов многие русские эмигранты вынуждены были выехать из Германии. Уже к 1930 г. русская община сократилась до 90 тыс. человек [2, с. 6].

Более благоприятный климат для эмигрантов сохранялся во Франции, где и общество, и государство довольно либерально относились к эмигрантам. Кроме того, часть русских привилегированных слоев, творческой и научной интеллигенции имела неплохие связи во французском обществе. В результате этого Париж становится своеобразной столицей, в которой был представлен весь политический, социальный и творческий спектр русской эмиграции.

В то же время сложные вопросы, связанные с адаптацией эмигрантов в новой стране, не могли быть решены только усилиями официальных органов, требовалось и активное участие самих эмигрантов. С этой целью в феврале 1921 г. в Париже создается Российский земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей – «Земгор». Одновременно с этим были

созданы организации «Земгор» в странах с наибольшим расселением русских эмигрантов – Чехословакии, Германии, Болгарии, Польше, Греции, Югославии, а несколько позже в Китае [6, с. 179].

Создание комитета было поддержано французским правительством, что дало возможность добиться отказа от репатриации русских беженцев в Россию. «Земгор» активно способствовал переселению большого числа эмигрантов из Константинополя в Сербию, Болгарию, Чехословакию. Эти страны не только были готовы принять их, но и выходцам из России было легче там адаптироваться с учетом культурной и языковой близости с местным населением.

Однако процесс исхода после окончания гражданской войны лишь приостановился на весьма короткий срок и в соответствии с разворачивающимся в большевистской России сценарием неизбежно должен был продолжиться. Общая направленность радикальных преобразований в политической и идеологической ситуации в стране обуславливала тенденцию к постепенному, но неуклонному вытеснению практически всех дооктябрьских течений русской мысли.

Вместе с тем ярчайшие представители немарксистской философской мысли активно продолжали работать в советской России над изданием новых печатных трудов, объединялись в философские общества, издавали журналы и серии брошюр. Уже в первые послереволюционные годы Н. Бердяев, Б. Вышеславцев, С. Франк создали Вольную академию духовной культуры в Москве. Философское общество Петербургского университета издавало журнал «Мысль» под редакцией Э. Радлова и Н. Лосского [7, с. 574].

Столь активная научная и организационная деятельность идеологических противников не могла долго оставаться безнаказанной. Наступление на идеологическом фронте было начато с мероприятий, направленных на ограничение идейного влияния старой профессуры путем изменения содержания университетского образования, организационной структуры, отмены научных званий. Логичным завершением кампании по искоренению «враждебных» элементов стала высылка наиболее активных деятелей немарксистской науки и культуры. В 1922 г. практически одновременно из страны были высланы сто шестьдесят ученых, писателей, поэтов [8, с. 3]. В частности, Родину были вынуждены покинуть Н. Бердяев, С. Булгаков, И. Ильин, Н. Лосский, Л. Карсавин, С. Франк и многие другие.

Таким шагом большевики, сами того не желая, способствовали укреплению и консолидации русской эмиграции. Масса талантливых людей, обладающих ярко выраженной индивидуальностью и активной жизненной позицией, способствовала возникновению мощного социально-культурного организма – «Русское Зарубежье». Социальной базой этого нового явления стали миллионы эмигрантов, рассеянных по всему миру, но в то же время имеющих четкие центры притяжения. В Европе такими центрами были Берлин и Париж, в Северной Америке – Сан-Франциско и Нью-Йорк, на Дальнем Востоке –

Харбин. Высланные из страны Советов ученые, политические деятели и представители культуры стали идейными вдохновителями, авторами и выразителями надежд на лучшее, проводниками в деле служения России, неотъемлемой частью которой они себя считали. Они видели свою миссию в сохранении истинно русской культуры и наполняли смыслом жизнь не только свою, но и большей части русской эмиграции.

Таким образом и возникает это явление – Русское Зарубежье, в котором растерянные, отчаявшиеся изгнанники черпали силы не только для физического выживания, но и главным образом для полноценного духовного развития, творческой созидательной работы на благо будущих поколений, которым предстоит строить обновленную Россию.

Оценивая роль Русского Зарубежья, следует отталкиваться от идеи, выдвинутой в свое время видным французским политическим мыслителем А. Токвилем. На основе изучения французской революции и ее исторических последствий он установил, что в истории, как и в природе, «скачки» или прерывы в развитии не отменяют прошлого. Рано или поздно происходят возврат, восстановление целостного исторического потока [1, с. 269]. Исходя из этого тезиса, совершенно по-новому звучат слова З. Гиппиус – «Мы не в изгнании, мы в послании» [2, с. 3]. Они стали своеобразным девизом зарубежной России. В этом высказывании подчеркивается основная цель, стоявшая перед вынужденными эмигрантами. Они осознавали, что большая часть их идей не будут не только востребованы, но даже известны в современной им России. Они работали на будущее, обеспечивали связь времен и поколений, создавали во имя восстановления «целостного исторического потока».

Идею неизбежности восстановления естественного хода истории высказывал в свое время и выдающийся русский философ Н. Бердяев. Анализируя русскую историю, он пришел к выводу о ее цикличном, прерывистом характере. Он высказал мысль о том, что советская Россия – не более чем очередной период свойственного российской истории катастрофического сценария, и возможно, будет еще новая Россия [9, с. 9].

Сегодня мы являемся свидетелями становления этого нового государства, и теоретическое наследие Русского Зарубежья может помочь определить основные тенденции и мотивацию развития современной России. Так, по словам Н. Бердяева, огромная территория государства – не только благо, но и причина болезненной гипертрофии роли государства [8, с. 207]. Возможно, по этой причине Российская Федерация в первом десятилетии XXI в. снова встала на путь централизации власти.

Внешняя политика России во многом предопределена русской мессианской идеей, которая проходит через всю русскую историю вплоть до коммунизма. Начала мессианского сознания были заложены еще в Средневековье историософической идеей инок Филафея о Москве как Третьем Риме. При-

чем эта мессианская роль не прервалась даже в советский период, а лишь трансформировалась в идеологию Третьего Интернационала [9, с. 14].

Геополитические притязания Российской Федерации подтверждаются в идеях другого выдающегося представителя философской мысли Русского Зарубежья – И. Ильина. По его мнению, мировое призвание России – творческое посредничество между народами и культурами. Она призвана связывать далекие моря друг с другом, соединять Европу с Азией, Восток с Западом, Север с Югом [9, с. 53].

Таким образом, мы видим, что творческое наследие Русского Зарубежья не только не утратило своей актуальности, а напротив, обрело новое дыхание и, вполне вероятно, со временем станет органичной частью идеологии обновленной России. Этому способствует и значительный объем опубликованного в эмиграции материала, который представляет собой широкое поле для изучения, анализа и последующего использования наработок русских мыслителей, вынужденных покинуть Родину.

Рупором и хранителем идей русской эмиграции стали многочисленные печатные издания, которые выходили достаточно широкими тиражами в разных странах мира. По различным источникам, Русское Зарубежье издавало более трех тысяч журналов и газет различной политической и идеологической направленности [2, с. 7]. Некоторые из них, а именно: «Русская жизнь: Альманах», издававшийся в Харбине под редакцией Н. Устрялова и Г. Дикого; «Смена веж», издававшийся в Париже под редакцией Ю. Ключникова, печатались всего несколько лет. Другие продолжали выходить на протяжении более длительного времени: «Путь» под редакцией Н. Бердяева издавался в Париже с 1925 по 1945 г.; «Рубеж» под редакцией М. Рокотова издавался в Харбине, а затем – в Шанхае с 1927 по 1946 гг. [2, с. 345–346].

Среди эмигрантов значительную часть составляли представители русской академической науки, которые и за границей не прекращали активную научную и просветительскую деятельность. Как следствие уже в первые годы становления Русского Зарубежья возникает множество высших учебных заведений. В Чехословакии широкую лекционно-просветительскую работу развернул Русский народный университет. В Праге было создано пять таких высших заведений: Русский юридический факультет, Педагогический институт, Институт сельскохозяйственной кооперации, Высшее училище техников путей сообщения, Русский институт коммерческих знаний. На Дальнем Востоке в Харбине было создано шесть: Юридический факультет, Политехнический институт, Институт восточных и коммерческих наук, Педагогический институт, Высшая богословская школа, Высшая медицинская школа. В Париже были созданы и успешно функционировали восемь: русские отделения при Парижском университете, Франко-Русский институт, Русский народный университет, Православный богословский институт, Русский коммерческий

институт, Высший технический институт, Русский политехнический институт, Русская консерватория. Кроме того, «Русские академические группы» имелись почти во всех крупных столицах, из которых Парижская и Пражская имели право присуждения ученых степеней [6, с. 122].

В то же время деятельность учебных заведений и изданий не всегда была безоблачной. Причины относительно недолгого существования изданий и успешной деятельности институтов и научных обществ различны. Однако есть и общие моменты. В частности, изменения в политической обстановке в Европе накануне и в ходе второй мировой войны не могли не отразиться на судьбах русской эмиграции. Установление нацистского режима в Германии, аншлюс с Австрией и оккупация Чехословакии сделали невозможными дальнейшее развитие там русских учебных заведений, издание печатных органов, само существование полноценного творчества. Окончательный удар по Русскому Зарубежью был нанесен в ходе Второй мировой войны и подведения ее результатов. Во многом этот сценарий был предопределен. Война лишь ускорила естественный ход событий.

Молодое поколение эмиграции, чье личностное становление происходило уже значительной частью в изгнании, достаточно быстро и относительно прочно интегрировалось в окружающее общество. Еще одним фактором стала вторая волна русской эмиграции, которую составляли так называемые перемещенные лица. Частью это были эмигранты, осевшие в свое время в Центральной Европе и на Балканах и вновь вынужденные бежать от Красной Армии. Однако подавляющее большинство составляли военнопленные, вывезенные на работы в Германию мирные граждане СССР и люди, по разным причинам решившие бежать от сталинского режима.

Подавляющее большинство представителей этой волны эмиграции уже не имели каких-то ярко выраженных идеологических целей и не стремились сохранять верность какой бы то ни было четко обозначенной идее. Их цель была достаточно прагматична и проста – обрести мир и спокойствие, попытаться достичь материального благополучия и личного счастья, спастись от возможных преследований режима. В результате названных процессов единый социально-культурный организм – Русское Зарубежье – сначала утрачивает свое органичное единство, расслаивается на отдельные, не связанные общей идеей слои, а затем и вовсе распадается.

Однако есть и примеры практического воплощения преемственности поколений русских мыслителей. В частности, журнал литературы, искусства, науки и общественно-политической мысли «Грани», еженедельник общественно-политической мысли «Посев», которые начинали издаваться за рубежом, с 1991 г. издаются в Москве.

Выводы. Огромная эмигрантская волна, выплеснувшаяся из кипящего котла рухнувшей Российской империи, не растворилась в безбрежном море

чуждых традицій, ідей і мировоззрень. Російська еміграція, возглавлена і вдихновлена, суміла об'єднатися во імя великої ідеї збереження Росії, її багатовікового духовного насліддя, об'єднатися в єдиний соціально-культурний організм – Російське Зарубіжжя. І незважаючи на те що вік його виявився недовгим, основна місія була виконана. Російське Зарубіжжя не тільки зберегло, але і помножило необхідні для відродження державності ідейні і культурні основи. Вивчення наукового і творчого насліддя російської еміграції необхідно для непередвзятого аналізу минулого, осмислення сьогодення і прогнозування майбутнього розвитку Російської Федерації. Це знання повинно стати основою для виробки зваженої зовнішньої і внутрішньої політики Українського державства, в якій російський фактор грав і грає дуже неоднозначну і важливу роль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский. – Париж : Утса – Press, 1989. – 477 с.
2. Публицистика русского зарубежья (1920 – 1945) : сб. статей / сост. И. В. Кузнецов, Е. В. Зеленина. – М. : «Союзполиграфпром» фак-т журналистики МГУ, 1999. – 352 с.
3. Назаров М. В. Миссия русской эмиграции – 2-е изд., испр. / М. В. Назаров. – М. : Родник, 1994. – 416 с.
4. Раев М. И. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции 1919–1939 / М. И. Раев ; пер. с англ. А. Ратобильской. – М. : Прогресс-акад., 1994. – 292 с.
5. Бунин И. А. Миссия русской эмиграции / И. А. Бунин // Руль. – 1924. – 3 апр.
6. Сабенникова И. В. Русская эмиграция как историко-культурный феномен / И. В. Сабенникова // Мир России. – 1997. – № 3. – С. 155 – 184.
7. История русской философии : учебник для вузов / редкол.: М. А. Маслин и др. – М. : Республика, 2001. – 639 с.
8. Ильин И. А. Родина. Русская философия. Православная культура / И. А. Ильин / сост. Е. С. Троицкий. – М., 1992. – 159 с.
9. Бердяев Н. А. Русская идея / Н. А. Бердяев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. – 400 с.

РОСІЙСЬКЕ ЗАРУБІЖЖЯ: ДОСВІД УСВІДОМЛЕННЯ ПОНЯТТЯ

Закіров М. Б.

Здійснено спробу усвідомити феномен російського зарубіжжя. Визначено передумови формування соціально-культурного організму російської еміграції. Проаналізовано окремі аспекти філософсько-політичних концепцій деяких учених, політичних та релігійних діячів. Визначено роль та історичну місію російського зарубіжжя.

RUSSIAN FOREIGNNESS: EXPERIENCE OF COMPREHENSION OF CONCEPT

Zakirov Marat

The attempt of comprehension of the phenomenon of Russian foreignness is done in the article. Pre-conditions of forming of Russian emigration are certain. The separate aspects of philosophical and ideological conceptions of some scientists are analysed. A role and historical mission of Russian foreignness is marked.

УДК: 355.424.4

Р. М. Гарат, кандидат історичних наук

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЄВРОПІ ТА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Проаналізовано теоретико-методологічні основи дослідження інтеграційних процесів у Європі та можливість їх застосування щодо аналізу інтеграційних процесів на пострадянському просторі, зокрема у військово-політичній сфері. Зроблено висновок про те, що слід продовжити теоретико-методологічні дослідження інтеграційних процесів, оскільки останні досить серйозно впливають на систему міжнародних відносин у цілому.

Ключові слова: *інтеграція, процес, Європа, пострадянський простір, військово-політична сфера.*

Актуальність проблеми. Розвиток сучасного світу відзначається глибокими змінами у структурі світового співтовариства, колапсом біполярної системи, змінами на геополітичній карті світу. Все це спонукало багато країн шукати загублену збалансованість у нових формах колективної безпеки і економічного співробітництва – у так званих інтеграційних організаціях.

Розпочинаючи аналіз основних методологічних підходів до пояснення утворення та інституційної структури сучасних міждержавних об'єднань, зауважимо, що всі вони формувалися на основі практики осмислення інтеграційних процесів, які відбувалися і тривають на сучасному етапі в європейських країнах. Визначальною рисою розвитку наукового студіювання інтеграційних процесів є істотне розширення його проблематики. Прикметна ознака новіт-

ніх інтеграційних теорій, які мають адекватно пояснювати сучасні процеси і окреслювати напрями подальшого їх розвитку, – усвідомлення поліваріантності тлумачення ролі і значення суб'єктів міжнародних відносин.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вивченням даної проблеми займалося чимало вчених і фахівців у сферах політології, світової економіки, а також інших наукових дисциплін (міжнародні відносини, міжнародне право, соціологія й ін.). У цьому плані особливо слід виділити праці відомих українських дослідників європейських інтеграційних процесів В. Копійки [2] та Є. Кіш [1]. Однак головним об'єктом досліджень теоретики обрали європейський регіональний інтеграційний процес, що став відправною точкою розвитку безлічі різноманітних інтеграційних поглядів і теорій.

Мета статті – з'ясувати теоретико-методологічні основи вивчення інтеграційних процесів у Європі та можливість їх використання щодо аналізу інтеграційних процесів на пострадянському просторі, зокрема у військово-політичній сфері.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інтеграція», як і сам процес інтеграції, з'явилося в політичному словнику порівняно недавно, у 20-х роках 20 ст. Його родоначальниками були німецькі вчені Р. Шмед, Х. Кельзен та Д. Шиндлер. Термін «інтеграція» (від лат. *integrare* – перетворювати в ціле, *integer* – ціле, *integratio* – відновлення, заповнення цілого) означає певну цілісність, структуру, вдосконалення. Саме у цьому сенсі він використовувався у природничих науках. Переносячи його у сферу аналізу суспільних відносин, згадані автори мали на увазі об'єднання людей, особливо держав, у якусь соціально-політичну спільність. Однак розвиток міжнародного співтовариства, особливо у сфері економічних відносин, у той період ще не створив необхідних передумов для реалізації ідей інтеграції.

Водночас відомий американський економіст Ф. Махлуп також спробував простежити ретроспективу зазначеного терміна і з'ясував, що він виник не раніше 1942 р., але досить швидко став використовуватися у міжнародних економічних відносинах: міжнародній торгівлі, русі капіталів, фінансовій сфері тощо [4, с. 15]. Більш вузьке поняття «політична інтеграція» увійшло в політичну і наукову термінологію з кінця 40-х – початку 50-х років.

Після Другої світової війни термін «інтеграція» стали застосовувати до позначення різних форм міжнародного співробітництва, що охоплює насамперед такі сфери міждержавних відносин, як економіка, техніка, озброєння, міжнародні організації та ін. Що стосується дефініції поняття «інтеграція», то в науковій літературі ми не зустрінемо двох однакових визначень. Це можна пояснити, по-перше, наявністю безлічі моделей, типів інтеграційних процесів, які розрізняються за цілями і функціями; по-друге, відмінностями національних інтересів, які переслідують окремі держави або групи держав. Відмінності першого і другого типів виникають як на об'єктивному ґрунті,

так і в результаті суб'єктивних прагнень окремих правлячих груп і режимів. Досвід післявоєнних десятиліть показує, що в політичних цілях, інтенсивності співробітництва, політичної гомогенності держав, що беруть участь в інтеграції, існують значні відмінності, що заважає виробленню загального та єдиного визначення поняття «інтеграція».

На нашу думку, найбільш узагальнене поняття політичної інтеграції може бути сформульоване таким чином: «це об'єднання суспільних, державних структур у рамках однієї держави або у більш широку міждержавну спільність». Міждержавна політична інтеграція відбувається шляхом створення нових інститутів влади з передаванням їм частини суверенних прав національних політичних органів.

Історіографія проблемних питань теорії інтеграції загалом та європейської інтеграції зокрема представлена ґрунтовними розробками прибічників федералізму (неофедералізму) (А. Етціоні, Дж. Піндер), функціоналізму (Д. Мітрані) [13; 14], неофункціоналізму (Е. Хаас, Д. Най, Л. Ліндберг, Ф. Шміттер) [8; 9; 12] та його альтернативними презентаціями, такими, зокрема, як міжурядовість (інтергавернменталізм) (С. Хоффман) [11] та інституціоналізм (П. Пірсон, К. Армстронг, С. Балмер). Окремо відзначимо теорію комунікації К. Дойча [5; 7] і теорію ліберального міжурядового підходу Е. Моравчика [15].

На сучасному етапі інтеграція постає характерною рисою світового розвитку, а інтеграційні тенденції посилюються не тільки в Європі, а й на пострадянському просторі. Нова хвиля інтеграційних процесів на території колишнього Радянського Союзу дала потужний імпульс для їх теоретичного вивчення у різних сферах суспільного життя новоутворених держав.

Однак через різні обставини, перш за все об'єктивні, дослідження процесу інтеграції на пострадянському просторі мало переважно прикладний характер. Основна увага приділялася вивченню досвіду європейської інтеграційної структури та можливостям його перенесення на специфічні умови розвитку досліджуваного регіону. Зауважимо, що існує певна відмінність у підходах. Так, якщо перші європейські концепції феномену інтеграції обрали своїм об'єктом політичне об'єднання Європи, то на території колишнього СРСР, особливо у Центральній Азії, дослідники більше звертали увагу на економічні аспекти інтеграційних процесів у регіоні, зокрема етапи створення зони вільної торгівлі та митного союзу. Водночас політичні та військові аспекти даної проблеми розглядалися дещо побіжно. Тобто, можемо констатувати, що до вивчення теоретичних основ процесу інтеграції на пострадянському просторі дослідники підходили загалом односторонньо, поверхнево та спрощено.

Водночас слід зауважити, що сучасна пострадянська наука про інтеграцію досить молода порівняно з європейською. Крім того, необхідно враховувати той факт, що перша базується на радянському уявленні зазначеного феномену, розглядаючи інтеграцію в основному крізь призму протистояння двох систем,

розрізняючи тим самим інтеграцію соціалістичну та капіталістичну. Таким чином, більшість досліджень пострадянського періоду концентрується на огляді європейських інтеграційних концепцій, досвіду ЄС по об'єднанню в єдине соціально-економічне та політичне співтовариство та оформлення теоретичних висновків і пропозицій щодо можливого їх застосування у ході інтеграційного процесу між державами колишнього СРСР. Поряд із цим доречно звернути увагу на те, що більшість теоретичних концепцій стосовно регіональної інтеграції були розроблені у період «холодної війни» і відповідно враховували характер міжнародних відносин, який був характерний для того часу, що певним чином ставить під сумнів доцільність використання їх до обставин нинішнього століття. Адже останнім часом кардинально змінилася не тільки ситуація у світі, а й зміст багатьох концептуальних понять. Наприклад, якщо взяти класичну модель європейської інтеграції, то побачимо, що у сучасних умовах учасниками інтеграційного процесу стають регіони держав-членів, у той час як у минулому суб'єктами інтеграції виступали національні держави. Більш докладно відмінності «нового регіоналізму», притаманного міжнародним відносинам кінця ХХ ст., від регіоналізму, який існував раніше, дослідив Бьорн Хеттне, який запропонував таку класифікацію цих відмінностей [10] (табл.)

Т а б л и ц я

Старий регіоналізм	«Новий регіоналізм»
Існував в умовах біполярності	Розвивається як сучасна версія багатополарності
Формувався в основному «зверху», під контролем двох конкуруючих наддержав	Формувався «знизу», тобто процес сучасної регіоналізації містить елементи спонтанності та автономії його акторів
Мав протекційний характер	Прагне реалізації ідеї «відкритого регіоналізму», сумісного з економічною взаємозалежністю
Як правило, чітко орієнтувався на розв'язання або економічних проблем, або проблем безпеки	Більш багатомірний, оскільки включає торговельно-фінансові, екологічні, соціально-політичні та інші виміри
Включав виключно відносини між суверенними державами	Передбачає участь недержавних та субнаціональних акторів

Водночас чимало постулатів із теорій європейської інтеграції можна використати для аналізу інтеграції держав пострадянського простору. У цьому контексті доцільно звернутися до переліку необхідних для успішного об'єднання у «співтовариство безпеки» чинників, що викладені у комуніка-

ційній концепції К. Дойча і свідчать про значні перспективи щодо розширення та поглиблення інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Перш за все доречно звернути увагу на визначення інтеграції як «взаємодії між суб'єктами, які є взаємозалежними і спільно виробляють той системний продукт, якого вони поодиноці будуть позбавлені. Інколи термін „інтеграція” використовують і для опису інтеграційного процесу, при якому досягається така взаємодія або стан справ між окремими суб'єктами» [7, р. 198]. Однак більшість дослідників регіональної співпраці, у тому числі на території колишнього Радянського Союзу, часто не зважають на другу частину цієї дефініції про інтеграційний процес і, отже, здійснюють лише поверхневий аналіз та характеризують регіональні процеси як такі, що мають дезінтеграційний характер. Однак завдання полягає у пошуку відповіді на запитання про доцільність інтеграції і про те, яким чином можна досягти «системного продукту», в якому кожна із держав-учасників є зацікавленою.

На нашу думку, інтеграційний процес на пострадянському просторі відповідає лише деяким розробленим К. Дойчем умовам, які необхідні для створення «суспільства безпеки». Ця теорія розкрила найважливіші закономірності розвитку сучасних міжнародних відносин, у відсутності яких теоретичне дослідження європейської інтеграції було б неможливим, внаслідок чого ми розглянемо її більш докладно. Дана концепція досліджується з позицій теорії комунікації і підкреслює, що соціальні комунікації є своєрідними цеглинками, з яких будуються місцеві громади, що еволюціонують у процесі суспільного розвитку в національну державу.

К. Дойч проводить паралель між взаємовідносинами всередині держави і співробітництвом у міжнародній сфері, коли держави створюють «співтовариство безпеки», що являє собою «групу держав, які досягли значного рівня інтеграції один з одним і усвідомили необхідність певної спільності (єдності)» [6, р. 31]. У рамках такого співтовариства держави намагаються звести до мінімуму ризик виникнення війни, вишукуючи інші шляхи для вирішення своїх розбіжностей, забезпечивши тим самим «мирне співіснування» членів співтовариства.

На сучасному етапі, коли економічна інтеграція між державами регіону перебуває на початковій стадії розвитку, малоюмовірною видається повноцінна політична та військова інтеграція держав у масштабах усього пострадянського простору. Аргументацією цього може виступати той факт, що відповідно до функціональної концепції об'єднання групи держав у єдиний союз передбачає певне обмеження суверенітету, передавання повноважень наднаціональним структурам. Водночас деякі керівники держав при розв'язанні різноманітних проблем у межах СНД дотримуються неоднозначних позицій з питання створення спільних наднаціональних органів у різних сферах суспільного життя. Така позиція стала яскравим підтвердженням прогнозів школи неофункціона-

лістів, відображених в ефекті «переливання» [8; 9]: послідовна реалізація проєктів економічної співпраці привела до необхідності створення наднаціональних інститутів. Для того щоб даний процес не переривався, постала потреба у політичних змінах. Концепція «переливання» була, зокрема, використана неофункціоналістами з метою теоретичного пояснення економічної складової інтеграції: перехід зони вільної торгівлі в митний союз, потім – у загальний ринок і далі – в економічний і валютний союз. Більш того, прихильники цієї теорії стверджували, що поступальний розвиток економічної інтеграції, поза сумніву, приведе до інституціональних змін і підніме на новий рівень політичну інтеграцію. Крім того, неофункціоналісти розглядали феномен інтеграції як динамічний процес, якому притаманні дії двох протилежних сил – логіки інтеграції, яка виявлялася в теорії «переливання», та логіки дезінтеграції, для якої була характерна підтримка суверенітету національної держави. Водночас логіці інтеграції притаманні розширення, охоплення та поширення на нові галузі, прагнення проникнути в різноманітні сфери суспільного устрою.

Ми погоджуємося із думкою відомого українського дослідника євроінтеграційних процесів Є. Кіш, за якою своєрідною імплантацією ідей новітнього політичного реалізму можна вважати міжурядовий підхід (теорію інтергавернменталізму). С. Гофман сформулював основні положення цієї теорії, в якій держави у рамках інтеграційного об'єднання мають суттєву перевагу над інституціями інтеграційного творення. Він стверджував, що логіка Ж. Моне – Е. Хааса спрацьовує лише у сфері економічної інтеграції за умов збігу інтересів акторів, а в політичній та військовій інтеграціях пріоритет ідеологічних і прагматичних інтересів політичних еліт визначає поступ інтеграційного процесу. Зокрема, у сфері «низької політики» держави готові до інтеграції та співпраці, тоді як у сфері «високої політики» обмеження суверенітету є справою вельми проблематичною [11].

Одразу після розпаду Радянського Союзу політичні лідери багатьох новоутворених держав – колишніх республік СРСР визнавали важливість колективних дій. Показовою у цьому плані стала думка казахського лідера Н. Назарбаєва, який зауважив: «З перших днів існування СНД я не переставав говорити про економічну інтеграцію. Я знав радянську економіку зсередини, знав, що неможна розривати зв'язки, які сформувалися... якщо почнеться економічна інтеграція, то ми зможемо прийти і до політичного та військового співтовариства» [3, с. 15].

Вважаємо, що потреба держав в інтеграції здатна привести до формування наднаціональних органів як в економічній, так й інших сферах життя. Дана думка знаходить своє підтвердження у тому, що на сучасному етапі на території колишнього СРСР існують різноманітні регіональні інтеграційні структури, серед яких Співдружність Незалежних Держав (СНД), Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), Єдиний економічний простір (ЄЕП),

Організація економічної співпраці (ОЕС), Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), Союзна держава Росії та Білорусі, Центральноазійський союз, Шанхайська організація співпраці (ШОС), Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, Нарада по взаємодії і заходам довіри в Азії (НВЗДА) тощо.

Вивчаючи питання регіональної інтеграції в сучасних умовах, ми повинні взяти до уваги той факт, що пострадянський простір з початку 90-х років минулого століття знову опинився у центрі подій світового масштабу, став ареною «Великої гри», в яку втягнуті не тільки світові держави, а й регіональні «центри сили» середнього рівня. Саме тому заслуговують на увагу вивчення реального оцінювання стану справ на пострадянському просторі, аналіз існуючих зовнішньополітичних стратегій щодо даного регіону, характеристика системи взаємовідносин зі світовими та регіональними державами, а також стосунків усередині регіону.

Як показує досвід розвитку інтеграційних процесів в інших регіонах планети, їх учасники виходять з того, що саме колективна реалізація суверенітету виступає у сучасному світі кращим шляхом забезпечення національних інтересів та реальної самостійності, ніж простий державний суверенітет минулих століть. Однак, на нашу думку, участь менших за розміром, менш розвинених та могутніх у військовому плані держав у регіональних інтеграційних об'єднаннях, особливо на території колишнього СРСР, не завжди дає їм додаткові гарантії та реальну можливість більш ефективно протистояти політиці диктату, тиску та насилля.

Висновки. Інтеграційні процеси наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. одержали новий розвиток. Небувалий технологічний прогрес, докорінні зміни політичної карти світу, наростання все нових і складних суперечностей соціально-культурного буття народів різних континентів, нерозв'язаність багатьох завдань, що залишилися у спадок від минулого, поставили світове співтовариство перед розв'язанням цілого комплексу проблем, які стосуються виживання людини і природи. Однією із відповідей на подібні «виклики історії» і є зростання інтеграційних процесів у світі.

Узагальнюючи розгляд політичних теорій європейської інтеграції, слід відзначити, що проблеми, пов'язані з формуванням чи, власне, визначенням теоретичних підвалин сучасного комплексного євроінтеграційного процесу, мають об'єктивний характер. Водночас не викликає сумніву той факт, що слід продовжувати теоретико-методологічні дослідження інтеграційних процесів, оскільки останні досить серйозно впливають на систему міжнародних відносин загалом.

Стосовно інтеграційних процесів на пострадянському просторі, зокрема в економічній та військово-політичній сферах, то в теоретичному плані інтеграція можлива. Разом з тим, на нашу думку, існуюче на практиці домінуван-

ня в наднаціональних органах інтересів та представників Російської Федерації, відсутність ефективного механізму реалізації ухвалених рішень, слабка зацікавленість політичних еліт у створенні спільних адміністративних структур, відмінності соціально-політичних та економічних систем у країнах регіону, обрання ними різних зовнішньополітичних стратегій, а також незавершеність процесу формування держав не дозволяють розраховувати на можливість створення єдиної та всеохоплюючої інтеграційної структури на теренах колишнього СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіш Є. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції / Є. Кіш // Політ. менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 103–114.
2. Копійка В. В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині ХХ сторіччя // Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / В. В. Копійка. – К. : Знання, 2002. – С. 8 – 74.
3. Матакбаева Л. О роли политической воли субъектов интеграции / Л. Матакбаева // Мысль. – 2002. – № 5. – С. 15.
4. Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге ХХІ в. Почему не интегрируются страны СНГ / Ю. В. Шишков. – М. : III тысячелетие, 2001. – 478 с.
5. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience. – 2-nd ed. / K. Deutsch. – Princeton : Princeton University, 1968. – P. 71–119.
6. Deutsch K. Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement / K. Deutsch. – Princeton, New Jersey : Princeton University, 1953. – 362 p.
7. Deutsch K. The Analysis of International Relations / K. Deutsch. – New Jersey : Prentice-Hall Inc., 1978. – 241 p.
8. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957 / E. Haas. – Stanford CA : Stanford University Press, 1968. – 2-nd ed. – P. 62–74.
9. Haas E. Turbulent Fields and the Study of Regional Integration / E. Haas // International Organization. – 1976. – Vol. 30. – P. 169–199.
10. Hettne B. Globalization and the New Regionalism / B. Hettne // Globalism and the New Regionalism: Vol. 1 / H Bjorn., A. Inotai, O. Sunkel (eds.). – L. : MacMillan Press Ltd., St. Martin's Press Ltd., 1999. – 270 p.
11. Hoffmann S. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe / S. Hoffmann // B. Nelsen, A. Stubb. The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration. – L. : Macmillan Press LTD, 1998. – 2-nd ed. – P. 157–172.
12. Lindberg L. The Political Dynamics of European Economic Integration / L. Lindberg. – Stanford, 1963. – 591 p.
13. Mitrany D. A Working Peace System: An Argument for the Functional Development of International Organization / D. Mitrany. – Chicago : Quadrangle Books, 1966. – 221 p.
14. Mitrany D. The Functional Approach in Historical Perspective / D. Mitrany // International Affairs. – 1971. – Vol. 47, № 3. – P. 345–386.
15. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community. A Liberal Intergovernmentalist Approach / A. Moravcsik // Journal of Common Market Studies. – 1993. – Vol. 31, № 4. – P. 482–498.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЕВРОПЕ И НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гарат Р. М.

Проанализированы теоретико-методологические основы исследования интеграционных процессов в Европе и возможность их применения относительно анализа интеграционных процессов на постсоветском пространстве, в частности в военно-политической сфере.

Сделан вывод о том, что следует продолжить теоретико-методологические исследования интеграционных процессов, поскольку последние довольно серьезно влияют на систему международных отношений в целом.

Ключевые слова: интеграция, процесс, Европа, постсоветское пространство, военно-политическая сфера

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF INTEGRATION PROCESSES IN EUROPE AND THE FORMER SOVIET UNION.

Garat R. M.

The author has put a target to analyze the theoretical and methodological bases of research integration processes in Europe and the possibility of their application on the analysis of integration processes in the post-Soviet space, particularly in the military-political sphere. The author concludes that we should continue the study of theoretical and methodological integration, since the latter had a large impact on the system of international relations in general.

Keywords: integration, process, Europe, former Soviet space, military-political sphere.

УДК 324(477)

О. А. Матета, кандидат політичних наук, доцент;

О. В. Урін, старший викладач

ЗМІНА ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ПОЛІТИЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ

Проаналізовано еволюцію виборчого законодавства в Україні та особливості виборів до українського парламенту. Виявлено причини частих неефективних змін виборчих правил. Запропоновано можливі шляхи розв'язання цих проблем.

Ключові слова: виборчі системи, Верховна Рада України, право та політична доцільність, адміністративний ресурс, закриті та відкриті списки.

Актуальність вивчення особливостей виборів українського парламенту полягає передусім у тому, що саме це має забезпечити приведення законодавства в Україні до міжнародних демократичних стандартів, стати зразком подолання корупції та покласти край перевагам політичної доцільності над правом. На жаль, за всі роки незалежності Української держави, незважаючи на безкінечні зміни виборчого законодавства, цього так і не відбулося, а Верховна Рада України справжнім парламентом не стала. Переконатись у цьому легко, звернувши увагу хоча б на систематичне, цинічне ігнорування народними депутатами ст. 84 Конституції України та відповідного рішення Конституційного Суду України щодо обов'язковості особистого голосування за нормативно-правові акти. Чому так сталося, як це можна виправити та чим корисний світовий досвід для України? Відповідь на ці питання можна знайти, проаналізувавши особливості виборчих перегонів 90-х років ХХ – першого десятиліття ХХІ ст., відповідні правові норми, концептуальні ідеї та можливості їх реалізації в сучасних умовах.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Науковці приділяють велику увагу аналізу виборчих систем світу, їх перевагам та недолікам, особливостям пошуків оптимального виборчого законодавства для України. Так, у 2007 р. Національним інститутом стратегічних досліджень було підготовлено аналітичний матеріал «Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення» [1]. Вивченням проблем застосування різних виборчих систем у країнах західної Європи та пошуків найефективнішої з них для України займалися І. Коліушко, Ю. Ключковський, О. Майборода, Н. Попадюк, С. Рябов, І. Савченко та ін. У 2010 р. вийшли «Наукові записки» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, де політологи, аналізуючи вітчизняні виборчі реалії, порівнювали їх з досвідом інших країн та аргументували оптимальність можливого вибору для України [2].

Мета статті полягає у тому, аби на основі аналізу еволюції виборчого законодавства та особливостей виборчих процесів в Україні, виявити причини частих неефективних змін виборчих правил та запропонувати можливі шляхи розв'язання цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Особливе значення інституту виборів для самої сутності демократії вплинуло на те, що для національного, за своєю природою об'єктивного виборчого права, як для жодного іншого правового інституту, розроблені загальноновизнані міжнародні стандарти, дотримання яких перебуває у полі постійної уваги міжнародної громадськості. Щодо необхідності приведення виборчого законодавства України до європейських стандартів є безліч резолюцій ПАРЄ, Європарламенту, Венеціанської комісії. Визнаючи право кожної країни самостійно обирати виборчу систему, європейські інституції наголошували на неприйнятності її частих змін в Україні

та наполегливо пропонували запровадити пропорційну виборчу систему з «відкритими регіональними списками».

Чому, незважаючи на це, Верховна Рада України 17 листопада 2011 р. конституційною більшістю голосів (366), як провладних політичних сил, так і опозиційних фракцій, приймає новий закон про вибори парламенту на засадах «змішаної виборчої системи», фактично повертаючись до негативного вітчизняного досвіду 1998–2002 рр.? Це питання теж є предметом для дискусії.

Розвиток і реформування виборчої системи в Україні з 90-х років ХХ ст. і до сьогодні пройшли декілька основних етапів:

1) мажоритарні вибори за системою абсолютної більшості та обов'язковості 50% явки виборців – у 1990 та 1994 рр.;

2) вибори Верховної Ради України за «змішаною системою» (50 на 50 %) з 4 % прохідним бар'єром (у пропорційній частині), із можливістю одночасного висування кандидатів від партій та блоків по мажоритарних округах та загальнодержавних партійних списках – у 1998 р. і без такої можливості (після відповідного рішення Конституційного Суду України) – у 2002 р. [3, с. 850];

3) пропорційна виборча система із «закритими списками» від партій та блоків та 3 % прохідним бар'єром на чергових виборах парламенту в 2006 р. (без вимоги 50 % явки виборців) та на позачергових – у 2007 р. (з обов'язковістю 50 % явки виборців);

4) у 2012 р. мають відбутися чергові вибори Верховної Ради України за «змішаною системою» 50 на 50 % з 5 % прохідним бар'єром (у пропорційній частині, де знову закриті списки), без участі блоків, графи «проти всіх» та з правом одночасного висування одних і тих самих кандидатів від партій по мажоритарних округах та загальнодержавних партійних списках (так у законі, прийнятому 17 листопада 2011 р., було проігнороване рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р.).

Перші вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі відбулися в березні 1990 р. та на відміну від виборів народних депутатів СРСР 1989 р. принцип резервування місць для офіційно визнаних політичних об'єднань був вилучений із виборчого Закону. Вибори пройшли на тлі гласності часів перебудови, громадсько-політичної активності населення, початку формування багатопартійності в містах, з одного боку, а з другого – панування компартійного адмінресурсу, залишків колгоспно-радгоспної системи в сільській місцевості. Ті вибори в цілому багато експертів вважають найсправедливішими, бо перемагали в основному не грошовиті кандидати, а ті, хто отримав довіру більшості людей. У той же час були перші спроби отримати підтримку виборців шляхом розв'язання їх побутових проблем (проведення газу, ремонту доріг, підвищення екологічної безпеки тощо). Відомий тележурналіст,

переможець виборів до Верховної Ради України від Автозаводського виборчого округу м. Кременчука Вадим Бойко, виступаючи на сесії Кременчуцької міськради, досить образно пожартував із цього приводу: «Чуєте дзвони по всій Україні? То газові труби з місця на місце тягають, бо їх не вистачає, щоб виконати обіцянки багатьох нардепів». Саме тому, а також за рахунок чинних на той час радянських конституційних норм у Верховній Раді України після виборів була створена компартійна більшість (так звана група 239), але і національно-демократичні сили, серед яких були колишні дисиденти, представники науковців, творчої інтелігенції, журналістів, спромоглись об'єднатись у перше опозиційне об'єднання – Народну Раду.

Відповідно до змін і доповнень, внесених до Конституції УРСР 24 жовтня 1990 р., було скасовано монополію однієї партії на формування всіх представницьких органів, вперше було введено багатопартійність і встановлено, що політичні партії «...беруть участь у розробці та здійсненні політики республіки і в управлінні державними і громадськими справами» [4, с. 606].

Верховна Рада першого скликання ще не працювала на постійній основі, для нардепів не заборонялося мати інші представницькі мандати, сумісництво, бізнес, але саме тоді відбулось становлення сучасної української державності. Після розпаду СРСР компартійна більшість розвалилась, але номенклатурна – збереглась, нардепи лише поміняли партбилети, активно пішов процес накопичення капіталу та «прихватизації», а суперечливе законодавство цьому лише сприяло. Життя погіршувалось і соціальні вибухи ставали реальною загрозою для всієї влади, яка змушена була піти на часті зміни урядів, вибори Президента і Верховної Ради в 1994 р.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1994 р., стали першими черговими виборами парламенту незалежної України. Вони проходили за новим Законом, прийнятим 18 листопада 1993 р., згідно з яким вибори вважалися недійсними, якщо у них не взяла участі абсолютна більшість виборців округу, а за одного з кандидатів не проголосувала абсолютна більшість виборців, що взяли участь у голосуванні [5, с. 38]. У будь-якому з цих випадків місце у парламенті залишалось вакантним до проведення додаткових виборів. Зрозуміло, що існуючі норми призвели до того, що парламентські вибори в багатьох округах виявилися безрезультатними. До того ж, хоча формально Верховна Рада почала перетворюватися на парламент як єдиний законодавчий орган, який мав працювати на постійній основі, створювалися фракції на засадах багатопартійності, міграція між ними нардепів, лобювання багатьма з них власних бізнес-інтересів ставали нормою їх діяльності.

У зв'язку з прийняттям у червні 1996 р. Конституції України настав якісно новий етап реформування виборчої системи. Конституція визначила як фундаментальний принцип організації державної влади вільні вибори, а но-

сієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні – народ як політичну спільність. Проте це залишалось переважно лише деклараціями про наміри.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1998 р., проводилися за новим Законом «Про вибори народних депутатів України» за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою [6]. Уперше громадяни України обирали не тільки між окремими кандидатами у депутати (мажоритарна система відносної більшості), а й між політичними партіями та виборчими блоками у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва (серед тих, хто подолав 4 % бар'єр). Уперше в Законі було передбачено так зване «позитивне» голосування: у бюлетені виборець не викреслював інших кандидатів, аби залишити одного (якого він підтримував), а робив позначку, що засвідчувало його волевиявлення, як по мажоритарному, так і по пропорційному округам.

З 52 зареєстрованих на той час партій участь у виборах взяли 30 партій і виборчих блоків. З них до парламенту пройшли тільки вісім. Жодна з партій не одержала більшості. Слід звернути увагу на особливості голосування за кандидатів-висуванців партій та блоків, що балотувалися в одномандатних виборчих округах, порівняно з результатами їх політичних сил у загальнодержавному багатомандатному окрузі. Так, результати голосування за представників навіть «прохідної» частини виборчих списків окремих політичних партій (ПЗУ, ПСПУ, НДП) в одномандатних округах продемонстрували їхню вкрай низьку популярність.

Таким чином, суспільно-політичні відносини і стан партійної системи в Україні вже тоді засвідчили неефективність певних принципів змішаної системи виборів і вимагали вдосконалення нормативної та процесуальної частин виборчого законодавства. Але знову право перемогла політична доцільність. Наступні чергові вибори парламенту відбулись у 2002 р. за тією самою змішаною виборчою системою, хоча і за дещо зміненою законодавчою базою. Крім вимушеного врахування вже згаданого рішення Конституційного Суду щодо заборони одночасного балотування кандидатів у нардепи за партійними списками та в мажоритарних округах, була запроваджена грошова застава замість збирання підписів на підтримку політичної партії (блоку) (15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) чи кандидата у депутати (60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) [7]. Тобто, «міграція» народних депутатів між фракціями Верховної Ради отримала додатковий стимул.

У виборах Верховної Ради України 2002 р. брали участь 33 партії та блоки (лише на три більше, ніж у 1998 р.), але подолали 4 % бар'єр уже лише шість політсил (чотири роки тому – вісім). Динаміка простежується в табл. 1.

**Порівняльна таблиця результатів чергових виборів
Верховної Ради України 1998–2002 рр.**

Партії, блоки: самовисуванці	Вибори 1998 р.			Партії, бло- ки, самови- суванці	Вибори 2002 р.		
	% – манда- ти	м/о	Z		% – манда- ти	м/о	Z
КПУ	24.65 – 84	39	123	КПУ	19.98 – 59	6	65
НРУ	9.40 – 32	12	44	НУ В.Ю.	23.57 – 70	42	112
СПУ+Сел.ПУ	8.55 – 29	5	34	СПУ	6.87 – 20	2	22
ПЗУ	5.43 – 19	–	19	–	–	–	–
НДП	5.01 – 17	10	27	«За ЄДУ»	11.77 – 35	86	121
«Громада»	4.67 – 16	7	23	БЮТ	7.26 – 22	–	22
ПСПУ	4.04 – 14	3	17	–	–	–	–
СДПУ(о)	4.01 – 14	4	18	СДПУ(о)	6.27 – 19	8	27
Інші партійці (з 15 партій)	–	37	37	Інші парт. (з 5 партій)	–	12	12
Самовисуванці	–	108	108	Самовису- ванці	–	69	69
Всього	225	225	450	Всього	225	225	450

Скорочення: % – відсотки по багатомандатному округу партій та блоків; м/о – мандати по мажоритарних округах; Z – всього депутатських мандатів по пропорційному та мажоритарних округах.

Отже, не потрапили до парламенту ПСПУ Н. Вітренко, ПЗУ В. Кононова, а замість Народного Руху – Блок «Наша Україна» В. Ющенко (об'єднання націонал-демократів) впевнено переміг у пропорційній складовій. Від блоку СПУ О. Мороза та селянської партії залишилася лише СПУ, а «Громаду» експрем'єра П. Лазаренка замінив БЮТ. Компартія П. Симоненка у 2002 р. майже наполовину зменшила своє представництво, хоча і отримала тоді дру-гий результат за пропорційною складовою виборів.

Провладний блок «За ЄДУ», залишки колишньої проурядової фракції НДП экс-прем'єра В. Пустовойтенка (катастрофічно зменшилась ще у 2000 р. відразу після зміни прем'єра), СДПУ(о) впливового голови Адміністрації Президента Л. Кучми В. Медведчука разом з мажоритарниками сформували пропрезидентську більшість.

Змішана виборча система не привела до справжнього парламентаризму, бо не зупинила міграцію депутатів, не перетворила нардепів на законотворців, сприяла розширенню політичної корупції у Верховній Раді України.

Однак, для КПУ, СПУ та деяких інших партій народився міф поліпшення свого результату при переході до пропорційних виборів, але ілюзорна політична доцільність для них у цьому виявилась хибною. Про це свідчить табл. 2, де видно, що комуністи та соціалісти лише програли від зміни виборчої системи.

Таблиця 2

**Основні підсумки виборів
Верховної Ради України 2006 та 2007 рр.**

Партії та блоки		Відсотки		Мандати	
2006	2007	2006	2007	2006	2007
ПР	ПР	32.14	34.37	186	175
БЮТ НУНС БЮТ	БЮТ	22.29	30.71	129	156
НУ	НСНУ	13.95	14.15	80	72
СПУ	СПУ	5.69	2.86	33	0
КПУ	КПУ	3.66	5.39	21	27
БЛ	БЛ	2.44	3.96	0	20

При застосуванні суто пропорційної виборчої системи із «закритими списками» виборців фактично позбавили права вибору депутатів, бо на формування списків вони аж ніяк не впливали. До того ж, посилювався вплив олігархів-спонсорів (покупців прохідних місць у партійних списках) на владу. Про це, зокрема, говорить О. Майборода, наводячи думки інших аналітиків щодо нівелювання ідеї народного представництва діючою пропорційною виборчою системою [8, с. 50].

Переможець виборів 2006, 2007 рр. – Партія Регіонів змушена була шукати союзників для створення коаліції фракцій та формування уряду, за

чинними на тоді конституційними нормами, їй це далеко не відразу вдалося. КПУ в 2006 р. ледве пододала 3 % прохідний бар'єр, проте погодилася на об'єднання з представниками великого капіталу – ПР (так було і в 2007 р.). Представника Європарламенту Марека Сивця більше за все здивувала ця участь КПУ в коаліції: «Я б розглядав участь комуністів у парламенті як посмішку історії. Упродовж 15 років незалежності України Комуністична партія ніколи не перебувала в складі уряду... Тепер комуністи будують урядову коаліцію.... Усі партії, за винятком комуністів, виступали за євроінтеграцію України...» [9].

За результатами позачергових виборів 2007 р., які теж пройшли за пропорційною системою із «закритими списками», вдалося тимчасово створити коаліцію фракцій БЮТ та НУНС (228 голосів), а після її розпаду через рік за рахунок БЛ поновити її існування на папері до президентських виборів 2010 р. Блок Литвина начебто зайняв лівоцентристський спектр замість СПУ, хоча і маючи найменшу фракцію в парламенті (20 депутатів), входив до складу двох провладних коаліцій фракцій.

Після виборів Президента 2010 р. «перебіжчиків» з БЮТу та НУНСу настільки побільшало, що фракції БЛ та КПУ реально втратили свою «золоту акцію» при голосуванні. У той же час знову фактично було спотворено волевиявлення виборців, які надали можливість на виборах 2007 р. стати парламентарями цим «мігрантам» тепер уже з опозиційних фракцій у більшість. До того ж, Конституційний Суд України у квітні 2010 р., напевно, керуючись знову політичною доцільністю, фактично узаконив те, що «окремі народні депутати України, зокрема ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право брати участь у формуванні коаліції фракцій у Верховній Раді України...». А з 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд взагалі скасував конституційні зміни, внесені 8 грудня 2004 р., та повернув чинність Конституції 1996 р., чим фактично узаконив позафракційну більшість у парламенті.

Таким чином, пропорційна виборча система із закритими списками позбавляє виборців права вибору своїх представників у парламент, які, перетворюючись на «багатокнопочників», не несуть ніякої відповідальності ні перед ким. До того ж, це сприяє спотворенню і голосуванню громадян за партії, бо не існує правових зобов'язань у нардепів залишатись у фракціях, за списками яких вони були обрані. Тому в українських реаліях при пропорційній системі навіть зниження виборчого бар'єру не гарантує від спотворення вибору. Також неефективними виявились і блоки, особливо такі, як НУНС, де формально об'єднались дев'ять, а нині є представники понад півтора десятка партій. Доречним було б, як у деяких країнах Європи, підвищити прохідний бар'єр для блоків залежно від кількості об'єднаних ними

партій. Однак в Україні пішли шляхом заборони участі у виборах для всіх блоків, але чи сприятиме це справжній багатопартійності або лише приведе до поглинання великими квазіпартіями маленьких, – покаже час.

Базуючись на досвіді наших західних сусідів, ми можемо розв'язати проблему регіонального представництва у Верховній Раді України завдяки відкритим спискам із можливістю надання преференцій конкретним кандидатам, аргументовано доводить Н. Попадюк [10, с. 53].

У Верховній Раді України були зареєстровані близько двох десятків законопроектів про зміну виборчої системи, серед яких були і пропозиції із запровадженням «відкритих регіональних списків (це законопроекти регіонала Ю. Мірошніченка, бютівця С. Підгорного, «виборчий кодекс» Ю. Ключковського та ін.). Проте там був головний недолік – норма, яка передбачала у разі небажання виборця ставити позначку проти двох кандидатів від партійного списку, означала підтримку всього списку. Насправді, це завуальовані ті самі «закриті списки», які нічого спільного з преференційним голосуванням не мають.

На нашу думку, слід запропонувати такий шлях розв'язання цієї проблеми:

- поділ на 45 округів, куди партії мали б право виставляти не більше ніж по 10 кандидатів у регіональних партійних списках;
- всі прізвища цих кандидатів у алфавітному порядку – в бюлетенях під назвою партії, яка пройшла реєстрацію в ЦВК як учасник цих виборів;
- не більше ніж проти двох чи трьох прізвищ виборець ставить позначку підтримки, а остаточний список кандидатів вибудовується у порядку відповідного до цього преференційного голосування.

Такого роду оптимізація виборчого законодавства дала б змогу демократизувати виборчий процес, зробити владу більш відповідальною, ближчою до суспільства, зміцнила б довіру до неї. Проте скоріше за все на парламентські вибори 2012 р. ми знову отримали тимчасовий виборчий закон одноразового використання. Провладні парламентські сили пішли на поступки опозиції, проголосувавши за нього в основному під тиском міжнародної спільноти, декларуючи євроінтеграцію. Значна частина опозиційних депутатів підтримала його, не наполягаючи на запровадженні регіональних відкритих списків, аби провести важливі технічні поправки, які можуть обмежити фальсифікації, обираючи знову «поганий закон», щоб не був прийнятий «дуже поганий», як це вже трапилось на місцевих виборах у 2010 р. Тобто, знову виборче законодавство опинилось у полоні політичної доцільності, а змінити це можна лише кардинально змінивши якісний склад парламенту, який був би здатний нести політичну відповідальність перед виборцями, а ті були б спроможні карати своїми голосами тих, хто не виконує обіцяного та сам порушує закон.

Опозиційні сили можуть бути здатні спільно контролювати законність проведення виборів навіть при запровадженні прийнятого закону зі змішаною виборчою системою, домовитися про узгодження кандидатів на мажоритарних округах, не продавати місця в партійних списках та включати туди дійсно авторитетних представників політичних еліт з дотриманням принципу регіонального представництва. Доречно було б добровільно відмовитися від порушення згаданої антиконституційної норми (одночасного балотування кандидатів у мажоритарних округах та партійному списку). Нарешті, виборцям треба зрозуміти, що ігнорування виборів чи продаж свого голосу – це консервація або погіршення нинішнього ганебного життя, загроза майбутньому наших дітей та онуків. Тільки сформувавши громадянське суспільство, здатне впливати на владу і опозицію, можна сподіватися на розбудову правої, демократичної держави та поліпшення життя абсолютної більшості громадян країни, а не обмеженої кількості заможних – спонсорів виборчих перегонів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення [Аналітична доповідь] / за заг. ред. О. А. Фісуна. – К. : ШСД, 2007. – 120 с.
2. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. [Електронний ресурс] – 2010. – № 6 (50) – 391 с. Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=14&action=scholarly_detail&scholarly_id=54
3. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 щодо відповідності Конституції України Закону України «Про вибори народних депутатів України» // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 23. – С. 850.
4. Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 45. – С. 606.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – К. : Право, 1993. – С. 38.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1998. – № 2. – С. 205–255.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 201–202.
8. Майборода О. М. Модель виборчої системи і політична відповідальність депутата: проблема взаємозалежності / О. М. Майборода // Наук. записки / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2008. – Вип. 38. – С. 45–56.
9. Сивець М. Україне нужна национальная консолидация – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expert.org.ua>.
10. Попадюк Н. Преференційне голосування: європейський досвід і можливості застосування в Україні / Н. Попадюк // Юрид. журн. – 2008. – № 7/8. – С. 52–63.

ИЗМЕНЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ИЛИ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ

Матета А. А., Урин А. В.

Проанализированы эволюция избирательного законодательства в Украине и особенности выборов в украинский парламент. Определены причины частых неэффективных частых изменений избирательных правил. Предложены возможные пути решения этих проблем.

Ключевые слова: *избирательные системы, Верховный Совет Украины, право и политическая целесообразность, административный ресурс, закрытые и открытые списки.*

ELECTORAL LEGISLATION AMENDMENTS IN UKRAINE: HISTORICAL NECESSITY OR POLITICAL FEASIBILITY

Mateta O. A., Urin O. V.

The evolution of Ukrainian electoral legislation and the peculiarities of elections to Ukrainian parliament are analyzed. The causes of uneffective frequent changes of election rules are identified. Possible ways of solution of these problems are proposed.

Keywords: *electoral system, the Supreme Council of Ukraine, the law and the political feasibility, administrative resource, closed and open lists.*

УДК 323

*І. Г. Васильєва, кандидат філософських наук, доцент;
О. Ю. Кашаба, кандидат історичних наук, доцент*

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано зміст поняття – «політичний імідж». Розглянуто етапи, способи та засоби формування політичного іміджу держави. Зроблено висновок про те, що імідж держави є своєрідним індикатором її економічної сили, рівня розвитку культури країни, дотримання в ній прав і свобод громадянина, рівня соціальної захищеності населення тощо.

Ключові слова: *імідж держави, стереотипи, маніпуляція, бренд.*

Актуальність проблеми. Бурхливі зміни другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у житті світової спільноти спричинили «розмиття» державних кордонів, посилення конкуренції між країнами, інформаційно-комунікативних дій

та інтересів з боку всіх держав. За цих умов феномен іміджу держави, відомий ще з часів Н. Макіавеллі як «державна маска», набуває нового сенсу та стає стратегічним ресурсом. Нині на політичній карті світу справді доволі важко знайти країну, що не цікавилася б тим, який імідж вона має. Адже цілеспрямована політика формування привабливого іміджу держави сприяє захисту її національних інтересів, досягненню зовнішньополітичних цілей і створенню атмосфери підтримки світовою спільнотою її кроків на міжнародній арені.

Отже, актуальність теми зумовлена тим, що політичний імідж держави є важливим як у сфері міжнародних відносин, так і в політичному процесі усередині країни. Імідж держави впливає на процес зовнішньої політики країни, розвиток торговельно-економічних відносин з іншими державами. Зовнішньополітичний імідж справляє вплив на політичні процеси, що протікають у самій державі: негативний образ країни може бути використаний опозиційними силами як один з аргументів у критиці уряду та політики, що ним проводиться.

Стан наукового розроблення проблеми. До проблеми іміджу в сучасному його розумінні у відкритих дослідженнях та літературі почали активно звертатися порівняно недавно: на Заході – з 1960-х років, у країнах колишнього соціалістичного табору стосовно власної політичної практики – з кінця 1980-х – початку 1990-х років. Найважливішою віхою на шляху становлення іміджології стала робота «Імідж, або що трапилося з американською мрією» [3], в якій Д. Бурстін, задавшись питанням про причини і способи його формування і впливу на маси людей та окремих індивідів, поклав початок цілому напрямку теоретичних і емпіричних досліджень [3, с. 45 – 53]. Одним із результатів стала поява нової дисципліни – Паблік Рілейшинз [2, с. 15 – 32]. Практичним застосуванням накопичених знань стала тепер уже добре налагоджена індустрія іміджування, що отримала поширення спочатку в США, а потім і в Західній Європі.

На тлі такого стрімкого розвитку теорії і практики іміджування на заході вітчизняна політична наука, вкладена в тверді рамки марксистського формаційного підходу, який підкреслював визначальну роль одноманітних народних мас у політичному процесі, і не допускала думки про конструктивний аналіз феномену іміджу. Відповідно до такої ідеологічної і методологічної установки в СРСР у 1970-х роках у журналах і рідше газетних публікаціях стали обговорюватися проблеми іміджу, але сама категорія розглядалася як негативна, як маніпулятивний прийом буржуазної політики та ЗМІ, використовуваний із метою ідеологічного оброблення масової свідомості людини. Подібне ставлення до іміджу аж ніяк не сприяло зростанню інтересу до нього з боку радянських учених. Лише на початку 1990-х років у зв'язку з процесами демократизації і гласності у вітчизняній політології з'явилася можливість відкрито обговорювати колись закриті теми. У науковій літературі різко зріс інтерес до проблем іміджу, пов'язаний з засвоєнням і переосмисленням західних теоретичних робіт.

Він виразився в лавиноподібному зростанні кількості публікацій: науково-аналітичних оглядів, перекладів оригінальних робіт зарубіжних авторів. Особливо активно в цьому плані працюють вітчизняні науковці: В. Бебик, В. Королько, М. Лагунова, Г. Почепцов та ін. В їхніх роботах найбільш повно розглядаються питання, пов'язані зі створенням, актуалізацією іміджу, а також деякі аспекти його впливу на політичне життя різних країн [1; 11–15 та ін.].

Мета статті полягає у тому, аби проаналізувати зміст поняття «політичний імідж», визначити функціональні завдання і методи формування політичного іміджу держави, на прикладі сучасної України продемонструвати процес формування «бренду Україна».

Виклад основного матеріалу. У сучасній політології можна виділити низку підходів до визначення поняття політичного іміджу. На думку В. Кривошеїна, основними серед них є: онтологічний, антропологічний, ціннісний [9, с. 115 – 127].

Представники онтологічного підходу вважають, що «імідж політичного діяча – це те враження, яке виникає в умах виборців, коли вони думають про нього» [4, с. 35 – 38]; «це образ особистості або соціального інституту, який існує у масовій свідомості» [1, с. 50].

На думку представників антропологічного підходу, імідж – це «набір певних якостей, які люди асоціюють з певною індивідуальністю», здатною побудувати свій образ, «який публіка могла б поважати і любити, якому могла б підкорятися» [6, с. 117]; «це картинка ззовні, яка рекламує те, що усередині» [12, с. 318]. У рамках даного підходу політичний імідж співвідноситься з різними персоніфікованими категоріями, наприклад, такими як «самопрезентація», «самопред'явлення», «управління враженням» тощо.

Прихильники ціннісного підходу визначають поняття «політичний імідж» з точки зору його прагматичної та маніпулятивної орієнтації в руслі американської традиції *new politics*. Завдяки цьому концепт «імідж» набув свого політичного значення. Основним завданням нової галузі стало вміння подати політичний товар в надто доступній емоційній, лаконічній формі, що дає можливість легко запам'ятовувати сутність політичної платформи певних політичних сил, налаштуватися на їх підтримку; сформувати і впровадити в масову свідомість певні уявлення про їх характер; створити бажану психологічну настанову, що зумовлює напрям почуттів, симпатій, а потім – і дій людини. Представники ціннісного підходу вважають, що імідж – «це цілеспрямовано створений особливого роду образ-уявлення, який за допомогою асоціацій наділяє об'єкт (явище, особистість, товар) і додатковими цінностями (соціальними, політичними, соціально-психологічними, естетичними тощо) і завдяки цьому сприяє його більш емоційному сприйняттю» [16, с. 76]; це «явище синтетичне, він розробляється спеціально для реалізації певної мети, для створення певного враження» [10, с. 45]; «це набір стверджень та

уявлень, що склалися в людини про конкретний предмет або подію шляхом узагальнення та емоційного переживання»; він нагороджує об'єкт «характеристиками, які не завжди є його реальними якостями, але обов'язково асоціюються з ним» [5, с. 56].

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок про те, що політичний імідж держави – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, які формуються у свідомості громадян країни та зарубіжної аудиторії. Він формується у процесі комунікативної взаємодії суб'єктів економічного, соціального та політичного життя як усередині країни, так і за її кордонами. Слід підкреслити, що імідж держави – не просто психічний образ свідомості як відображення дійсності. Це цілеспрямоване змодельоване фахівцями відображення дійсності – віртуальний образ, що має, по суті, чотири базові компоненти, котрі можна розглядати як рівні іміджу. По-перше, це певний початковий матеріал, який попередньо опрацьовують з метою мінімізації негативних і максимізації позитивних якостей. По-друге, це така модель, накладена на підготовлений початковий матеріал. По-третє, це неминучі викривлення, які вносяться каналами трансляції іміджу (передусім ЗМІ) та засобами його тиражування. По-четверте, це результат активної власної роботи аудиторії та певного суб'єкта сприйняття, який констатує у своїй свідомості підсумковий цілісний імідж на основі моделі, що нав'язується, але з урахуванням власних уявлень [7, с. 124 – 126].

Тож, політичний імідж держави як її образ, що конструюється, має, по суті, два основні адресати: суспільство всередині та світову спільноту. Цілком очевидно, що кожна держава потребує позитивного політичного іміджу, який сприятиме її соціально-політичному іміджу та політичному розвитку і розширенню зв'язків із зовнішнім світом.

Позитивне сприйняття держави всередині країни та у світі є запорукою глобальних політичних, соціальних та економічних рухів, якими, по суті, є реформи. Домінуючу роль відіграють не тільки прагматичні реформи в галузі економіки, а й оптимізація структури влади і управління. Важливо те, який імідж здобуває держава, наскільки результативними є створені механізми соціально-психологічної мотивації та нейтралізації негативних умонастроїв, якщо такі взагалі є.

На формування позитивного образу держави впливає низка чинників:

1. Чинники формування образу держави: природно-ресурсний потенціал; національна і культурна спадщина; геополітичні чинники; історичні події, які вплинули на розвиток державності; внесок видатних постатей, чия діяльність пов'язана з історією розвитку держави; базова форма державного устрою і структура управління.

2. Соціологічні чинники: соціально-психологічні настрої в суспільстві; форми суспільно-політичної інтеграції громадян; структура, характер та принципи діяльності суспільно-політичних об'єднань; моральні і ціннісні аспекти розвитку суспільства.

3. Інституційні чинники: стабільність економіки, яка оцінюється за комплексом показників динаміки ВВП, рівнем доходу на душу населення, обсягом інвестицій, фінансовою забезпеченістю бюджетів усіх рівнів; гарантією прав і свобод господарюючих на ринку суб'єктів реального сектору економіки; «правовий простір» держави і відповідність правових норм міжнародним стандартам; функції повноваження та механізми державного регулювання різних сфер діяльності в країні.

До перелічених чинників формування політичного іміджу держави можна додати ще політичний устрій та режим; діяльність суспільно-політичних лідерів; розвиток культури; новини; наукові досягнення; імідж торгових марок; експорт культурних цінностей; спортивних «зірок» та змагання; туристів і туристичну рекламу, експорт товарів і послуг; рекламу товарів і послуг.

Імідж є «живою» та «органічною» комунікативною основою позиціонування влади, яку можна спрямовувати, коригувати, уточнювати, переробляти, аби вона відповідала очікуванням громадськості. Саме успішний імідж є запорукою успішності функціонування органів державної влади, її керівної ланки, держави в цілому. Саме тому імідж має бути чітко структурованим, а відтак, розроблятися за відповідною схемою.

Для успішного формування і просування іміджу держави необхідно відмовитися від старих пропагандистських прийомів, що вичерпали себе, і використати апробовані рекламно-комунікативні технології, у першу чергу технології брендинга. Брендінг – це діяльність, спрямована на цілеспрямоване формування брэнда, тобто унікального образу торговельної марки в масовій свідомості, що дозволяє не тільки чітко диференціювати торговельну марку від конкурентних, а й породжувати прихильність споживачів до неї. Предметами брендинга виступають економіка, наука, ресурси, природа, історія, культура, життєвий уклад, психологічні якості населення тощо. Концепт брендинга є орієнтиром, що змушує обирати товар серед безлічі йому подібних і рівних за якістю та споживчими властивостями, керуючись не стільки раціональними міркуваннями, скільки символічною обіцянкою брэнда.

Формування іміджу – глобальне завдання, що складається з безлічі різних аспектів і напрямів. Причому етапи формування брэнда «держава-країна» і іміджу нічим не відрізняються від етапів формування брэнда будь-якого продукту. Кожна компанія починає формування лояльності до себе із власних співробітників. На думку багатьох експертів, найбільш актуальним кроком назустріч позитивному іміджу держави є створення відповідної атмосфери всередині країни; проведення інформаційно-освітньої роботи серед громадян; створення відповідної репутації. Розвиток репутації держави – прямий наслідок демократизації та захисту національних інтересів. Саме навколо завдання формування репутації країни може й повинна відбуватися консолідація суспільства. Отже, створення та просування образу, брэнда держави є найнеобхіднішою умовою підвищення рівня соціального самопочуття сус-

пільства, від якого в остаточному підсумку залежать і позитивне світовідчуття громадян, і позитивний образ країни та держави у світі.

У зв'язку із цим проаналізуємо формування брэнда «Україна» та її іміджу як всередині країни, так і за кордоном. Спостерігаючи, як Україну кидає із Заходу на Схід і назад, іноземці не можуть сприймати нас серйозно. Виходячи з характеру інформації в зарубіжних пресових повідомленнях, ми бачимо Україну як країну «пострадянську», як територію «сірої зони», що перебуває між Росією та новорозширеним Європейським Союзом. До того ж вона ображена новим світопорядком, за яким їй не знайшлося місця в Європі. Якщо ж говорити про внутрішнє життя, то для іноземних оглядачів наша країна демократично недосконала (позбавлена свободи слова) та надзвичайно корумпована, що у свою чергу заважає утриманню її ще «крихкої» незалежності. У повідомленнях про суспільне життя українців на перший план виходить загрозлива тенденція щодо розповсюдження СНІДу, а також інформація про торгівлю українськими людьми та нелегальну міграцію наших співгромадян. Одне з основних очікувань, яке пов'язане за кордоном з нашим ім'ям, – це очікування інформації про реальні внутрішні зміни. Головну увагу слід звернути на загрози, які, на думку іноземців, відокремлюють нас від демократичного ідеалу: політична та економічна нестабільність (43 % опитаних), корумпованість державного апарату (22 %), неякісний менеджмент (23 %), відсутність правової культури (12 %). Якщо ми хоча б почнемо робити помітні рухи в напрямі подолання названих проблем, це вже стане приводом для початку іміджевої кампанії [17]. У той же час у більшості іноземців, що відвідали Україну, складається більш позитивне враження про нашу країну порівняно з тим, яке надають їм удома власні ЗМІ. Дослідження сприйняття України та її громадян іноземцями, проведене Міжнародною асоціацією в країнах ЄС і США, показало, що українців сприймають як людей веселих (27 %), освічених (16 %), добрих (15 %), у той же час країну, де вони живуть, вважають нестабільною, кризовою та корумпованою (62 %) [18]. Вимальовується образ невдах, яких кидає з однієї кризи в іншу. У західних громадян це викликає жалість, у ділової та політичної еліти – роздратування. Це не кращий образ для держави.

Імідж держави формується на багатьох рівнях – це й дії органів влади, і міжнародні економічні відносини на рівні компаній, і поведінка українських громадян за кордоном. І який із цих рівнів важливий – питання філософське. На нашу думку, найбільш значущий рівень – міжособистісне спілкування. Кожен із нас – посол брэнда «Україна», наша поведінка свідчить про нашу країну.

Що стосується сильних і слабких сторін іміджу України, то наші сильні сторони – усе, що не стосується економіки і політики: культура, спорт, історія тощо. У сучасному світі, який утомився від прагматичних цінностей суспільства споживання, ці речі важливі, особливо для молоді. Тобто, при правильному підході об'єктивні переваги України можуть стати драйверами поліпшення іміджу. Але тільки якщо вдасться перебороти нашу загальну слабкість –

відсутність патріотизму та невміння щиро пишатися своєю країною, навіть попри той стан, до якого її довели власні правителі.

Слід виділити загальні принципи, на яких повинні ґрунтуватися всі кроки з формування та просування іміджу держави, та найважливіші напрями, що також впливають із цих принципів.

1. Формування позитивного іміджу держави та її структур, а також їх ефективної діяльності в суспільстві. Це означає, що суспільство, ЗМІ, політичне керівництво повинні чітко відповідати на питання, в якому стані перебуває державний апарат і який ступінь його функціональної готовності виконувати актуальні політико-управлінські завдання.

2. Рекламування державної служби, державних інститутів, оскільки це невід'ємний елемент роботи із забезпечення державного апарату необхідними кадровими та фінансовими ресурсами.

3. Підвищення ступеня відкритості держави перед суспільством та рішень, які нею ухвалюються в політичній, фінансовій та інформаційних сферах. Політичні і державні структури будь-якого рівня повинні систематично оприлюднювати (а не приховувати) необхідну, повну, об'єктивну інформацію про фактичну реалізацію політичних планів для ухвалення своєчасних політичних рішень.

4. Забезпечення політичної освіти громадян для здійснення ефективного громадянського контролю над державою. Ця освіта сприятиме якісному формуванню основних гілок влади під час проведення виборів та відсіюватиме популістські наміри різних сил, які беруть участь у боротьбі за владу.

5. Патріотичне виховання громадян, тобто повага до національних символів, історії країни, а також підтримка держави.

Висновки. Важливим аспектом загального сприйняття і оцінювання діяльності держави є її імідж. Це об'єктивний чинник, який відіграє велику роль в оцінюванні будь-якого соціального явища чи процесу. Аби забезпечити ефективність іміджу держави, доцільно враховувати основні складові його формування, що мають забезпечити успішність як позиціонування, так і вироблення позитивного ставлення до нього з боку громадськості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматися на політичному Олімпі: (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби) / В. Бебик. – К., 1993.
2. Блек С. Паблик рилейшинз. Что это такое / С. Блек. – М., 1990. – С. 15 – 32.
3. Бурстин Д. Имидж / Д. Бурстин. – М., 1993.
4. Голдмен С. Как создается имидж в американской политике / С. Голдмен // США: экономика, политика, идеология. – 1990. – № 10. – С. 35 – 38.
5. Душин И. Выборы: технологии избирательных кампаний / И. Душин, А. Сысун, Б. Ложкин. – Х., 1998.
6. Егорова-Гатман Е. Политическая реклама / Е. Егорова-Гатман, К. Плешаков. – М., 1999.

7. Имиджелогия – 2006: актуальные проблемы социального имиджмейкинга : материалы Четвертого междунар. симпозиума по имиджологии / под. ред. Е. А. Петровой. – М., 2006.
8. Іщенко М. Імідж України в контексті глобальних трансформаційних процесів / М. Іщенко, О. П'єсцук // Політ. менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 158 – 165;
9. Кривошеїн В. В. Імідж як категорія системології політичного сприйняття / В. В. Кривошеїн // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 115 – 127.
10. Недяк И. Выборы: планирование и организация политической кампании / И. Недяк. – М., 1995.
11. Політична іміджелогія: методичні рекомендації до дисципліни / уклад. М. М. Лагунова – К., 2004
12. Почепцов Г. Имидж: от фараонов до президентов. Строительство вообразяемых миров в мифе, сказке, анекдоте, рекламе, пропаганде и паблик рилейшинз / Г. Почепцов. – К., 1997.
13. Почепцов Г. Имиджмейкер паблик рилейшинз для политиков и бизнесменов / Г. Почепцов. – К., 1995.
14. Почепцов Г. Паблик рилейшинз : навч. посіб. – К., 2000.
15. Почепцов Г. Профессия: имиджмейкер / Г. Почепцов. – К., 1998.
16. Феофанов О. Лабиринты «новой политики» / О. Феофанов // США: экономика, политика, идеология. – 1972. – № 7. – С. 75 – 79.
17. Країна як бренд. Національний бренд «Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/30.pdf>.
18. Яким є міжнародний імідж України сьогодні/ Всеукраїнська громадська Місія «Україна-відома» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrcognita.com.ua.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ИМИДЖА ГОСУДАРСТВА

Васильева И. Г., Кашаба О. Ю.

Проанализировано понятие – «политический имидж». Рассмотрены этапы, способы и факторы формирования политического имиджа государства. Сделан вывод о том, что имидж государства является своеобразным индикатором экономической силы государства, уровня культурного развития страны, соблюдения в ней прав и свобод гражданина, уровня социальной защищенности населения.

Ключевые слова: имидж государства, стереотипы, манипуляция, бренд.

THE FORMATION OF POLITICAL IMAGE OF THE STATE

Vasilyeva I. G., Kashaba O. J.

The article analyzes the content of the concept – political image. The authors examine the steps, methods and means of forming a political image of the state. It is concluded that the image of the state is a kind of indicator of its economic strength, the level of a country's culture development, keeping of the rights and freedoms of citizens, level of social protection of population etc.

Keywords: image of the state, stereotypes, manipulation, brand.

УДК 342.531.3

С. О. Топалова, кандидат політичних наук, доцент

СИМУЛЯЦІЯ ЯК ГОЛОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Досліджено сучасні проблеми трансформації виборчого законодавства в Україні та його вплив на діяльність головних суб'єктів виборчого процесу, хід і результати виборів. На прикладах з реальної політики обґрунтовано висновок про те, що виборчий процес є низкою симуляцій, яка включає: симуляцію демократизації політичного режиму і виборчого процесу; симуляцію легітимності влади і представництва соціальних інтересів; симуляцію опозиції, конкуренції влади і опозиції; симуляцію євроінтеграції.

Ключові слова: симулякр, симуляція, вибори, виборче законодавство, легітимність, влада, опозиція, політичні партії, євроінтеграція.

Актуальність та стан наукового розроблення проблеми. Сутність виборчого процесу полягає у забезпеченні практичної можливості кожного громадянина реалізувати свою владну суб'єктність шляхом безпосередньої участі у формуванні влади, а розвинене виборче законодавство, що забезпечує таке формування виключно на основі волевиявлення народу, є головним засобом реалізації основоположного громадянського права. Загальна Декларація прав людини, положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права проголошують, що воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виражатися у періодичних та нефальсифікованих виборах. На основі міжнародних документів, досвіду країн стабільної демократії визначено зміст виборчого права та принципи, через які він реалізується. Нестабільність виборчого законодавства в Україні, частота, стрімкість і деструктивний характер змін, їх незрозумілість для соціуму і залежність від конфігурації політичних сил та наявних у них публічних, а ще більше – непублічних ресурсів, внаслідок чого збільшується відстань між реальними і декларативно-демократичними принципами формування та функціонування влади – усе це визначає міру актуальності проблеми.

Метою статті є аналіз основних змін щодо правил і процедури виборів народних депутатів, внесених у 2011 р., з точки зору їх впливу на виборчий процес і діяльність його суб'єктів, функціонування політичних інститутів і подальшу трансформацію політичної системи, а також виявлення і наочна ілюстрація ознак симуляції у ході виборів. Науково-теоретичною основою стали висновки, сформульовані Ж. Бодрійаром у роботах «Simulacres et simulation» та ін., згідно з якими симуляція є домінантною характеристикою не лише культури епохи постмодерну, а й політичного процесу, в ході якого влада і опозиція, політичні інститути не створюють нічого, крім знаків своєї подібності. Дослі-

дженню трансформації виборчого законодавства в Україні сприяли науково-практичні коментарі Ю. Тодики, В. Мусіяки, Б. Ольховського, В. Кравченка, М. Тітова. Для наочної ілюстрації адекватності цих загальнонаукових висновків та аргументації нашої позиції, згідно якої сучасний виборчий процес в Україні є тотальною симуляцією, наводяться аналітичні оцінки впливових міжнародних та вітчизняних інституцій, експертів Д. Ковриженко, О. Черненко та ін.

Виклад основного матеріалу. Виборчий процес розглядається «... як система законодавчо встановлених процедур з'ясування суспільної оцінки відповідності задекларованої спрямованості політичної активності кандидатів на виборні посади..., а зміст та спрямованість виборчого законодавства базується на домінуючих в суспільстві уявленнях про пріоритетність того чи іншого критерію оцінювання адекватності змісту діяльності суб'єктів політичного середовища усвідомленому суспільному інтересу» [1, с. 52]. Отже, за умови чіткого дотримання загальних принципів виборчого права та усвідомлення суспільством указаних критеріїв вибори є реальністю як засіб формування влади, що відображає сутність одного із базових принципів демократії. Системні порушення у поєднанні із відсутністю в суспільстві уявлень про пріоритетність згаданих критеріїв перетворюють електоральний процес на «копію з копії». При цьому віддаленість останньої копії від перших тим більша, чим більші масштаби порушень і менша міра суспільного усвідомлення сутності принципів та їх порушень, змісту діяльності суб'єктів політики та міри її відповідності суспільним інтересам. Сучасний політичний процес в Україні, на нашу думку, включає низку симуляцій діяльності інститутів і реалізації принципів демократії, що визначає псевдодемократичний характер політичного режиму. Більшість із них пов'язані із виборчим процесом і подальшим формуванням органів влади.

1. *Симуляція демократизації і демократичності виборчого процесу.* Оскільки виборність органів влади є базовою ознакою демократичного режиму, а гарантування права на чесні і вільні вибори визначає демократичну сутність виборчого процесу, то для влади, яка прагне мати імідж хоч якоюсь мірою демократичної, вкрай важливим є створення враження отримання статусу виключно демократичним шляхом. Постійні зміни виборчого законодавства є симуляцією його вдосконалення, що включає низку складових.

1) імітацію впровадження базових принципів, що гарантують право на вільні і чесні вибори, сутність якої в їх формальному закріпленні з подальшою нейтралізацією іншими ключовими положеннями у частинах виборчої системи, що стосуються типу виборчої системи, формування та діяльності комісій, спостереження за виборами, встановлення їх результатів та можливості оскарження. Чергові зміни стають результатом неопублічного торгу ключових політичних гравців на основі наявного розкладу політичних сил, коротко-строківих політичних інтересів у рамках найближчої виборчої кампанії та колуарних домовленостей.

З приводу чергового «удосконалення» виборчого законодавства у 2011 р. Громадський консорціум виборчих ініціатив заявляє, що він: «...занепокоєний сутністю нещодавнього компромісу влади та опозиції щодо нового закону про вибори народних депутатів. ...366 народних депутатів схвалили відверто неконституційне положення. ...ухвалений закон є небезпечним сигналом для суспільства щодо допустимості порушення Конституції заради тимчасового політичного компромісу. ...за відсутності відповідної політичної волі, а також у разі використання адміністративного ресурсу, результати волевиявлення не будуть захищені від маніпуляцій» [2]. Змішана виборча система є вкрай вагомим корупціогенним чинником ризику для майбутніх парламентських виборів, оскільки: сприяє провладним партіям, які за рахунок зловживання адміністративним ресурсом та маніпулювання в одномандатних округах можуть отримати значно більше місць у парламенті; збереження закритих списків у пропорційній складовій системи не сприятиме розвитку внутрішньопартійної демократії. Закон не передбачає можливості визнання голосування в окрузі недійсним. Низка положень, зокрема в частині підстав визнання голосування на дільниці недійсним, звуження кола суб'єктів звернення зі скаргами – усе це піддавалося жорсткій критиці міжнародними організаціями. Ці самі моменти відзначають Д. Ковриженко та О. Черненко [3]. Отже, наочною стає не тільки симуляція вдосконалення закону, а й симуляція опозиції, яка всупереч політичному сенсу і власним інтересам підтримала цей закон;

2) імітація слідування висновкам і порадам впливових європейських організацій, спрямованим на демократизацію виборчого процесу, як, наприклад, широке висвітлення у ЗМІ факту позитивної оцінки Венеціанською комісією у 2010 р. проекту виборчого кодексу та абсолютне ігнорування всіх рекомендацій при прийнятті закону в 2011 р. В опублікованому Венеціанською комісією висновку [4] головними вадами, крім указаних, визнано також закритість розроблення проекту закону та ігнорування резолюцій ПАРЄ і рекомендацій Венеціанської комісії;

3) маніпулювання свідомістю виборців напівправдою та на підґрунті електоральної безграмотності, сформованої «суспільної традиції» появи депутатів перед виборцями та їх надмірних зусиль щодо вирішення проблем в окрузі виключно у період активного розгортання виборчої кампанії. Наприклад, обґрунтування доцільності мажоритарної складової провладними депутатами спиралося на її перевагу у справі забезпечення безпосереднього зв'язку виборців округу і депутата та його відповідальності перед ними, але при цьому ігнорувались інші очевидні речі, а саме: логіка функціонування парламенту як вищого представницького інституту, що має реалізувати стратегію розвитку всієї держави, а не перебирати функції місцевих органів влади; залежність ефективності виборчої системи від тих умов, у яких вона діє, зокрема від типу і специфіки партійної системи; досвід функціонування цієї системи у минуло-

му, привабливий для влади можливостями маніпулювання округами і партійністю-безпартійністю кандидатів, постійними міграціями депутатів між фракціями у парламенті і тотальною безвідповідальністю, але негативний для суспільства через партійну неструктурованість парламенту і відсутність чітко визначених влади та опозиції. Отже, зміни виборчого законодавства є тотальною симуляцією його вдосконалення, основою якої виступають адміністративні, маніпулятивні та інші сумнівно моральні і правові ресурси.

2. *Симуляція легітимності.* Згідно з політичною теорією, легітимною вважається влада, яка отримала свій статус законно, діє в рамках закону і визнається правомірною суспільством і міжнародним співтовариством. Другим аспектом є довіра. Результати соціологічних досліджень свідчать про стрімке зниження рейтингу влади – Президента і ПР. Якби вибори Президента України відбувалися наприкінці травня 2011 р., 22,5 % опитаних проголосували б за В. Януковича, а у грудні цього самого року – 18,9 %. [5]. За результатами соціопитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, за останні чотири місяці рейтинг Президента В. Януковича знизився майже на 10 %. [6], а у листопаді 2011 р. діючий глава держави отримав би 11,8 % [7]. Отже, незважаючи на деякі розбіжності у відсотках, сутність висновку є незмінною: рейтинг правлячої партії з моменту приходу до влади Президента у 2010 р. до листопада 2011 р. знизився більш, ніж утричі. При цьому, що на перший погляд парадоксально, не зростає довіра до головної опозиційної партії – «Батьківщина». Криза довіри є очевидною, а наближення виборів актуалізує проблему формування легітимного парламенту із забезпеченням більшості у ньому непопулярної партії влади. Тобто, постає завдання симуляції легітимності, вирішенню якого підпорядковується і симуляція вдосконалення виборчого законодавства.

Важливим напрямом симуляції легітимності, на нашу думку, є маніпулювання партійністю-безпартійністю кандидата, привабливі можливості якого забезпечує мажоритарна складова. На тлі результатів президентських виборів 2010 р., що продемонстрували рекордно високий рівень протестного голосування та соціальний запит на «третю силу», який вилився у підтримку на рівні майже 20 % кандидатів С. Тігіпка та А. Яценюка, що відповідним чином позиціонували себе, а також у контексті подальшого зростання у суспільстві протестних настроїв та електоральної апатії, можливість висування в одномандатних округах формально безпартійних кандидатів є суттєвим шансом для влади. Цей механізм уже спрацював на парламентських виборах 2002 р., коли блок «За Єдину Україну» за партійними списками поступився опозиційному блоку «Наша Україна» та КПУ, і лише за рахунок мажоритарної складової, а точніше, маніпулювання партійністю-безпартійністю вдалося сформуванню у парламенті пропрезидентську більшість. Не обходилося і без адмінресурсу, спрямованого на підтримку «безпартійних» кандидатів-мажоритарників.

Важливою складовою цього процесу є симуляція політичної і електоральної конкуренції, ознаки якої з наближенням виборів активізуються. Головною її причина, на нашу думку, визначається специфікою сформованої в Україні кланово-олігархічної моделі політики і політичних відносин, за якої відносини між політичними опонентами визначаються не ідеологічними мотивами і стратегічними моделями та відмінностями бачення пріоритетів суспільного розвитку, а можливостями доступу до ресурсів влади, що забезпечують реалізацію корпоративних олігархічних інтересів. Тому закономірністю є загострення видимості політичної конкуренції під час виборів та масові міграції від опозиційного табору до владного по їх закінченні.

Отже, симуляція легітимності включає: симуляцію вдосконалення виборчої системи і виборчого законодавства; симуляцію конкуренції у виборчому процесі; маніпулювання електоральною свідомістю; симуляцію чіткого дотримання норм закону і недопущення порушень, що в сукупності є симуляцією ролі виборів як засобу формування представницьких органів державної влади на основі волевиявлення громадян.

3. *Симуляція представництва соціальних інтересів, партійної та політично-програмної конкуренції.* Головними суб'єктами виборчого процесу є політичні партії. В умовах демократичного політичного режиму партії мають відповідну соціальну базу, є носіями певних соціальних інтересів. Формуючи виборчі програми, вони орієнтуються на потреби та інтереси тих груп соціуму, які є їх реальною чи потенціальною електоральною базою. Таким чином, програмно-партійна конкуренція у виборчому процесі стає певною мірою адекватним відображенням соціально-групової конкуренції у суспільстві. Найбільшу підтримку отримують ті партії, які змогли відобразити у своїх програмах найважливіші соціальні проблеми та інтереси, запропонувати прийнятні шляхи їх вирішення. Однак не менш суттєвим чинником підтримки стають попередній досвід діяльності партії у структурах державної влади та його оцінювання виборцями. Саме пріоритетність цих складових водночас визначає сутність раціонального вибору і забезпечує залежність діяльності влади від інтересів суспільства.

Сучасна політична система України демонструє інші реалії. Партії, будучи фактично позбавленими всіх чотирьох базових ознак, змушені симулювати їх як у повсякденній діяльності, так і в ході виборчого процесу, тільки більш активно. Шлях формування партій «зверху», що став домінуючим в Україні, визначив їх модель як кланово-олігархічних угруповань, спрямованих на реалізацію владних інтересів певних кіл правлячої верхівки, а не на виконання посередницької функції між владою і суспільством. Отже, самі партійні організації стали «копіями з копії» інститутів демократичного суспільства. Оскільки вони не пройшли шлях становлення на базі інтересів певних соціальних груп, не наблизилися до виконання функцій, притаманних їм в умовах

демократичних режимів, не вплинули на формування у громадян рис активістської політичної культури, їх не можна вважати «копіями з оригіналу». Відсутність ідеології і політичної стратегії розвитку суспільства унеможливає формування політичної доктрини і програми партії, яка б спиралася на реальні цілі і раціональні засоби їх реалізації. Віртуальність соціальної бази робить такою ж віртуальною як орієнтацію на соціальні інтереси, так і соціальну підтримку. Партійна організація, членами якої громадяни стають унаслідок адміністративного тиску чи з будь-яких інших мотивів, що не мають нічого спільного із соціально-груповими інтересами, також є симулякром організації, що симулює підтримку себе в соціумі. Їх участь у виборах також включає низку симуляцій: від симуляції конкурентності виборчого процесу – до симуляції легітимності органів влади, сформованих формально виборчим шляхом.

Отже, діяльність вітчизняних політичних партій у виборчому процесі є низкою симуляцій, які охоплюють всі етапи діяльності партії, – від її створення до функціонування у представницьких органах влади і припинення існування внаслідок колуарно-непублічних, прихованих за формально-публічними причин. Відсутність досвіду політико-посередницької діяльності і відповідних партійних традицій у поєднанні із культурними і суспільними реаліями епохи постмодерну, що швидко захопили і політичну сферу, визначила специфіку моделей, способів діяльності партій і характеру їх взаємодії із соціумом. Партії виявилися позбавленими того політико-культурного підґрунтя, на основі якого могли б встановлюватися принципи і форми електоральної діяльності, адекватні демократичному режиму. За наявності однієї базової ознаки – прагнення завоювати владу, всі інші мають вигляд спотворених копій, внаслідок чого усі складові виборчого процесу стають симуляцією конкурентного відбору і соціального представництва. З другого боку, виборці, у яких відсутні раціональні мотиви і підґрунтя для їх формування, базові уявлення про сутність і роль виборів в умовах демократії, також нездатні справляти вплив на діяльність ні політичних партій, ні органів влади, сформованих за їх участю. Поєднання цих чинників нівелює роль виборів як засобу формування влади і контролю за її діяльністю, визначає їх зміст як симуляцію ключового принципу демократії і відповідного процесу.

4. *Симуляція електоральної участі і політичної активності мас.* В історії незалежної України, на нашу думку, можна виділити декілька періодів, що характеризувалися різною інтенсивністю і різними способами симуляції електоральної активності. У 90-ті роки ХХ ст. – період інтенсивного «розмноження» політичних партій, пошуку ними свого місця на політичному ринку і прийнятних способів діяльності у політичному середовищі, невизначеності у плані виборчої системи та незначного впливу чинника партійності

на вибір громадян, ця проблема не перебувала у розряді першочергових. Її актуалізація прийшла на парламентську кампанію 2002 р., а кульмінація – на президентську 2004 р. Наступні виборчі кампанії – дострокова і чергові – також відзначилися активною симуляцією електоральних настроїв і акцій: протесту з приводу дострокового припинення повноважень парламенту і політичної підтримки в ході виборчої агітації. Вони відрізнялися ступенем централізації адмінресурсу і мірою його застосування, співвідношенням із маніпулятивними засобами, масштабами симуляції.

Отже, симуляція електоральної активності стала атрибутом виборчого процесу. Вона забезпечується застосуванням адмінресурсу для створення видимості масовості членства в окремих політичних партіях, масової підтримки здійснюваних ними політичних акцій та агітаційних заходів, масової участі у голосуванні; застосуванням різноманітних форм прямого і опосередкованого підкупу виборців для забезпечення відчуття активності з метою підтримки конкретних кандидатів чи політичних сил; застосуванням маніпулятивних засобів для забезпечення бажаних електоральних емоцій, настроїв, зразків поведінки, які подаються у вигляді масових за допомогою політтехнологічних, технічних та інших прийомів. Загальні тенденції симуляції, на нашу думку, визначаються декількома чинниками: мірою жорсткості недемократичного політичного режиму, що визначає співвідношення прямого примусу і маніпулятивного впливу; ступенем свободи інформації, що також залежить від міри жорсткості політичного режиму, визначає межі можливого розповсюдження інформації та доступу суспільства до неї; наявними у ключових політичних суб'єктів адміністративних, матеріальних, інформаційних, організаційних та інших ресурсами, сукупність яких визначає гранично можливі масштаби симуляції активності.

5. Симуляція демократизації, руху до євроінтеграції та реалізації її зовнішньополітичних передумов. Конкурентні вибори із дотриманням головних принципів належать до ключових ознак демократичного політичного режиму, тому імпортування цього інституту вже мало б свідчити суспільству про наближення до задекларованої моделі суспільства. Однак через невідповідність форми реальному змісту і сутності процесу виникає необхідність у заміні цього змісту його ілюзією. Тому всі ознаки і вияви симуляції виборів як засобу формування влади водночас є і ознаками симуляції демократизації.

Мотиви євроінтеграції актуалізувались у виборчій кампанії 2004 р. У подальшому цю тематику і риторичку перейняли і колишні прибічники «проросійського вектору». На цій основі створено низку політичних міфів, що «розкручуються» різними політичними силами, незалежно від того, в якому статусі вони перебувають, – влади чи опозиції. За відсутності прогресу в напрямі євроінтеграції за однієї влади, стрімкого регресу – за іншої ці міфи зараз активно використовуються навіть за умов жорстких критичних оціню-

вань і зниження рейтингів за усіма ключовими показниками демократичності, висловлюваних «європейськими партнерами».

Висновки. Виборчий процес в Україні є низкою симуляцій, що охоплюють усі його аспекти і етапи. В умовах тотального ігнорування основоположних норм і принципів виборчого права, вкрай низького рівня громадянської культури, нерозуміння сутності виборів як інституту демократії симуляції повністю заміщують будь-які форми раціональної політичної участі і діяльності. Закономірним наслідком цього стає подальша симуляція діяльності виборних органів влади та їх підконтрольності народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний виборчий PR – 2-ге вид. / В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та ін.]; за ред. В. В. Лісничого. – К. : Професіонал. 2004. – 480с.
2. Заява громадського консорціуму виборчих ініціатив: «Новий виборчий закон – тактична перемога та стратегічна поразка парламенту [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=news&id=12&ar_id=2450&ch_id=2&as=0
3. Аналітична записка «Імовірність недемократичних виборів – висока» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://issuu.com/laboratoryli/docs/election_legislation_pp_ukr_final?mode=a_p
4. Решение Венецианской комиссии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://glavcom.ua/articles/5082.html>
5. Рейтинг Януковича падает, но он все еще лидер [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://rss.novostimira.com/n_1855973.html
6. Рейтинг Януковича падает в 5 раз быстрее, чем рейтинг Тимошенко [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://rss.novostimira.com/n_270142.html
7. Виктор Янукович вышел в лидеры падения рейтинга [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.economica.com.ua/vlast/article/2504092.html>

СИМУЛЯЦИЯ КАК ГЛАВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Топалова С. А.

Исследованы современные проблемы трансформации избирательного законодательства в Украине и его влияние на деятельность главных субъектов избирательного процесса; ход и результаты выборов. На примерах из реальной политики обоснован вывод о том, что избирательный процесс представляет собой ряд симуляций, который включает: симуляцию демократизации политического режима и избирательного процесса; симуляцию легитимности власти и представительства социальных интересов; симуляцию оппозиции, конкуренции власти и оппозиции; симуляцию евроинтеграции.

Ключевые слова: симулякр, симуляция, выборы, избирательное законодательство, легитимность, власть, оппозиция, политические партии, евроинтеграция.

SIMULATION AS MAIN CHARACTERISTICS OF THE ELECTORAL PROCESS IN CONTEMPORARY UKRAINE

Topalova S. O.

This article explores contemporary issues of transformation of the electoral legislation in Ukraine and its influence on the activities the main subjects of the electoral process on the course and outcome of elections. On examples from real policy justified the conclusion that the electoral process is a series of simulations, which include: simulation of the democratization of the political regime and the election process simulation legitimacy and representation of social interests; simulation opposition, competition authorities and the opposition, a simulation of European integration.

Keywords: a simulacrum, simulation, elections, electoral law, legitimacy, authority, opposition political parties and European integration.

A. Вавринюк, кандидат географічних наук, доцент

ZNACZENIE WODNEGO PRZEJŚCIA GRANICZNEGO NA KANAŁ AUGUSTOWSKI, ŚLUZIE KURZYNIĘC, W RUCHU OSOBOWYM POLSKI I BIAŁORUSI

ЗНАЧЕННЯ ПРИКОРДОННОГО ВОДНОГО ПЕРЕХОДУ АВГУСТОВСЬКИМ КАНАЛОМ, ШЛЮЗАМИ КУЖИНЄЦ, ДЛЯ ПАСАЖИРСЬКИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ПОЛЬЩІ І БІЛОРУСІ¹

Стираючись на офіційні документи, в т. ч. дипломатичні та історичні, автор подає коротку історію Августовського каналу, найбільш помітної споруди подібного типу в Польщі. Після Другої світової війни канал був руїною. Влада почала шукати можливості для відбудови зруйнованих шлюзів і відкриття першого на східному кордоні водного переходу для байдарочників. Передбачалося, що перехід буде мати статус міжнародного, яким могли б користуватися жителі 27 держав Європейського Союзу, а також Ліхтенштейну, Норвегії, Ісландії і Швейцарії. В'їзд до Білорусі зумовлений викупленням туристичних віз. Щоб прискорити процедуру, в Августові відкрито Консульський пункт Республіки Білорусь. Перехід діє з 1 травня до 1 жовтня з 8 до 19 год. польського часу. Туристи пересікають кордон шлюзами Кужинєц біля прикордонних знаків (стовбів) Польщі та Білорусі № 1764. Канал з'єднує доріччя Вісли з доріччям Неману.

Ключові слова: кордон, Августовський канал, шлюз, прикордонний перехід для байдарочників, міжнародний перехід, Консульський пункт, Республіка Білорусь, Європейський Союз, охорона прикордоння.

Aktualność i problematyka badań. Poruszana problematyka jest mało znana i nie doczekała się jeszcze opracowania naukowego. Jedną z przyczyn jest fakt, iż

¹ Роботу виконано на кафедрі країнознавства і міжнародних відносин ВНУ ім. Лесі Українки

wspomniane przejście, chociaż stanowi atrakcję turystyczną, nie cieszy się popularnością odpoczywających w tym regionie Polski. Warto jednak zauważyć, że z roku na rok liczba przekraczających granicę przez przejście Rudawka – Lesnaja, na służbie Kurzynie stale się zwiększa.

Analiza ostatnich publikacji. Brak jest opracowań naukowych na ten temat.

Przedmiot i cel zadania naukowego. W tekście starano się ukazać znaczenie tego typu przedsięwzięć mogących mieć znaczenie dla wzrostu gospodarczego regionu. Warto jednocześnie zauważyć, że województwo podlaskie posiada dodatkową atrakcję tego typu – przejście piesze i rowerowe zlokalizowane w Puszczy Białowieskiej.

Wykład tekstu. Kanał Augustowski stanowi najcenniejszy zabytek kultury technicznej w Polsce[2]. Jest on śródlądową drogą wodną klasy Ia o długości 102 km z czego przypada:

- w Polsce – 80 km
- na granicy polsko-białoruskiej – 3,5 km
- na Białorusi – 18,5 km.

Kanał, zbudowany w latach 1824-1839, łączy dorzecza Wisły i Niemna. Wzdłuż Kanału wybudowano 18 stopni wodnych, z których 14 w całości znajduje się w Polsce (Dębowo, Sosnowo, Borki, Białobrzegi, Augustów, Przewięź, Swoboda, Gorczyca, Paniewo, Perkuć, Mikaszówka, Sosnowek, Tartak, Kudrynki), 2 na granicy (Kurzyniec, Wołkuszek) i 2 w całości na Białorusi (Dąbrówka, Niemnowo). Od 2008 r., po odbudowaniu stopni wodnych od Kurzyńca do Niemnowa oraz uregulowaniu szlaku Kanału stał się ponownie żeglowny na całej swej długości po ponad 60-cio letniej przerwie.

Trasa Kanału Augustowskiego wykorzystuje naturalny układ hydrograficzny Pojezierza Augustowskiego i przebiega przez skanalizowane rzeki (Netta, Czarna Hańcza – 35 km), jeziora (Necko, Białe, Studzieniczne i pomniejsze – 21 km) oraz sztuczne przekopy (kanały – 46 km).

Kanał jest działem wodnym pomiędzy Wisłą a Niemnem i zasilany jest wodami z jez. Serwy, z rzeki Netty i Czarnej Hańczy. Od szczytowego stanowiska Kanału (124,73 m npm) do Biebrzy (109,92 m npm) spad o wys. 14,81 m pokonany jest za pomocą 7 śluz, do Niemna (około 84 m npm) spad o wys. około 40,7 m pokonany jest za pomocą 11 śluz.

Po polskiej stronie szerokość kanału powinna wynosić min. 12 m, głębokość – 1,50 m. Parametry śluz to: długość komory od 43,23 do 47,05 m, szerokość śluz od 5,90 do 6,20 m. 13 śluz jest jednokomorowych, 1 – dwukomorowa (Paniewo) [7].

Polska część Kanału wraz z obiektami towarzyszącymi jest wpisana Decyzją Wojewody Suwalskiego w 1979 roku do rejestru zabytków[3], a Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 15.04.2007 r. jest uznana za pomnik historii [9].

Rzeczne międzynarodowe przejście graniczne Rudawka – Lesnaja, na służbie Kurzyniec, otwarto w dniu 30.04.2005 r. Rodzaj ruchu granicznego – osobowy. Czynne w okresie: – od 1-go maja do 1-go października w godzinach 7:00 – 19:00.

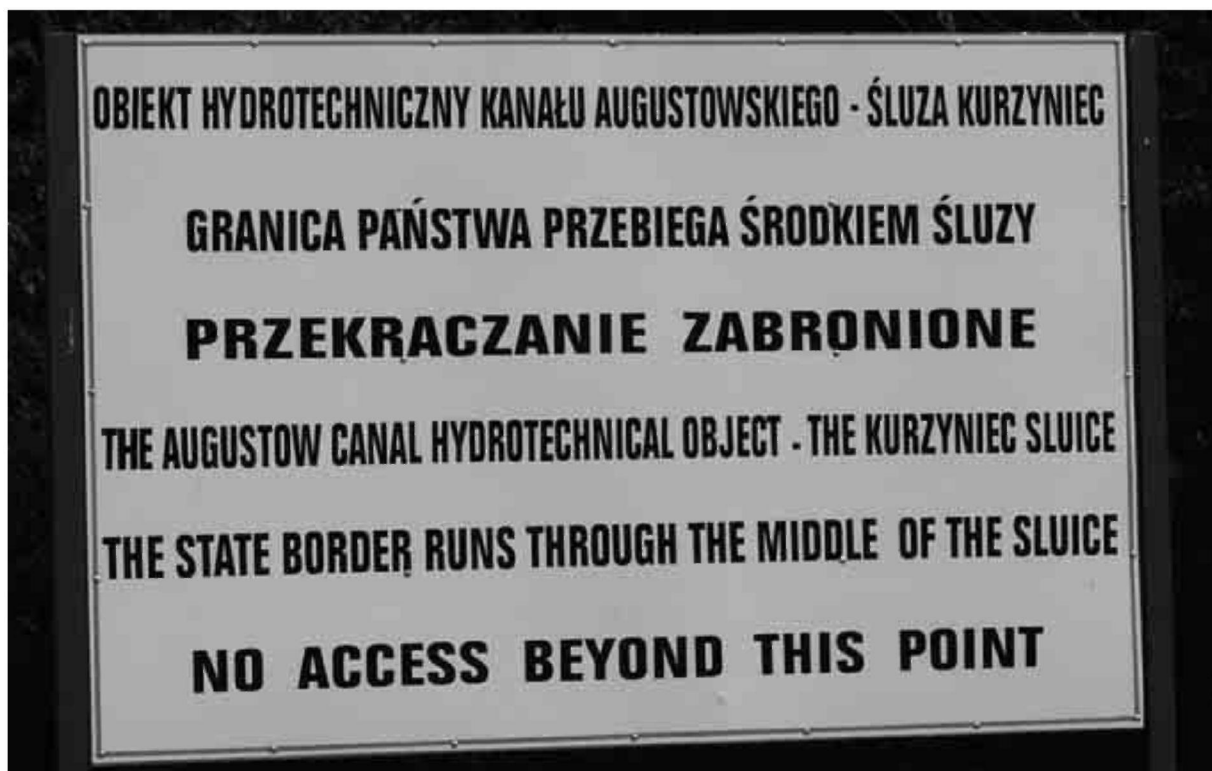
Podlega ono ze strony polskiej Placówce Straży Granicznej w Płaskiej, komendantem której jest ppłk SG Krzysztof Pampuch [5].

Nieco inne data otwarcia przejścia granicznego wynika z wymienionych not dyplomatycznych pomiędzy Polska a Białorusią. W jednej z nich napisano: «Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej przesyła wyrazy szacunku Ambasadzie Republiki Białorusi w Warszawie i ma zaszczyt potwierdzić odbiór noty Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi nr 17-10/14779 -n z dnia 29 czerwca 2005 r. o następującej treści: „Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi przesyła wyrazy szacunku Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Białorusi i działając w imieniu Rządu Republiki Białorusi, na podstawie artykułu 6 w związku z artykułem 3 ustęp 5 Umowy między Rządem Republiki Białoruś a Rządem Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie przejść granicznych, sporządzonej w Warszawie dnia 24 kwietnia 1992 r., ma zaszczyt zaproponować zawarcie Porozumienia między Rządem Republiki Białorusi a Rządem Rzeczypospolitej Polskiej o otwarciu przejścia granicznego Lesnaja-Rudawka na Kanale Augustowskim. Przejście graniczne Lesnaja-Rudawka będzie otwarte w okresie od dnia 1 maja do dnia 1 października w godzinach od 8⁰⁰ do 20⁰⁰ czasu białoruskiego dla międzynarodowego ruchu osobowego przy wykorzystaniu środków transportu wodnego, znajdujących się w osobistym posiadaniu, z wyłączeniem towarów. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi proponuje, aby w przypadku wyrażenia zgody na powyższe przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej, niniejsza nota i odpowiedź na nią stanowiły Porozumienie między Rządem Republiki Białorusi a Rządem Rzeczypospolitej Polskiej o otwarciu przejścia granicznego Lesnaja-Rudawka na Kanale Augustowskim, które wejdzie w życie z dniem otrzymania noty stanowiącej odpowiedź. Jednocześnie Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi ma zaszczyt zaproponować, aby dzień wejścia w życie porozumienia został uznany za dzień otwarcia przejścia granicznego Lesnaja-Rudawka. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi korzysta z okazji, aby ponowić Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Białorusi wyrazy swojego wysokiego poważania». Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej ma zaszczyt zakomunikować, iż Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wyraża zgodę, aby przytoczona nota Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Białorusi oraz niniejsza odpowiedź na nią stanowiły Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białorusi o otwarciu przejścia granicznego Rudawka-Lesnaja na Kanale Augustowskim, które wejdzie w życie z dniem otrzymania przez Stronę białoruską niniejszej noty. Jednocześnie Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej zwraca się z uprzejmą prośbą o przekazanie informacji o dacie otrzymania niniejszej noty przez Stronę białoruską w celu prawidłowego ustalenia daty wejścia w życie niniejszego porozumienia. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej korzysta z okazji, aby ponowić Ambasadzie Republiki Białorusi w Warszawie wyrazy swojego wysokiego poważania. Warszawa, dnia 3 listopada 2005 r. [6]

Ilustracje przejścia granicznego przedstawiają poniższe fotografie:.

Śluza Kurzyniec – kajakowe przejście graniczne: Źródło: zdjęcie udostępnił Jerzy Gronowski z Katowic[1].

Tablice informacyjne przejścia granicznego w Rudawce, Śluza Kurzyniec dla środków transportu wodnego, Źródło: zdjęcie udostępnił Jerzy Gronowski z Katowic[1].

Tablica informacyjna śluzy Kurzyniec po stronie białoruskiej, Źródło: zdjęcie udostępnił Jerzy Gronowski z Katowic[1].

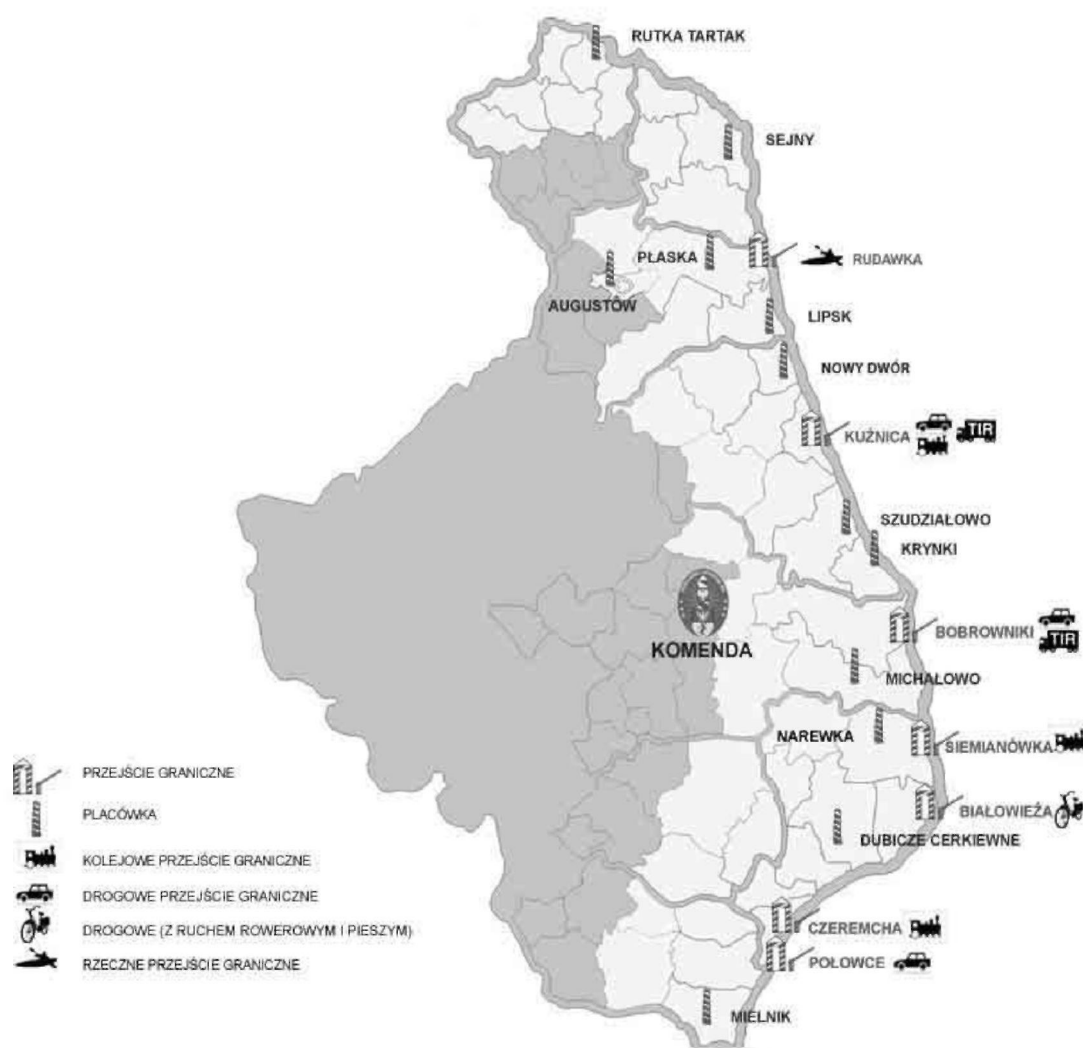
W związku z obowiązkiem posiadaniem wiz przez wjeżdżających na teren Białorusi, w 2007 r., w Augustowie został otwarty Punkt Konsularny Republiki Białorusi, czynny od poniedziałku do piątku, w godzinach od 8.00 do 15.00, z podziałem pracy: składanie wniosków o wize: godziny 8.00 – 12.00, wydawanie wiz tego samego dnia w godzinach od 15.00 do 16.00. Punkt Konsularny czynna jest w okresie od 1 maja do 1 października[16]. Jednokrotna wiza turystyczna kosztuje 6 USD.

Z przejścia mogą korzystać obywatele Unii Europejskiej, a także Lichtensteinu, Norwegii, Islandii i Szwajcarii.

Na ochranianym przez PSG odcinku granicy państwowej, przebiega ona łądem w terenie lesistym Puszczy Augustowskiej oraz rzeką Wołkuszanką.

Zgodnie z rozporządzeniem Wojewody Podlaskiego, który na podstawie art. 9 ust. 2 ustawy z dnia 12 października 1990 r. o ochronie granicy państwowej[4] (Dz. U. z 2005 r. Nr 226, poz. 1944 oraz z 2007 r. Nr 107, poz. 732 i Nr 140, poz. 982) na wniosek Komendanta Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej zarządza się, co następuje: na odcinku granicy państwowej od znaku granicznego nr 1746 do służy Kurzyniec (rejon znaku granicznego nr 1764), a więc w rejonie przejścia granicznego wprowadzono zakaz przebywania na pasie drogi granicznej[8].

Ponadto w województwie podlaskim taki zakaz obowiązuje na niżej wymienionych odcinkach pasa drogi granicznej położonych w: Gminie Mielnik – na całej długości; Gminie Nurzec Stacja – na całej długości; Gminie Czeremcha – na całej długości; Gminie Kleszczele – na całej długości; Gminie Dubicze Cerkiewne – od znaku granicznego nr 1425 do znaku granicznego nr 1439; Gminie Białowieża – od znaku granicznego nr 1470 do znaku granicznego nr 1498; Gminie Narewka: od znaku granicznego nr 1503 do znaku granicznego nr 1519, od znaku granicznego nr 1533 do znaku granicznego nr 1535; Gminie Michałowo – od znaku granicznego nr 1541 do brzegu rzeki granicznej Istoczanka (rejon znaku granicznego nr 1563); Gminie Gródek: od znaku granicznego nr 1583 do znaku granicznego nr 1587, od znaku granicznego nr 1590 do znaku granicznego nr 1592; Gminie Krynki – od znaku granicznego nr 1617 do znaku granicznego nr 1641; Gminie Szudziałowo – od znaku granicznego nr 1644 do znaku granicznego nr 1660; Gminie Sokółka – na całej długości; Gminie Kuźnica – na całej długości; Gminie Nowy Dwór – na całej długości; Gminie Lipsk – na całej długości; Gminie Płaska: od znaku granicznego 1746 do służy Kurzyniec (rejon znaku granicznego 1764), od brzegu rzeki Czarna Hańcza (rejon znaku granicznego 1769) do brzegu jeziora granicznego Wiązowiec (rejon znaku granicznego nr 1773), od brzegu jeziora granicznego Wiązowiec (rejon znaku granicznego nr 1774) do brzegu jeziora granicznego Długie (rejon znaku granicznego nr 1776), od brzegu jeziora granicznego Długie (rejon znaku granicznego nr 1777) do brzegu jeziora granicznego Szlamy (rejon znaku granicznego nr 1779); Gminie Giby – od brzegu jeziora granicznego Szlamy (rejon znaku granicznego nr 1780) do brzegu rzeki granicznej Marycha (rejon znaku granicznego nr 1789) [8].

Źródło: Podlaski Oddział Straży Granicznej, Placówki i przejścia. Wydruk w posiadaniu autora artykułu.

Mapka poszczególnych Placówek Straży Granicznej podległych Podlaskiemu Oddziałowi Straży Granicznej w Białymstoku, który ochrania granice państwową na odcinku 351,21 km podaje, że na wymienionym odcinku istnieje 16 Placówek Straży Granicznej oraz 7 przejść granicznych, a najbardziej wysuniętym na północ jest przejście turystyczne – kajakowe na Kanale Augustowski na śluzie Kurzyniec.

Od daty otwarcia wodnego przejścia dla amatorów turystyki na Kanale Augustowskim, zainteresowanie tą formą poznania kraju sąsiadów jest raczej niewielkie. W 2005 r. granicę przekroczyło nieco ponad 170 osób, w tym kilkunastu obcokrajowców z Austrii, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Włoch, Czech i Rosji [14]. W lipcu 2010 r. przez to przejście graniczne w kajakach, na Białoruś popłynęło 56 osób [10]. W maju 2011 r. granicę przekroczyło 26 Polaków [12], w lipcu tego samego roku 38 osób, w tym 9 obcokrajowców [11], w sierpniu – 10 osób – 5 Polaków i 5 cudzoziemców [13].

Wnioski i perspektywy następnych badań. Wyżej wymienione dane liczbowe świadczą, że jak dotychczas otwarcie międzynarodowego przejścia granicznego na granicy Polski i Białorusi nie spełnia pokładanych w nim nadziei na znaczący wzrost napływu turystów do regionu suwalsko-augustowskiego. Na taki stan rzeczy ma zapewne wpływ mało atrakcyjny po stronie Republiki Białorusi pobyt w tym państwie. Znane są ograniczenia, w tym niemożliwość wyjścia na brzeg, chyba, że turyści zamówią miejscowego przewodnika[15]. Praca jest częścią jednego z podrozdziałów dysertacji doktorskiej (habilitacyjnej), w ramach zatwierdzonego przez Senat Narodowego Uniwersytetu Wołyńskiego im. Łesi Ukrainki pracy: «Historyczno – geograficzne warunki kształtowania i funkcjonowania wschodniej granicy Polski».

LITERATURA

- 1/ Gronowski J. , Katowice, jerzy.granowski@wp.pl
- 2/ Nadleśnictwo Augustów, Podlaskie, «Obieżyświat» 2010, nr 3.
- 3/ Narodowy Instytut Dziedzictwa: Rejestr zabytków nieruchomości – województwo podlaskie, powiat augustowski, Kanał Augustowski z zespołem budowli i urządzeń, 1825-39, nr rej.: 324 z 23.10.1968 oraz 5 z 9.02.1979, s. 2.
- 4/ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 listopada 2005 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie granicy państwowej Dz. U. 2005 Nr 226 poz. 1944 oraz USTAWA z dnia 29 czerwca 2007 r. o zmianie ustawy o ochronie granicy państwowej oraz ustawy o zmianie ustawy o Straży Granicznej oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2005 r. Nr 226, poz. 1944 oraz z 2007 r. Nr 107, poz. 732 i Nr 140, poz. 982).
- 5/ Placówka Straży Granicznej, w Rudawce, http://podlaski.strazgraniczna.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=126&Itemid=106 (data pobrania 22 XI 2011).
- 6/ Porozumienie z dnia 4 listopada 2005 r. między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białorusi o otwarciu przejścia granicznego Rudawka-Lesnaja na Kanale Augustowskim Monitor Polski (dalej M.P.) z 2006 r. Nr 26, POZ. 292.
- 7/ Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej Warszawa, Kanał Augustowski, http://www.warszawa.rzgw.gov.pl/lewe_menu-utrzymanie_wod_i_urzadzen_wodnych-wykaz_administrowanych_obiektow-kanal_augustowski.html (data pobrania 26 XI 2011).
- 8/ Rozporządzenie nr 24.07 Wojewody Podlaskiego z dnia 20 grudnia 2007 r. w sprawie wprowadzenia zakazu przebywania na niektórych odcinkach pasa drogi granicznej, Dziennik Urzędowy Województwa Podlaskiego (dalej Dz. U. W. P.) nr 287, z 31 grudnia 2007, poz. 3362.
- 9/ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie uznania za pomnik historii «Kanał Augustowski», Dziennik Ustaw (dalej Dz. U.) 2007 nr 86 poz. 572.
- 10/ Ruch graniczny osób, lipiec 2010, www.podlaski.strazgraniczna.pl/statystyka/statystyka_lipiec_2010 (data pobrania 26 X 2011).
- 11/ Ruch graniczny osób, lipiec 2011, www.podlaski.strazgraniczna.pl/statystyka/statystyka_lipiec_2011 (data pobrania 26 X 2011).
- 12/ Ruch graniczny osób, maj 2011, www.podlaski.strazgraniczna.pl/statystyka/statystyka_maj_2011 (data pobrania 26 X 2011).
- 13/ Ruch graniczny osób, sierpień 2011, www.podlaski.strazgraniczna.pl/statystyka/statystyka_sierpniem_2011 (data pobrania 26 X 2011).

- 14/ Rudawka: wodne przejście graniczne otwarte dla wodniaków <http://www.wnp.pl/wiadomosci/rudawka-wodne-przejscie-graniczne-otwarte-dla-wodniakow,9656.html> (data pobrania 26 XI 2011).
- 15/ Informacja pracownicy Muzeum Ziemi Augustowskiej w trakcie pobytu w tym mieście 24 listopada 2011 r.
- 16/ Urzędy konsularne w Polsce, Konsulat Generalny Republiki Białorusi w Białymstoku Punkt Konsularny Republiki Białorusi w Augustowie, <http://www.msz.gov.pl/Urzedy,konsularne,w,Polsce,12853.html> (data pobrania 26 XI 2011).

ЗНАЧЕНИЕ ПОГРАНИЧНОГО ВОДНОГО ПЕРЕХОДА АВГУСТОВСКИМ КАНАЛОМ, ШЛЮЗАМИ КУЖИНЕЦ, ДЛЯ ПАССАЖИРСКИХ ПЕРЕВОЗОК ПОЛЬШИ И БЕЛОРУССИИ

Вавринюк А.

Базируясь на официальных документах, в т. ч. дипломатических и исторических, автор излагает краткую историю Августовского канала, наиболее заметного сооружения подобного типа в Польше. После Второй мировой войны канал был руиной. Власть начала искать возможности для восстановления разрушенных шлюзов и открытия первого на восточной границе водного перехода для байдарочников. Предполагалось, что переход будет иметь статус международного, которым могли бы пользоваться жители 27 государств Европейского Союза, а также Лихтенштейна, Норвегии, Исландии и Швейцарии. Въезд в Белоруссию обусловлен покупкой туристических виз. Чтобы ускорить процедуру, в Августове открыт Консульский пункт Республики Беларусь. Переход действует с 1 мая до 1 октября с 8 до 19 час. польского времени. Туристы пересекают границу шлюзами Кужинец возле пограничных знаков (столбов) Польши и Беларуси № 1764. Канал соединяет доречье Вислы с доречьем Немана.

Ключевые слова: граница, Августовский канал, шлюз, пограничный переход для байдарочников, международный переход, Консульский пункт, Республика Беларусь, Европейский Союз, охрана пограничья.

MEANING OF THE BOUNDARY WATER TRANSFER THROUGH THE AVGUSTOW CANAL, KURZYNIEC LOCK, FOR PASSENGER TRAFFIC IN POLAND AND BELARUS.

Vavriniuk A.

Based on the official documents, including diplomatic and historical sources a short history of the Augustow Canal was presented. The Canal is the most important construction of that kind in Poland. After World War Two the Augustów Canal has been devastating. Numerous solution were taken into account including damaged locks reconstruction and opening the first on the Eastern border water border crossing for canoeists . It was assumed that it would be international border crossing from which the citizens of 27 European Union countries and Lichtenstein, Norway, Island and Switzerland could use from. To enter Belarus one needs to have tourist visa. In order to simplify the process Consular Office of the Republic of Belarus in Augustow was opened. The border crossing works from 1st May to 1st October from 8 a.m. to 7 p.m. Polish time. Tourists cross the border on Kurzyniec lock, next to the boundary marker (stone) nr 1764. The canal connects Vistula basin with Niemen basin.

Keywords: border, Augustow Canal, lock, border crossing for canoeists, international crossing, Consular Office, Republic of Belarus, European Union, Border Guards

УДК 329.39(477)

О. В. Пентелейчук, викладач

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ КАНАЛІВ РЕКРУТУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано основні моделі та принципи процесу рекрутування політичної еліти. Розглянуто основні канали рекрутування. Виявлено перспективи розширення каналів рекрутування політичної еліти в Україні, зокрема такого каналу рекрутування, як освіта.

Ключові слова: політична еліта, елітна освіта, елітарна освіта, моделі рекрутування, канали рекрутування.

Актуальність проблеми. Для України, яка нині активно розбудовує свою державність, нагальною практичною проблемою є формування професійної, ефективно діючої, якісної еліти. Її розв'язання досягається насамперед запровадженням таких демократичних процедур та інститутів, систем рекрутування, що забезпечують широке соціальне представництво в управлінській еліті, її своєчасне оновлення, запобігання олігархізації та відчуженню від мас. З огляду на це виникає потреба у глибокому і всебічному вивченні світових та вітчизняних теоретичних напрацювань з питань формування та рекрутування політичної еліти, визначення їх місця та ролі в системі управління сучасним суспільством.

Завдання формування істинних еліт можна вважати чи не найважливішим для сучасної цивілізованої країни. Перед тим, хто хоче реально впливати на реальні рішення на рівні держави, постає завдання сформувати еліту, а не очікувати, доки вона виросте, і не оголошувати елітою тих, хто нею не є. Еліта формується, в тому числі із себе, через постановку проблем держави та самовизначення у процесі їх розв'язання, через участь у становленні інстанцій влади, прийняття для себе рішень, що стосуються життя країни загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням безпосередньо процесу еволюції політичної еліти займаються такі сучасні дослідники, як Г. Ашин, С. Кравченко, І. Куколев, Л. Мандзій, О. Потехін, Є. Охотський. Цікаві дослідження цієї проблеми знаходимо у працях О. Криштановської, яка розглядає такі канали рекрутування політичної еліти, як бізнес та освіта. Для України ця проблематика є недостатньо вивченою і тому, починаючи з 90-х років ХХ ст., нею у тому чи іншому контексті цікавилися такі сучасні науковці, як В. Андрущенко, І. Белебега, О. Білий, Д. Видрін, С. Вовканич, Б. Гаврилишин, О. Гринів, А. Колодій, В. Кремень, І. Курас, Б. Кухта, О. Лазоренко, В. Лизанчук, В. Литвин, В. Малахов, М. Михальченко, Р. Пантелєєва, А. Пахарєв, В. Потульницький, В. Танчер, М. Шульга, Б. Ярош, В. Шатенко та ін.

Незважаючи на численні наукові роботи, присвячені аналізу політичної еліти України, дослідження каналів рекрутування та перспектив їх розширення здебільшого залишаються поза увагою вчених.

Метою статті є здійснення політологічного аналізу особливостей перспективи розширення каналів рекрутування політичної еліти в Україні, що відбувається під впливом демократичних перетворень в Україні. Для досягнення цього було визначено такі дослідницькі завдання: проаналізувати основні моделі і принципи рекрутування політичної еліти та розглянути розширення такого каналу рекрутування політичної еліти, як система освіти.

Виклад основного матеріалу. Українська еліта постійно живе в умовах розриву з традицією. Це не погано і не добре, це факт. Якщо вже так відбулися історичні та культурні обставини, цей розрив слід перетворювати на переваги нашої країни. Українське суспільство не є традиційним, і кожне нове покоління еліти можна використовувати для здійснення наступного цивілізаційного кроку. Це означає, що еліту слід формувати максимально сучасною і максимально наближеною до істеблішменту, адже останнє означає прошарок населення, об'єктивно працюючий на стабільність та наслідуваність.

Проблема України, на нашу думку, полягає ще й у тому, що зі зміною проектів та орієнтації, яка в нашій країні відбувається досить часто, щоразу з'являються претенденти на звання нової еліти, яка, зрозуміло, не народжується в готовому вигляді. Її слід формувати, створювати умови для її становлення, становлення її високої культури як важливого елемента підвищення культури всього народу. Низька якість еліти є свідченням відсутності системи її оптимального рекрутування та планомірного підготування [4, с. 54].

Цікавий аналіз процесу рекрутування еліт пропонує І. Куколів [2, с. 87]. Він виділяє декілька моделей, за допомогою яких можна розкрити сутність трансформації елітних груп. Модель перша – *зміна потоків* розглядає трансформацію як послідовну зміну декількох хвиль правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля правлячої еліти висуває на керівництво наступну, а вона, в свою чергу, стає політичним «могильником» для тих, хто її висунув. Наприклад, «брежнєвська еліта» висунула «горбачовську», і «горбачовська» її змістила. «Горбачовська еліта» висунула (дала поштовх до політичного управління) «ельцинську еліту», а ця змістила «горбачовську». У цій моделі аналізуються поверхневі політичні зміни у трансформації еліти, як правило, лише персональний склад.

Модель друга – *політичний капіталізм* є найбільш поширеною концепцією трансформації. Вона базується на тому, що в СРСР існував реально правлячий клас – партійно-радянська номенклатура. Зміст трансформації («перебудови») полягав у конвертації політичного капіталу в капітал економічний. Політичні еліти стали змінюватися першими і досить швидко заповнювали дві нові ніші – нової політичної еліти і нової економічної еліти. Політична номенклатура, використовуючи політичну владу, першою освоїла механізми приватизації державної власності і в результаті низки послідовних дій утворила велику частину нової фінансової та підприємницької еліти і частково заповнила нові політичні інститути.

Модель третя – *бунт економічної еліти, чи пробудження регіональних еліт*. Номенклатура складалася із двох великих суперечливих одна одній частин – партійних працівників і господарських керівників. Кожна із частин номенклатури мала певну владу і розпоряджалася певними ресурсами. Займаючись безпосередньо виробництвом, забезпечуючи його функціонування, господарники перебували в менш привілейованому стані, ніж партійна верхівка. Перебудова – бунт господарських, економічних еліт, які вимагали зміни політичних позицій і розкріпачення своєї діяльності. Партійна еліта розкололася, і частина (регіональна) долучилася до господарської. У результаті зрощування «реформаторських» фрагментів номенклатури сформувалися сучасні елітарні групи, які становлять певний «сплав» колишніх господарських і партійних регіональних еліт.

У моделі четвертій – *роль контреліти* відображено публічні і соціальні моменти політичного процесу. Господарська еліта у боротьбі проти партократів використала як свого політичного союзника – контреліту (культурну і науково-технічну інтелігенцію), яка зруйнувала вищу політичну компоненту номенклатури і привела до влади економічну еліту та номенклатуру другого і третього ешелонів, частково з'єднавшись з ними [2, с. 87].

При демократичному режимі суспільні елітні групи є відкритими, і тому постійно відбувається циркуляція еліти. Як слушно зауважила болгарська дослідниця А. Крестева, «циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізації влади, вливає свіжу кров (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей, нових ідей)» [3, с. 20]. Підтримуючи теорію В. Парето про циркуляцію еліти, яка відбувається в двох основних формах: як заміна одної еліти на іншу і як просування нееліти в еліту, вона зазначає, що «на відміну від герметичної комуністичної еліти, посткомуністична володіє великою пропускнуою здатністю. Ця особливість найбільше виявилась на початку змін, коли протягом місяців асистенти стали міністрами, адвокати – прем'єрами, письменниця – віцепрем'єром. Ця відкритість демократичної еліти, яка сформувалася, була природньою: крім малочисельних дисидентів і перших партійних функціонерів, вона не мала інших кадрових резервів і повинна була рекрутувати своїх членів ззовні. Істотним індикатором життєвої еліти є збереження цього зовнішнього джерела оновлення» [3, с. 21].

Друга форма елітної трансформації зумовлена зрушеннями в балансі сил між інститутами і організаціями завдяки формуванню нових організацій. Наприклад, парламенти, які спершу тільки затверджували рішення, що приймалися урядом, можуть набути нового значення, правлячі партії можуть завершити своє існування чи перетворитися на маленькі групи, в той час як нові партії набувають масової підтримки [11, с. 50–57].

Конвергенція еліт – це процес, який проходить в умовах переходу до демократії, яка ще не консолідована, і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас

опозиційними фракціями еліти для досягнення успіху в електоральній гонці і здійснення коаліційної політики. Конвергенція дозволяє старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі і відкривати шляхи для введення нових гравців. Як і у випадку пакту, конвергенція еліт веде до утворення демократичного режиму. Різниця між пактом і конвергенцією полягає у тому, що в останній за рахунок активної масової участі з'являються нові актори. Слід зазначити, що конвергенція може бути тільки другим кроком демократизації (після пакту) і, крім того, вимагає невизначеного проміжку часу. Автори цієї концепції пов'язують закінчення процесу конвергенції еліт з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку [1, с. 72–78].

Отже, можна стверджувати, що трансформація політичної системи і суспільних відносин тісно пов'язана зі зміною правлячої еліти. Швидкий і корінний розрив між новою і старою владами неможливий, оскільки зміна еліти проходить у верхніх ешелонах влади: незбігання, а нерідко і полярність процесів у «верхах» і «низах» владної піраміди здатні звести нанівець усі позитивні зміни.

Важливим питанням щодо організації освіти з метою формування еліти є, на нашу думку, диференціація навчання і насамперед створення елітних закладів. І тут може виникнути запитання: чи сумісні питання елітних навчальних закладів з питанням соціальної справедливості? Хоча сьогодні ми дедалі більше починаємо усвідомлювати, що соціальна справедливість – це не рівність у бідності, а рівність можливостей, все ж таки чи є справедливою елітна освіта? Це питання є досить болючим і у ньому виявляються два альтернативні підходи. З одного боку, наявність елітних навчальних закладів – виклик демократії; вони ставлять молодь у нерівні умови, відновлюють систему нерівності. І ці аргументи мають право на існування. А з другого боку, відомо також, що подібні бачення можуть зашкодити освіті і зробити, зокрема, ту саму середню освіту дійсно «середньою» з погляду її посередності, коли ігноруються обдаровані діти, головну увагу вимагається приділяти «підтягуванню» відстаючих та ін.

Педагогічна еліта ще декілька років після розпаду СРСР в умовах недофінансування тримала рівень вимог до себе досить високо і залишалася впливовою соціальною верствою. Але на зміну їхній впливовості прийшла бізнесова і політична еліта з незмірно могутнішими, економічними важелями впливу на суспільно-політичну ситуацію. Їхні уявлення про самих себе, мораль і виховання виявляються в контрциклі розвитку до педагогічної спільноти, що хоче знову стати педагогічною елітою [9, с. 57].

На пострадянських теренах склад педагогічної еліти істотно змінився. Економічна криза змусила швидко перекваліфікуватися молодих і талановитих педагогів, які з хорошою базовою освітою знайшли собі місце у небюджетній сфері. Маніпуляції в оцінюванні історичних подій, економічних явищ призвели до хаосу в підготованні методичних матеріалів, зокрема підручників, що психо-

логічно «скувало» тих ініціативних педагогів, які залишилися у спільноті. Тому колишня українська радянська педагогічна еліта як соціальна група розпалася. Її рештки, самоорганізуючись, зважаючи на зовнішні суспільно-політичні обставини утворили протоелітну педагогічну спільноту. Члени цієї групи, як видно з їхніх повідомлень у спеціалізованих освітніх виданнях, усвідомлюють першочергове завдання освіти як подолання соціальної та духовної кризи в суспільстві і водночас, як уже зазначалося, завдання щодо формування еліти.

Аби педагогічна спільнота отримала нові привабливі мотиви для розвитку і трансформації в педагогічну еліту, потрібно сформулювати і отримати відповідь на такі запитання [9, с. 58]:

1) наскільки радикально змінюються соціально-психологічні настанови освітян?

2) які нові соціально-психологічні цінності реалізуються в сучасній моделі освіти і чи дійсно існують критерії кваліфікації, компетенції та досвіду як показники досконалості цих моделей?

3) якими є соціально політичні функції освіти і як саме здійснюється зв'язок освіти та політики?

4) які потрібні зміни в освіті для того, аби педагогічна спільнота поглибила свої зв'язки з культурними та політичними елітами України?

5) що і як потрібно змінювати з погляду зміни пріоритетів, які характеризують особу члена педагогічної спільноти?

Необхідність відповіді на ці запитання зумовлена поступовим зниженням якості освіти через процеси «культурного старіння» її змісту та форм, порушення принципів відповідності загальному рівню культури та політичної активності суспільства; недостатністю культурної компоненти у педагогічній спільноті та жалюгідній матеріальній базі більшості навчальних закладів та ін. У контексті зазначеного змінюється і завдання щодо формування особи педагога, який здатний створити адекватні умови не тільки для творчого та культурного зростання і саморозвитку школярів, а й для власного саморозвитку. Просте збільшення заробітної плати, введення в існуючу систему освіти нових культурологічних компонентів не змінять спосіб самоідентифікації членів педагогічної спільноти [6, с. 34].

Якщо змінити дисциплінарну домінанту освіти (в обох значеннях цього слова: предметному та організаційному) на домінанту індивідуальної культурної, суспільно політичної діяльності, тоді головним чинником формування педагогічної еліти стане внутрішньогрупова конкуренція особистостей. Нові критерії якості цієї соціальної групи повинні насамперед передбачати можливість максимального вияву індивідуальності у культурній, суспільній та політичній сферах життя. Очевидно, що сьогодні і в найближчій перспективі суспільство не може функціонувати без еліти. Відповідно кваліфіковану еліту, орієнтовану на високі гуманістичні цінності, слід готувати, причому заздалегідь, у міру можливості планомірно.

Таким чином, слід ще раз наголосити на тому, що важливою є проблема елітної освіти та елітарної особистості в освіті, яка може оптимізувати процес рекрутування та зміни еліт у суспільстві. Адже на сьогодні освіта як канал рекрутування політичної еліти набуває все більшої актуальності.

Висновки. Українська еліта, основним завданням якої є забезпечення соціального і політичного консенсусу, соціальної стабільності, перебуває на стадії формування. Звичайно, це надзвичайно тривалий і складний процес, але прискорити і підвищити його ефективність, на нашу думку, можливо шляхом ротації політичної еліти за допомогою вдосконалення системи каналів рекрутування еліт. До числа основних інституціональних каналів рекрутування еліти відносять державний апарат, органи місцевого самоврядування, політичні партії, армію, систему освіти, релігійні організації. Особливо актуальним для нашого дослідження є такі канали рекрутування політичної еліти, як політичні партії та освіта.

На наш погляд, потрібно більше уваги приділяти освіті, особливо елітній та елітарній. Не слід плутати цих два поняття, адже елітарна освіта поєднується із системою закритого рекрутування еліт, в той час як елітна освіта більше взаємодіє з системою відкритого рекрутування. Саме елітний тип освіти здатний значною мірою забезпечити більшу соціальну мобільність у суспільстві. Водночас не можна розглядати елітну та елітарну освіту як дві автономії. Ці два типи освіти пересікаються, і в них є спільна площина. Елітарна освіта може бути одночасно елітною і навпаки. Тобто, освіта повинна стати таким інституційованим, надійним та налагодженим висококласним каналом рекрутування політичної еліти, який забезпечить якісно новий склад еліти, яка в свою чергу забезпечить належний розвиток країни.

Завдання формування істинних еліт можна вважати чи не найважливішим для сучасної цивілізованої країни. Перед тим, хто хоче реально впливати на реальні рішення на рівні держави, постає завдання сформувати еліту, а не очікувати, доки вона виросте, і не проголошувати елітою тих, хто нею не є. Еліта формується, в тому числі і з себе, через постановку проблем держави та самовизначення у процесі їх розв'язання, через участь у становленні інстанцій влади, ухвалення для себе рішень, що стосуються життя країни загалом. Для того щоб можна було обрати найкращих з кращих представників еліти, перш за все слід удосконалити механізми її рекрутування та розширити канали. Більшість сучасних дослідників еліти справедливо вважають, що основним критерієм типології елітотворення є рівень її відкритості та розширення каналів рекрутування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П. Елизаров // Полис. – 1999. – № 1. – С. 72–78.
2. Куколев И. Трансформация политических элит / И. Куколев // Обществ. науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 87.

3. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крэстева // Социс. – 1996. – № 4. – С. 21.
4. Крыштановская О. В. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы / О. В. Крыштановская // Соц. исслед. – 2003. – № 11. – С. 54.
5. Крыштановская О. В. Интеллектуалы и закрытая политическая корпорация. Новый опасный класс [Электронный ресурс] / О. В. Крыштановская // Русский журнал. – 20.07.2011. – Режим доступа к журн. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaaya-povestka/Intellektualy-i-zakrytaaya-politicheskaya-korporaciya>
6. Можаяева Л. Г. Эволюция концепции образования в современном мире / Л. Г. Можаяева // Экономика образования. – 2001. – № 6. – С. 35.
7. Мохов В. П. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит / В. П. Мохов. – Пермь, 2002. – С. 247
8. Мясников О. В. Смена правящих элит: консолидация или вечная схватка? / О. В. Мясников // Полис. – 1993. – № 1. – С. 52–60.
9. Покальчук О. Політична еліта сучасної України: регіональний вимір / О. Покальчук // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 58.
10. Парето В. Элиты и аристократия / В. Парето // Личность. Культура. Общество. – 2002. – Т. IV, вып. 3–4 (13–14). – С. 34–39.
11. Шульга М. Этапы становления політичної еліти в Україні в роки незалежності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24–37
12. Хоффман–Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт / У. Хоффман–Ланге // Социс. – 1996. – № 4. – С. 50–57.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАСШИРЕНИЯ КАНАЛОВ РЕКРУТИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В УКРАИНЕ

Пантелейчук О. В.

Проанализированы основные модели и принципы процесса рекрутирования политической элиты. Рассмотрены основные каналы рекрутирования. Обнаружены перспективы расширения каналов рекрутирования политической элиты в Украине, в частности такого канала рекрутирования, как образование.

Ключевые слова: *политическая элита, элитное образование, элитарное образование, модели рекрутирования, каналы рекрутирования.*

PROSPECTS OF EXPANSION OF CHANNELS OF RECRUITMENT OF POLITICAL ELITE IN UKRAINE

Panteleychuk O. V.

The article under review deals with the analysis of the basic models and principles of political elite recruiting. Major channels of recruitment are being considered. Perspectives of recruitment channels expansion in Ukraine are being identified, educational recruitment channel specifically.

Keywords: *political elite, elitist education, egalitarian education, recruitment model, recruitment channel.*

УДК 327 (477:498)

С. І. Бостан, здобувач

ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ВІДНОСИНАХ РУМУНІЇ ТА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Захист прав національних меншин є важливим питанням у стосунках України та Румунії і вважається одним з найскладніших поряд з проблемою визначення державного кордону. Саме вони визначали перебіг двосторонніх переговорів останнього двадцятиріччя навколо підписання основних домовленостей та налагодження міждержавних відносин між цими двома країнами. Вступ Румунії до НАТО та ЄС, а також бажання України інтегруватися до Європейського Співтовариства передбачають перейняття європейської і світової практики до врегулювання цих важливих питань та досягнення порозуміння між двома сусідніми країнами, які претендують на лідерство в Чорноморському регіоні.

Ключові слова: Україна, Румунія, національні меншини, міжетнічні стосунки, україно-румунські відносини, подвійне громадянство, європейська та євроатлантична інтеграція.

Актуальність проблеми. Держава, яка піклується про захист прав людини, визнає верховенство закону та функціонує на демократичних засадах, отримує можливість стати членом Європейського Союзу, де ці умови є головними і обов'язковими до виконання усіма країнами-учасницями об'єднання. Законодавче ототожнення, політична обумовленість чи *acquis communautaire* є головним підходом до країн-кандидатів на вступ до ЄС.

Після завершення холодної війни Європейський Союз все більше почав вимагати від своїх союзників та країн-претендентів на приєднання до його складу дотримання прав людини та вдосконалення стандартів демократії. Уже в січні 1989 р. Європейський парламент вимагав, аби «згадка про права людини» фігурувала в угодах про торгівлю та співпрацю, стосовно яких ЄС розпочав переговори з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), а також у переговорних дорученнях Європейської комісії. У квітні 1989 р. Європейська Рада обумовила відновлення переговорів з Румунією якраз виконанням обов'язків у галузі прав людини в рамках НБСЄ. Урешті-решт, на саміті в Копенгагені в червні 1993 р., Європейська Рада схвалила таке: «Стабільність інституцій, що гарантують демократичний устрій, правову державу, права людини, повагу до прав та захист менших» є *sine qua non* (обов'язковими умовами) в процесі прийняття до ЄС [8, с. 38–39].

Виклад основного матеріалу. Румунія у середині 90-х років ХХ ст. відкрито проголосила курс на інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО.

Відповідно з цього періоду їй довелося багато робити в напрямі впровадження в країні основних європейських стандартів для задоволення основних умов вступу в ЄС та НАТО. Як держава зі значними внутрішніми та невеличкими зовнішніми меншинами Румунія традиційно належала до опонентів захисту меншин. Мало того, відносини між державами та її меншинами можна охарактеризувати як концептуальне зіткнення між «унітарною і неподільною національною державою» та радикальними вимогами колективного захисту і автономії меншини, переважно найбільш чисельної – угорської. Слід зазначити, що Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. не містить положень щодо колективного захисту меншин, незважаючи на обіцянки нового посткомуністичного уряду гарантувати індивідуальні та колективні права і свободи етнічних меншин. Але вона містить пункт про позитивний індивідуальний захист меншин, який, щоправда, обмежується твердженням, за яким застережні заходи повинні відповідати принципам рівності і недискримінації щодо інших румунських громадян [8, с. 70–71]. Беручи до уваги ці внутрішні конфліктні обставини, позитивні результати в очах світової спільноти, досягнуті в середині 1990-х років, найкраще можна пояснити сильним і тривалим сприянням захисту меншин з боку міжнародних організацій з яскравою прив'язкою до обумовленості ЄС. Хоча, коли до влади прийшла прозахідна команда нового Президента Е. КонстантINESКУ в 1996 р., ситуація дещо поліпшилася, особливо у стосунках з Україною та Угорщиною.

Крім того, існували стримуючі чинники ефективності обумовленості ЄС, пов'язані з суперечливою природою норм у галузі прав меншин та їх резонансом усередині країни. Вони найочевидніші у невдалій спробі заохочення колективних стандартів у галузі меншин через міжнародний тиск та обумовленість за умови сильного внутрішнього опору. Хоча Румунія прийняла Рекомендацію 1201, спочатку при вступі до Ради Європи, а згодом у двосторонньому договорі з Угорщиною (підписаній під великим міжнародним тиском та обумовленістю ЄС), вона відкинула ідею колективних прав та автономії, яку містив документ, наполягаючи на додатковій примітці у договорі. Таку інтерпретацію критикували західні організації та національні меншини країни. Це тлумачення, однак, могло бути виправданим на основі чинного європейського стандарту, відображеного у Рамковій конвенції, тому врешті-решт з ним змирилися. З другого боку, з метою збереження добросусідських стосунків між сусідніми країнами ЄС рішуче стримував Угорщину від подальшої активної підтримки колективних прав меншин та автономії для угорської меншини в Румунії зокрема, а пізніше відклав Рекомендацію 1201 на другий план, остаточно підтримавши індивідуалістичний підхід Рамкової конвенції.

З часом увага ЄС змістилася зі спеціальних прав меншин на питання дискримінації. Єврокомісія у 2000 р. дійшла висновку про те, що ставлення до

меншин у Румунії є двояким. ЄС чітко підкреслив недискримінацію як елемент, якого бракує в румунській системі захисту меншин. Румунський уряд відреагував на це оцінювання прийняттям у листопаді 2000 р. Декрету про запобігання та покарання всіх форм дискримінації, який містить багато аспектів Директиви про расову рівність. Відтак, у звіті Єврокомісії 2001 р. цей крок уряду оцінено як велике досягнення. Однак бачення політики Румунії щодо національних меншин і захисту їхніх прав в очах європейців та українців чи то угорців є кардинально протилежними і різняться між собою.

На пострадянському політичному просторі відносини України та Румунії привертають особливу увагу, оскільки в них відбувається активне формування нового змісту та формату стосунків цих держав. Вони розвивалися досить складно після розпаду СРСР і є досить напруженими на сьогодні. Беручи до уваги той факт, що дипломатичні відносини між двома країнами встановилися на початку 1992 р., а договір «Про відносини добросусідства та співробітництва» підписано лише в 1997 р., та зважаючи на текст самого договору, з якого було вирішено вилучити статті, що стосуються визначення режиму державного кордону та дійти домовленості щодо цього питання впродовж наступних двох років, можна зробити висновок про те, що ситуація була досить серйозною і вирішити її було не так просто. Незважаючи на домовленість врегулювати режим державного кордону протягом наступних двох років після підписання даного договору, це вдалося зробити лише в 2003 р., через шість років потому.

Однак Румунія все ж погодилася на більшість пропозицій України в процесі роботи над базовим договором, і ця поміркована позиція румунського керівництва на той час також пояснюється налаштованістю країни до вступу в європейські структури, насамперед до НАТО. За вимогами Північноатлантичного альянсу країна-кандидат, а тим більше член організації, не може розраховувати на преференції у разі наявності територіальних претензій до інших країн. Ураховувалося також те, що до Румунії могли б висунути подібні територіальні вимоги інші держави, наприклад, Угорщина щодо Трансільванії – провінції Румунії, де проживає переважна більшість етнічних угорців, які зазнають нищівної політики з боку місцевої влади, яка проводить «румунізацію» краю. Посол США у Румунії А. Мозес у виступі в університеті міста Клуж-Напока заявив, що розв'язання питання стосовно вступу Румунії в НАТО залежить від того, чи будуть підписані базові договори з її сусідами – Угорщиною та Україною [6].

Найбільше затьмарювали стосунки України з Румунією претензії політичної еліти та офіційних інститутів влади останньої на територію України, труднощі з укладанням Великого договору між обома державами, відсутність згоди з питань розмежування морського шельфу та господарського викорис-

тання гирла Дунаю. Далекими від ідилічних бували за останні роки й позиції України та Румунії стосовно проблеми Придністров'я. Роль України як одного з міжнародних гарантів врегулювання даного конфлікту, до певної міри, відіграє Київ, будучи заручником несприятливої геополітичної та внутрішньої політичної кон'юнктури, яка все ще не дозволяє успішно розв'язати цю проблему.

Не залишається поза увагою українсько-румунського партнерства і проблема забезпечення прав та інтересів української і румунської меншин на територіях цих країн. Як відомо, українське законодавство у цій сфері складено за європейськими стандартами. Права національних меншин, як і всіх громадян України, однаково забезпечуються в рамках наявних фінансових можливостей. В Україні повноцінно функціонують понад 100 шкіл з румунською мовою викладання всіх предметів, регулярно транслуються щоденні румуномовні телевізійні та радіопередачі, в усіх парафіях у населених пунктах, де компактно проживає румунська меншина, богослужіння відправляється румунською мовою. Україна виконує взяті на себе зобов'язання в рамках Протоколів про співробітництво в галузі освіти і свого часу відкрила нові школи з румунською мовою викладання в Красноільську (Чернівецька область) і Новоселівці (Одеська область).

У той самий час у Румунії діє лише один навчальний заклад – лицей імені Т. Шевченка в м. Сігету Мармаціей, частина предметів в якому викладається українською мовою. У цьому контексті Україна очікує від румунської сторони відкриття українських ліцеїв в інших румунських містах, що передбачено згаданим Протоколом. Загалом Україна сподівається, що Румунія забезпечуватиме права української національної меншини на такому самому рівні, як це робить Україна стосовно румунської національної меншини. Тут також слід мати на увазі, що активізація двосторонніх відносин потребує фахівців із знанням мови сусідів. І національні меншини можуть відіграти важливу роль у процесі зміцнення українсько-румунського партнерства [2, с. 49–50].

Згідно з офіційними результатами загальнонаціонального перепису населення (березень 2002 р.) у Румунії налічується 61,4 тис. етнічних українців. (За альтернативними підрахунками Союзу українців Румунії, українська громада країни налічує понад 200 тис. осіб.) [4]. Компактно етнічні українці проживають у Марамуреші (понад 36 тис.), Південній Буковині (понад 10 тис.), Банаті (понад 8 тис.) та Добруджі (приблизно 1,5 тис.). У Румунії діють дві громадські організації етнічних українців: Союз українців Румунії (СУР, створений у 1990 р.) та Демократичний Союз українців Румунії (ДСУР, створений у 1996 р.) [1].

Натомість, за даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні налічується понад 140 тис. етнічних румунів, що становить 0,3 % від загальної кількості населення [7].

На розвитку українсько-румунських відносин негативно позначаються спроби певних політичних сил і засобів масової інформації Румунії фальсифікувати політику України щодо румунської національної меншини. Націонал-радикальні кола в Румунії, друковані органи проводять відверту антиукраїнську пропаганду, причому це спостерігалось з самого початку налагодження двосторонніх відносин.

Досить драматично звучать та відповідно болісно сприймаються румунськими громадянами публікації з такої проблематики: «Румунська мова більше не буде предметом викладання в Україні» [11], «Невирішені румунські проблеми в Чернівецькій області» [12], «Румуни з повіту Герца та Чернівецької області ще більше позбавлені прав після Договору з Україною» [9], «Румуни з України – громадяни другої категорії» тощо [10].

Разом з тим повідомлення не були безапеляційно негативними. Час від часу реалії сучасного життя вносили свої корективи щодо сприйняття України як демократичної держави, яка будує взаємовідносини з сусідами на європейських засадах.

Щодо міжетнічних стосунків у прикордонних регіонах між двома країнами одним з найскладніших для України залишається на сьогодні питання оформлення Румунією румунського громадянства громадянам України. У цьому контексті потрібно вказати на політику подвійних стандартів відносно питання громадянства і дотримування вимог членства в ЄС та НАТО. Демонструючи перед Європою чітке дотримання зазначених вимог членства в ЄС та НАТО, а саме підтримку добросусідських відносин з сусідніми країнами та Україною зокрема, офіційний Бухарест надалі втручається у внутрішні справи України. Низка державних установ Румунії, в першу чергу Департамент зв'язків з румунами звідусіль при Міністерстві закордонних справ, проводять деструктивну політику в середовищі національних меншин прикордонних областей України, що створює передумови для розвитку сепаратистських настроїв і міжетнічної ворожнечі.

Стосовно питання громадянства, заохочуючи громадян України до отримання румунського і фактично європейського громадянства, офіційний Бухарест насправді має на меті розширити в такий спосіб територію свого політичного впливу.

На квітневому саміті НАТО у Празі колишній Президент України Віктор Ющенко заявив: «Ми підтримуємо формування відповідного комітету в рамках Європейської комісії для того, щоб розглянути наслідки рішень румунської сторони, дати їм оцінку і проаналізувати наскільки вони відповідають духу добросусідства». А ситуація з видачею румунських паспортів вносить стурбованість і викликає здивування також в українській громаді Румунії [5].

Спрощення Румунією процедури надання національного громадянства та можливість використання румунського паспорта для вільного пересування

територією ЄС слугують чинником, що підштовхує етнічних румунів нашої країни до набуття громадянства Румунії або свідомої відмови від громадянства України.

Компетентні джерела стверджують, що значно важливішим для Бухареста є власне факт наявності румунського громадянства в жителів Північної Буковини – багаторічного каменя спотикання у двосторонніх відносинах. Мету політики, що проводиться південно-західним сусідом України у Чернівецькій області, експерти, знайомі з тонкощами румунської дипломатії, пояснюють просто: «роздати» таку кількість паспортів, яка б дозволила прихильникам ідеї «Великої Румунії» заявити про перегляд статусу Північної Буковини. Можна припустити, що саме задля реалізації зазначеної мети румунська сторона, на відміну від Польщі, Словаччини та Угорщини, відмовляється підписати угоду по малому прикордонному руху між двома державами, хоча ще у січні 2009 р. міністр закордонних справ Румунії Крістіан Дяконеску на спільній прес-конференції з міністром закордонних справ України Володимиром Огризком у Києві заявив: «Ми знаходимося у фінальній стадії, і при першій нагоді підпишемо цю угоду». Більш того, за словами К. Дяконеску, румунська сторона вже завершила переговори з Європейською Комісією щодо відповідності положень цієї угоди вимогам Європейського Союзу.

Однак жодних зрушень у цьому напрямі так і не спостерігається. Цілком закономірно, що відсутність такої угоди між Україною та Румунією створює значні незручності для населення прикордонних громад Буковини, Закарпаття і тим самим для спрощення режиму перетину кордону, стимулює громадян України до набуття румунського громадянства [3].

Оскільки українським законодавством забороняється подвійне громадянство, але, незважаючи на це, воно не передбачає відповідальності за порушення даної норми, виникає необхідність у підготуванні відповідної законодавчої бази, яка чітко регулюватиме питання громадянства.

Слід зазначити, що законодавство у галузі захисту меншин та недискримінації в Румунії значною мірою ініційоване зовнішньою зумовленістю та сприянням правилам, особливо з боку ЄС. Однак керована ззовні рецепція правил обмежувалася концепціями захисту меншин, які відгукнулися серед румунських інституцій, підтверджуючи, що «ставлення до індивідів, а не до груп, як предмета законодавства з прав меншин, було постійним протягом останнього десятиліття». Це індивідуалістичне захоплення не змінило навіть поєднання мобілізації меншини, підтримки рідної держави та зумовленості Європейського Союзу [8, с. 71].

Важливим аспектом у міжетнічних стосунках та дотриманні прав національних меншин як України, так і Румунії є досягання порозуміння між дво-

ма сусідніми країнами в мирний дипломатичний спосіб у дусі взаємоповаги і толерантності, що стане яскравим підтвердженням і прикладом добрих намірів у спільній розбудові Нової Європи.

Висновки. Останніми роками стосунки між Україною та Румунією почали набувати нової якості. З'явилися спроби подолати негативи історичного минулого, відмовитися від розгляду перспектив взаємовідносин крізь призму попередніх непорозумінь і незадоволених національно-державних амбіцій. Чималі можливості для ствердження позитивної динаміки багатосторонніх стосунків надають євроатлантична та євроінтеграційна перспектива, наголошення на відданості спільним демократичним та європейським цінностям. Ведеться пошук нового балансу інтересів, прагнень і взаємної відповідальності політичної еліти двох сусідніх країн, де спільним знаменником виступають європейська політика безпеки та співробітництва, відданість ідеалам європейської солідарності, нарешті, бажання разом будувати економічний та політичний простір Об'єднаної Європи. І у разі відмови від взаємних образ і претензій ці зусилля відкриють нові можливості для регіональних і загальноєвропейських ініціатив офіційних Києва та Бухареста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гудзик К. Українці в Румунії / К. Гудзик // День. – 2006. – № 170. – 6 жовтня.
2. Макар Ю. Сучасний стан і перспективи розвитку україно-румунських міждержавних відносин / Ю. Макар // Україна-Румунія-Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. – Чернівці : Букрек, 2006. – С. 49–50.
3. Мельничук І. Проблема паспортизації Румунією українського населення: сучасні реалії та можливі наслідки розвитку подій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukinfo.com.ua/index.php?mcmd=shownews&lid=8478>.
4. Парфенов О. Українсько-румунський діалог: без права на помилку / О. Парфенов // Політ. менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 144.
5. Угрин Л. Динаміка міжнародного образу України після президентських виборів 2004 р. / Л. Угрин, О. Щурко // Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. / укл. Романюк А. С., Скочиляс Л. С. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 152 с.
6. Украина не намерена делать какие-либо уступки в территориальном вопросе // Голос України. – 1995. – 19 дек.
7. Українці та національні меншини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://myukraine.info/uk/country/people/nationality>.
8. Шіммельфенніг Ф. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр // Наук. вид. – К. : Юніверс, 2010. – 288 с.
9. Gherman I. Româniile din Ținutul Herța și regiunea Cernăuți si mai nedreptățiți după încheierea Tratatului cu Ucraina / I. Gherman // România liberă. – 1998. – 29 mart. – P. 3.
10. Patrichi V. Româniile din Ucraina, cetățeni de categoria a doua / V. Patrichi // România liberă. – 1998. – 8 sept. – P. 3.

11. Vicol M. Limba română nu va mai fi obiect de predare în Ucraina / M. Vicol // România liberă. – 1997. – 4 sept. – P. 2.
12. Vicol M. Probleme românești nerezolvate în Regiunea Cernăuți / M. Vicol // România liberă. – 1998. – 14 febr. – P. 5.

**ОСОБЕННОСТИ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
И ЗАЩИТЫ ПРАВ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ
В ОТНОШЕНИЯХ РУМЫНИИ И УКРАИНЫ
В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКИХ И ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКИХ
ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ**

Бостан С. И.

Защита прав национальных меньшинств является важным вопросом в отношениях Украины и Румынии и считается одним из самых сложных наряду с проблемой определения государственной границы. Именно они определяли ход двусторонних переговоров последнего двадцатилетия вокруг подписания основных договоренностей и налаживание межгосударственных отношений между двумя странами. Вступление Румынии в НАТО и ЕС, а также желание Украины интегрироваться в Европейский Союз предусматривают соблюдение европейской и мировой практики к урегулированию этих важных вопросов и достижение взаимопонимания между двумя соседними странами, претендующими на лидерство в Черноморском регионе.

Ключевые слова: Украина, Румыния, национальные меньшинства, межэтнические отношения, украинско-румынские отношения, двойное гражданство, европейская и евроатлантическая интеграция.

**PECULIARITIES OF INTER-ETHNIC RELATIONS
AND PROTECTION OF NATIONAL MINORITIES' RIGHTS
IN THE RELATIONSHIPS BETWEEN ROMANIA
AND UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN
AND EURO-ATLANTIC INTEGRATION PROCESSES**

Bostan S. I.

Protection of national minorities' rights is a significant issue in the relationships between Ukraine and Romania and it is considered to be one of the most difficult as well as a problem of state border determination. The very these two problems have been determining the course of bilateral negotiations concerning signing of the main agreements and establishing inter-state relations between both countries for the last twenty years. Romanian joining NATO and EU as well as Ukrainian willing of integration to the European Community provides adopting of European and world practice of the settlement of these important questions and achieving consensus between two neighbouring countries which are pretending to the leadership in the Black Sea region.

Keywords: Ukraine, Romania, national minorities, ethnic relations, Ukraine-Romania relations, dual citizenship, European and Euro-Atlantic integration.

УДК 399.38

О. А. Волощук, асистент

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО СТИЛЮ МИСЛЕННЯ: ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Розглянуто інформаційні і когнітивні аспекти формування сучасного економічного стилю мислення. Підкреслено, що і на рівні вироблення моделей розвитку, і на рівні управлінських стратегій слід формувати адекватні та ефективні пізнавальні інструменти економічного зростання. Особливу увагу приділено молоді, у свідомості якої відбувається перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, пов'язаних зі світом ІТ.

Ключові слова: *суспільна свідомість, економіка знань, медіа-сфера, інноваційний стиль мислення, політика реформ.*

Актуальність проблеми. На початку ХХІ ст., коли Україна як суверенна держава ось уже два десятиліття намагається реформувати майже всі сфери життя, постає запитання: чому насправді буксують реформи, чому навіть добрі і, здавалося б, продумані наміри і плани політиків досить часто натрапляють немов би на стіну нерозуміння у суспільстві і у кращому разі завершуються неефективними напівкроками у соціальній, економічній та політичній сферах, а у гіршому – повним фіаско для виконавців реформ і розчаруванням для тих, хто їм повірив? Аналізуючи такий суспільно-політичний феномен, можна дійти думки, за якою мабуть не спрацьовує певний механізм відмови від стереотипів і застарілих уявлень у суспільній свідомості, відмови від неефективних політичних та економічних рішень. У даному випадку ідеться не тільки про надходження і сприйняття нової інформації, а й на основі отримання нових даних ефективний вплив на суспільні явища і процеси і в кінцевому результаті – зміну стилю економічного і політичного мислення, починаючи від управлінця до пересічного громадянина.

Наукове розроблення проблеми. Окремі аспекти зазначеної проблематики проаналізувала львівська дослідниця І. Городняк, яка зосередила увагу на необхідності врахування соціально-економічних знань населення як чинника, який здатний впливати на адаптаційний процес за умов ринкових перетворень [1]. Специфіка нашого підходу полягає у тому, аби дослідити пізнавальні аспекти формування нового економічного мислення в умовах глибоких суспільних трансформацій у політиків, управлінців і пересічних громадян з тим, щоб рельєфніше показати зв'язки між «економічними та політичними аспектами шляху перетворень» в Україні як однієї з транзитивних країн регіону ЦСЄ [2, с. 18].

Важливим для розуміння сучасної «економічної та соціальної налаштованості суспільства» є аналіз динаміки ціннісної ментальності українському соціуму останнього десятиліття та оцінювання населенням сучасної економічної ситуації. Саме цим проблемам присвячено наукові праці вчених з Інституту соціології НАН України А. Ручки та О. Беленок [3, 4].

Мета статті – на основі експертних оцінок і матеріалів ЗМІ проаналізувати пізнавальний інструментарій, який дозволив би і у суспільній свідомості, і на рівні управлінських рішень не тільки позбутися застарілих уявлень і стереотипів в економічній сфері, а й сформуванати засади нового економічного мислення, потрібного для ефективного реформування соціально-економічних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. На початку зробимо декілька методологічних зауважень. Відомо, що соціально-економічна реальність являє собою цілісно організовану систему відкритого типу, функціонування, регулювання та розвиток котрої багато в чому залежать від відповідних політичних (для соціально-економічної сфери економічно обґрунтованих) адекватних управлінських рішень. Подібні рішення, як підкреслюється багатьма експертами, має ухвалювати «творчий суб'єкт управління». І для нього як для кожної творчої особистості, чия свідомість відкрита для нових знань, інформація, як зазначає російський дослідник С. Дятлов, є важливою атрибутивною характеристикою, що постійно актуалізується через системні взаємодії та відносини свідомості і реальності [5, с. 186]. Зрозуміло, що за умов, коли інформація є неповною або ж спотвореною, а свідомість залишається закритою для сприйняття нових знань та ідей, досить часто виникає ситуація, в якій неадекватність еліт є домінантною характеристикою, що призводить до тактики половинчастих кроків у проведенні реформ. Інакше кажучи, утворюється немовби «парниковий ефект» напівстабільності, який може вибухнути вкрай негативними наслідками і для держави, і для суспільства.

Ось чому для формування виваженої, продуманої і, головне, ефективної моделі економічного і соціального реформування суспільства слід виробляти не тільки прийнятну і переконливу теорію, а й створювати кола, групи однодумців, спроможних переконати владу і втілити новаторські ідеї і підходи у життя. Лише так можна дійсно ефективно вплинути на зміну публічної політики і, зокрема, соціально-економічні трансформації. Тут слід згадати і тісно пов'язану з таким підходом теорію «епістемних спільнот». До активних учасників подібних дієвих «пізнавальних» спільнот можна віднести групи вчених-економістів і політологів, експертів, журналістів, представників неурядових організацій, які інноваційно мислять і діють в одному і тому ж напрямі. До неформальних спільнот такого типу можуть потрапити і деякі креативні молодіжні організації, які активно використовують можливості сучасних ІТ-технологій.

Зауважимо, згадуючи реформаторський досвід країн Центральної та Східної Європи, що, скажімо, у Польщі саме представники наукових кіл і ширше інтелігенції відіграли вирішальну роль у проведенні реформ на зламі 1980–1990-х років. І тут все ж таки варто замислитись над словами архітектора польських реформ Лешека Бальцеровича, який писав у своїх відомих есе «Економія вільного ринку», що «негативний досвід різного роду відтінків етатизму» призвів до головного наслідку: ніхто з тих, хто налаштований на структурні, глибокі зміни, не здійснює реформ у напрямі етатизму навіть у країнах Африки [6, с. 30]. Повертаючись до ролі і значення економічної думки, експертного бачення у житті суспільства, пошлемося на експертів журналу «Forbes», які відзначають, що слово впливового економіста в сучасному світі дуже цінується. Одним необачним висловлюванням можна обвалити світові ринки, а будь-яка інформація з оптимістичним забарвленням, що виходить від людини «з ім'ям», спроможна навіть у найкризовішій ситуації стимулювати «зовсім вже вражені економіки». Однак, на жаль, песимістів ніхто не слухає, незважаючи на те «наскільки тверезими є їх доводи» [7].

Отже, виходячи зі сказаного, можна констатувати, що одним з найважливіших чинників оновлення роботи будь-якої компанії, економічного сектору чи національної економіки в цілому був і залишається новаторський стиль мислення. І зрозуміло, що його носіями в умовах трансформаційних змін є індивіди, творчі особистості. Виникає запитання: як, яким чином вплинути на свідомість особистості в умовах глибоких економічних і соціальних змін і трансформацій? Якими засобами і методами можна стимулювати інноваційний порив особистості? І в умовах конкурентного середовища виграє та організація, компанія, насамкінець країна, котра спроможна стимулювати самовираження особистості. Адже без такого підходу важко говорити про новаторський, інноваційний розвиток. Творчі індивіди – «єдиний засіб оновлення» [8, с. 87] у добу трансформацій.

Як довів свого часу М. Вебер, розвиток індустріальної цивілізації привів до пошуку раціональних форм організації держави, торгівлі й промисловості. Саме уявлення доби Просвітництва про те, що світ сповнений загадок і проблем, які можна ефективно «вирішувати» за допомогою людського розуму і знання, утворили затребуване сьогодні суспільством теоретичне підґрунтя підходу до розвитку «публічної політики». Інакше кажучи, управління слід здійснювати на основі знань – шляхом збирання необхідних фактів і «знань» про «проблеми», аби сформулювати «найкращі рішення». Однак в Україні останніми роками позначився певний розрив між соціально-економічними реаліями та їх розумінням, точніше тими задачами у сфері економіки і соціальної політики, які на основі власних не зовсім адекватних уявлень про реальні процеси намагаються вирішувати представники політичного класу в Україні. Як підкреслюють експерти, дуже драматично позначився розрив, зокрема,

між рівнем складності глобальних процесів, в які втягується або вже втягнуто Україну, і тією картиною світу, тими інтелектуальними інструментами, якими користується вітчизняна політична еліта. І в міру поглиблення цього розриву відчутно «зростатимуть програші держави у глобальній політичній та економічній грі» [9]. Як пише достатньо відоме економічне видання в Україні «Інвест-газета», поки діючий Президент думає, «прогнозувати ефект реформи» в країні не наважиться ніхто [10, с.11].

Поряд з діючими політиками іншим адресатом нових економічних уявлень і знань могли б бути і представники середнього класу. Однак питання щодо їх «інноваційного навчання» поки що залишається відкладеною темою завтрашнього дня. Адже багатьом з них сьогодні більше до снаги вирішення життєвих питань, або ж як у представників малого і середнього бізнесу – втягування у практичні економічні «розборки» з діючим урядом щодо вад Податкового кодексу. Узагалі підкреслимо, що проблема середнього класу для України є сьогодні певним чином неактуальною чи спотвореною. До таких висновків доходять і деякі дослідники. «Про український середній клас як стабілізуючий чинник можна навіть не згадувати через нечисельність, аморфність і звідси, слабку впливовість на ситуацію в країні та суспільстві». До того ж «Протестантська етика» не відома українському капіталізму взагалі, а ідея «американської мрії» є викривленою. Попри те, що до «середніх» відносять себе 38 % українців (з 2006 р. цей показник залишився майже незмінним), можна говорити про неузгодженість статусних позицій, внаслідок чого бажане видається за дійсне. Український середній клас залишається невеликим маргіналізованим прошарком, представники якого практично не затримуються на своїх позиціях, а переміщуються або на верхні щаблі соціальної ієрархії, або (що частіше) – униз [11, с. 289].

У ситуації карколомної зміни економічних і політичних орієнтирів варто, мабуть, значно більше уваги приділити молодому, новому поколінню, яке саме сформоване у добу цих змін і виходить на авансцену. Що воно собою являє? Яким чином розставлятиме майбутні економічні і соціальні пріоритети? У зв'язку з цим цікавою є проблема зміни систем цінностей, ціннісних орієнтацій та певних пізнавальних практик, зокрема, і в економічній сфері. Актуальним стає питання знайдення інноваційного методичного інструментарію, вироблення нових пізнавальних підходів і практик. У більш широкому контексті можна навіть вести мову про перехід від матеріалістичних до пост-матеріалістичних цінностей [12].

Зупинимося тут детальніше на деяких моментах, які можна віднести до сучасних медіаосвітніх практик. Адже конкретні шляхи отримання і впровадження економічних знань неодмінно мають враховувати особливості, притаманні самому економічному розвитку. Сьогодні ідеться про нове сприйняття економічного середовища як крізь змістову призму таких базових і порів-

няно нових для вітчизняної економічної системи категорій, як ринок, конкуренція, підприємництво, економічна самостійність підприємств і регіонів, створення вільних економічних зон, диференціація доходів, різноманітність форм власності, так і переосмислення, надання нового трактування таким поняттям, як участь держави у регулюванні ринку, суспільне благо, соціальне забезпечення населення.

Якщо говорити про світовий досвід впровадження нових економічних знань і практик, то він поєднує як традиційні методи шкільної освіти, так і інноваційні підходи, тісно пов'язані зі сферою ІТ. Відзначимо, наприклад, що Інститут гуманітарного розвитку в Перу розробив «Десять заповідей розвитку» і запровадив їх у шкільні програми кількох латиноамериканських країн [13]. Певні зрушення у цьому напрямі спостерігаються і в Україні. Так, у Дрогобицькому державному педагогічному університеті з 2002 р. видається спеціалізований журнал «Молодь і ринок».

Свідченням початку процесу еволюції вітчизняної економічної системи може бути навіть відповідний термінологічний зріз – час, коли до свідомості суспільства увірвалися поняття «ринок», «оренда», «оренда з правом викупу», «кооператив», «комерційний банк», поступився місцем процесу логічного імплантування в економічний лексикон суспільства нових понять, що є логічними похідними від процесу економічних трансформацій – «єдиний податок», «фіксований сільськогосподарський податок», «індекс відносної податкоспроможності регіону», «податкове зусилля», «казначейське виконання бюджету», «дерегуляція» [14, с. 13]. Відзначимо також, що спеціальний курс «Економіка освіти», розроблений і апробований українським ученим О. Шпаком у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, передбачає, зокрема, і читання теми «Освіта як система і галузь економіки». Багато хто з експертів передбачає, що процес адаптації змісту економічної освіти до нових реалій економічного розвитку буде перманентним і безперервним, що відображається як в традиційних методах освіти, так і значно підсилюється в умовах застосування інноваційних практик інформаційного суспільства ХХІ ст.

А тепер задамося питанням: що робиться у сфері формування нового стилю мислення для наших наймолодших громадян? Тут слід звернути увагу на кроки у формуванні правової економічної свідомості. Сьогодні на телеекрані виходить мультфільм «Місто мрії», де діти після його перегляду мають зробити висновок про те, що із зароблених грошей обов'язково слід сплачувати податки. Інакше у чудовому місті, який вони будують, не буде шкіл, театрів, лікарень... Проте вкрай індивідуалістично налаштований один з казкових персонажів вважає, що особисте благополуччя – понад усе і тому він збігає, прихопивши гроші і не сплативши податків. Податковий інспектор Сан Саніч Лелеко і діти починають розшуки винуватця. Фільм знято за казкою білоруської письменниці Л. Богданової «Про достославні діяння податкового

інспектора Тараса Лелеко». Саме цей твір став переможцем конкурсу, який об'явила ДПА Донецької області у 2010 р. Гроші на екранізацію мультфільму зібрала Асоціація ветеранів Податкової служби. Фільм зроблено повністю мальованим, виключаючи 3D-формат, оскільки, як вважають фахівці, саме так він найбільш прийнятний для дитячого сприйняття. О. Клименко, заступник голови ДПС України, так висловився щодо мотивів виникнення фільму, головною метою якого є підняття рівня довіри до податківців: «Наші ветерани згадували, що самим складним в їх праці було недоброзичливе ставлення до них людей. Навіть чисті перед законом платники податків не любили податкових інспекторів і дивилися “вовком”. Зрозуміло, дуже складно нормально працювати у такій обстановці. Ми не бажаємо, щоб наші майбутні колеги відчували те ж саме» [15]. Отже, надзавдання подібних проектів виховання податкової культури з дитинства.

Натхненник проекту О. Клименко також вважає, що «податкова культура» – це одна зі складових етикету сучасного громадянина. Необхідно, на його думку, щоби «питання формування податкової культури» нарешті було віднесено до пріоритетних і це не має ніякого відношення до пропаганди. Україна сьогодні іде шляхом європейських країн. Наприклад, у Великій Британії з 2008 по 2010 р. на телеекрани вийшла серія роликів, що нагадують британцям про строки заповнення декларацій. Тим же шляхом пішов і уряд Італії, який у 2011 р. відреагував на проблеми з наповненням бюджету потужною рекламною кампанією з пропаганди сплати податків. До її розроблення залучили фахівців із відомих у світі рекламних креативних агентств Saatchi & Saatchi [16, с. 21].

Якщо ж взагалі вести мову про вплив кіно на зміни в економічній свідомості суспільства, то, як зазначають експерти, у контексті соціокультурної трансформації важливим є відображення у кінематографі потенційних економічних практик молоді. Адже саме у певних кінематографічних образах ті чи інші економічні практики можуть бути легітимізовані чи делегітимізовані, схвалені або ж засуджені. З цієї точки зору радянські фільми, будучи породженням індустріальної доби, пов'язані з легітимацією насамперед індустріальних професій. На противагу цьому у фільмах трансформаційного періоду молодь постає у зовсім іншому соціокультурному та економічному ракурсі. Вітчизняна дослідниця А. Артюх виокремлює такі особливості нового економічного мислення і поведінки серед молоді. По-перше, це економічний акцент на так званому «третьому секторі економіки» (за Д. Беллом). Тобто, не на матеріальному виробництві товарів, а на виробництві послуг, інформації (згадаємо хоча б фільм «Хоттабич»). По-друге, спрямованість на інновації в економічній діяльності, що є наслідком незгоди з існуючим економічним ладом. У даному разі не йдеться про так звані «залишки радянської економіки», а акценти переносяться на ефекти соціально-економічних трансформацій, на хаос «дикого капіталізму». Або ж молодь реалізує не визнані легітимними

відповідні економічні практики (як у фільмах «Бумер», «Бригада»). Як слушно зазначає автор, сьогодні фіксується кардинальна «зміна в економічних “настановах молоді”». Радянський кінематограф стверджував і пропагував діяльність, спрямовану на виробництво. У сучасному ж кінематографі, на противагу культурі радянського типу, увага зосереджується на процесі і матеріальних наслідках споживання. Тобто на зміну професіям індустріальної доби, пов'язаним з фізичними затратами, приходять професії, у котрих молодь реалізує свій потенціал у виробництві послуг, інформації [17].

Подивимося тепер, як у масовій пресі відбувається інформування громадян щодо реформ, на яких економічних знаннях акцентують увагу журналісти та експерти. Візьмемо для прикладу видання «Аргументы и факты». Зауважимо, до речі, що за останні 15 років воно є одним з найпопулярніших у широкої читацької аудиторії в Україні – у 1994 р. тижневик читали 16,4 %, а у 2010 – 13,2 % [18, с. 600]. Ось на яких аспектах наголосило видання у листопаді 2011 р. У тижневику відзначалися, зокрема, чотири мети реформ, і усі вони були пов'язані з економікою, про що і було повідомлено читачам, – збереження і підвищення рівня життя громадян; досягнення стійкого економічного росту і довгострокової економічної стабільності; підвищення продуктивності праці і міжнародної конкурентоздатності України; подальше стимулювання процесів міжнародної «економічної інтеграції» України [19]. При цьому один з експертів О. Продан вірно зауважив про недостатність широких дискусій, зворотного зв'язку при впровадженні податкової реформи. Перш ніж її розпочинати, слід було ретельно «дослідити проблеми, провести публічні професійні дискусії, тому що сьогодні проблеми не просто залишилися – вони поглиблюються». Зрозуміло, що три реформи (крім виборчої) – пенсійна, податкова і земельна напряму зачіпають добробут громадян. Як слушно вважає О. Пасхавер, кожен проект такого роду має передусім не технічний, а соціальний характер. Він несе особистісний інтерес, оскільки у даному випадку економічні рішення зазвичай зачіпають найбільш вразливі сторони життя пересічних громадян. Ось чому, розпочинаючи пенсійну реформу, на думку вченого, слід було показати громадянам, що держава піклується про них, «створює необхідні інструменти, пробує. Якщо б реформу розпочали з позитивних моментів, якщо б громадяни побачили, що держава турбується про те, щоби їм стало легше накопичувати гроші, і що ці гроші будуть їх і пізніше (їх зможуть отримати нащадки), – тоді вимушені обмеження, без яких неможливо здійснити пенсійну реформу, відбулися би значно надійніше – вони б викликали розуміння громадян» [19].

Чому так відбувається? Чому уряд (і не тільки нинішній) не в змозі забезпечити якісний, ефективний рівень не тільки задумів реформ, але головне їх втілення у життя, забезпечення зворотного зв'язку між виконавцями задумів, авторами проектів реформ і пересічними громадянами. Одна з причин цього,

як вважають відомі експерти, що виступили авторами «Національної стратегії розвитку “Україна-2015”», полягає у тому, що соціально-економічний розвиток держави відбувається *без належного інтелектуального забезпечення* (виділено мною – О. В.). При цьому українська вища школа щодалі схиляється у бік підготовки користувачів і споживачів, а не генераторів нових знань, нових технологій, фахівців для забезпечення потреб інноваційного розвитку держави [9]. Підкреслимо ще раз: в постіндустріальному світі, де *головним ресурсом конкурентоспроможності виступають знання*, навчальна активність людини перестає бути окремим видом діяльності, перетворюється на невід’ємну складову способу життя як такого. У зв’язку з цим варто, на нашу думку, подивитися наскільки обізнаними у сфері економіки є пересічні громадяни. Пошлемося тут на результати опитувань, які проводилися Інститутом соціології НАН України у 2010 р. На запитання «Вистачає чи не вистачає вам сучасних економічних знань» відповіді розподілилися таким чином. «Не вистачає» у 1996 р. відповіли 48,1 % опитаних, а у 2010 р. – 38,5 %; «вистачає» – так вважало 9,7 % у 1996 р. і 19 % опитаних у 2010 р. Причому стрибок в економічних знаннях відбувся з 2000 до 2004 р. – з 11,4 % до 15,4 %, а у передкризовий 2008 р. таких громадян було 21,2 % серед опитаних. Причому кількість тих, хто точно не знав, вистачало чи ні економічних знань, за 16 років майже не змінилася і була на рівні 20 %. І насамкінець сучасні знання з економіки не цікавили також десь за останні 16 років близько 20 % респондентів [18, с. 540]. Тобто, економічно активне населення потребує і потребуватиме далі якісних економічних знань, які б спонукали до пошуку дієвих стратегій як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях розвитку.

Висновки. Сьогодні, в умовах неоднозначних, а іноді хаотичних реформ, які продовжуються в суспільстві, слід працювати над виробленням адекватних інструментів економічного зростання. Вони, як ми побачили, знаходяться не тільки у сфері матеріального виробництва чи ринку, а пов’язані насамперед зі змінами соціального і економічного мислення. Особливо це стосується молоді, у свідомості якої відбувається перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, пов’язаних зі світом ІТ і медіасферою. За таких умов необхідно виробити виключно тонкі механізми налаштування економічних процесів за допомогою формування адекватного, інноваційного стилю мислення у молоді, представників малого і середнього бізнесу і управлінців. Причому будь-який громадянин, який прагне розвивати здібності і нарощувати свій продуктивний потенціал, фактично перетворюється на активного і свідомого «агента розвитку». Отже, необхідно консолідувати новаторські імпульси звідки б вони не виходили, долаючи старі уявлення і звичні стереотипи. Саме такі сучасні підходи мають стати важливим чинником формування інститутів економіки знань. Іншої стратегічної альтернативи для України на початку ХХІ ст. просто не існує.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городняк І. В. Фактори, що визначають адаптивні можливості населення до ринкових умов / І. Городняк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2002. – № 543, вип.14. – С. 127–131.
2. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / за ред. Дежана Гузіни. – К. : Ай Бі, 2003. – 342 с.
3. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А. Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 285–292.
4. Беленок О. Економічна ситуація та розшарування суспільства в оцінках і очікуваннях населення / О. Беленок // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 99–109.
5. Дятлов С. А. Субстанционально-информационная парадигма развития общества / С. А. Дятлов // Социально-экономические проблемы информационного общества / под. ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университ. книга», 2005. – С. 181–212.
6. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку / Л. Бальцерович. – Львів : Незалежний журнал «І», 2000. – 332 с.
7. Савиных А. Экономистов оценили по весу и росту / А. Савиных // Известия. – 2010. – 9 нояб. – С. 3.
8. Коновалов В. М. Инновационная сага / В. Коновалов. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2005. – 214 с.
9. Національна стратегія розвитку «Україна-2015», Київ, 2009 // Електронний ресурс. – Режим доступу: // http://uf.org.ua/books/4313166_Strateg%20nov-ost%20230109.pdf
10. Рябкова Д. Всех вылечим (об инициаторе пенсионной реформы и ее результатах) / Д. Рябкова., Е. Снежко // Инвест-газета. – 2011. – 18–24 июля. – С. 10–14.
11. Зоткін А. Орієнтація на внутрішні ресурси як складова потенціалу українського суспільства / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 289–296.
12. Фесенко В. Выступление на круглом столе / В. Фесенко // Социология и політика / материалы круглого стола и научной конференции социологов и политологов Украины и России (19–21 июня 2003 г.). – К. : Ін-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 125–126.
13. Гаррісон Л. Е. Чому культура має значення / Лоренс Е. Гаррісон. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – число 53. – С. 15–20.
14. Шпак О. Економіка освіти – складова професіоналізму вчителя / О. Шпак // Молодь і ринок. – 2010. – № 1–2. – С. 13–18.
15. Белова С. Сознательных налогоплательщиков будут воспитывать с детства / С. Белова // Комментарии. – 2011. – 4 нояб. – С. 16.
16. Келевін В. Податкова взялася за виховання / В. Келевін // Weekly.ua. – 2011. – 4–10 лист. – С. 20–21.

17. Артюх А. Молодежь в новых экономических условиях : версия кинематографа / А. Артюх // Соціологія у (пост)сучасності : зб. наук. тез учасників VI Міжнар. наук. конф. аспірантів. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 33–34.
18. Результаты национальных щорічних моніторингових опитувань 1992–2010 років. Додаток // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги.– К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.– С. 540, 600.
19. Кизим Н. Какой дорогой идем? Качество украинских реформ вызывает большие сомнения (опрос экспертов) / Н. Кизим // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – 9–15 нояб. – С. 8.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Волощук А. А.

Рассмотрены информационные и когнитивные аспекты формирования современного экономического стиля мышления. Подчеркнуто, что и на уровне разработки моделей развития, и на уровне управленческих стратегий необходимо формировать адекватные и эффективные познавательные инструменты экономического роста. Особое внимание уделено молодежи, в сознании которой происходит переход от материалистических до постматериалистических ценностей, связанных с ИТ.

***Ключевые слова:** общественное сознание, экономика знаний, медиа-сфера, инновационный стиль мышления, политика реформ.*

SOME FEATURES OF THE NEW ECONOMIC STYLE THINKING FORMATION: POLITICAL ASPECTS

Voloschuk O. A.

The article examines the information and cognitive aspects of modern economic thinking style. Emphasized that at the level of development of implementation models and level of management strategies should build adequate and effective cognitive tools for economic growth. Author pays special attention to young people, in the case of a shift from materialist to post-materialist values associated with the world IT. This approach will help Ukraine in the XXI century to move away from statist-oligarchic model and generate innovative, more fair economic system, part of which will become effective triad: competitive personality – competitive Education – competitive Economy.

***Keywords:** social consciousness, knowledge economy, media sector, innovative style of thinking, reform politics.*

УДК 321.7

Л. О. Малишенко, кандидат політичних наук, доцент

СПЕЦИФІКА ЛОБІЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Охарактеризовано проблеми лобізму в Україні, зумовлені відсутністю нормативно-правової бази, що забезпечувала б легітимність зазначеного феномену. У результаті лобізм суспільною свідомістю ідентифікується з корупцією, що дискредитує цивілізовані основи лобізму. Розкрито особливості процесу лобіювання в Україні.

Ключові слова: лобізм, корупція, легітимність, просування інтересів, політичні свободи, публічність.

Актуальність проблеми. Процес формування сучасного суспільства в Україні вимагає подальшого розвитку демократичних атрибутів та ознак, одним з яких є, безумовно, і лобізм.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Загальні основи наукового аналізу теорії груп інтересів, груп тиску та лобізму в політиці заклали в своїх дослідженнях Г. Алмонд, А.Бентлі, Р. Даль, М. Дюверже, М. Олсен, Д. Трумен, Ф. Шмиттер та ін.

Представники радянської науки (наприклад, М. Зяблюк, М. Крутоголов, С. Кочерян, О. Мішин) розглядали лобізм як буржуазний феномен та заперечували його наявність у Радянському Союзі.

Перші фундаментальні напрацювання щодо аналізу зазначеного феномену у вітчизняній політології почали з'являтися в 90-х роках ХХ ст. Дослідники звертали увагу на понятійний апарат, сутність лобізму, світовий досвід та історію виникнення зазначеного явища у пострадянських країнах.

На сучасному етапі важливу увагу приділяють дослідженню проблем правового регулювання лобістської діяльності, оскільки особливість сьогодення в Україні полягає в інтенсифікації лобістської діяльності на всіх рівнях. Провідна роль у цьому напрямі належить Інституту професійного лобіювання та адвокати (ІПЛА). Колектив Інституту поклав на себе завдання сприяти підвищенню суспільного розуміння ролі і функцій лобіювання та адвокати в державному управлінні та їх ефективному використанню для розв'язання значущих соціально-економічних проблем, а також створення наукового майданчика для проведення фахових дискусій щодо перспективності такої діяльності в Україні (офіційний сайт зазначеної організації – <http://lobbying.in.ua>). Наведена інформація, динаміка оновлення сайту, проблематика блогів, безумовно, свідчать про високий професіоналізм команди фахівців Інституту (а саме Д. Базилевича – директора Інституту, М. Дробака, В. Жугай, В. Несторовича та ін.).

Мета статті – виявити і охарактеризувати основні форми та технології лобіювання в Україні, зумовлені відсутністю нормативно-правової бази.

Для досягнення мети авторка виконувала такі завдання:

- аналіз тлумачення поняття «лобізм»;
- з'ясування основних форм та технологій лобіювання в сучасній Україні;
- доведення позитивного змісту лобізму як суспільно-політичного феномену і важливого чинника демократизації відносин бізнесу та влади.

Виклад основного матеріалу. Суспільна свідомість неоднозначно сприймає цей феномен, оскільки він має позитивне та негативне тлумачення. В українських реаліях лобіювання асоціюється з «протекціонізмом», «підкупом», «корупцією» та «хабарництвом», тобто має кримінальне забарвлення. Особи, які займаються цим професійно, розглядаються крізь призму «тіньової» діяльності. Тому необхідно визначитися із тлумаченням терміна «лобізм» та його похідних і довести позитивний зміст цього феномену як необхідної складової демократичного процесу.

Слово «лобізм» має власну історію. Згідно з «Оксфордським словником» слово «lobby» вперше було письмово зафіксовано у 1553 р. У той час ним позначалися прохідні коридори, переважно у монастирях. Від них відходили двері до окремих кімнат, галерей, тихих кутів, які й ставали місцем зустрічей зацікавлених осіб із «зовнішнього» для монастиря світу та його мешканців, що володіли у той час чималою владою, у тому числі за межами релігійної споруди. Проте політичного відтінку воно набуло в Англії у 1640 р., коли «lobby» почали називатися приміщення навколо залів засідань у будинку Палати громад Британського парламенту (Центральний Вестибюль Британського Парламенту (англ. *Central Lobby*)). Англійською «lobby» означає «кулуари», «коридори».

Як частина англосаксонської політичної культури даний термін потрапив через океан та отримав своє «друге народження» у процесі становлення американської державності. Так, один із авторів-розробників Конституції США, а згодом Президент країни Дж. Медісон досить часто згадував термін «lobby» у своїх промовах. Він фактично охарактеризував його у № 10 статті «Федераліста» як групи громадян, що належать до більшості або меншості суспільства, об'єднаної загальними інтересами, які протистоять інтересам інших громадян. У 1808 р. термін «lobby» було зафіксовано у стенограмі дебатів Конгресу США 10-го скликання. Насамперед ним було позначено групу осіб, які намагалися будь-якими діями вплинути на законодавців за межами палат американського парламенту. Далі, за часів 18-го американського Президента У. Гранта (1869–1877), генерала, який зазнав слави в роки громадянської війни 1861–1865 рр., цей термін означав вітальню, а точніше, фойє резиденції, де після «важкої праці» збиралися відпочивати сенатори та конгресмени. Вони зустрічалися з різними людьми, і в процесі спілкування обіцяли виконати їхні прохання. Дуже часто це супроводжувалося матеріальним заохоченням з боку зацікавлених осіб, що і призвело до виникнення похідної від «lobby» – «лобіювання», яке асоціювалося з «протаскуванням» через владні структури необхідних законопроектів, або з покупкою голосів за гроші [1; 2].

Закономірно, що вперше юридична регламентація лобізму відбулася в США. Ще в 1789 р. було ухвалено спеціальний закон (*Federal Regulation of Lobbying Act*), автори якого апелювали до прийнятої у 1789 р. Першої поправки до Конституції США, що гарантує, зокрема, право громадян звертатися в офіційні органи зі скаргами. За цим законом лобісти мають обов'язково реєструватися у секретаря Сенату і клерка Палати представників, повідомивши при цьому галузь своїх інтересів. Лобіст також зобов'язаний під присягою надати письмову заяву, в якій наводиться низка даних: найменування і адреса своєї установи; ім'я і адреса наймача; строки наймання; сума винагороди, що виплачується йому; мета і сума, виділена на витрати. До речі, закон не обмежує розмір коштів, які витрачаються на лобіювання, проте забороняє використовувати федеральні кошти. Крім того, лобіст чотири рази на рік повинен надавати відповідним органам свій фінансовий звіт. Легалізація цієї діяльності дозволила зробити прозорими відносини влади і бізнесу, аби виборці могли бачити, чиї інтереси відстоює той або інший політик [3].

На сьогодні лобіювання існує в більшості демократичних країн, кожна з яких на власній практиці реалізує можливості цього феномену. Різниця у підходах – в одних країнах відстоювання бізнес-інтересів у владних структурах легалізовано, а в інших це відбувається завдяки корупції, хабарництву та інших кримінальних заходів. Нині поняття «лобіювання» офіційно закріплене у США, Великій Британії, Канаді, Франції, Німеччині, Австралії, Грузії, Польщі, Литві, Угорщині, а також в офіційних актах Європейського Союзу, Ради Європи та модельному законотворенні СНД. В Україні спроба легалізації лобіювання відбувалася тричі: 1999 р., 2003 р., 2009 – 2010 рр., але не вдало. Це свідчить про те, що ухваленню спеціального закону передують роз'яснювальна робота відносно тлумачення лобіювання як дійового правового інструменту ведення діалогу між бізнесом та владою.

Особливість сприйняття громадськістю нашої країни лобістської діяльності як негативного чинника має підстави. Лобіюванням прийнято називати будь-яке прощтовхування того чи іншого рішення – нехай це буде корупція, тиск, «обмін послугами» і под. Однак і лобізм, і корупція – це засоби просування інтересів. Проте відмінність їх принципова і провести її можна за трьома основними аспектами: мотиваційним, процедурним та соціальним. Необхідність у «реабілітації» лобізму шляхом його відокремлення від корупції виникає з розуміння того, що в демократичному суспільстві циркулюють і стискаються часто протилежні і суперечливі один одному приватні інтереси. А оскільки справжня демократія – це насамперед толерантність до вираження приватних думок та інтересів, то виникає необхідність у забезпеченні їх оцінювання, відбору, збалансованості різних точок зору. Саме за допомогою відкритого, публічного лобізму досягається баланс інтересів. Він покликаний полегшити циркуляцію приватних інтересів у суспільстві, а також оптимізувати їхнє співвідно-

шення з системою суспільних цінностей. Тому нарівні з такою демократичною процедурою, як загальне, таємне та рівне голосування, лобізм сам по собі становить цінність відповідно до політичних прав і свобод. Своєрідним соціальним «барометром» оцінювання інтересів виступає ідея суспільного (національного) блага. Остання зводиться до системи фундаментальних цінностей, на яких ґрунтується система суспільних відносин у тій чи іншій країні. У демократичному суспільстві це ліберальні цінності, права і свободи: право на життя, захист і приватну власність, політичні і громадянські права тощо. Тому дуже важко лобіювати приватні інтереси, які стосуються, наприклад, свободи друкування або права приватної власності. До того ж в демократичних країнах у межах ідеї суспільного блага пріоритетне місце посідають національні інтереси та обороноздатність. Тому не менш важко лобіювати питання, пов'язане з ослабленням оборонної могутності держави. Таким чином, цивілізоване лобіювання полягає у співвідношенні наслідків, які спричинить ухвалене рішення, з системою суспільних цінностей і національної безпеки. Звідси лобіст змушений доводити, що його питання не суперечить їм, і подібна аргументація є необхідною частиною цивілізованого лобіювання. Корупція ж, навпаки, не передбачає такого співвідношення, вона руйнує основи моралі, ставлячи приватний інтерес вище системи цінностей усього суспільства.

Перш за все лобізм означає справляння психологічного впливу на мотиваційну сферу того, хто уповноважений ухвалювати рішення (але це аж ніяк не сам процес його ухвалення). Справляння впливу такого роду можливо трьома засобами: переконанням, підкупом і примушуванням (чинення тиску, шантаж). Переконання – не що інше, як раціональне аргументування в процесі справляння впливу, і воно притаманне тільки лобізму. З психологічної точки зору воно зводиться до добровільного, тобто вільного від страху перед примушуванням або від користі, розуміння необхідності досягнення якогось загального блага або балансу інтересів шляхом ухвалення «підказаного» рішення. Отже, лобізм є сукупністю стратегій, технологій і прийомів, мета яких полягає у переконанні особи, яка ухвалює рішення, щодо доцільності лобійованого питання з позицій суспільного блага. У кожному разі лобіст змушений удаватися до переконання, інакше він перейде в розряд або хабародавців, або шантажистів. Навпаки, корупція оперує такими важелями мотивації, як корисливий інтерес особи, котра ухвалює рішення. З цієї точки зору неприпустимо, аби чиновник отримував гроші за сприяння у просуванні питання (виступав як лобіст) і тим більше отримував винагороду як особа, що ухвалює рішення.

До речі, у США конгресмен, якого використовують для просування інтересів, не має права отримувати особисто для себе грошей від лобістів. У крайньому разі, винагорода може надійти в його виборчий фонд. Проте лобісти як посередники отримують за своє вміння переконувати пристойну винагороду. Що стосується примушування, то це вже сфера технологій тиску і шантажу,

які в кінцевому разі апелюють до страху перед можливими наслідками непроступливості чиновника. Таким чином, і корупція, і тиск як форми зміни мотивацій суперечать принципам вільного і добровільного обміну думками. Вони аж ніяк не сприяють оптимізації та досягненню балансу приватних інтересів. Якщо відкрите і гласне лобіювання від корупції на практиці відрізнити досить легко, то «тіньовий» лобізм дуже часто межує з корупцією. У цьому разі ці поняття практично тотожні. Так, в Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції» надано таке визначення корупції: «... – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до неправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей, зловживання державною владою для одержання користі в особистих цілях» [4]. За визначенням міждисциплінарної групи з проблем корупції Ради Європи корупція – це хабарництво або будь-яка протизаконна поведінка осіб, яким доручено виконання певних обов'язків у державному або приватному секторі. Вона призводить до порушення обов'язків, покладених на них згідно зі статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента або іншого роду відносин і має на меті отримання будь-яких незаконних вигод для себе чи інших осіб. В інструкції, підготовленій секретаріатом ООН, зазначена поведінка визнається як корупція:

- 1) розкрадання, привласнення державної власності посадовими особами;
- 2) зловживання службовим становищем для отримання невинуватених вигод (пільг, переваг) у результаті неофіційного використання офіційного статусу;
- 3) конфлікт інтересів між громадським обов'язком і особистою користю. [3].

Основний наголос робиться на незаконності вигоди, пільг або привілеїв, а також на негласному ухваленні рішень. Це і є «точкою перетинання» «тіньового» лобізму та корупції, що має місце в світовій практиці.

Україна крокує власним шляхом. Багато гучних справ, які, за визначенням, могли б стати корупційними, не мали відповідних тлумачень у законах, були призупинені через відсутність складу злочину. Майже всі випадки «тіньового» лобізму в Україні за наведеними визначеннями – корупція, однак «складу злочину», як правило, не мали. Утім, лобізм не був би «тіньовим», якби не здійснювався негласно і не мав на меті отримання невинуватених пільг чи привілеїв. І за механізмом зацікавленості суб'єктів лобіювання «тіньовий» лобізм подібний корупції, як грубим її формам, наприклад, хабарництву, так і наданням невинуватених пільг в обмін на фінансову або іншу підтримку на виборах (це явище дуже поширене в Україні). В останньому разі механізм зацікавленості чиновників не є «класично» корупційним – чиновник начебто не отримує пря-

мої матеріальної винагороди, але в перспективі забезпечення його подальшої політичної кар'єри надасть можливість матеріальних вигод у вигляді службової машини, житлової площі, різних пільг тощо. У розмежуванні «тіньового» лобізму і корупції першочергове значення має спосіб, за допомогою якого були реалізовані і «легітимізовані» інтереси. Крім того, якщо корупційна дія не передбачає ініціювання змін у законодавстві, то «тіньовий» лобізм досягає реалізації інтересів шляхом ухвалення нормативних актів. Їх він використовує як інструмент досягнення своїх цілей, наприклад, невинуватих пільг.

Така точка зору методологічно дуже важлива, бо дає можливість поставити завдання демократизувати лобізм. У практиці просування інтересів відомі й інші форми взаємодії бізнесу і політики, наприклад, «ідеологічна аргументація» і «обмін послугами» [5]. Така форма дуже поширена в парламенті України і зводиться до прийняття законопроектів щодо функціонування цілих сфер економіки або прийняття пільг для соціальних груп під тиском ідеологічної аргументації, наприклад, «захисту інтересів національного товаровиробника» або «трудових колективів у процесі приватизації» тощо. Проштовхують подібні рішення, як правило, ідеологічно налаштовані партії, депутатські групи чи фракції, які майже не пов'язані з промисловими або підприємницькими колами. Головною метою такого, умовно кажучи, «лобіювання» є напрацювання політичного «капіталу», позитивного іміджу в очах, скажімо, виборців.

Посадові особи з органів виконавчої влади також можуть підтримувати такі рішення, керуючись політичними мотивами. Тому, враховуючи відмінність мотивів, таке просування рішень дещо відрізняється від класичних форм лобіювання. Не слід розуміти під лобіюванням політичний шантаж або всі різновиди тиску (політичного, соціального чи економічного). Різниця тут дуже істотна: лобіювання, як правило, характеризується добровільною взаємодією і переконливим характером впливу. Навпаки, політичний шантаж і всі форми тиску ґрунтуються на загрозі застосування неадекватних, іноді навіть силових заходів у разі невиконання структурами влади вимог «лобістів». Прикладів такого «лобіювання» в пострадянській Україні більш ніж достатньо. Так, тиск шахтарів на уряд з метою вибивання заробітної плати, ліквідаторів наслідків Чорнобильської катастрофи, донецьких груп впливу на центральні органи виконавчої влади з метою надання дотацій вугільній промисловості тощо. Проте в деяких випадках групи впливу підприємців змушені вдаватися до засобів тиску на уряд або парламент.

Слід відзначити, що форми лобізму в Україні досить різноманітні. Основними з них є прямий одноособовий (індивідуальний) лобізм, який ґрунтується на особистих зв'язках підприємців з чиновниками і на сьогодні дуже поширений. Його собі можуть дозволити лише найпотужніші підприємства чи компанії, він належить до «тіньового» типу лобіювання і здійснюється зазвичай у структурах виконавчої влади. До іншої форми «тіньового» лобіювання можна віднести клановий лобізм – просування інтересів підприємств чи компаній, які

належать кланам (бізнес-політичним групам). Такий лобізм дуже ефективний, бо спирається на «авторитет» і можливості групи бізнесменів та банкірів, які діють дуже згуртовано і володіють значними фінансовими ресурсами, заангажованими партіями і ЗМІ, а також потужними особистими зв'язками серед істеблішменту. Таке лобіювання на відміну від «одноособового» може здійснюватися й начебто публічно, за допомогою залучення партій, фракцій, ЗМІ, однак справжню мету публічних аргументів переважно приховують. Головна мета кланового лобіювання – майже завжди одержання привілейованого становища для одного чи невеликої групи «споріднених» підприємств.

До особливої форми лобізму в Україні можна віднести багатовекторне лобіювання – лобістська діяльність, яка відбувається за допомогою всіх можливих засобів і в усіх можливих напрямках впливу. Для цього використовують: міждержавні структури, лобістські структури (асоціації, спілки тощо), парламентські лобістські групи (фракції чи окремі депутати), державні комітети чи комітети при уряді, окремі міністерства, посадових осіб в уряді, держкомітетах, помічників, радників при прем'єр-міністрові та Президентові [6].

До типових для України форм «тіньового» лобіювання належить і самопротегування. Його механізм ґрунтується на можливості певної державної структури, відомства брати безпосередню участь в економічній діяльності, наприклад, засновувати підприємства чи дотувати вже діючі. В останньому випадку відомство поєднує аж три функції: воно займається економічною діяльністю, протегує «своїм» підприємствам та у крайньому разі лобіює ухвалення сприятливих нормативних актів. З огляду на зацікавленість відомства у лобіюванні така форма лобізму і називається самопротегуванням. Серед основних форм лобізму можна назвати й парламентський лобізм. Він не завжди відбувається публічно та колегіально. Тому слід розмежовувати «тіньовий» парламентський лобізм, який розпадається на різновиди, і «відкритий», що ґрунтується на публічній аргументації та колегіальності ухвалення рішень.

Проте український варіант лобізму має дуже специфічну форму. У нас розвивається абсолютно нехарактерний для інших держав процес «завойовування» політичних партій національним бізнесом. У цьому можна побачити хоч і не цілком західну, але одну з можливих форм захисту бізнесу в умовах становлення демократії.

Те, що лобізм існує і став вагомою складовою українських реалій, зрозуміло всім. Особливість нинішнього періоду в Україні полягає в інтенсифікації лобістської діяльності на всіх рівнях. Безумовно, в українських реаліях важко назвати лобізм демократичним чинником. Проте не можна виключити його зі світової демократичної практики. На сьогоднішній день цивілізований лобізм відіграє одну з ключових ролей у процесі розвитку демократії. Суспільне значення лобізму можна розглядати з декількох точок зору:

– лобізм – це соціальна форма реалізації приватних інтересів у тому значенні, що він передбачає їх просування та легалізацію;

– впливаючи на управлінські рішення, лобізм змушує «триматися у формі» органи державної влади і управління, у певному значенні конкурує, змагається з ними, додає їм великої динаміки і гнучкості. За умов поділу влади кожна з гілок влади може використовувати те чи інше лобі у своїх інтересах;

– лобізм виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується суспільна підтримка чи опозиція певному законопроекту, справляється вплив на політику. Лобізм у цій ситуації є свого роду суперником бюрократії;

– лобізм створює можливості для забезпечення інтересів меншості, бо виступає специфічною формою вияву політичного плюралізму;

– лобізм утілює свій принцип свободи соціальних недержавних структур – асоціацій, громадських організацій, суспільних верств тощо;

– лобізм дозволяє розширювати інформаційну і організаційну базу ухвалених рішень і набагато пильніше звернути увагу на певні актуальні проблеми. Лобісти забезпечують органи державної влади потоком інформації з того чи іншого питання, що виноситься на парламентське слухання, інформують законодавців про те, що відбувається на відповідних соціальних рівнях;

– лобізм можна розглядати як інструмент взаємодії представницької і виконавчої влади;

– лобізм можна оцінювати і як ширший засіб досягнення компромісу, спосіб взаємного урівноваження і примирення між собою різноманітних інтересів;

– лобізм і лобістські організації – це повноправні, дієві інститути демократії в суспільстві.

Таким чином, лобізм має вагомі підстави для свого існування. Проте він, як і будь-який інший соціальний засіб, може бути застосований або на благо всьому суспільству, або у вузькопартійних, вузькогрупових та інших «вузьких» інтересах. Усе залежить від соціально-економічного, політичного і культурного тла, від обставин, що можуть наділити лобізм як плюсами, так і мінусами. Суспільство і держава повинні спільно брати участь у налагодженні механізмів трансформації негативних моментів лобіювання в позитивні, використанні ефективних інструментів мінімізації шкідливих результатів від лобізму та нарощуванні позитивних, утвердженні його цивілізованих основ. Безперечно, краще створювати легальні форми для лобіювання з тим, аби їх можна було хоч якось контролювати.

Висновки. Сьогодні діяльність вітчизняних лобістів не регламентується жодними законодавчими актами. Хоча були три спроби: 1999 р., 2003 р., 2009–2010 рр., але невдалі. Лише сила закону встановить кордон між лобіюванням і діями, які спрямовані на отримання односторонніх переваг, що вже подібно корупції. У законі має бути прописано, хто може займатися лобістською діяльністю, а хто такого права не має. Головне завдання сучасного українського політикуму – забезпечити лобізм науково обґрунтованою і, найголовніше, дійовою нормативно-правовою базою і повернути його на користь державним інтересам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нестерович В. Ф. Етимологія та феномен поняття «лобіювання»: гносеологічний вимір / В. Ф. Нестерович // Бюл. М-ва юстиції України. – 2010. – № 1. – С. 40–51.
2. Нестерович В. Ф. Основні підходи до визначення поняття «лобіювання» / В. Ф. Нестерович // Вісн. Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 1. – С. 50–58.
3. Зарубежный опыт правового регулирования лоббистской деятельности [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.gr.ru/content/53>
4. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» / [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://kiev-arhiv.gov.ua/arkhiv/zapobigannja-projavam-korupciji/>
5. Чумак С. Пролобіювати лобіювання [Електронний ресурс] / С. Чумак // Українська Правда, 02.07.2011 – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/06/2/6264302/>
6. Лобізм – неузаконена українська реалія [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua/?p=622>

СПЕЦИФИКА ЛОББИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Мальшненко Л. А.

Охарактеризованы проблемы лоббизма в Украине, которые обусловлены отсутствием нормативно-правовой базы, обеспечивающей легитимность данного феномена. В результате лоббизм общественным сознанием идентифицируется с коррупцией, что дискредитирует цивилизованные основы лоббизма. Раскрыты особенности процесса лоббирования в современной Украине.

Ключевые слова: лоббизм, коррупция, легитимность, продвижение интересов, политические свободы, публичность.

THE PECULIARITIES OF LOBBYISM PROCESS IN MODERN UKRAINE

Malysenko L. O.

The problems of lobbyism in Ukraine which are determined by absence of legislative base, providing legitimacy of this phenomenal. As a result, lobbyism is identified by public opinion with corruption, that discredits civilized basic of lobbyism. The author discloses the peculiarities of lobbyism process in modern Ukraine.

Keywords: lobbyism, corruption, legitimacy, promotion of interests, political freedom, publicity.

УДК 316.354:316.654

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;
В. І. Місютіна, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Здійснено конкретно-соціологічний аналіз динаміки громадської думки щодо змісту, особливостей та рівня реалізації принципу соціальної справедливості в Україні.

Ключові слова: соціальна справедливість, соціальна політика, свобода, рівність, права людини, соціальна відповідальність.

Актуальність проблеми. З проголошенням незалежності Україна поступово здійснює розбудову соціальної держави, яка повинна реалізовувати принципи справедливого розподілу національного багатства, майнових прав та тягаря розвитку держави і суспільства, принципи соціальної підтримки та взаємодопомоги, створення рівних умов та можливостей у реалізації прав і свобод людини і громадянина. Головне завдання соціальної політики держави такого типу полягає не стільки в розподілі благ, скільки у забезпеченні соціально-правових умов самодіяльності людини, яка здатна створювати ці блага та самостійно піклуватися про себе і своїх близьких. Правова, соціальна держава дійсно утворює такий соціально-правовий клімат, коли кожний має можливість отримати освіту, професію, робоче місце, прагне мати і реалізовувати матеріальну та інтелектуальну власність.

Мета статті полягає в аналізі громадської думки щодо змісту принципу соціальної справедливості, особливостей та рівня його реалізації в Україні.

У сучасному світі соціальна політика вже давно стала потужним інструментом зростання якості «людського капіталу» країни, забезпечення її конкурентоздатності на міжнародній арені, важелем соціальної інтеграції та консолідації нації. Як відзначає Лотар Вітте, німецький аналітик Фонду Фрідріха Еберта, «несмотря на растущую институциональную дифференциацию европейских благополучных государств, существует нечто общее – осознание того, что социальная справедливость и социальное выравнивание могут пойти на пользу экономическому развитию, что они не являются чисто затратным фактором. И наоборот, экономическое развитие должно идти на пользу социальному выравниванию» [1, с. 6].

Науково-теоретичні джерела. Значний внесок у розроблення ідеї соціальної справедливості, як свідчить аналіз досліджень та публікацій, здійснили зарубіжні вчені, представники сучасної філософії права та політології Р. Нозік, Ф. Гаєк, Р. Дарендорф, Х. Харт, О. Хьоффе, Д. Ролз та ін. Проблеми

реалізації принципу справедливості, пов'язані з демократизацією українського суспільства, розробляли у соціолого-правовому контексті й вітчизняні вчені: П. Рабинович, Ю. Тихонравов, В. Пазенок, Л. Кравченко, В. Селиванов, О. Скрипнюк, І. Строков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Нині в українському суспільстві зростає критична увага до проблем соціальної справедливості, рівності/нерівності, подолання прірви між бідними і багатими, забезпечення не тільки формальної рівності у правах (особистих, політичних, соціокультурних, економічних тощо), а передусім створення рівних можливостей щодо їх реалізації. Тому доцільно з'ясувати: що, на думку українців, має забезпечити громадянам держава, реалізуючи соціальну політику? І вже потім відповідним чином вибудовувати національну соціальну модель.

Емпіричну базу даної статті та її аналітичних висновків складають матеріали репрезентативних, національних соціологічних опитувань населення України з вивчення системи і специфіки ціннісних орієнтацій, проведених Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка (за участю Інституту економіки та прогнозування НАНУ) в межах міжнародних дослідницьких проектів щодо ціннісних орієнтацій громадян – «Europe Values Study» (EVS) та «World Values Survey» (WVS)¹ [2], а також вторинні дані КСД, проведених соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, та відповідні матеріали Європейського соціального дослідження².

Виклад основного матеріалу. Серед людських цінностей соціальна справедливість посідає суттєве місце як світоглядна цінність і розуміння того, що дійсно є благом для людини та соціуму. Зокрема, суттєво: яку роль відіграє держава у забезпеченні справедливості в соціальній політиці, наскільки поважаються та дотримуються нею права особистості, як співвідносяться права людини і громадянське суспільство тощо. Засобами кількісного соціологічного оцінювання структури та окремих частин предметного «поля» соціальної політики виступає низка *критеріїв*, які водночас виконують роль орієнтирів

¹ «Ціннісні орієнтації населення – 1996»: вибіркова сукупність 2811 респондентів віком від 18 р. і старші, «Ціннісні орієнтації населення – 2006»: вибіркова сукупність становила 2032 респондента від 18 р. та старші, що реалізовані в межах міжнародного проекту «World Values Survey»; «Ціннісні орієнтації населення – 1999»: вибіркова сукупність 1195 респондентів від 18 та старші, «Ціннісні орієнтації населення – 2008»: вибіркова сукупність 1507 респондентів від 18 та старші, які є складовою проекту «Europe Values Survey». Далі для посилань використано: *WVS-1996, EVS-1999, WVS-2006, EVS-2008*.

² Масив даних складається з результатів всеукраїнського опитування, проведеного в рамках четвертої хвилі міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (*European Social Survey*). Всеукраїнська репрезентативна вибірка становить 1845 респондентів (максимальна випадкова похибка складає 2,3 % без урахування дизайн-ефекту). Польовий етап збирання даних проходив у березні-квітні 2009 р.

у досягненні поставлених цілей, а саме: трудова сфера, доходи населення, дотримання прав і свобод людини та ін.

Наскільки сьогодні в суспільній свідомості є поширеними ліберальні або ж комуністичні ідеали соціальної справедливості, можна судити за результатами вибору українців. Так, стосовно розуміння сутності справедливості поширеним міфом виявилась теза, за якою українці є прихильниками колективізму та «зрівнялівки». Розподіл відповідей респондентів указує на сталість вибору більшістю населення демократичної, неооліберальної моделі розвитку суспільства: 1999 р. – 52 %, 2008 р. – 51 % серед економічно активної частини населення. Але в той же час на 7 % збільшилася кількість респондентів, які вважають рівність важливішою за свободу, відповідно: 1999 р. – 35 %, 2008 р. – 42 % (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка визначення прихильності свобода/рівність
серед економічно-активної частини населення, %***

Показник	Свобода важливіша за рівність		Рівність важливіша ніж свобода	
	1999	2008	1999	2008
Серед усього населення	46	44	37	42
Серед усього економічно активного населення	52	51	35	42
За віком				
18–29	61	56	27	37
30–44	51	51	37	43
45–60	49	51	36	42
61+	39	36	46	57
За матеріальним станом				
Серед бідних	47	52	38	42
Серед середньозабезпечених	57	48	32	45
Серед добрезабезпечених	63	54	34	41
За регіонами				
Західний	54	46	30	46
Північний, Центральний	57	51	31	45
Східний	49	52	41	40
Південний	43	59	38	34

Закінчення табл. 1

Показчик	Свобода важливіша за рівність		Рівність важливіша ніж свобода	
	1999	2008	1999	2008
За соціально-трудоим статусом				
Занятий	51	50	37	42
Самозайнятий	79	65	14	31
Безробітний	53	48	30	50

* Відповідь на запитання «Яке із цих двох тверджень найбільше відповідає Вашій думці?»

А. Вважаю, що свобода та рівність важливі. Але, якщо мені потрібно було б обрати одне з двох, я назвав би свободу особистості, тобто кожна людина може жити та виявляти себе вільно і без перешкод.

В. Звичайно, і свобода, і рівність важливі. Але, якщо мені потрібно було б обрати одне з двох, я назвав би рівність, тобто ніхто не повинен мати привілеїв і різниця між соціальними класами не повинна бути такою значною (джерело: EVS-1999, EVS-2008).

Як свідчать наведені дані, серед різних груп економічно активного населення в кожній групі протягом майже десяти років відбулися значні зміни у сприйнятті ідеалів лібералізму («свобода важливіша») та комунізму («рівність важливіша») у бік збільшення прихильників рівності порівняно зі свободою. Так, майже за десять років найбільші зміни відмічаються в таких соціально-демографічних групах: серед *середньо-* та *добрезабезпечених* кількості прихильників свободи зменшилася в обох групах на 9 % та водночас зросла частка прихильників рівності, відповідно – на 13 % та 7 %; серед *самозайнятих* – кількість прихильників свободи зменшилася на 14 %, але на 17 % збільшилася кількість прихильників рівності; на 10 % зросла частка респондентів, які віддають перевагу рівності, в *наймолодшій* віковій групі (18–29 років). На *півдні* України на 16 % зросла кількість тих, хто віддає пріоритет свободі, а на *заході*, навпаки, на 16 % збільшилася кількість людей, що вважають рівність важливішою за свободу.

Типовий «соціальний портрет» прихильників рівності – це люди старшого покоління від 61 року життя, що є мало- чи середньозабезпеченими, або безробітні, та проживають у центрально-північному або західному регіоні. Крім того, чітко зафіксована низхідна тенденція, що в Україні майже за десять років найбільше розчарування реалізацією «свободи» спостерігається серед молоді 18–29 років, у добре- та середньозабезпечених, самозайнятих, а також серед груп, що проживають в західному та центрально-північному регіонах.

Хоча, незважаючи на негативне зменшення в даних соціально-демографічних верствах вагомості «ідеалу свободи», все ж слід відзначити, що саме ці групи залишаються соціальним ґрунтом демократичної, ринкової моделі розвитку українського соціуму. Результати соціологічних моніторингів у цілому дозволяють стверджувати, що частка тих, хто бажав би жити у суспільстві соціальної рівності, порівняно з 1999 р. якщо і зросла на 7 %, однак, за даними Інституту соціології НАН України [3, с. 516], абсолютна більшість опитаних (74,2 %) вважають найважливішим для обстоювання своїх інтересів «рівність усіх перед законом». Тобто, українці сьогодні впевнено сприймають соціальну рівність не як «зрівнялівку», а як рівність шансів, що надається та забезпечується законом.

Посідаючи центральне місце у системі соціально-моральних цінностей, справедливість виступає фундаментальним критерієм оцінювання діяльності суспільства із забезпечення та захисту громадянських і економічних прав його членів. Реалізація соціальної справедливості передбачає гарантування кожному члену суспільства певного рівня прав і свобод. Утім, емпіричні дані опитувань щодо ціннісних орієнтацій населення України, проведені в межах міжнародних дослідницьких проектів (WVS-1996, WVS-2006), указують на зниження рівня поваги до прав людини в Україні серед дорослого, економічно активного населення (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка рівня поваги до прав людини*

Показчик	1996			2006		
	Поважаються	Не поважаються	Коефіцієнт	Поважаються	Не поважаються	Коефіцієнт
Серед всього населення	17	79	0,22	16	83	0,19
Серед всього економічно активного населення	19	78	0,24	16	84	0,19
<i>За соціально-трудовим статусом</i>						
Занятий	19	78	0,24	16	83	0,19
Самозайнятий	13	84	0,15	14	84	0,16
Безробітний	22	74	0,29	15	83	0,18

Закінчення табл. 2

Показчик	1996			2006		
	Поважаються	Не поважаються	Коефіцієнт	Поважаються	Не поважаються	Коефіцієнт
<i>За матеріальним станом</i>						
Серед бідних	15	82	0,18	11	89	0,12
Серед середньозабезпечених	23	74	0,31	14	85	0,16
Серед добрезабезпечених	21	76	0,27	24	74	0,32
<i>За віковими групами</i>						
18–29	21	77	0,27	15	83	0,18
30–44	19	78	0,24	17	83	0,20
45–60	19	79	0,24	14	85	0,16
61+	16	84	0,19	12	88	0,14
<i>За регіонами</i>						
Захід	28	70	0,4	21	79	0,27
Північ, Центр	19	79	0,24	20	79	0,25
Схід	18	79	0,23	10	89	0,11
Південь	11	85	0,13	9	91	0,10

* Синтез відповідей на запитання: «Наскільки зараз у нашій країні поважають права людини? Ви відчуваєте, що...: “Права людини дуже поважаються”, “Поважаються достатньо”, “Не дуже поважаються”, “Не поважаються зовсім”» (WVS-1996, WVS-2006).

Аналіз результатів табл. 2 показує, що немає, на жаль, жодної соціальної групи респондентів, в якій би позитивні оцінки брали гору над негативними. За період у десять років співвідношення між респондентами, які вважають, що їх права поважаються, та тими, хто вважає, що не поважаються, найбільш змінилося серед: безробітних відповідно у 1996 р. – 0,29, а в 2006 р. лише 0,18; наймолодшої вікової групи (18–29 років) у 1996 р. – 0,27, у 2006 р. – лише 0,18; у середньозабезпечених – 1996 р. коефіцієнт становив 0,31, а в 2006 р. – 0,16.

Серед регіонів найбільший розрив значень коефіцієнта становить у західному регіоні: 1996 р. – 0,4 та 2006 р. – 0,27; а у східному відповідно – 1996 р. – 0,23 та лише 0,11 в 2006 р. (табл. 2). Таким чином, рівень ціннісного значення прав людини та їх дотримання прямо корелює з матеріальним забезпеченням опитаних, їх віком та регіоном проживання. Простежується в настроях і негативна тенденція – збільшення частки середньозабезпечених осіб та молоді (18–29 років), які розчарувалися у ставленні суспільства, держави до прав і свобод людини. Це може призвести до поширення пасивних, патерналістських настроїв серед найбільш активної частини населення, що в свою чергу закладає підвалини для появи соціально-правового нігілізму та подальшої консервації нерівних можливостей у виявленні своїх здібностей та інтересів.

Про відсутність в Україні гідного правопорядку свідчать низький рівень і параметри дотримання прав людини і громадянина. За результатами досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова показник найнижчих оцінок – це дотримання прав людини у соціально-економічній та екологічній сферах і тенденції погіршення у політичній (лютий – березень 2009 р., опитано 2012 респондентів у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками; здійснювалося у 129 населених пунктах, із них 75 міських та 54 сільських поселень) [4] (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка дотримання прав людини і громадянина в Україні*

Показник	Травень 2006	Лютий 2007	Лютий 2008	Березень 2009	Тенденції
<i>Базові права особистості</i> (право на життя, особисту свободу, свободу слова і переконань, свободу пересування, недоторканність особи, право на таємницю листування тощо)	3,37	3,37	3,49	3,32	стабільність
<i>Політичні права</i> (право обирати владу та бути обраним, право контролю за представницькими органами влади, тощо)	3,08	3,15	3,18	2,77	зменшення

Закінчення табл. 3

Показчик	Травень 2006	Лютий 2007	Лютий 2008	Березень 2009	Тенденції
<i>Соціальні та економічні права</i> (права на працю, достатній життєвий рівень, соціальний захист, право на ведення власного бізнесу тощо)	2,52	2,49	2,71	2,39	зменшення
<i>Культурні права</i>	3,00	2,94	3,15	3,02	стабільність
<i>Екологічні права</i>	2,35	2,58	2,61	2,57	зростання

* Відповідь на питання: «Як Ви оцінюєте в цілому дотримання цих прав в Україні?» за 5-бальною шкалою, де «1» означає, що права дуже погано дотримуються, а «5» – дуже добре.); середні значення.

Якщо рівень дотримання базових прав особистості та культурних прав з травня 2006 р. по березень 2009 р. залишається стабільним, то незначне зростання спостерігається лише стосовно рівня реалізації екологічних прав: відповідно 2006 р. середнє значення становило 2,35, а 2009 р. – 2,57. Водночас ситуація з дотриманням політичних та соціально-економічних прав погіршилася. Кількість респондентів, які вважали, що їх політичні права дотримуються, зменшилася з коефіцієнта 3,08 у 2006 р. до лише 2,77 у 2009 р. Також, на думку опитаних, найбільше в країні погіршилася ситуація із дотриманням соціально-економічних прав людини; так, якщо в 2006 р. середнє значення становило 2,52, то у 2009 р. – лише 2,39. Таким чином, у правовій свідомості економічно активного населення виявилися судження, з одного боку – щодо тенденцій зниження міри поваги до прав людини у суспільстві, а з другого – фіксується низький рівень дотримання соціально-економічних прав державою. На думку українців, державна політика та органи влади, які повинні її реалізовувати, не сприяють розбудові та встановленню соціально-правового механізму реалізації громадянських прав, перше за все соціально-економічних.

У даній ситуації доцільно проаналізувати відповіді на запитання: хто, на думку українців, повинен захищати права людини? Хто є джерелом порушень прав людини? Емпіричні дані КСД, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександр Разумкова, можна узагальнити таким чином (табл. 4).

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
«Хто повинен допомагати громадянам України захищати їх права?», %**

	2006	2007	2008	2009
Президент України	47	42	47	52
Прем'єр-міністр України	–	24	29	34
Голова Верховної Ради України	–	15	18	21
Уряд України	40	28	31	29
Верховна Рада України	35	24	31	29
Народні депутати	44	34	42	39
Суд	67	61	65	59
Юристи, адвокати	57	59	61	55
Міліція	57	51	59	46
Прокуратура	45	37	44	40
Неурядові правозахисні організації	22	20	23	24
Міжнародні організації	18	15	18	21
Уповноважений Верховної Ради з прав людини	29	34	31	30
Профспілки	39	31	31	27
Політичні партії	18	13	18	15
Інше	3	1	2	3
Важко відповісти	3	4	3	6

Отримані відповіді показують, що більшість респондентів як у 2006 р., так і 2009 р. найбільше покладаються на судові органи (відповідно 67 % та 59 %), адвокатів та юристів (57 % та 55 %). Дещо зменшилася кількість тих, хто вважає, що міліція (2006 р. – 57 %, 2009 р. – 46 %) та прокуратура (45 % та 40 % відповідно) повинні забезпечувати захист прав громадянина. Також негативно виглядає факт помітного розчарування громадян у здатності профспілок захищати їхні права (у відповідях 2006 р. – 39 %, а 2009 р. – лише 27 %) та недовіри до цих функцій політичних партій (відповідно 2006 р. – 18 %, 2009 р. – 15 %). Проте зростає кількість респондентів, які вважають, що допомагати людям реалізувати їх права мають неурядові правозахисні організації (у 2006 р. – 22 %, 2009 р. – 24 %). Водночас певним чином у соціумі домінує патерналістська тенденція перекласти відповідальність за стан прав і свобод особистості із себе на державні правоохоронні та правозастосовні органи, що прямо свідчить про незрілість громадянського суспільства (табл. 5).

Таблиця 5

**Динаміка відповідей респондентів на запитання
«Хто на сьогодні є джерелом істотних порушень прав людини в Україні?», %**

	2006	2007	2008	2009
Президент України	25	32	29	55
Прем'єр-міністр України	–	25	16	37
Голова Верховної Ради України	–	18	10	20
Уряд України	33	34	23	36
Верховна Рада України	29	30	29	37
Народні депутати	35	40	45	49
Місцева влада	44	46	40	28
Міліція	41	43	45	35
Прокуратура	22	18	24	20
СБУ	11	9	9	11
Збройні Сили України	5	5	5	4
Бізнес	21	17	21	16
Кримінальні структури	49	50	52	41
Самі громадяни	25	22	28	15
Інше	2	2	2	1
Ніхто	2	0,3	2	1
Важко відповісти	10	10	10	10

Розподіл відповідей на це запитання показує, що хоча значна кількість людей вважає джерелом порушень їх прав – кримінальні структури (від 52 % до 41 %), але порівняно з 2006 р. у 2009 р. зросла частка тих, хто вбачає джерелом порушень прав людини перш за все вищі органи державної влади, а саме: Президента (25 %/55 %), Уряд (33 %/36 %), Верховну Раду (29 %/37 %). Стосовно міліції в уявленнях українців відбуваються деякі позитивні зміни: так, у 2006 р. міліцію джерелом правопорушень убачали 41 %, а у 2009 р. 35 % опитуваних. Певна стабільність відмічається в уявленнях співгромадян щодо оцінювання дій таких правоохоронних і силових органів, як прокуратура, СБУ та Збройні Сили України. Безперечно, позитивною тенденцією можна вважати зменшення частки респондентів, які вважали бізнес джерелом порушень прав людини: 2006 р. – 21 %, 2009 р. – 16 %.

Однак гальмівною з точки зору вкорінення соціальної справедливості у громадській свідомості та бутті суспільства є інфантильна тенденція до зни-

ження в очах респондентів ролі «громадянина» (тобто самих себе) як джерела порушень громадянських прав: відповідно у 2006 р. – 25 %, у 2009 р. – лише 15 %. Кореляція даних таблиць 4 та 5 дозволяє виявити суперечність: у суспільній свідомості українців, з одного боку, роль держави як гаранта прав людини і громадянина фактично нівелюється, а з другого – люди не бажають брати на себе відповідальність за реалізацію своїх прав, а перекладають її на державу.

Таким чином, аналіз соціологічних даних вочевидь указує, по-перше, на відсутність досвіду самих громадян України бути відповідальними за порушення їхніх прав; по-друге – на слабкість правових і соціально-економічних механізмів взаємної відповідальності громадянина та держави, які б відтворювали режим соціальної справедливості та сприяли її практичній реалізації.

Неготовність суспільства та держави до встановлення взаємовигідних правил суспільного життя, які б відповідали інтересам влади, громадян та бізнесу, до соціального діалогу (отже, соціальної справедливості) підтверджують результати вивчення ролі держави в реалізації принципів соціальної політики. В європейському дослідженні цінностей (*EVS-2008*) респондентам пропонувалося логічне завдання – обрати ступінь своєї згоди між двома протилежними твердженнями: «Держава повинна нести більше відповідальності за те, аби всі громадяни були забезпечені» або «Люди самі повинні нести більше відповідальності за те, аби себе забезпечити».

Тезу про те, що люди мають самі турбуватися про себе, підтримали лише 30 % усіх опитаних за виборкою та понад третини (34 %) економічно активного населення, вважаючи, що від їхніх особистісних зусиль залежить рівень матеріального становища. Відносна більшість схиляється до «патерналістських» настроїв і покладає всю відповідальність на державу: 42 % загальної сукупності та 38 % опитаних з економічно активного населення (зокрема, наймані працівники – 37 %). Отже, специфікою ціннісного виміру українців у цих питаннях постають здебільшого пасивність та патерналістські орієнтації. Але треба зауважити, що сьогодні «патерналізм» – це не тільки матеріальна опіка, на яку чекають люди від держави, а також підтримка свого бізнесу, захист від корупції та всездозволеності чиновників.

Самозайняті громадяни виказують найвищий рівень особистісної відповідальності за своє життя (45 %), а безробітні, навпаки, найменш готові відповідати за своє буття (28 %) та найбільше акцентують на ролі держави (46 %). Аналіз регіональних особливостей показує: *активну* життєву позицію на півдні зазначили – 39 %, в західному регіоні – 37 %, східному – 34 %, центрально-північному – 27 %; прихильники ж «патерналізму» складають 43 % на заході, 40 % – у центрально-північному регіоні, 38 % – на сході, 33 % – на півдні. Отже, формується висновок: у центрально-північному регіоні України переважає пасивна позиція громадян, у південному – більш активна, на заході – певний баланс.

Відтак, з точки зору населення домінуюча роль у реалізації соціальної політики повинна належати державі, яка «має відповідати за все». Однак позицію дійсно масових очікувань активної присутності держави в соціальній сфері можна розглядати більше як вияв специфіки вітчизняної соціокультурної моделі взаємовідносин держави, соціуму та особистості, ніж як виявлення патерналізму в чистому вигляді.

За даними Всеукраїнського опитування, проведеного в межах *четвертої хвилі* міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (*European Social Survey*) [5] у березні-квітні 2009 р. (де репрезентативна вибірка складає 1845 респондентів, а тах випадкова похибка – 2,3 %), абсолютна більшість опитаних (67 %) підтримують тезу, за якою суспільство можна вважати справедливим, коли відмінності у рівні життя людей мають бути незначними (табл. 6).

Таблиця 6

Відповіді щодо суджень, пов'язаних з підтримкою дій уряду зі зменшення нерівності у рівнях життя та доходів людей, % (ESS-2009)

Відповідь	Уряд повинен вжити заходів щодо зменшення різниці у рівнях доходів людей		Аби суспільство було справедливим, відмінності у рівні життя людей мають бути незначними	
Повністю погоджуюсь	44	72	31	67
Погоджуюсь	28		37	
<i>Ні, погоджуюсь; ні, не погоджуюсь</i>	17		25	
Не погоджуюсь	7	11	5	8
Повністю не погоджуюсь	4		3	

Принципова позиція українців, за даними опитувань респондентів, полягає у тому, що населення погоджується з існуванням незначної відмінності в рівні задоволення потреб населення (як у матеріальному забезпеченні, так і у нематеріальних послугах), але головне – це створення рівних умов та можливостей задовольнити зазначені потреби. Одним з найбільш важливих показників рівня життя є безперечно рівень доходів. За даними дослідження ESS–2009, абсолютна більшість вибіркової сукупності (72 %) вважає, що зменшення різниці у рівнях доходів має забезпечити своїми заходами саме держава (табл. 6).

Соціальна справедливість як ціннісна категорія передбачає перш за все відповідність рівня винагороди трудовому внеску працівника. З цією метою в європейському дослідженні цінностей респондентам пропонувалося обрати

ступінь своєї згоди між двома протилежними твердженнями у цьому питанні. Для визначення було надано 10-бальну шкалу: від 1 до 4 включно – значення визначали прихильників твердження «Різниця в прибутках не повинна бути дуже великою», шкала 5–6 указувала на тих, хто не визначився, показники від 7 до 10 визначали прихильників твердження «Той, хто більше працює, повинен отримувати більше» (джерело: EVS-1999, EVS-2008).

Таблиця 7

Динаміка згоди з протилежними твердженнями щодо розподілу прибутків серед різних груп економічно активного населення, %

Показник	Різниця в прибутках не повинна бути дуже великою		Той, хто більше працює, повинен отримувати більше	
	1999	2008	1999	2008
Серед всього населення	19	14	64	70
Серед всього економічно активного населення	18	14	67	73
<i>За віком</i>				
18–29	17	12	67	73
30–44	19	13	66	72
45–60	16	16	70	74
61+	27	14	47	70

Принциповий вибір ліберального розуміння справедливості в отриманні прибутків продемонстрували всі соціально-демографічні групи як у 1999 р., так і 2008 р.: відповідно 67 % та 73 % серед усього економічно активного населення (табл. 7). Серед різних вікових груп у 1999 р. виокремлюється старша вікова група «61+», де лише 47 % уважали справедливим, що той, хто більше працює, повинен отримувати більше, на відміну від 67 %–70 % респондентів молодше 60 років. Але вже у 2008 р. ця різниця між віковими групами майже нівельована. Найбільші ж розмежування в уявленнях про справедливість розподілу доходів виявилися у 2008 р. між бідним населенням – 80 % та середньо-і добрезабезпеченими – відповідно 72 % та 69 %. Водночас серед безробітних спостерігається значне зростання частки респондентів, які вважають справедливим розподіл доходів залежно від укладеної праці: відповідно – 65 % та 79 %. Це свідчить про те, що майже за десять років кількість самозайнятих серед колишніх безробітних зросла на 14 %.

Регіональний розподіл відповідей показує, що у 2008 р. найбільша частка прихильників ліберального тлумачення справедливості у розподілі доходів

проживала на півдні – 85 %, а найменша на сході – 67 %. Отже, із двох протилежних суджень абсолютна більшість респондентів визнає справедливим, що той, хто більше працює, має отримувати більшу винагороду.

Однак формування ефективної соціальної політики вимагає враховувати зміст, яким громадяни насичують поняття «більше працює», «ефективно працює» тощо. З цією метою у дослідженні ESS–2009 р. вимірювалось оцінювання судження: *«Велика відмінність у доходах людей є прийнятною, оскільки різні здібності і докладені зусилля мають винагороджуватися належним чином»*. Більшість економічно активних українців підтримують позицію, за якою визначення винагороди за працю людини має враховувати здібності та докладені зусилля – 59 %. Статистично значущі відмінності суттєво залежать від віку, регіону проживання, сектору, де працює респондент, і рівня його прибутку. Найбільш схильними підтримати припустимість різниці у доходах є такі соціальні групи: респонденти віком 18–29 років – 68 %; ті, що мають неповну вищу або вищу освіту, – 61 %; жителі центрально-північного регіону – 64 %; учні та студенти – 78 %; самозайняті – 76 %. Серед прибуткових груп найбільш схильні підтримувати зазначену позицію ті, хто живе комфортно, – 86 %.

Найменша ж частка прихильників цієї точки зору серед респондентів найстаршої вікової групи – 51%, пенсіонерів, інвалідів, непрацевдатних – 49 %, тих, хто відчуває серйозні матеріальні труднощі, – 52 %, людей з неповною середньою освітою – 53 %. У цілому слід зазначити: незважаючи на те що 25 % опитаних не визначили свою позицію з даного питання, більшість респондентів (59 %) визнають легітимність існування соціальної нерівності в доходах. У зв'язку із цим можна підсумувати, що для українців важливо не стільки існування нерівності у доходах і якості життя, скільки те, що не всі громадяни мають рівні можливості для самореалізації та забезпеченні своїх прав.

Зрештою, уявлення щодо соціальної справедливості у трудовій сфері також тісно пов'язані з оцінюванням рівня та ефективності соціального захисту безробітних і при нарахуванні пенсійного забезпечення (табл. 8). У цьому аспекті дуже показовим є розподіл відповідей респондентів на запитання: *«Деякі люди вважають, що ті, хто заробляють більше, мають отримувати більший розмір допомоги у разі тимчасової втрати роботи, оскільки вони сплачують більші податки. Інші впевнені, що ті, хто заробляють менше, повинні отримувати більший розмір допомоги по безробіттю, тому що вони більше її потребують»*, а також відповіді на запитання: *«Одні люди вважають, що ті, хто заробляє більше, повинні отримувати вищі пенсії, оскільки вони сплачували більше податків. Інші ж кажуть, що ті, хто заробляють менше, мають отримувати вищі пенсії, бо саме вони більше потребують допомоги. Яке з цих тверджень ближче до Вашої думки?»* (джерело: ESS – 2009).

**Ставлення населення до розміру допомоги
по безробіттю та пенсій, %**

Хто заробляв більше, має отримувати більшу допомогу в разі тимчасової втрати роботи	Всі мають отримувати однакову допомогу по безробіттю	Групи	Хто заробляє більше, має отримувати вищу пенсію за віком	Люди повинні отримувати однакові пенсії незалежно від заробітку
35	47		57	19
<i>За віковими групами</i>				
35	44	18-29	54	21
34	47	30-44	57	18
38	47	45-60	56	18
30	49	61+	59	19
<i>За рівнем освіти</i>				
35	39	Неповна середня та нижче	57	18
35	47	Повна середня	58	17
30	50	Неповна вища	56	19
39	46	Базова або повна вища	56	21
<i>За сектором, де респондент працює/працював</i>				
41	40	Органи влади, соціальний сектор (освіта, медицина т. і.)	58	17
29	51	Державна компанія	54	18
38	47	Приватна фірма	60	19
47	41	Самозайнятий	66	17
28	45	Інше	51	25
<i>За регіонами</i>				
30	53	Захід	60	20
32	49	Північ, центр	52	23
42	39	Схід	59	16
37	44	Південь	60	17
18	66	м. Київ	47	26

Як видно з табл. 8, від третини опитаних до 42–47 % (самозайняті жителі сходу) вважають, що допомога по безробіттю має бути не однаковою для всіх, а залежати від рівня зарплати на попередній роботі (за винятком жителів Києва – 18 %), тож далеко не всі українці схильні до «зрівнялівки» і шанують свій досвід, освіту і кваліфікацію. Але серед різних соціальних груп, які підтримують у наданні допомоги по безробіттю зрівнювання, мешканці Києва та західного регіону країни становлять відповідно 66 % та 53 %; працівники державних компаній – 51 %; також ті, хто живе комфортно, – 60 %. Це свідчить про те, що частка українського суспільства ще схильна до патерналізму і певного соціального інфантилізму.

Водночас при нарахуванні пенсії за віком загальна більшість респондентів (57 %) вважають, що необхідно враховувати рівень трудових доходів; зокрема, визнали справедливим відповідність розміру пенсій рівню заробітної плати респонденти, що живуть комфортно, – 81 %, самозайняті – 66 % та жителі заходу, сходу і півдня – 60 %. Таким чином, можна зазначити, що у суспільній свідомості українців зміст соціальної справедливості містить дві суперечливі константи: відповідність розміру пенсії рівню заробітної плати та однаковий розмір допомоги у разі тимчасової втрати трудової зайнятості. Виявлена колізія потребує додаткового, більш глибокого аналізу.

Висновки. Соціологічний аналіз емпіричних даних дозволяє стверджувати, що населення України визнає певну соціальну диференціацію за умов справедливого оцінювання їхньої праці та рівної можливості самореалізації своїх прав:

– спостерігається драматичне зменшення частки населення, що відчуває на рівні з державними органами влади відповідальність за порушення прав і свобод людини (2006 р. – 25 %, 2009 р. – 15 %);

– особливо негативним є факт спроби перекласти відповідальність з себе на державні та правоохоронні органи, що також підтверджує суттєве зменшення частки населення, яка вважає, що захищати її права повинні громадянські інституції: профспілки (2009 р. – 27 %) та політичні партії (2009 р. – 15 %);

– простежується така негативна тенденція, як збільшення серед молоді (18–29 років) та середньозабезпечених осіб частки розчарованих у ставленні суспільства до прав людини, що створює умови для поширення соціально-правового нігілізму та консервує стан нерівних можливостей стосовно виявлення своїх здібностей;

– найбільш гостре розмежування соціуму проходить не по лінії «бідні-багаті», а на межі Права і Закону, тобто забезпечення і реалізації рівних можливостей (ведення бізнесу, оподаткування, соціальних пільг, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо). Формується сприйняття українцями соціальної рівності не як «зрівнялівки», а як рівних шансів, що надаються і забезпечуються законом;

– на думку українців, соціальна політика та державні органи влади, які мають її реалізувати, не сприяють розбудові дієвого соціально-правового механізму реалізації їхніх прав, перш за все соціально-економічних, що підтверджується тенденцією до зниження рівня поваги і дотримання прав людини в суспільстві;

– в українському соціумі щодо реалізації принципу соціальної справедливості переважає думка, за якою провідне місце у цьому процесі має належати державі. Такі уявлення стосовно ролі держави пов'язані з особливостями традиційної соціокультурної «моделі» взаємовідносин держави, суспільства та особистості, яка домінує в національній свідомості. Ця ієрархія відносин має комунітарний характер і передбачає, що інтереси суспільства, народу та держави є пріоритетнішими за інтереси окремих особистостей, тому й державна влада розглядається як головний інструмент реалізації потреб та інтересів соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Витте Лотар. Фонд им. Фридриха Эберта «Европейская социальная модель и социальная сплоченность: какую роль играет ЕС?» / Лотар Витте // Аналит. вестн. № 6 (294). Сер.: Основные проблемы социального развития России–94: «Социальная модель государства: выбор современной России и опыт стран Европы. – М., 2006. – С. 5–10.
2. Міжнародний проект «World Values Survey» – 1996; 2006; міжнародний проект «Europe Values Survey» – 1999; 2008. Електронний ресурс. – Джерело доступу: <http://www.uceps.org/ukr/index.php>
3. Національне щорічне моніторингове опитування 2009 р. // Громадська думка в Україні. – 2009.
4. Електронний ресурс. – Джерело доступу: <http://www.uceps.org/ukr/index.php>
5. Міжнародний проект «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey). Електронний ресурс. – Джерело доступу: <http://ess.nsd.uib.no/streamer/?module=download&country=&year=2009&download=%5CDirect+Data+download%5CUA%5C2009%5C01%23ESS4+-+country+file+%28subset+of+integrated+file%29%5C.%5CESS4UA.spss.zip>; опитувальники та ін. методична документація – <http://ess.nsd.uib.no/ess/round4/fieldwork/Ukraine>.

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В УКРАИНЕ: СОЦИОЛОГО-ПРАВОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Герасина Л. Н., Мисютин В. И.

Осуществлен конкретно-социологический анализ динамики общественного мнения относительно содержания, особенностей и уровня реализации принципа социальной справедливости в Украине.

Ключевые слова: *социальная справедливость, социальная политика, свобода, равенство, права человека, социальная ответственность.*

REALIZATION OF PRINCIPLE OF SOCIAL JUSTICE IN UKRAINE: SOCIOLOGICALLY–LEGAL MEASURING

Gerasina L. M., Misyutina V. I.

In the article the concretely sociological is carried out analysis of dynamics of public opinion in relation to maintenance, features and level of realization of principle of social justice in Ukraine.

Keywords: *social justice, social policy, freedom, equality, human rights, social responsibility.*

УДК 316:3

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Розглянуто передумови, джерела, специфіка рушійних сил становлення і розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, рушійні сили розвитку громадянського суспільства.*

Актуальність проблеми. Завдання становлення і розвитку громадянського суспільства, що виступає на перший погляд суто академічним інтересом для сучасної України, насправді є найважливішим не тільки для соціального розвитку країни, а й для її майбутнього. Самоорганізація громадянського суспільства належить до «еволюційних універсалій», оскільки без неї перехід до сучасного розвиненого і демократичного суспільства не видається можливим. Громадянське суспільство утворює природний фундамент політичної демократії, без якого остання просто неможлива або неефективна [1, с. 62–66, 70–76]. Нормативний концепт громадянського суспільства дозволяє погодитися з думкою Д. Коена і Э. Арато, за якою громадянське суспільство стає сьогодні політичним ідеалом сучасності. Він протиставляється як утопічним ідеалам радикальної демократії, соціалізму, марксизму, так і менш утопічним неоліберальним та лібертаріанським теоріям, які розчинюють «суспільство» в ринковому (буржуазному) суспільстві [2, с. 9–10, 22–63].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти громадянського суспільства викладено в класичних працях зарубіжних і вітчизняних

учених. Великий внесок у цю проблематику здійснили Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, А. Грамші, П. Бакунін, І. Льюїс та ін. Сучасні політологи продовжили розроблення теоретичних конструктів відносин влади і громадських організацій. Ця проблематика докладно аналізується в дослідженнях Э. Арато, Х. Арндт, Р. Алмонда, С. Верби, Д. Коена, А. Турена, Ю. Хабермаса, А. Едвардса та ін.

Незважаючи на існування безлічі різних дослідницьких напрямів, в рамках яких вивчаються проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства, в сучасній політології немає чітких теоретичних орієнтирів, що дають змогу оцінити сучасні основи становлення і розвитку громадянського суспільства. Саме в цьому контексті набуває значної ваги думка про те, що ми не зможемо успішно розвиватися до тих пір, доки не визначимося, які наші рушійні ідеї та яке їх походження.

Метою статті є аналіз специфіки рушійних сил становлення і розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Під суб'єктом розвитку громадянського суспільства ми розуміємо ту самодостатню частину суспільства, ініціативними діями і працею якої поліпшується якість його буття, суспільство еволюційно розвивається, досягає значних і визнаних успіхів і авторитетів у світі.

Держава і нині є очевидним суб'єктом розвитку суспільства. Але сьогодні цього вже недостатньо. Для позитивного і довготривалого розвитку України необхідний народ, здатний самоорганізуватися в громадянське суспільство, яке є важливим, необхідним та самостійним суб'єктом національного розвитку. Але і тоді залишаються найважливіші питання: що є рушійними силами становлення і розвитку громадянського суспільства, які його цілі, яка якість самого народу, хто може і повинен стати суб'єктом національного розвитку.

З-поміж багатьох проектів і різноманітних сценаріїв щодо перспектив розвитку українського суспільства зрештою вимальовується єдино можливий – створення демократичного громадянського суспільства. Високий теоретико-методологічний статус концепції громадянського суспільства визначається тим, що в поєднанні із соціально-науковим знанням і практикою категорія «громадянське суспільство» забезпечує не тільки пізнання власних різноманітних функцій та складних структурних взаємозв'язків, а й у процесі практичного застосування сама перетворюється на чинник організації практичної діяльності, повсякденного досвіду.

Поняття «рушійні сили розвитку суспільства» походить із давнини [3]. Вочевидь воно виходить із класифікації причин, яку дав Арістотель. Осягнення сутності, якого прагне мислитель, не є тільки статистичне знання визначення певного виду. Аби зрозуміти явище, необхідно знати причини (або принципи), що зробили його таким, яке воно є. Арістотель у «Метафізиці» так формулює своє вчення про першоначала і вищі причини: «Про причини

йдеться у чотирьох значеннях: однією такою причиною ми вважаємо сутність, тобто суть буття речі¹ (адже кожне “чому” зводиться зрештою до визначення речі, а перше “чому” і є причина та початок); другою причиною ми вважаємо матерію, або субстрат; третьою – те, звідки початок руху; четвертою – причину, протилежну останній, а саме “те, заради чого”, або благо (те благо є мета будь-якого виникнення і руху)» [4, с. 70, 146].

При цьому пояснюється, що річ має всі чотири різновиди причин: матеріальну причину, або матерію, тобто субстрат, з якого виникають речі; формальну причину, або форму, тобто зразок, першоформу, поняття речі; творчу (рушійну, діючу) причину як джерело, з якого бере свій перший початок зміна чи перехід у стан спокою; цільову причину, мету – те, заради чого робиться річ, здійснюється вчинок. Усі чотири причини – одвічні [4, с. 146].

Встановивши існування чотирьох, і тільки чотирьох, причин усього, що відбувається, Арістотель вважає, що причина – це джерело, з якого бере перший свій початок зміна чи упокоєння, а знання про причину є знаннями про загальне. В усіх доказах до з'ясування належності певного виду, повної сутності причина є загальною. Вона і частина всеосяжного загального, і водночас містить у собі менш загальне, тобто частину того всеосяжного загального – чи то колективну, чи то одиничну.

Дослідження причинних відносин Арістотель вважав головним завданням наукового знання; дошукатися причини, чому існує дана річ, є для нього головним у пізнанні.

У науці епохи Відродження і Нового часу дослідники оперували поняттям діючої (рушійної) причини, аналізуючи умови механічного руху, що мало наслідком появу наукового поняття сили – одного з основних понять класичної механіки. Галілей, Ньютон та інші вчені тлумачили силу як кількісну міру дії тіл одне на одне; діючу причину розуміли як зовнішнє рухоме, активне тіло, зовнішній вплив, що спричиняє зміну [5, с. 46–48].

Філософська думка Нового часу спробувала застосувати поняття сили, рушійної сили (як причини руху або зміни) в аналізі соціальних явищ². Така інтелектуальна операція мала відкрити ті «сили», що зумовлюють діяльність індивідів та розвиток суспільства. У контексті цього завдання були виділені сили найсуттєвіші і стійкі, а самий термін «сила» набув переносного значення – у розумінні «причина». Потім дедалі частіше соціально-філософська наука стала розглядати поняття «сила» і «причина» як близькі або навіть тотожні [6–9].

¹ Сутність буття (букв. – «що саме є дійсним») речі – те, чим є річ за своїм визначенням або що залишається в ній по відторгненні від неї матерії, має більш широке значення, ніж матеріальний субстрат [4, с. 317, 664].

² Зазначимо, що інтелектуальна думка Нового часу (французькі просвітники, французькі історики періоду Реставрації, німецькі філософи) дійшла висновку про те, що в суспільстві діють, так само як і в природі, об'єктивні закони.

У сучасних соціальних дослідженнях склалися основні підходи до розуміння поняття «рушійна сила». У контексті першого підходу – найширшого і універсального – рушійні сили сприймаються як внутрішнє діалектичне джерело будь-якого руху, будь-якого розвитку в природі, суспільстві та мисленні: як єдність і боротьба протилежностей.

Прибічники другого підходу рушійною силою діяльності людей цілком обґрунтовано вважають їхні природні та соціальні потреби, які об'єктивно визначають необхідність займатися виробничою, трудовою та іншими видами діяльності.

Апологети третього підходу уявляють рушійні сили як сукупність наявних у суспільстві соціальних сил, взаємодія яких обумовлює якісну визначеність у вияві та дії саме рушійних сил розвитку суспільства.

Діалектична концепція розвитку розглядає поняття «джерело» та «рушійна сила» в органічній єдності, як характеристики саморуху всього суцього, через роздвоєння єдиного на протилежності та відносини між ними. У суспільстві загальним внутрішнім діалектичним джерелом, рушійною силою розвитку є суперечності, єдність та боротьба протилежностей. Виявлення і усунення цих суперечностей здійснюються через спільну соціальну діяльність людей, народних мас, які виступають соціальною силою, тобто соціальною рушійною силою суспільного розвитку. Отже, суперечності – це діалектичне джерело суспільного та будь-якого іншого розвитку, а спільна діяльність людей, народних мас – соціальна рушійна сила розвитку суспільства. Тому, якщо діалектична рушійна сила будь-якого розвитку є дією суперечностей, то соціальна рушійна сила – це дія не суперечностей як таких, а саме діяльність народних мас, що відображає суперечності мас і стає засобом їх розв'язання.

Проблема рушійних сил розвитку суспільства є дуже складною і багатоплановою. Проте в ній закладено центральне питання, що відображає її сутність. Зважаючи на те що історичний процес визначається множиною чинників (як істотних, так і неістотних; як необхідних, так і випадкових), цілком закономірно буде поставити такі запитання: що являють собою найістотніші причини і чинники, які забезпечують соціальний прогрес суспільства; які їхні природа, структура, типологія, субординація та внесок кожного з них у саморух і саморозвиток суспільства?

Пошук відповідей на ці запитання в усі часи та епохи був доволі складним. Він висунув низку підрядних питань, інтерпретація і висвітлення яких в аспекті нашої теми перетворює їх на архіактуальний соціальний, науково-теоретичний і методологічний процес. По-перше, слід розробити категоріально-понятійний апарат для розв'язання такої складної проблеми і співвіднесення її з розлогим теоретичним відображенням соціальної реальності, із завданням розбудови національного демократичного, громадянського суспільства. По-друге, наявність класифікації, систематизації рушійних сил соціального роз-

витку створить необхідний теоретичний інструмент, який спрямує увагу дослідників на лікування суспільних хвороб, створення і розбудову громадянського суспільства як певного кінцевого результату, що відповідає даному етапу розвитку українського суспільства, визначення головних напрямів його саморуху і саморозвитку.

Однак не слід забувати, що поняття «соціально-рушійна сила» охоплює лише рушійні сили суспільства, а отже, не має тієї універсальності і загальності, які притаманні поняттю діалектичних рушійних сил як внутрішнього джерела будь-якого розвитку.

Проблема суперечностей – центральна у діалектиці розвитку взагалі і суспільного розвитку зокрема. Це джерело, імпульс, нерв саморуху і саморозвитку суспільства. У суспільстві діалектичні суперечності виявляються специфічно: по-перше, через діяльність людей, народних мас, по-друге, через поєднання об'єктивного і суб'єктивного. Саме на такому підґрунті поняття соціальних рушійних сил виражає особливості розвитку суспільства як об'єктивно-суб'єктивного організму.

Усе зазначене, ясна річ, означає, що історії притаманна своєрідність. Людська історія розвивається через дію суспільних сил, якими є сукупно економічні, соціальні, політичні, духовні сили, що виявляються в діях народних мас. Власне, вони відображають суперечності об'єктивного і суб'єктивного як діалектичний спосіб їх саморозвитку, віддзеркалюючи вихідні, базові діалектичні суперечності (наприклад, між приватним і суспільним, між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним способом привласнення в умовах капіталізму тощо).

Звичайно рушійні сили суспільного розвитку – це не тільки загальнофілософське, а й конкретно-історичне поняття. Виокремлення ідеї історичної конкретності рушійних сил суспільного розвитку підводить до розуміння складності процесів їх постійної зміни, розвитку, перетворення та актуалізує завдання щодо відображення специфічного аспекту соціальної реальності та її розвитку на основі діяльності історично сформованих різноманітних об'єднань людей. Назвемо такі об'єднання:

- спільноти людей: класи, соціальні верстви, соціальні групи, племена, народності, нації, соціально-територіальні громади;
- організації: держави, партії, органи місцевого та територіального управління та самоврядування, інші громадянські організації;
- колективи: трудові, оздоровчі, спортивні тощо;
- осередки: сімейні, родинні.

У кожного із цих об'єднань своя природа, свої причини виникнення, функціонування та розвитку, свої інтереси. Тому одні об'єднання людей виявляються історично непостійними (наприклад, трудові колективи), інші – історично змінними (держави, класи). Одні з них (наприклад, спільноти)

склалися об'єктивно, незалежно від свідомості людей, інші – усвідомлено (наприклад, політичні партії). Це висвітлює одну дуже важливу обставину для соціального пізнання: в конкретно-історичному процесі діяльність народних мас виявляється не тільки безпосередньо, а й переважним чином опосередковано, через об'єднання людей. Інакше кажучи, реальні конкретно-історичні соціальні рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність суспільних класів, соціальних верств і груп людей, народностей і націй, яка здійснюється через державні, партійні, територіальні, місцеві та інші організації, через трудові та інші колективи і первинні соціальні ячейки, що мають різний соціальний статус у багатомірній моделі суспільства.

У цю загальну соціальну динаміку слід внести ще одну важливу конкретно-історичну рису рушійних сил соціального розвитку, а саме їх визначений соціальний характер. До того ж треба наголосити, що визнання об'єктивної зумовленості соціального процесу не тільки не заперечує, а й навіть передбачає соціальну активність, боротьбу різних суспільних сил за втілення власних інтересів і задоволення потреб.

Отже, зробимо висновок: рушійні сили соціального розвитку – це тривала діяльність великих і малих мас народу з певним статусом в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах суспільного життя, розглянута в єдності з їх умовами, засобами і спонуканнями, спрямована на вирішення основних суспільних суперечностей і забезпечення соціального прогресу та розвитку суспільства.

Інтелектуально такий підхід не є новиною. Теза про необхідність вивчення існуючих у соціально-філософській системі споріднених категорій ясно формулює потребу вираження основних, суттєвих та стійких детермінант суспільного розвитку через їх об'єднуючі ознаки та внутрішній зміст. Так, до категорії рушійних сил соціального розвитку суспільства наближені, мають з нею тісний зв'язок, наприклад, такі категорії, як історичні чинники, джерела розвитку суспільства, суспільні закони. Ці категорії відображають не випадкові чи маловагомні, а необхідні та істотні сторони суспільних явищ і відносин. При цьому важливо пам'ятати, що зміст самих категорій змінюється, уточнюється на шляху розвитку об'єктивної реальності та перевірки їх практикою. Об'єднавчою ознакою цієї групи категорій є те, що вони відображають у різних аспектах соціальні явища – основні, істотні, стійкі детермінанти суспільного розвитку.

Процес розвитку суспільства як цілісної системи відносин між людьми здійснюється під впливом багатьох чинників, і кожен з них відіграє специфічну роль, визначену його змістом і спрямованістю впливу.

Взаємодіючі в суспільстві чинники мають різний масштаб. У сучасній практиці вони здатні зумовити діяльність окремої людини, процеси окремої історичної події або ж функціонування і розвиток суспільства як цілісної

системи. У такому розумінні рушійні сили – це закономірні причинні чинники. У понятті історичного чинника абстрагуються різні сторони суспільного життя: природні передумови, економічні, політичні, духовні та інші його складові. Бачення діалектики суспільного розвитку стає повнішим і більш предметним, якщо тримати у полі зору головні питання: яке походження цих чинників і яка природа їхнього впливу, протидії чи взаємодії, в чому конкретно полягають функції кожного з них і як вони змінюються у процесі розвитку, як взаємодіють у рамках суспільного цілого.

У цьому контексті надзвичайно важливо, цікаво та корисно розглянути поняття «рушійні сили розвитку суспільства» у безпосередньому зв'язку з категоріями причинності. Поняття чинника лише непрямо пов'язане із цими категоріями. Є підстави вважати, що поняття «рушійні сили розвитку суспільства» похідне від категорії «причина» і дуже тісно пов'язане з категорією «суперечність». Саме суперечність (або ж протиріччя) слугує водночас і рушійною силою, і джерелом розвитку, адже від неї іде первинний імпульс до будь-якого розвитку і руху. Така методологічна настанова зближує через категорію ці обидва поняття – «рушійна сила» і «джерело розвитку».

Джерело – це базова причина, яка дає поштовх до саморуху і саморозвитку. Джерелом у такому контексті виступає об'єктивна суперечність. Інакше кажучи, це загальні та стійкі причинні детермінанти розвитку природи і суспільства.

Категорія «рушійні сили розвитку суспільства» виступає як важлива і необхідна ланка у низці соціально-філософських категорій, що відображає детермінацію суспільного розвитку. Це істотні, необхідні діючі причинні чинники, що забезпечують розвиток і саморозвиток суспільства. Система рушійних сил суспільства є вельми складною і різноманітною.

Вирішальною рушійною силою розвитку суспільства стала діяльність народних мас заради прогресу. Ця діяльність реалізується у поєднанні з передумовами, засобами, обставинами, мотивами, стимулами, інтересами тощо. Через неї реально втілюються об'єктивні закони і закономірності суспільного розвитку¹.

Багатючий досвід поколінь доводить, що суспільство завжди розвивається у процесі діяльності людей. Але діють вони не ізольовано одне від одного, а стають учасниками суспільного поступу в рамках тих чи інших соціально-організаційних форм – класів, політичних партій, громадських організацій, держав. Суспільний розвиток є об'єктивним процесом, обумовленим певними

¹ Саме на таких позиціях працювали укладачі філософського енциклопедичного словника, які визначили, що «... деятельность является реальной движущей силой общественного прогресса и условием самого существования общества... Если основанием деятельности является сознательно формулируемая цель, то основание самой цели лежит вне деятельности, в сфере человеческих мотивов, идеалов и ценностей» [10, с. 151];

рушійними ситами. Суспільство як органічно цілісна система має матеріальну основу і здатність до розвитку внаслідок взаємодії внутрішніх рушійних сил – суперечностей, які детермінують дію соціальних сил таким чином, що кінцевий результат їхнього розвитку зумовлює суспільний прогрес.

Напевно, сьогодні першорядне науково-методологічне та пізнавальне завдання в аспекті нашої проблеми полягає у чіткому висвітленні всіх сторін і механізмів діалектики громадської діяльності людей, джерел розвитку суспільства, специфічних соціальних рушійних сил суспільного розвитку, їх багатоманітності та характеру взаємодії. Соціальні рушійні сили розвитку суспільства, з огляду на їх тісне взаємопроникнення, умовно поділяють на матеріальні (економічні), соціальні, політичні та духовні¹.

Суспільне життя вражає своєю надзвичайною складністю. В його основі лежать соціальні інтегральні процеси. Однак не слід зводити суспільне життя тільки до соціальних компонентів, адже воно охоплює не тільки соціальну складову, а й природну основу, утворюючи складне й нерозривне ціле. Разом з тим у поділі рушійних сил суспільного розвитку є і абсолютна сторона. До матеріальних (економічних) рушійних сил належать спосіб матеріального виробництва (сукупність продуктивних сил і виробничих відносин), а також матеріальні потреби та економічні інтереси².

Матеріально-виробнича практика здатна уможливити саморух і саморозвиток суспільства в тому разі, якщо продуктивні сили функціонують у рамках прогресивних виробничих відносин. Розвиток матеріального виробництва за умови функціонування застарілих виробничих відносин перетворює продуктивні сили з рушійних і прогресивних на сили, які гальмують суспільний поступ.

Історичний досвід красномовно свідчить про особливу детермінуючу роль матеріального виробництва, яка полягає у тому, що визначальними спонуканими в діяльності людей зрештою виступають матеріальні потреби і економічні інтереси. Матеріальне виробництво в його конкретно-історичній формі – як

¹ Такий поділ відповідає чотирьом основним сферам суспільного життя і спирається на положення К. Маркса про те, що спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальні, політичні та духовні процеси. Однак цей поділ є не гносеологічним, а скоріше структурним. Принциповий зміст теорії К. Маркса полягає не в кваліфікації процесів, а у висновку про залежність усіх сфер і процесів життя від способу виробництва. Інакше кажучи, цей висновок К. Маркса висвітлює основний детермінантний зв'язок у суспільстві – залежність усіх його структур, підрозділів, тобто всього життя людської спільноти, від способу виробництва матеріальних благ, від матеріального виробництва.

² Зауважимо, що виробничі відносини, як і продуктивні сили, постають цілісною сукупністю елементів, кожен з яких визначає існування інших і в свою чергу сам існує завдяки іншим елементам. Отже, кожен окремий елемент необхідно розглядати з глибоким розумінням зв'язку загального і окремого, цілого і його частини. Якщо в продуктивних силах можна виокремити лише декілька елементів, то у виробничих відносинах – багато сотень простих і складних, унаслідок чого вивчати їх можна за окремими системами або ж за сферами виявлення.

спосіб виробництва – зумовлює розвиток усіх інших сфер життєдіяльності індивідів, визначає характер, вид та спосіб їхнього життя¹.

Специфічний аспект соціальної реальності утворюють соціально-політичні рушійні сили, до яких слід віднести соціально-творчу діяльність людей, через яку реалізуються об'єктивні закони і закономірності суспільного розвитку. У сучасному суспільстві соціально-творча діяльність людей має здійснюватися через політичну свідомість, політичні відносини та організації, тобто вона виступає як соціально-політична діяльність. Носіями такої діяльності є суспільні класи, соціальні групи, народ загалом, політичні організації, а також особистості, які усвідомлюють свої об'єктивні інтереси і потреби.

Варіативність історичного розвитку як процесу походить не тільки з дії економічних, соціально-рушійних сил. Духовна сфера, власне кажучи, є наслідком, результатом існування і розвитку всього суспільного організму. Функціональні зв'язки духовної життєдіяльності охоплюють усі без винятку сфери суспільства. Саме під цим кутом зору до духовних рушійних сил треба віднести такі духовні явища: діяльність, спрямовану на формування соціальної свідомості та духовних цінностей; результати, втілені у суспільній свідомості; специфічні відносини і суперечності, які виникають у процесі реалізації такого роду діяльності на основі задоволення духовних потреб та інтересів. Така універсальна сутнісна глибина духовної сфери суспільства приводить до різноманіття її складових компонентів – ідеології, науки, освіти, мистецтва та інших підсистем, які детермінують означену рушійну силу розвитку суспільства.

У нашому контексті постає головна пізнавальна проблема: показати, що суспільні сили виступають у ролі рушійних сил саме завдяки постійному виникненню і розв'язанню сутнісної суперечності – суперечності між об'єктивним та суб'єктивним². Суперечність – це суть саморуху, атрибутивна якість матерії. Саморух виступає як спосіб існування суперечності. Суспільство завжди розвивається у процесі діяльності людей. Отже, вся складність розуміння здійснюваного людьми процесу полягає в тому, аби пізнання охопило протилежні начала в діяльності людей: об'єктивне – суб'єктивне; необхідне – випадкове; загальне – окреме; стихійне – планове; прогресивне – регресивне; самостійне – залежне; організоване – дезорганізоване (стихійне);

¹ Спосіб життя – явище якісного порядку. Він означає не конкретну сферу життя суспільства або ж усі сфери разом. Це певний спосіб життєдіяльності людей, що виникає на базі існуючих суспільних відносин (передусім виробничих) і характеризується певним типом дій, поведінки, вчинків індивідів у будь-якій сфері життя суспільства.

² Відмітна риса динамічної суперечності – самозаперечливість будь-якого матеріального утворення, яка є внутрішньою пульсацією саморуху. Стрижнева думка гегелівської діалектики про суперечність як джерело всякого саморуху звучить так: «...суперечність же є корінь будь-якого руху і життєвості...» [11, с. 65].

стійке – мінливе і под. Ці поняття протистоять одне одному, переходять одне в інше. Особливість категорії «суперечність» полягає в тому, що вона позначає процес взаємопроникнення, взаємозаперечення (боротьби) та взаємовизнання (єдності).

Відношення об'єктивного і суб'єктивного в характеристиці системи суперечностей виступає визначальним елементом вияву всіх сторін і механізмів діалектики громадської діяльності людей. Стосовно соціальних організмів такий підхід веде до розуміння загальних діалектичних джерел, чинників розвитку суспільства і специфічних соціальних рушійних сил у становленні і розвитку громадянського суспільства, до розуміння діалектики саморозвитку соціальних сил на основі розв'язання діалектичних суперечностей суспільного буття.

Головна ознака, критерій рушійної ролі суспільних сил розвитку і саморозвитку висвітлює певне і необхідне відношення об'єктивного і суб'єктивного, здатність цих сил втілювати у своїй діяльності об'єктивні потреби суспільного прогресу. Тільки в суспільній практиці поєднуються об'єктивні вимоги законів розвитку суспільства і суб'єктивна практична діяльність народних мас.

До суб'єктивних умов (або чинників, факторів) належать такі, що характеризують той чи інший суб'єкт. Діючи самостійно, суб'єктивний чинник реалізовує дві свої основні компоненти – живу безпосередню діяльність і свідомість, яка цю діяльність спрямовує, а також певні якісні характеристики діючих суб'єктів: рішучість, цілеспрямованість, організованість тощо. На кожному етапі суспільного розвитку в однаковій мірі необхідні обидва види умов – суб'єктивні та об'єктивні.

Отже, в людській діяльності завжди присутня взаємодія двох начал – об'єктивного та суб'єктивного. Визначальними є об'єктивні чинники, які не залежать від суб'єкта і існують поза ним. Суперечність між об'єктивними та суб'єктивними чинниками є найважливішим джерелом, причиною, рушійною силою історичного процесу, проникає в усі сфери суспільного життя. Об'єктивні умови відіграють провідну роль у динаміці розвитку суспільства, бо вони детермінують головну, магістральну лінію цього розвитку на певному етапі – ту лінію, в якій втілено об'єктивну історичну необхідність або закономірність і тенденцію усвідомленої діяльності людей. А суб'єктивний чинник опосередковує перетворення можливостей у дійсність, тобто опосередковує дію об'єктивних умов. Його головна функція – роль причини в реалізації магістральної лінії історичного розвитку як процесу.

Аналізуючи аспекти розвитку сучасного суспільства і роль у цьому процесі суб'єктивного чинника, необхідно говорити насамперед про суспільні класові сили та їхні цілі. На перший план тут виходять політичні відносини, а найважливішим елементом у них виступають політичні партії, структури місцевого самоврядування і регіонального управління, діяльність різних

колективів і окремих особистостей, які відчують на собі вплив політико-класових відносин. Суб'єктивний чинник висвітлює стан, ступінь зрілості тих соціальних сил, які нині діють і виступають «носіями» історичного прогресу.

Висновки. Ми з'ясували, що процес розвитку здійснюється через діяльність людей, їхні суб'єктивні дії та відносини на основі свідомо сформованих цілей, орієнтацій, теорій і наукових концепцій. Діяльність народних мас є вирішальною соціальною рушійною силою суспільства, завдяки якій реалізуються закони і закономірності суспільного розвитку.

Зазначимо, що узагальнений історичний досвід багатьох країн свідчить: питання демократизації та модернізації найбільш ефективно вирішували ті держави, в яких політики були мудрими, виваженими та здатними формулювати засадничі міркування про основні напрями діяльності, що посприяло б вирішенню загальнонаціональних завдань, серед яких і завдання з розбудови інституційного, цивілізованого, демократичного, національного, громадянського суспільства. Політична прагматика реалізації такого завдання вже на етапі його осмислення та озвучення полягає у підвищенні рівня соціально-економічного розвитку, демократизації, просуванні до свободи вибору, ініціативи і відповідальності, поверненні втраченої самостійності, іншими словами – у рухові, наближенні народу та індивіда до самих себе. Але для цього необхідно створити такий суб'єктивний чинник, який спроможний зробити можливе реальним, тобто забезпечити функціонування громадянського суспільства як норми сучасного цивілізаційного життя, позбавити суспільство і країну від хитань в обидва боки від здорового глузду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зидентоп Ларри. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп ; пер. с англ., под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
2. Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория / Коэн Джин Л., Арато Эндрю ; пер. с англ., общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
3. Чинакова Л. И. Социальный детерминизм: проблема движущих сил развития общества / Л. И. Чинакова. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
4. Мир философии. Книга для чтения : в 2 ч. // Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М. : Политиздат, 1991. – Ч. 1. – 672 с.
5. Брунге М. Причинность / М. Брунге. – М. : Иностран. лит., 1962. – 512 с.
6. Гельвеций К. Сочинения : в 2 т. / К. Гельвеций. – М. : Мысль, 1974. – Т.2. – 687 с.
7. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. / П. А. Гольбах. – М., 1963. – Т. 1. – 563 с.
8. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М., 1964. – Т. 3. – 799 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1961. – Т. 2. – 780 с.
10. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильчев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
11. Гегель Г. Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1971. Т. 2. – 248 с.

**ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО:
ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ**

Зимогляд В. Я.

Рассмотрены предпосылки, источники, специфика движущих сил становления и развития гражданского общества.

Ключевые слова: *гражданское общество, движущие силы развития гражданского общества.*

**CIVIL SOCIETY:
BASES OF BECOMING AND DEVELOPMENT**

Zimoglyad V. Ya.

In the article the considered pre-conditions, sources, specific of motive forces of becoming and development of civil society.

Keywords: *civil society, motive forces of development of civil society.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.43

І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор

КРИЗА СОЦІОЛОГІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ, ОЗНАКИ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

Розглянуто результати найбільш відомих наробок у площині дослідження проблем кризи в сучасній системі соціологічного знання у контексті обґрунтування причин її виникнення та пошуку можливих стратегій її подолання.

Ключові слова: соціологія, криза, соціологічні знання, соціологічна уява.

Актуальність проблеми. Питання про кризу розвитку системи соціологічних знань протягом багатьох років виступає предметом широкого обговорення представниками західної соціальної науки (П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, А. Гоулднер, Р. Дарендорф, Ч. Міллс, Р. Фрідріхс) [1–4]. Останніми десятиліттями дискусія про кризу соціологічного пізнання розпочалася й у соціологічних співтовариствах пострадянського простору [5–8].

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить, що у центрі уваги російських, білоруських та українських соціологів (О. Барзгової, Є. Головахі, Л. Гудкова, І. Кононова, М. Романовського, Ж. Тоценка, Ф. Шереги) перебувають не тільки традиційні (для західної науки) аспекти обговорюваного феномену (визначення, ознаки, причини виникнення), а й специфічні (основні для вітчизняної системи соціологічних знань) моменти, що формують проблему самого так званого «виживання» соціології в пострадянському суспільстві (і у першу чергу університетської соціології). Наприклад, низка вітчизняних соціальних дослідників прагнуть «розробити план суспільного просування соціології» у контексті обґрунтування її ролі в збереженні національної безпеки країни і формування методології сучасного комплексу суспільних наук [9].

З огляду на це, **мета** статті – розглянути результати найбільш відомих наробок у площині дослідження проблем кризи в сучасній системі соціологічного знання у контексті обґрунтування причин її виникнення та пошуку можливих стратегій її подолання.

Виклад основного матеріалу. Аналіз західної і вітчизняної літератури, присвяченої вивченню цього феномену, показує, що прихильниками різних шкіл, напрямів та соціологічних орієнтацій пропонуються різні варіанти причин його виникнення і напрямів виходу із цього стану розвитку «науки про суспільство».

Відразу ж підкреслимо, що серед західних дослідників цієї проблеми, немає не тільки загальноприйнятого визначення такого періоду в розвитку сучасної соціології, а й відсутнє однозначне оцінювання навіть відносно так званих моментів «нормальності», «неминучості» та «прогресивності» його існуванні. Наприклад, один із перших дослідників цього стану світової соціології (насамперед американської) Ч. Міллс пропонував розглядати його як «тупик» [4, с. 16].

Французький дослідник П. Бурдьє ще на початку 90-х років ХХ ст. підкреслював (беручи сам термін «криза» у лапки), що для нього «криза в соціології», про яку сьогодні говорять, – це криза ортодоксії (так званого «трикутника» «Парсонс – Мертон – Лазарсфельд, на якому спочивала протягом багатьох років ілюзія про об'єднану соціальну науку, свого роду інтелектуальний холдинг, що проводив майже свідому стратегію ідеологічного панування». – *І. Д.*), а швидке розмноження ересі є прогрес у бік науковості... звільнилася теоретична уява, знову відкрилися всі можливості, які надає соціологія» [1, с. 40].

Американський соціолог А. Гоулднер, навпаки, знімав лапки з поняття «стан кризи в соціології», інтерпретуючи його як реальний «перехідний стан, вихід з якого можливий або у бік поліпшення, або у бік погіршення, або у стан занепаду, стагнації, або у стан розвитку», і відзначав системний характер причин його виникнення (тобто момент «неминучості») [2, с. 17]. Слід підкреслити, що деякі представники російського соціологічного співтовариства не тільки підтримують такий варіант експлікації кризи в системі соціологічних знань, а й уточнюють напрями цього переходу. Наприклад, О. Баразгова, обґрунтовує, що «криза соціології є... переходом від традиційної соціології до нетрадиційної» і постає «не чим іншим, як відповіддю на вступ людства в постіндустріальну цивілізацію» [5, с. 118].

Для іншого представника американської системи соціологічного знання П. Бергера криза в соціології також цілком реальний і об'єктивний її стан, що формувався з кінця 60-х років ХХ ст. (із моменту усвідомлення її теоретичної неспроможності пояснити масові виступи студентської молоді в державах загального благоденства) і виявився в повному обсязі наприкінці 80-х років (із визнання неможливості адекватно інтерпретувати причини розпаду комуністичних режимів у країнах соціалістичного табору). Близьке до такого визначення стану кризи в соціології часто зустрічається й у російській науковій літературі. Наприклад, директор Центру соціального прогнозування і марке-

тингу Ф. Шереги розглядає останній як очевидну «нездатність жодної із сучасних соціологічних шкіл будувати валідні прогностичні моделі», тобто неспроможність «пророчих, месіанських, апостольських (ретроспективних-аналогових), апокаліптичних та інших прогностичних моделей, що являють собою вінець теоретичних побудов абсолютної більшості суспільствознавчих плинів феодальної формації» [8, с. 611]. Один із провідних соціальних мислителів ХХ ст. – англійський соціолог Е. Гідденс визначає сучасний етап (початок третього тисячоріччя) у розвитку соціологічної системи знань як стан «занепаду» [10, с. 4].

При цьому як ознаки, що у повному обсязі характеризують цей стан соціологічної науки дослідники найчастіше називають: «набір бюрократичних процедур, які обплутали соціальне пізнання своїми «методологічними» претензіями, переповнюють його схоластичними концепціями і опошлюють мілкотем'ям, що не має відношення до суспільно значущих проблем» (Ч. Міллс); «сучасні розбіжності щодо питання про соціологічну теорію» і «зміни у свідомості соціологів» (А. Гоулднер, Р. Фрідрікс); «спори щодо науковості соціології» (Дж. Бен-Девід, У. Рансиман); «існування боротьби за монополію легітимності в соціологічному полі» (П. Бурдьє) та ін.

У контексті цих міркувань соціальні дослідники як основні причини, що сформували такий стан у розвитку соціологічної науки, називають: «перекручування» кожного із трьох напрямів у сучасній соціології – теоретичного осмислення історії (О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, О. Шпенглер, А. Тойнбі), систематичної теорії «природи людини і суспільства» (Г. Зіммель, Л. фон Візе, Т. Парсонс), емпіричних досліджень соціальних фактів і проблем (Ч. Міллс) [4, с.18]; «розвиток держави загального благоденства, що всіляко підтримувало соціологію, одночасно обмежуючи її можливості; ентропію функціоналізму, тобто розмивання його теоретико-методологічних основ, збільшення розмаїтості тлумачень тих самих принципів, понять; тенденції основних моделей функціоналізму і Т. Парсонса як одного з його представників до конвергенції з марксизмом; посилення критики функціоналізму; виникнення відчуження стосовно функціоналізму в молодого покоління соціологів; появу нових альтернативних підходів у вивченні соціальної реальності (теорії І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Дж. Хоманса); розвиток теорій середнього рівня, у тому числі теорій, які більше орієнтовані на цінності волі і рівності, ніж на цінності «порядку», на чому акцентував увагу функціоналізм; появу тенденції індивідуальним виявам неприйняття функціоналізму додати колективні і організаційні форми» (А. Гоулднер) [2, с. 18]; так звану «нез'ясованість» у соціологічному теоретизуванні і процес зміни поколінь у соціології (Дж. Бен-Девід); перехідність, викликану історичними змінами в суспільстві (О. С. Барзгова); «соціальні колізії, що не припиняються, і неготовність як західних,

так і вітчизняних соціологів пророчити назриваючі соціальні конфлікти» (Ф. Шереги) [8, с. 611]; відносні «невдачі «високих теорій» (за висловом Ч. Р. Міллса) і певну відмову «сучасних соціологів від кумулятивного знання, тобто такого, що володіє певним рівнем стійкості і спільності» (Ш.-А. Кюен) [3, с. 17]; домінування економіки (ринкового фундаменталізму) над соціальною сферою і «почуття безсилля багатьох перед обличчям майбутнього» (Е. Гідденс) [10, с. 5].

При цьому слід відзначити, що кожен із дослідників, зорієнтований на міркування про кризу в сучасній соціології, прагне обґрунтувати не тільки часовий період його формування, а й можливі стратегії виходу з цієї ситуації. Цікаво, що представники російського соціологічного співтовариства частіше за їхніх західних колег розглядають цей стан в історії соціологічної науки як такий, що вже зустрічався. Наприклад, авторський колектив чотиритомного видання «Истории теоретической социологии» пропонує виокремлювати в історії розвитку системи соціологічних знань як мінімум дві загальні кризи соціологічної теорії: першу – на межі ХІХ–ХХ ст.; другу – кінець 1960-х – перша половина 1970-х рр. [11, с. 11]. А. Ф. Шереги, взагалі стверджує, що нинішня гносеологічна криза соціології є «найбільшою за останні 300 років розвитку суспільствознавства» [8, с. 611].

Що ж стосується напрямів виходу зі сформованої ситуації в системі соціологічних знань, то дослідники пропонують:

– формувати так звану «соціологічну уяву», тобто «звернувшись до вивчення особистих труднощів і суспільних проблем, до формулювання їх як завдань суспільних наук, ми отримуємо найкращу і, мабуть, єдину можливість зробити розум демократично значимим для життя людей вільного суспільства й, таким чином, втілити класичні цінності, на яких ґрунтуються перспективи застосування нашого знання» (Ч. Міллс) [4, с. 111];

– перехід до рефлексивної соціології – історично чуйної, яка «для того, щоб поглибити свідомість соціологів, ... повинна почасти пропонувати їм усвідомити самих себе, свій власний історично мінливий характер і своє місце в історично мінливому суспільстві» (А. Гоулднер) [2, с. 565];

– формування соціології соціології (Р. Фрідріхс);

– «емпіризацію» пізнання соціальних явищ, заміну феноменологічних моделей емпіричними (Д. Нечмис);

– повернення до феноменологічних (категоріальних) моделей, а також до теорій суспільно-економічних формацій і онтогенезу (Ф. Шереги);

– перехід до нетрадиційної соціології, представлені поглядами Г. Гарфінкеля, І. Гоффмана, Дж. Міда, А. Шутца, а також Е. Гідденса, П. Бурдьє та Ю. Хабермаса (О. С. Барзгова);

– відродження соціологічної уяви (Е. Гідденс) та ін.

Виходячи з викладеного можна зробити такі *висновки*.

У сучасній системі соціологічних знань відсутня однозначна інтерпретація варіанту її кризового розвитку.

Серед основних ознак наявності такого стану (або етапу) в її функціонуванні явно домінують «сучасні розбіжності щодо питання про соціологічну теорію» (використовуючи глосарій А. Гоулднера).

Основною причиною виникнення кризового стану в розвитку західної системи соціологічного знання можна вважати (навіть за умов відсутності її відкритого визнання з боку низки дослідників) специфічну природу соціологічного пізнання (соціальної теорії). Періодичні спроби щодо уточнення змісту терміна «теорія» у системі соціально-гуманітарних знань у контексті обґрунтування специфіки природи досліджуваної реальності призводять до формування ситуації визнання теоретичної неспроможності всієї сучасної соціальної науки. Відзначена тенденція викликала навіть низку заяв з боку відомих західних соціальних дослідників про їх «замішання» щодо визначення змісту і структури «теорії взагалі» і «конкретних видів теорії, які фактично існують» [12, р. 36], і чітко сформульовані «правила вироблення і розпізнання соціальної теорії» [13, р. 145].

Часте звернення групи дослідників (від Ч. Міллса до Дж. Хоманса) до теоретичних побудов Т. Парсонса тільки як до «джерела єресі» (використовуючи глосарій П. Бурдьє) у системі соціологічного знання, поширення яких і призвело до формування «нез'ясованості» у західному соціологічному теоретизуванні (у контексті міркувань Дж. Бен-Девіда), не є всебічно обґрунтованим фактом, оскільки, на наш погляд, нездатність структурного функціоналізму адекватно відбивати і пояснювати соціальну реальність другої половини ХХ ст. не тільки порушила питання перед усією системою соціально-гуманітарних знань про необхідність побудови нової теоретичної конструкції макрорівня, а й точно визначила можливий напрям наукового пошуку. Мабуть, воно було підказано самим засновником «великої теорії» Т. Парсонсом. Так, у низці праць середини 60-х років (на які у науковій літературі існує мало посилань через їхню нетиповість для загальноприйнятої думки про класичну теоретичну спадщину американського дослідника), він спробував внести певні доповнення у свою теорію рівноваги за допомогою емпіричного аналізу спостережуваних у західному суспільстві соціальних процесів і пояснення джерела походження змін, що їх супроводжують [14; 15]. Безумовно, ці побудови можна розглядати як своєрідний варіант формування «теорії змін» із центральним поняттям «структурна диференціація» у межах усе того самого структурно-функціонального підходу. Однак у процесі її формування вказується основний момент можливого виходу зі сформованої теоретичної кризи – необхідність урахування соціальних змін

в їхньому постійному розвитку. Слід підкреслити, що цей аспект був найбільш конструктивно прийнятий до аналізу (порівняно з теорією соціального обміну Дж. Хоманса або символічним інтераціоналізмом Г. Блумера) у теоретичних розробках дослідників конфліктологічної орієнтації, що завжди розглядала зміни (незалежно від рівня, ступеня їхнього впливу і характеру їхніх наслідків – позитивного або негативного для соціальної реальності) як кінцевий результат розв'язання, придушення, урегулювання, зняття тощо будь-якого соціального конфлікту.

Часові межі кризи соціології, виходячи з різних дослідницьких позицій (включаючи авторів з пострадянських наукових співтовариств), можуть бути представлені такими періодами: кінцем XIX – початком XX ст. (Ю. Давидов); серединою 40-х років – кінцем 50-х років XX ст. (Ч. Міллс); кінцем 1960-х – першою половиною 1970-х років (А. Гоулднер, Р. Фрідрікс); кінцем 60-х – кінцем 80-х років XX ст. (П. Бергер); початком 1980-х років – теперішнім часом (Е. Гідденс). Із цього випливає, що у контексті міркувань хоча б одного із представників системи соціологічних знань будь-який період у розвитку західної соціології після Другої світової війни по теперішній час може розглядатися як кризовий.

Із усього різноманіття пропозицій щодо можливих варіантів виходу із ситуації, яка склалася в сучасній західній системі соціологічного знання, як найбільш перспективний напрям можна розглядати ідеї французького дослідника Ш.-А. Кюена про необхідність перегляду самої природи соціальних наук (на наш погляд, саме у контексті припинення їхнього постійного порівняння із природничими науками і розгляду досягнення їхньої єдності як кінцевого пункту розвитку) і відмову соціологів від отримання «генерального знання, що представляє соціальне» [3, с. 18].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдые П. Оппозиции современной социологии / П. Бурдые // Социс. – 1996. – № 5. – С. 36–50.
2. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии : пер. с англ. / А. Гоулднер. – СПб. : Наука, 2003. – 577 с.
3. Кюэн Ш.-А. В каком состоянии находится социология? / Ш.-А. Кюэн // Социс. – 2006. – № 8. – С. 13–20.
4. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение : пер. с англ. / Ч. Р. Миллс. – М. : Изд. Дом NOTA BENE, 2001. – 134 с.
5. Баразгова Е. С. Нетрадиционная социология в России? / Е.С. Баразгова // Социс. – 1997. – № 10. – С. 116–121.
6. Головаха Е. Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспективы развития / Е. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 5–14.

7. Гудков Л. Д. Есть ли основания у теоретической социологии в России [Электронный ресурс] / Л. Д. Гудков. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_01_2010/07_Gudkov.pdf.
8. Шереги Ф. Э. Гносеологический кризис в социологии: от теологии к мифотворчеству / Ф. Э. Шереги // Вестн. Рос. акад. наук. – 1994. – Т. 64, № 7. – С. 611–620.
9. Кононов И. Ф. Социология между властью и обществом (О чем нам нужно дискутировать) [Электронный ресурс] / И. Ф. Кононов. – Режим доступа: www.sau.kiev.ua/docs/inet_conf_2011/kononov.doc
10. Гидденс Э. К социологическому сообществу! / Э. Гидденс // Социс. – 2007. – № 9. – С. 4–5.
11. История теоретической социологии : в 4 т. / отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов. – СПб. : РХГИ, 2000. – Т. 4. – 736 с.
12. Frankfort-Nachmias C. Research Methods in the Social Sciences / C. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias. – N.Y. : St. Martin's Press, 1992. – 578 p.
13. Filmer P. New Direction in Sociological Theory / P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman, D. Walsh. – L. : Routledge & Kegan Paul, 1971. – 387 p.
14. Parsons T. Evolutionary Universals in Society / T. Parsons // American Sociological Review. – 1964. – №. 3. – P. 339–357.
15. Parsons T. Social Structure and Personality / T. Parsons. – L. : Free Press, 1964. – 376 p.

КРИЗИС СОЦИОЛОГИИ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, ПРИЗНАКИ, ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Денисенко И. Д.

Рассмотрены результаты наиболее известных работ в сфере исследования проблем кризиса в современной системе социологического знания в контексте обоснования причин его возникновения и поиска возможных стратегий его преодоления.

Ключевые слова: социология, кризис, социологические знания, социологическое воображение.

SOCIOLOGY CRISIS: DEFINITION, SIGNS, OCCURRENCE REASONS

Denisenko I. D.

Article is devoted consideration of results of the most known operating time in sphere of research of problems of crisis in modern system of sociological knowledge in a context of a substantiation of the reasons its occurrence and search of possible strategy of its overcoming.

Keywords: sociology, crisis, sociological knowledge, sociological imagination.

УДК 316.334.22

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІЛЕЙ І ЗАСОБІВ У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

З позицій правознавства і соціології проаналізована проблема відповідності цілей і засобів їх досягнення, що використовуються в правозастосовній діяльності. Доведено, що в ситуації визначення відповідності цілей правозастосовної діяльності засобам їхнього досягнення слід орієнтуватися на передбачувані наслідки від використання тих чи інших засобів для досягнення відповідної мети. Це положення є важливим як у процесі вибору, так і при оцінюванні результатів цього вибору. Різниця полягає лише у тому, що в першому випадку всі вірогідні наслідки є можливими, а в другому – дійсними.

***Ключові слова:** правозастосовна діяльність, концепція макіавеллізму, концепція абстрактного гуманізму.*

Актуальність проблеми. Питання вибору є одним з найважливіших в житті людини. Проте відомі слова шекспірівського героя:

«Быть иль не быть, вот в чем вопрос,

Достойно ли терпеть без ропота позор судьбы

Иль надо оказать сопротивление... »

набувають особливого змісту, коли цей вибір стосується не пересічного громадянина, а особи, всі дії якої сприймаються оточуючими як дії представника державного органу, наділеного відповідними владними повноваженнями.

Рішення, що ухвалюється в ситуації вибору, для своєї реалізації потребує певних засобів досягнення поставленої мети. З такої точки зору засоби виступають проміжною ланкою між безпосередньо вибором і метою, тобто виникає проблема співвідношення мети і засобів її досягнення. Для правників розв'язання означеної проблеми має не стільки науковий, скільки значний практичний інтерес, бо це зумовлено як характером їхньої діяльності, так і специфікою засобів, що використовуються при її здійсненні.

Правникам не потрібно було очікувати виникнення соціології права для того, аби помітити, що стосунки між людьми регламентуються не тільки правом, а й іншими нормами. При цьому вони завжди звертали особливу увагу на розмежування предметного поля права і моралі. «Не все, що правомірне, благородно» (Non omne quod licet honestum est) – ця максима римського юриста Павла була сприйнята «Дигестами» як норма. Однак соціологи з самого початку дослідження співвідношення права і моралі підкреслювали: те, що традиційно протиставлялося праву під іменем моралі, штучно звужувало проблему, по суті річ тут значно складніша. Право слід розмежовувати як із системою, що регулюється внутрішніми спонуканнями людини (осо-

бистісною мораллю), так і з апаратом зовнішнього спонукання, який використовується суспільством. Останню категорію, що не належить ані до права, ні до моралі, соціологи запропонували називати нравами, розрізняючи серед них власне нрави, або звичаї (*англ.* – *mores*) та повсякденні звичайності (*англ.* – *folkways*). Це дозволило їм збудувати *триланкову конструкцію*, яка стала сьогодні класичною: *право; нрави (звичаї); повсякденні звичайності* [1, с. 155]. Як же з таких позицій можна розглядати співвідношення цілей правозастосовної діяльності і засобів їхнього досягнення?

Викладення основного матеріалу. Питання про те, як співвідносяться цілі і засоби їх досягнення, в класичному формулюванні виглядає так: чи виправдовує мета будь-які засоби? Відомо, що історія етичної думки висунула дві альтернативні відповіді на це питання, які найбільш ядро втілилися в *концепціях макіавеллізму та абстрактного гуманізму*.

Перша концепція, котра відома як принцип «мета виправдовує засоби», виходить з того, що засоби зумовлюються метою, підкоряються їй, в той час як мета є незалежною від засобів. При цьому основним критерієм щодо обрання засобів вважається їхня ефективність для досягнення мети, а моральна складова в розрахунок не береться. Фактично ця концепція відповідає відомому визначенню цілераціональної дії М. Вебера.

Друга концепція дотримується діаметрально протилежної позиції, згідно з якою жодна мета не виправдовує неморальні засоби. Засоби є в принципі незалежними від мети, мають самостійність і власну цінність: або позитивну, або негативну. І якщо послідовники Н. Макіавеллі вважали, що будь-яке насильство може бути виправдано, якщо воно допомагає якнайшвидшому досягненню мети, то прибічники абстрактного гуманізму визнають насильство абсолютним злом, яке не може бути припустимим ні за яких умов. На їхню думку, залежно від того, які обираються засоби, така формується і мета: благородні засоби визначають благородну мету, неморальні засоби ведуть до досягнення неморальної мети, тобто не мета виправдовує засоби, а засоби визначають моральність мети [2, с. 149].

Природно, що в своїх крайніх формах апологія макіавеллізму або абстрактного гуманізму зустрічається досить рідко, але всі ми мали нагоду з інтересом спостерігати їхнє зіткнення під час спору беззаперечного гуманіста В. Шарапова і яскравого макіавелліста Г. Жеглова щодо оцінювання дій останнього у ситуації з кишеньковим злодієм Кирпичем («Місце зустрічі змінити не можна»). Така цікавість не є пустою, бо правозастосовна діяльність, мабуть, як ніяка інша, потребує наукового розв'язання проблеми співвідношення мети і засобів її досягнення. Багато в чому це пов'язано з не завжди позитивним оцінюванням у громадській думці не тільки засобів, а й навіть цілей діяльності правоохоронців і представників судових органів (наприклад, якщо вони спрямовані на захист певних політичних сил або корпоративних інтересів). Проте наявність безперечно соціально схвалюваної мети захисту безпеки, охорони прав, свобод і за-

конних інтересів громадян не звільняє від неоднозначного оцінювання суспільством засобів відповідної діяльності. На жаль, негативне оцінювання таких засобів часто буває справедливою, що підтверджується висновками авторів монографії «Противозаконное насилие в органах внутренних дел. Социологический и историко-правовой анализ». Там зазначається, що проблема насильства у діяльності правоохоронних структур має універсальний характер, незалежно від національної належності поліцейських та ступеня економічного розвитку країни. Зловживання силою з боку поліцейських та грубе, агресивне виконання ними службових обов'язків є значно поширеним міжнародним феноменом. За даними уповноваженого з прав людини Російської Федерації, з жорстоким поведінням та катуваннями під час слідства стикаються від 50 до 80 % усіх підозрюваних осіб [3, с. 178–179]. Дані опитування громадян України, які мали досвід затримання, підтверджують аналогічні цифри (64 % – фізичне насильство, 84 % – психологічне). Звертає на себе увагу також той факт, що майже половина з 2000 опитаних респондентів з п'яти регіонів України **виправдовують застосування протизаконного насильства** (виділено мною. – В. П.) в деяких випадках або стосовно певних груп та категорій затриманих [3, с. 101–106]. Отже, бачимо, що «справа Макіавеллі живе і перемагає». Тому на черзі постає нове класичне питання «Що робити?»

Зрозуміло, що правоохоронці не можуть взяти на озброєння ні концепцію макіавеллізму, ні концепцію абстрактного гуманізму, бо, з одного боку, до вайнерівської «Ери милосердя» ще так же далеко, як до комунізму – «щасливого майбутнього всього людства», а з другого – цінності громадянського суспільства сьогодні вже набули абсолютно конкретного характеру і не можуть бути проігноровані. Отже, яким чином можна узгодити цілі і засоби їх досягнення, не впадаючи у крайнощі?

На наш погляд, відповідність цілі і засобів означає, що в своїй єдності вони формують такі вчинки чи поведінку особи, котрі можуть оцінюватися як морально і соціально позитивні, хоча сама мета або засіб як самостійні явища можуть бути більшою чи меншою мірою негативними. Так, боротьба зі злочинністю однозначно є морально і соціально схвалюваним завданням, тоді як примус відносно людини навряд чи в змозі отримати таку саму оцінку. Однак, якщо ми розглядаємо боротьбу зі злочинністю і примус відповідно як мету і засіб, ця однозначність зникає. А це, в свою чергу, свідчить про те, що запускається соціально-правовий регуляторний механізм, тобто починається сфера дії юридичної соціології.

Висновок юридичних соціологів щодо співіснування в сучасному суспільстві двох систем норм – соціальних правових і соціальних неправових – потребує пошуку розмежувального критерію, оскільки, наприклад, відома теза «Не вбий» може рівним чином виступати і як релігійна заповідь, і як моральний імператив, і як норма права.

Існують дві основні позиції щодо визначення такого критерію, причому обидві звертаються до сфери застосування норм. Це *критерій примусу*, за допомогою якого реалізують норми, і *критерій порядку розгляду*, при якому норми можуть і не застосовуватися [1, с. 165].

Оскільки в правозастосовній діяльності саме примус традиційно найчастіше виступає як основний засіб досягнення мети, в першу чергу звернемось до аналізу цього критерію з точки зору юридичної соціології і права.

Будучи важливою частиною соціології Е. Дюркгейма, примус набув характеру класичного критерію: якщо норма створена суспільством для того, аби її застосовували, це застосування має бути забезпечено примусом. Однак природа такого соціального примусу не завжди однакова, вона має свою специфіку щодо правових та неправових норм. Для останніх у понятті «соціальний примус» визначення «соціальне» є сутнісним, бо при цьому передбачається врахування лише примусу, що продукується суспільством, і ігнорується самопримус особистості (в кантіанському розумінні етики). Соціальний примус у праві виходить від спеціалізованих органів і виконує свідомо встановлену функцію. Зрозуміти, яким чином спрацьовує цей критерій, можна, відповівши на запитання: якщо суспільство наділяє норму певною мірою примусу, то чи передбачає воно довести цю норму до виконання? При позитивній відповіді ми маємо справу з правовою нормою, при негативній – з неправовою. Проте у будь-якому разі в правозастосовній діяльності співвідношення примусу (його форм, ступеня інтенсивності) як засобу досягнення мети і самої мети має будуватися згідно з принципом відповідності. Наприклад, якщо судом назначено покарання злочинцю у виді трьох років позбавлення волі за розбійний напад, то тут принцип відповідності засобу (позбавлення волі як вид примусу) мети (боротьба зі злочинністю) дотримується. Але у тому разі, якщо аналогічний засіб був би застосований за перехід вулиці у невстановленому місці, принцип відповідності мети і засобів був би порушений.

Зараз ми можемо спостерігати відмову від абсолютизації засобу примусу в правозастосовній діяльності, що потребує більш пильної уваги до аналізу другого розмежувального критерію соціальних правових і соціальних неправових норм – *критерію «порядку розгляду»*. Як діє цей критерій?

Розгляд примусу як основного критерію права не враховує його двозначності, бо ствердження того, що юридичною є норма, порушення якої активізує певний механізм примусу, котрий забезпечує її виконання, означає визнання можливості порушення норми. Можливість порушення стає навіть більш значною ознакою, ніж можливість примусу (бо він не завжди супроводжує порушення), а виклик, що його кидає порушник норми, виступає вирішальним моментом у механізмі дії права.

Праву притаманна не просто можливість оспорювати, а можливість, організована певним чином, тобто *інститут оспорювання*. Цей інститут має відповідну форму, а саме процесуальну, яка завершується ухваленням рішен-

ня. Процес і рішення – це такі психосоціологічні феномени, які настільки специфічні для права, що можна погодитися з американським соціологом Г. Канторовицем, який ще в 50-ті роки ХХ ст. запропонував визнати саме їх як критерій «соціального правового». У своїй класичній роботі «Визначення права» він включив до дефініції права ознаку «юстиціабельність» [4, с. 32]. Відповідно до цієї ознаки правовими є тільки ті норми, які дають можливість винесення рішення. При цьому юстиціабельність – лише *можливість рішення* (eventus iudicii), а не *власне рішення*, а тим більше судовий вирок. Останнє означало б повернення до критерію соціального примусу з тією різницею, що цього разу хід міркувань йшов би не від норми до рішення, а навпаки.

Висновки. В ситуації визначення відповідності цілей правозастосовної діяльності засобам їхнього досягнення ми маємо справу з передбачуваними наслідками від використання тих чи інших засобів для досягнення відповідної мети. Це положення є важливим як у процесі вибору, так і при оцінюванні результатів цього вибору. Різниця полягає лише у тому, що в першому випадку всі вірогідні *наслідки є можливими*, а в другому – *дійсними*.

Отже, обрання засобів досягнення мети у правозастосовній діяльності може бути визнано оптимальним, якщо додержуються такі умови:

- визначені вірогідні наслідки від досягнення мети діяльності і використання кожного із засобів, які застосовуються відповідними органами;
- вивчені можливості настання цих наслідків, а також співвіднесені передбачувані наслідки від використання обраного засобу з наслідками використання інших засобів або відмови від досягнення мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карбонье Ж. Юридическая социология : пер. с франц. / пер. и вступ. ст. В. А. Туманова / Ж. Карбонье. – М. : Прогресс, 1996. – 352 с.
2. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособие / под ред. Г. В. Дубова и А. В. Опалева. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Щит-М, 2009. – 384 с.
3. Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ. Соціологічний та історико-правовий аналіз / В. О. Соболев, О. Н. Ярмиш та ін. – Х., 2005. – 211 с.
4. Kantorowicz H. The Definition of Law / H.Kantorowicz. – N. Y., 1958. – 78 p.

СОЦИОЛОГО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СООТНОШЕНИЯ ЦЕЛЕЙ И СРЕДСТВ В ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Погребная В. Л.

С позиций правоведения и социологии проанализирована проблема соответствия целей и средств их достижения, использующихся в правоприменительной деятельности. Доказано, что в ситуации определения соответствия целей правоприменительной деятельности средствам их достижения следует ориентироваться на

предсказуемые последствия от использования тех или иных средств для достижения соответствующей цели. Подчеркнуто, что на это положение следует ориентироваться как в процессе выбора, так и при оценке результатов этого выбора. Разница заключается лишь в том, что в первом случае все вероятные последствия являются возможными, а во втором – действительными.

Ключевые слова: *правоприменительная деятельность, концепция макиавеллизма, концепция абстрактного гуманизма.*

THE CORRELATIVE OF THE AIMS AND MEANS IN THE LAW ACTIVITY: THE SOCIOLOGY AND JURISPRUDENCE ANALYSIS

Pogribna V. L.

The article supports the analysis the problem of the aim's and mean's appropriation in the law activity. The author stresses the conclusion: when you want to estimate the correlative of the aims and means in the law activity, you must to orient to the its social sequels.

Keywords: *law activity, conception of Maciavelly, conception of the abstract humanism.*

УДК 316: 351.764 (477)

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОСТИТУЦІЇ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Висвітлено основні причини, негативні наслідки проституції. Проаналізовано проблеми її профілактики в умовах побудови громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *проституція, профілактика проституції, сім'я, жінка, громадянське суспільство.*

Актуальність проблеми та стан її наукового розроблення. Побудова громадянського суспільства в Україні, перетворення, які відбуваються в державі, охопили всі сторони життя суспільства – політичну, моральну, економічну, духовну, увесь комплекс правовідносин. В умовах соціально-економічної кризи, що супроводжується безробіттям, деформацією значущих ціннісних орієнтацій, відсутністю належних перспектив особистісної самореалізації, останнім часом спостерігається істотне збільшення соціальних відхилень у суспільстві і, що примітно, у молодіжному середовищі.

Вивчення їх природи, видів, причин, тенденцій має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалення соціальних відносин і інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їхнього застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі ці заходи спрямовано на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію та гуманізацію нашого суспільства.

Однією з найгостріших проблем сьогодення є проституція. Викликають занепокоєння негативні наслідки, масштаби та темпи її поширення.

Питання про даний вид соціального відхилення безперечно становить практичний та науковий інтерес. В Україні вже давно існує нагальна потреба в розробленні дієвої стратегії у галузі її профілактики з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду. Праці Ю. Антоняна, А. Габіані, С. Мінченка, М. Мінца, Я. Гілинського, Л. Васильченко, В. Вариводи, С. Константінова, С. Голода [1–7] та ін. спрямовано на висвітлення проблем проституції, її зв'язку з іншими девіантними виявами з метою її поступового подолання.

Розв'язання масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування проституції в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики даного соціального явища. Соціальна профілактика проституції належить до найбільш пріоритетних соціальних проблем і на її розв'язання мають бути спрямовані скоординовані зусилля державних органів, медичних закладів, силових структур, громадських організацій тощо.

Метою статті є аналіз деяких актуальних питань соціальної профілактики проституції в Україні на основі світового досвіду.

Виклад основного матеріалу. Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів проституції, яка являє собою складний та багатоаспектний об'єкт профілактичного впливу.

Стрімке поширення даного негативного суспільного явища в нашій країні зумовлює необхідність розроблення та запровадження ефективних програм її профілактики та подолання. Однією з важливих передумов при розробленні таких програм є вивчення і врахування різноманітних причин та негативних суспільних наслідків, до яких призводить цей вид девіації.

Поширенню цього явища, на думку науковців, зокрема Л. Васильченко [6, с. 31], О. Надьона [9, с. 94], сприяють як соціально-політичні (корупція, відсутність законодавчого регулювання сексуального бізнесу), так і духовні чинники (криза соціальної культури в цілому та духовних цінностей, невідповідність позитивних світоглядних орієнтирів суспільства перехідного періоду, амбівалентність сексуальної орієнтації суспільства, гіперзахоплення сексу-

альною рекламою та сексуальною пропагандою в засобах масової інформації). Серед економічних чинників виділяють: 1) зuboжіння населення; 2) фемінізацію безробіття; 3) криміналізацію економіки.

Кризовий стан суспільства ускладнює процес формування офіційних каналів вертикальної висхідної мобільності, вища освіта (навіть престижна) не є гарантом соціальної кар'єри і матеріального благополуччя випускників навчальних закладів. Можна сказати, що «хворе» суспільство «програмує» патологію й на рівні індивідуальної поведінки. Макросередовище виступає своєрідним тлом для впливу чинників мікросоціального середовища, що безпосередньо впливає на соціальну поведінку.

Дослідники фіксують сьогодні кризу соціальної сфери через суперечливий вплив основних суб'єктів соціуму (сім'ї, навчального закладу, групи однолітків, засобів масової інформації) насамперед на молодь.

Проституція належить до явищ соціальної патології, наслідки якої є дисфункціональними, завдають шкоди суспільству та особистості. Комплекс суспільно небезпечних моментів проституції полягає в:

а) соціальному аспекті: проституція є паразитичною формою, яка виражається передусім в ухиленні від праці, тобто формою, що створює своєрідний альтернативний спосіб життя, який не передбачає як основну норму трудовий процес (пов'язана з алкоголізмом, наркоманією);

б) медичному аспекті: поширення венеричних захворювань і СНІДу; жінки, які займаються проституцією, зрештою втрачають своє здоров'я, не можуть бути повноцінними матерями і відповідно не можуть народжувати в остаточному підсумку повноцінних, здорових дітей;

в) морально-психологічному аспекті: проституція неминуче призводить до втрати справжніх природних, біологічних та психологічних людських якостей, деградації особистості і моральної патології;

г) правовому аспекті: проституція тісно пов'язана з такими злочинними діями, як крадіжки, розповсюдження порнографії і наркотиків, утримання будинків розпусти, звідництво, залучення до проституції неповнолітніх, хуліганство, зараження венеричними захворюваннями і СНІДом [3, с. 117, 118, 121].

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин та умов, що викликають різного роду негативні явища, у тому числі проституцію. Вона являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи у всіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Ефективність попередження проституції залежить від розв'язання масштабних соціальних, економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування даного явища в нашому суспільстві. Необхідний комплексний підхід до її профілактики.

Зрозуміло, що ця діяльність може бути розвита, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про природу проституції, її причини та наслідки. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна і організаційна бази. Слід звернути увагу і на законотворчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, аби соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми; з другого ж боку, на ранніх стадіях формування антисуспільного вчинку (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликано гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила жодних дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежено щонайменше в трьох аспектах. По-перше, воно обмежено часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо людина ще не вчинила аморального або іншого антигромадського вчинку, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежено фізичними (технічними), соціальними і психологічними можливостями стосовно щодо усунення причин і умов, що сприяють відхиленням від соціальних норм; наприклад, якщо підліток росте в неблагополучній сім'ї, то змінити поведінку всієї цієї сім'ї у більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежено правовими і моральними межами припустимого втручання в особисте життя; усі заходи впливу регламентовано законом.

Додержання прав і законних інтересів громадянина – необхідна вимога законності; порушення цих прав і законних інтересів шкідливо і з профілактичної точки зору, оскільки здатне привести лише до зниження престижу соціальної норми і засобів соціального контролю, збільшення соціальних відхилень.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

– обґрунтованість – включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

- повнота – охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;
- конкретність – формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;
- своєчасність – визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;
- реальність – включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх подолання з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи.

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу, на думку С. Максименко, слід урахувувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямовано; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність докладних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту [10, с. 3].

Заходи профілактики проституції, які проводить суспільство, мають бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, – вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є і відносини, на які можна і потрібно впливати вже зараз і найбільш рішучим чином, оскільки для цього є всі умови.

Рівень проституції, яка поряд зі злочинністю є постійним супутником суспільства, залежить від його морального стану, що зараз навряд чи можна назвати задовільним. Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення.

Основними напрямками державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сферах інформаційної діяльності, освіти та культури; недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культури насильства, жорстокості, поширення порнографії; впровадження експертного оцінювання відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних

носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі; підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидання, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва; заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції у всіх національних телерадіокомпаніях; установлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі; приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі [11].

Велику роль у профілактиці соціальних відхилень відіграють ЗМІ, які стали невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Однак, ставши основним джерелом інформації для значної частини суспільства, ЗМІ в сучасних умовах справляють подвійний вплив на спосіб життя людини, особливо молоді. З одного боку, вони є чинником, що стимулює формування здорового способу життя, а з другого – провокують розвиток шкідливих звичок, сприяють виникненню психологічного дискомфорту тощо. У сучасних умовах на формування мотивації девіантної поведінки, особливо неповнолітніх, значний вплив можуть справляти ЗМІ, в яких нерідко пропагуються стандарти поведінки, що несумісні з ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, зокрема культ сили та жорстокості. Свою лепту у спотворення уявлень про місце жінки у суспільстві таких понять, як дошлюбна чистота, честь і гідність, вносять деякі ЗМІ, які «ненав'язливо» роз'яснюють, що проституція в усіх її виявах є одним із видів соціально припустимої поведінки [6, с. 31].

З огляду на масштаби впливу ЗМІ на аудиторію існує можливість проведення за їх участю низки заходів профілактичного характеру, а саме: 1) розкривати найширшим верствам населення причини і умови, що сприяють здійсненню соціальних відхилень; 2) формувати у читачів, радіослухачів, теле- і кіноглядачів необхідні позитивні настанови і так звані стереотипи поведінки в різноманітних ситуаціях; 3) роз'яснювати населенню чинне законодавство і аналізувати практику його застосування; 4) поширювати досвід взаємодії правоохоронних органів і громадськості при здійсненні профілактичної роботи.

Залучення ЗМІ до запобігання соціальним відхиленням, у тому числі проституції, є одним з найбільш перспективних напрямів, ураховуючи специфічність та масштаби їх впливу на громадян. Профілактичні дії мають охоплювати всі аспекти проблеми, а саме: залучення ЗМІ до пропаганди здорового способу життя, повагу загальнолюдських цінностей, а також підвищення рівня культури, насамперед правової (започаткування циклу теле- та радіопередач з цієї проблеми, розширення інформаційного висвітлення її у пресі, розроблення відповідних методичних рекомендацій); переорієнтацію ЗМІ, насамперед телебачення, із акцентування на продукцію, що містить елементи агресії та насильства, на пропаганду кращих зразків національно-культурного і мистецького здобутку [12, с. 94–95].

Інформаційний напрям профілактики проституції уявляється необхідним і плідним, хоча і має обмежений характер соціального впливу. Головне залежить від ставлення особи до цінностей суспільства, які лежать поза нормативної (правової) сфери, хоча нею й охороняються. Нормативна свідомість, цінності, інтереси і потреби формуються обставинами реального життя. На вдосконалення об'єктивних умов життя в першу чергу і повинні бути спрямовані відповідні зусилля, що вже виходять за рамки інформаційного напрямку.

Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна законодавча база. Основними напрямками державної політики у даній сфері є: визначення правових засад соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді; організація та здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, надання їм соціальних послуг; здійснення менеджменту в соціальній роботі з сім'ями, дітьми та молоддю; забезпечення дотримання мінімальних соціальних стандартів здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; утвердження здорового способу життя в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі; здійснення соціально-профілактичної роботи, реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості та насильства, залучалися до найгірших форм дитячої праці, соціальна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та членів їхніх сімей; інтеграція в суспільство дітей та молоді з функціональними обмеженнями; сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, визначеному законодавством; розвиток та підтримка волонтерського руху у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; встановлення та зміцнення зв'язків з соціальними службами за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи [13, с. 6].

Соціальний розвиток в Україні дав поштовх для розгляду проблеми легалізації проституції як актуального явища, котре, врешті-решт, повинно бути розв'язане відповідно до європейських поглядів та підходів. Існують декілька варіантів регулювання проституції. Порівнюючи національне законодавство

держав світу щодо секс-індустрії, фахівці вирізняють три основні моделі або категорії підходів до розв'язання цих проблем, розуміючи при цьому умовність такого їх розмежування.

1. Декримінаційна модель. У цьому разі секс-індустрія набуває легального характеру. До цієї групи держав належать Нідерланди, Німеччина, Австралія, Греція, Швейцарія, Ізраїль, Туреччина, Перу, Еквадор. Запровадивши цю систему, держава намагається реєструвати секс-робітниць, зобов'язуючи їх постійно мати відповідні медичні довідки про стан здоров'я. Зауважимо, що від клієнтів такі довідки не вимагаються.

Широкий спектр секс-пропозицій розміщується на веб-сторінках, відповідних телеканалах, рекламних сторінках ЗМІ, в туристичних довідниках, що не вважається порушенням вимог даної законодавчої моделі.

2. Модель обмеженої легалізації. Відповідно до цієї системи проституція не вважається злочином, але за законом караються дії, спрямовані на втягування жінок до проституції; а також власники будинків розпусти, звідництво, оренда приміщень з метою організації секс-бізнесу. Таке законодавство запроваджене у Великій Британії, Бельгії, Канаді, Індії, Угорщині (у звіті Угорщини Раді Європи 1994 р., зокрема, зазначається:

«... проституція не є злочином, але забороняється орендувати приміщення чи інші місця з метою організації секс-бізнесу. Покарання-позбавлення волі строком до трьох років») [14, с. 35].

Отримання прибутку від проституції інших, звідництво, експлуатація проституції, утримання місць розпусти або надання приміщень для проституції та втягнення у проституцію розглядаються як кримінальні злочини. Муніципальні ради можуть регулювати проституцію, виходячи з інтересів безпеки, громадської моралі та громадського порядку, а також стягувати податки.

3. Аболіціоністська модель. Головною особливістю цієї моделі є положення, за яким власне проституція злочином не вважається, але передбачається кримінальна відповідальність за будь-яку «експлуатацію проституції іншої особи», що означає будь-яке залучення третіх сторін. Забороняються вербування для втягування в проституцію, пособництво, утримання місць розпусти, надання приміщень для проституції, звідництво, сутенерство та отримання прибутку від проституції інших. Оскільки проститутки розглядаються як жертви, для них кримінального покарання не передбачається.

Хоча формально більшість країн – членів ЄС забороняють будь-яку «експлуатацію проституції», на практиці у більшості країн проституція регулюється, виходячи, зокрема, з інтересів забезпечення громадського порядку та охорони здоров'я (отже, аболіціоністичне законодавство поєднується з практикою регулювання).

Ця законодавча система спрямована на заборону секс-індустрії і розглядає проституцію як аморальну діяльність, яка повинна бути повністю знищена.

Кримінальними вважаються всі дії, пов'язані з нею, і особи, втягнуті у цю діяльність: власники будинків розпусти, звідники, клієнти і самі проститутки. Таку систему запроваджено в Болгарії, Бірмі, В'єтнамі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Шрі-Ланці, Непалі, Таїланді, Уганді, Намібії, Танзанії, Малі, Ісландії, Іспанії, Мальті, Польщі, Словенії, Китаї, Румунії, США (крім штату Невада), Чехії, Україні, Фінляндії, Франції, на Філіппінах, в Японії.

Перелічені країни не практикують однакових форм покарання, але вони віднесені до однієї категорії, бо секс-індустрія на їх території контролюється або регулюється за допомогою заборон та обмежень, спрямованих частково проти самих проститутток, а частково на третіх осіб (звідників).

У переважній більшості законодавчі заборони чи вимоги спрямовано на жінок секс-бізнесу. Порушуючи їх чи відмовляючись їх виконувати, жінка може бути засуджена до позбавлення волі, направлена на виправні роботи або на неї можуть накласти штрафи. Незважаючи на умовність цієї класифікації, можна з певністю зробити висновок про те, що світове співтовариство залишається полярно розмежованим у законодавчих механізмах щодо секс-індустрії [9, с. 93–94].

Українське суспільство, на думку дослідників, зокрема В. Вариводи та С. Константінова [7], поділилося на прихильників легалізації проституції, які аргументують свою позицію тим, що дотепер не вдалося знайти дійових способів її знищення, і на противників цього «зла», які вимагають заборонити будь-яку форму продажу жіночого тіла, прийняти суворі закони проти сутенерів і торговців «живим товаром».

Противники легалізації проституції відкидають саму ідею її втілення з декількох причин. Радикально налаштовані феміністки і прихильники прав людини стверджують, що обов'язкова реєстрація та перевірка здоров'я є формою дискримінації як повій, так і їх клієнтів. Крім того, не кожен повія і клієнт пройдуть систему реєстрації, і велика частина працюючих у секс-індустрії однаково залишиться за межами правового контролю. Оскільки одна з цілей правового регулювання секс-сектору полягає у запобіганні поширенню захворювань, тому ця мета не буде досягнута. Саме тому легалізація проституції не є ефективним способом для регулювання стану здоров'я і захисту незареєстрованих повій, які найчастіше піддаються сексуальній експлуатації. Переконавання, що примусовий медичний огляд буде запобігати і контролювати поширення СНІДу чи інших захворювань, не має сенсу: в суспільстві існує багато інших груп ризику, які є переносниками хвороб.

Противники легалізації також вважають, що ця процедура не знизить зростання проституції, а навпаки, призведе до її значного поширення і криміналізації. Один з аргументів полягає у тому, що легалізація секс-індустрії призводить до обмеження можливостей у визначенні складу злочину, викритті і покаранні торговців «живим товаром», тому що значно ускладнює процес

доведення (наприклад, примус або насильство у справах, які мають найчастіше латентний характер), що сприятиме лише діяльності транснаціональних злочинних організацій.

Нарешті, аргумент, на якому наполягають багато жіночих і правозахисних організацій, полягає у тому, що легальне визнання проституції, яке порушує права людини, перетворює жіноче тіло і жіночу сексуальність на офіційно узаконений товар для продажу і отримання прибутку для секс-індустрії. Тому, як не розмежовувати різні способи втягнення у проституцію: добровільні чи примусові, вільні або насильницькі, вона однаково залишається формою дискримінації, а легалізація проституції немов узаконює дискримінацію.

Автори протилежної точки зору [15] вважають, що легалізація проституції, яка в Україні і без того практично легалізована, поставить її під контроль держави. Система правового регулювання толерантна до існування проституції. У той же час ця система, по-перше, запобігає криміналізації даного явища: експлуатація, насильство, втягнення дітей у проституцію, незаконне переміщення людей і наслідки, що випливають з цього, та інші злочини; по-друге, легалізація поставить під контроль організовану злочинність та її тіньові доходи.

Наступним є те, що повії набувають правового статусу і зможуть звертатися до судів у випадках шантажу, насильства чи згвалтування. Не є таємницею, що багато жінок, які працюють у секс-секторі, не можуть звернутися до органів міліції чи до суду зі скаргами на жорстоке знущання з боку клієнтів, оскільки вони відразу ж будуть обвинувачені у проституції. А насильство стосовно них розглядатиметься як засіб, що примушує виконати роботу.

Легалізація чи правове регулювання проституції забезпечує реєстрацію і ліцензування секс-сектору, контроль над діяльністю власників закладів з надання сексуальних послуг, офіційний контроль над громадським порядком і громадським здоров'ям. Недарма ідею легалізації проституції підтримують багато працівників медицини і судмедексперти. Вони вважають, що легалізація проституції дозволить знизити ризик захворюваності як самих повій, так і їх клієнтів. Якщо клієнти також офіційно реєструватимуться, то можна буде відстежувати джерела розповсюдження венеричних захворювань (у зв'язку з епідемією сифілісу і СНІДу, яка охопила Україну).

Питання про легалізацію проституції є дуже важливим, оскільки проблемі прав людини важко відокремити від питань моральності, кримінальності та загрози громадському здоров'ю.

Сутність проблеми легалізації проституції полягає в обранні підходів до визначення проституції. Якщо наполягатимемо тільки на існуючому підході в українській юриспруденції, то вся відповідальність за існування проституції та її наслідки і далі покладатиметься лише на самих повій. Численні прихильники проституції і ті, хто отримує від неї прибутки, виявляються поза юридичною відповідальністю.

Тому спори навколо «за» і «проти» легалізації проституції були б більш зваженими, якби у законах, спрямованих проти неї, враховувався дискримінаційний підхід. У цьому разі до сфери законів потрапили б особи, що експлуатують проституцію з метою отримання прибутків чи іншої матеріальної вигоди. Як свідчить українська і міжнародна практика правоохоронних структур, багато жінок-повій заарештовуються і піддаються покаранню у виді штрафів, депортації, тюремного ув'язнення, судового переслідування тощо.

У випадку дитячої проституції та її комерційної експлуатації питання є більш зрозумілим: продаж і вивезення дітей, дитяча проституція, сексуальна експлуатація дітей і дитяча порнографія є обмеженням прав людини і безумовною формою рабства. Відповідно до класифікації Міжнародного департаменту праці дитяча проституція класифікується як «невідповідна форма праці». Будь-яка її форма має бути визначена як примусова. Тому ця проблема повинна бути чітко зрозуміла як суспільством, так і владними структурами, покликаними запобігати проституції і боротися з нею.

Уряди, котрі легалізують проституцію як «секс-зайнятість», матимуть величезну економічну частку в секс-індустрії. Поступово це призведе до збільшення їх залежності від секс-сектору. Якщо повії вважатимуться працівниками, сутенери – бізнесменами, а клієнти – споживачами секс-послуг, відповідно легалізуючи проституцію як економічний сектор, тоді уряди можуть зняти із себе відповідальність за надання жінкам пристойної і придатної роботи, а також за торгівлю ними.

Замість легалізації проституції, на думку деяких дослідників, зокрема В. Вариводи та С. Константінова [7], держава могла б скоротити попит шляхом покарання чоловіків, що купують жінок як повій, і підтримати розвиток альтернатив для жінок, зайнятих у проституції. Замість одержання доходу в економіку через оподаткування секс-індустрії уряди могли б вкладати кошти у майбутнє жінок, експлуатованих у проституції, шляхом надання економічних ресурсів з конфіскованого майна секс-індустрії, аби виробити реальні альтернативи для жінок, зайнятих у проституції.

Проте проституція – складна проблема, розв'язувати яку виключно кримінально-правовими засобами неможливо.

Як *висновок* зазначимо, що очевидність соціальної небезпеки проституції викликає нагальну потребу розроблення і реалізації загальнодержавної комплексної програми морального відродження і відновлення суспільства, підкріпленої економічними, соціальними та правовими гарантіями незалежності і захищеності жінок, а також захисту дітей і сім'ї. Комплексні дослідження соціологів, психологів, медичних працівників, представників органів внутрішніх справ дозволять знайти більш ефективні методи впливу на неї в нашій країні. Профілактика проституції є обов'язковою умовою формування громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю. Проститутка глазами психолога / Ю. Антонян // *Общ. науки и современность*. – 1993. – № 2. – С. 127–134.
2. Габиани А. А. О правовых мерах по ограничению проституции и ее социально опасных последствий / А. А. Габиани // *Сов. государство и право*. – 1991. – № 2. – С. 70–73.
3. Мінченко С. Кримінологічна характеристика наркоманії та проституції: сучасний стан і тенденції / С. Мінченко // *Право України*. – 2009. – № 9. – С. 116–122.
4. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: проституція / М. О. Мінц // *Наук. праці*. – Т. 103, вип. 90. – С. 61–65.
5. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, – 324 с.
6. Васильченко Л. В. Кримінологічна характеристика проституції та її профілактика / Л. В. Васильченко // *Безпека життєдіяльності*. – 2006. – № 6. – С. 30–32.
7. Варивода В. Адміністративно-правова протидія проституції: вирішення проблеми / В. Варивода, С. Константинов // *Право України*. – 2005. – № 7. – С. 61–64.
8. Голод С. И. Проституция в контексте изменения половой морали / С. И. Голод // *Соц. исслед.* – 1988. – № 2. – С. 65–70.
9. Надьон О. В. Проституція: соціальний аспект та кримінальний аналіз / О. В. Надьон // *Право і безпека*. – 2005. – № 4. – С. 92–98.
10. Максименко С. Д. Наркоманія: підходи до профілактики та подолання / С. Д. Максименко // *Практ. психологія та соц. робота*. – 2005. – № 10. – С. 1–3.
11. Надьон О. В. Проституція: соціальний аспект та кримінальний аналіз / О. В. Надьон // *Право і безпека*. – 2005. – № 4. – С. 92–98.
12. Закон України «Про захист суспільної моралі» // *Відом. Верхов. Ради України*. – 2010. – № 10. – Ст. 105.
13. Бугера О. Роль засобів масової інформації як одного з чинників профілактики протиправної поведінки неповнолітніх / О. Бугера // *Право України*. – 2005. – № 4. – С. 94–95.
14. Закони України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». За станом на 25 лютого 2009 р. // *Верхов. Рада України : офіц. вид.* – К. : Парламент. вид-во, 2009. – 24 с.
15. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / авт. кол.: О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Ю. М. Галустян та ін. – К. : Укр. ін-т соц. дослід., 2001. – 159 с.
16. Легалізація проституції: хто «за»? Електронний ресурс. – Режим доступу // <http://volginfo.ru/vmk/2002/55/2>.

ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРОСТИТУЦИИ В УСЛОВИЯХ СТРОИТЕЛЬСТВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Освещены основные причины, негативные последствия проституции. Проанализированы проблемы ее профилактики в условиях построения гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: проституция, профилактика проституции, семья, женщина, гражданское общество.

PROBLEMS PRECAUTIONS AGAINST PROSTITUTION IN THE CONDITIONS OF BUILDING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Vodnik V. D.

Principal reasons, negative consequences of prostitution are dealt with in the article, the problems of its precautions are analysed in the conditions of construction of civil society in Ukraine.

Keywords: *prostitution, precautions against prostitution, family, woman, civil society.*

УДК 304.4

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОВІРИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Історичні події останніх двадцяти років, що мали у своїй основі часто інституційну і суспільну нестабільність, зумовлену економічними, політичними та соціальними трансформаціями, справили відчутний вплив на рівень довіри в українському суспільстві. Мета статті – аналіз основних тенденцій довіри до соціальних інститутів в Україні, починаючи з періоду пострадянських трансформацій і до 2011 р.

Ключові слова: *довіра, соціальний капітал, соціальний інститут.*

Актуальність проблеми. Сучасні дослідження проблем довіри, що за тлумаченням Ф. Фукуями, є найважливішою складовою соціального капіталу, зосереджені на вивченні соціоекономічних феноменів, які виникають у результаті рівня довіри, що склався в суспільстві (яку називають міжособистісною довірою), а також інституційних складових довіри, формально близьких одна одній, але вельми відмінних за змістом і роллю в суспільстві [1].

Соціальний капітал як категорія економічної науки виник унаслідок розширеного тлумачення рушійних сил економічного розвитку, до складу яких, крім традиційних, входять ресурси, пов'язані з мотивами і умовами, що впливають на поведінку людини не тільки як на учасника господарського життя, а й як на суб'єкта життя суспільного.

Загалом проблема довіри, як свідчать дослідження, набуває глобального характеру та охоплює найбільш розвинені країни світу [5]. Сплески потужних виступів населення США, Греції, Італії, Великої Британії в жовтні 2011 р.

проти політики фінансових інститутів суспільства свідчать про втрату ними довіри населення. У масштабах України, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство 1992–2010» можна говорити про тотальну недовіру між усіма основними суб'єктами суспільних відносин – владою, бізнесом, населенням.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Актуальність дослідження феномену довіри пов'язана із тим, що це один із основних носіїв соціального капіталу, за Дж. Коулманом, один із найважливіших різновидів капіталу, насамперед є довготривалим ресурсом економічного зростання [4]. Проблема ерозії довіри, декапіталізації соціального капіталу привертає пильну увагу вчених [7–9]. Деякі науковці (С. Роуз-Аккерман, Е. Асланер, М. Палдам, Р. Роуз, К. Бджорнськов та ін.) наголошують на змістовому і статистичному зв'язку між корупцією і довірою. Як ключове поняття довіру досліджують у рамках багатьох суспільних дисциплін, але передусім у соціології.

В Україні рейтингом довіри до соціальних інститутів цікавиться низка аналітичних установ, насамперед Інститут соціології НАН України, Український інститут соціальних досліджень, компанія «СОЦИС». З 1992 р. Інститут соціології НАН України здійснює академічно вивірений соціологічний моніторинг різних соціальних феноменів і явищ, що впливають на формування довіри у суспільстві.

Історичні події останніх двадцяти років, що мали у своїй основі часто інституційну і суспільну нестабільність, зумовлену економічними, політичними та соціальними трансформаціями, справили відчутний вплив на рівень довіри в українському суспільстві. До того ж цей вплив не завжди залежав від значущості та масштабності подій. Так, з 1994 по 2010 р. оцінки населенням рівня своїх знань, що визначають сприйняття трансформації та формують погляди і поведінкові настрої людей, практично не змінилися, незважаючи на величезну кількість доленосних для країни та суспільства подій.

Метою статті є аналіз основних тенденцій довіри до соціальних інститутів в Україні, починаючи з періоду пострадянських трансформацій і до 2011 р.

Виклад основного матеріалу. У загальному вигляді емпірична типологія довіри включає два латентні чинники – довіру до офіційних інститутів і довіру до неформальних мереж.

З 1999 по 2004 р. в Україні міжособистісна довіра мала тенденцію до посилення, і пов'язувати це треба передусім із політичною стабільністю того часу та позитивними змінами в економіці. Довіра до неформальних мереж, що, зокрема, вимірюється через довіру до сім'ї, родичів та колег, є стабільно високою протягом досліджуваного періоду. За узагальненими показниками міжособистісної довіри, Україна в пострадянському періоді перебувала серед країн із відносно високим рівнем довіри, натомість у роки трансформації

потрапила у групу країн, близьких до кращих показників бідних держав латиноамериканського регіону. Політичні процеси впливають на психоемоційне ставлення людей один до одного. Не випадково в періоди глибоких суспільних змін можливі глибокі міжособистісні конфлікти, бо втрачається довіра. Можна очікувати, що з часом, коли люди не розподілятимуться на політичних друзів і ворогів, на перший план вийдуть інші цінності, і соціальний капітал, що виявляється через довіру, почне зростати.

Проте не тільки міжособистісною довірою визначають рівень соціального капіталу в країні. Не менш важливою є інституційна довіра – до державних інститутів (президент, парламент, уряд, силові та регіональні органи влади), неурядових та політичних організацій тощо. Поглиблений статистичний аналіз засвідчив, що структура довіри до різних інститутів є багатовимірною [6]. Так, вихідні ознаки опитування за 2002 р. можуть бути згруповані у такі узагальнені категорії, як «довіра до органів державної влади», «довіра до силових і правоохоронних структур», «довіра до фінансових установ», «довіра до духовних установ», «довіра до найближчого оточення».

Показник довіри до неурядових інститутів та неполітичних об'єднань (церква, ЗМІ, профспілки) є вищим, ніж до політичних партій та інститутів державної влади (крім армії) [3]. Насамперед це пов'язано зі зниженням ефективності роботи офіційних інститутів, матеріальною диференціацією, поширенням подвійної моралі і тіньової практики розв'язання питань, коли відчувається розрив між цінностями суспільства і легальними засобами їх досягнення.

Спочатку звернемося до найстабільнішого неурядового інституту – церкви та духівництва. Наведені показники свідчать про позитивний стан довіри до церкви та духівництва в українському суспільстві [2].

Що стосується ЗМІ, то їм не довіряли близько третини населення як у 1994 р. (36,6 %), так і у 2010 – 33,4 %, тобто значна частина населення стабільно не довіряє інформаційному простору, в якому перебуває [3]. Однак кількість тих, хто довіряє ЗМІ, зросла з 19,9 % (1994 р.) до 30,7 % (2010 р.), що важливо, бо ЗМІ, як відомо, формують громадську думку, світогляд населення. Відносно ЗМІ характерним є збільшення довіри не до сфери в цілому, а до окремих видань. Так, за даними дослідження ІПГД¹ у 2009 р. рівень довіри населення до інформації, яка містить дані журналістських розслідувань фактів корупції, на думку 54 % опитаних, залежить від видання чи каналу. Третина респондентів (28 %) сьогодні взагалі не довіряють ЗМІ, і тільки 7 % – довіряють повною мірою.

¹ Дослідження проведене Інститутом прикладних гуманітарних досліджень у червні 2009 р. за підтримки Канадського фонду з міжнародного розвитку. Обсяг вибіркової сукупності становить 2027 респондентів з 15 областей України.

Рівень недовіри населення до політичних інститутів, таких як партії та профспілки, що належать до неурядових інститутів, має стабільно високі показники: якщо у 1995 р. партіям не довіряли 67,1 % населення, то у 2010 – 60,4 %; у 2010 р. профспілкам не довіряли 43,5 % [2]. Ця тенденція пояснюється, по-перше, відсутністю ідеологічної складової діяльності партій; по-друге, спостерігається індивідуалізована мотивація політичної поведінки, яка визначається здебільшого метою отримання доступу до влади і, зрештою, до контролю над власністю.

Органи законодавчої та виконавчої влади в українському соціумі довірою не користуються: не вірять «зовсім» і «переважно» Верховній Раді України станом на 2010 р. 60,4 % населення. Уряду 1995 р. не вірили 49,5 %, а 2010 – 43,5 %.

Аналіз співвідношення недовіри і довіри до центральних і місцевих органів влади показує, що і на регіональному, і на центральному рівнях влади існує значний відрив влади від народу. Рівень довіри 2010 р. до інститутів влади: Президент – 30,8 %, уряд – 19,6 %, місцеві органи влади – 17,9 %. Ступінь довіри до центральних і місцевих органів влади значно поступається показникам не тільки розвинених країн, а й країн, що розвиваються. У менш розвинених і менш багатих країнах державні інститути є доволі сильними і, як відомо, беруть на себе повноваження з перерозподілу доходів для бідних верств населення, часто ухвалюючи рішення не на їхню користь. Тому населення вимушене віддавати перевагу інститутам, які можуть про нього потурбуватися. Збагачення правлячої еліти – один із механізмів, за допомогою якого вона закріплює своє панування в суспільстві, формуючи надмірне розшарування його членів, і таке розшарування, якщо його не тримати в шорах, як пише М. Прохоров, веде до загибелі суспільства загалом.

За даними 2002 р., дослідники виявили статистично значущий зв'язок між поведінкою респондента, спрямованою на давання хабара, і довірою чи недовірою до багатьох соціальних інститутів і суб'єктів, що збігається загалом з результатами теоретичних і емпіричних досліджень, проведених в інших країнах. Задоволеність роботою місцевих органів влади і місцевого відділу міліції має слабку кореляцію відповідно з рівнем довіри до місцевої влади та міліції. Від ефективної роботи відділу міліції та дільничного міліціонера у населеному пункті також залежить, зокрема, довіра до прокуратури, судів та місцевих органів влади. Отже, довіра до міліції – необхідний емоційний та інтуїтивний чинник, який є складовою загально-го ставлення соціальних груп до правоохоронної системи [3]. Оцінювання ступеня довіри до правоохоронних органів: в 1995 р. їм не довіряли 60,6 % населення, у 2010 р. – 58,6 %. Прокуратурі не довіряли у 2002 р. – 54,2 % населення, у 2010 – 56,5 %. Судам не довіряли у 2002 р. – 54,4 %, у 2010 –

60,8 % [2]. Заміри 2011 р. показали, що недовіра до цих установ має тенденцію до збільшення: рівень недовіри до прокуратури становить 67 %, до судів – 69 %¹.

Зазначимо, що у формуванні невидимого капіталу і відповідно, накопиченні багатства важливішу роль відіграють неурядові організації та бізнес. Оцінювання недовіри до бізнесу в Україні є дуже високою. У 2010 р. представники бізнесу мали такий рівень недовіри населення: приватні підприємці – 41,3 %, банки – 67,3 %, страхові компанії – 68,5 %. Ступінь часткової або повної довіри не перевищував по жодному зі згаданих представників і 16 %. Надзвичайно висока недовіра й до представництв громадських організацій. У 2010 р. їм довіряли лише 15,5 %.

Отже, очевидно, що інституційна складова довіри в Україні загалом є вельми низькою. Особливо вона виокремлюється на тлі міжнародних показників довіри до бізнесу і неурядових організацій. Недержавні громадські організації, включаючи природоохоронні та правозахисні групи, за рейтингом довіри посідають друге місце у громадян Європейського Союзу та Північної Америки. Виявилось, що найвищою довірою у різних країнах світу користується армія. Що може бути пов'язано з посиленням ролі цього соціального інституту в забезпеченні безпеки та боротьби з тероризмом. Зокрема, найбільшу довіру до збройних сил виявляють громадяни Індії, Ізраїлю, Пакистану та Сполучених Штатів Америки [2].

У згаданих дослідженнях виокремлено так звану групу довіри співвітчизникам. У цій якійсь характеристикі рівень довіри є значно вищим, ніж у попередніх, і відзначений зростанням з 30,2 % у 1994 р. до 45,6 % – у 2010. Зіставляючи показники довіри співвітчизникам із показниками міжособистісної довіри, бачимо істотну відмінність у тенденціях. Подібну ситуацію можна пояснити значним рівнем національної дистанційованості населення України, вимірної за шкалою Богардуса. Індекс національної дистанційованості має шкалу 1–7 балів, тобто середній дорівнює 3,5 бала. Інтегральний індекс національної дистанційованості, складений за 10 національностями, у 2010 р. мав величину 5,2 бала, тобто вищу за середню на 1,7 бала, що становить понад 50 % і 75 % від верхнього значення. Тенденція до підвищення зберігалася впродовж усього періоду вимірювань. Зазначимо, що у вихідній точці спостережень (1994 р.) він уже перевищував середній рівень, дорівнюючи 4,4 бала. При цьому явно виокремлювалися національні ознаки, що характеризуються близькістю до соціальних. Індекс національної дистанційованості українців, що проживають за кордоном, у 2010 р. становив 3,1 бала, росіян – 3,3 бала, тобто був нижчим за середній, що свідчить про близькість

¹ Дані моніторингу Інституту соціології НАН України оприлюднила на прес-конференції в УКРІНФОРМі директор Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва Ірина Бекешкіна.

до земляків. Для порівняння: у поляків він дорівнює 5,0 бала, євреїв – 5,1, кримських татар – 5,3, китайців – 5,9, чеченців – 6,3 бала.

Процес зростання національної дистанційованості відбувається на тлі дедалі більшого взаємного перетікання не тільки капіталів, товарів, а й людей, тобто характеристик, пов'язаних передусім із накопиченням матеріального капіталу, що загалом є досить притаманним Україні та українським товарним потокам. Але найголовніше те, що це відбувається в умовах вільного обміну знаннями, нормами та цінностями, які визначають соціальний капітал. Отже, без подолання національної дистанційованості підвищити рівень довіри і питомої ваги невидимого капіталу неможливо.

Таким чином, скориставшись класифікацією А. Олейника, можна констатувати, що соціальна взаємодія в Україні за багатьма характеристиками є близькою до визначення «паралізована». Влада нездатна повністю контролювати ситуацію, а саморегулювання відносин ускладнене взаємною недовірою.

Розвиток України в оптимальному уявленні – це зміцнення інституційної довіри через інститути Президента України, а також незалежні ЗМІ, неурядові організації та церкву, що водночас підвищуватиме рівень соціального капіталу. Відчуження населення від соціальних інститутів сформоване внаслідок корумпованості та непрофесіоналізму, а також прагнення поєднати сили влади і сили капіталу. Кроскультурні дослідження доводять, що особи, які мають вищий індекс довіри до формальних інститутів, більше задоволені життям у населеному пункті і роботою органів місцевої влади та різноманітних служб, впевненіше дотримуються думки, за якою депутати, чиновники різного рівня, підприємці та громадяни частіше дотримуються законів. Однак висока довіра до формальних інститутів пов'язана переважно з низькими статусними позиціями [3].

Висновки. Сучасний розвинений світ, незважаючи на світоглядну кризу традиціоналістської моралі, акцентує на постматеріалістичних цінностях, за яких розвиток людини, її свобода як перманентне звільнення, цінність якого міститься всередині неї самої, і здібності до самовдосконалення є головними. Водночас, як свідчать останні соціологічні дослідження, основні постматеріалістичні цінності загалом в Україні підтримує менше одного відсотка населення. Сьогодні відчутною є тенденція населення, спрямована на посилення патерналізму, і це може бути використано нинішньою державою для подолання свого відчуження від суспільства. Проте без широкої участі людини, без громадянських інститутів подолати відчуження неможливо. Ще не пізно стати на шлях розвитку інститутів, у рамках яких людина обстоюватиме особисті, а також суспільні інтереси перед владою і бізнесом, формуючи інституційні системи, здатні ухвалювати і реалізовувати якісні управлінські рішення на підставі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М., 2004.
2. Геєць В. М. Взаємодія довіри і розвитку / В. М. Геєць // Екон. теорія. – 2005. – № 2. – С. 3–16.
3. Бова А. Довіра до соціальних інститутів: крос-національні зіставлення / А. Бова // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 90–99.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общ. науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 124.
5. Богатирьова Р. В. Детермінанти здоров'я та національна безпека : монографія / Р. В. Богатирьова ; за ред. Ю. І. Кундієва. – К. : ВД «Авіцена», 2011. – 448 с.
6. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003.
7. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях / М. Доган // Мировая экономика и международ. отношения. – 1999. – № 5.
8. Патнем Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки / Р. Патнем // Ї. – 2001. – № 21.
9. Еремичева Г. Недоверие как социальная проблема современной России / Г. Еремичева, Ю. Симпура // Журн. социологии и соц. антропологии. – 1999. – Т. 2, вып. 4.

ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ ДОВЕРИЯ К СОЦИАЛЬНЫМ ИНСТИТУТАМ

Волянская Е. В.

Исторические события последних двадцати лет, имевших в своей основе часто институциональную и общественную нестабильность, обусловленную экономическими, политическими и социальными трансформациями, оказали ощутимое влияние на уровень доверия в украинском обществе. Цель статьи – анализ основных тенденций доверия к социальным институтам в Украине, начиная с периода постсоветских трансформаций и до 2011 г.

Ключевые слова: доверие, социальный капитал, социальный институт.

TRENDS OF TRANSFORMATION OF TRUST IN SOCIAL INSTITUTIONS

Volyanska O. V.

Historical events of the last twenty years, had at its core is often institutional and social instability caused by economic, political and social transformation had a significant impact on confidence in the Ukrainian society. The purpose of this paper is to analyze the major trends in trust in social institutions in Ukraine since the period of post-Soviet transformation to 2011.

Keywords: trust, social capital, social institutions.

УДК 316.356.2(477)

Д. Л. Долгіх, здобувачка

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: КРИЗА ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ?

Розглянуто основні параметри трансформації інституту сім'ї крізь призму теорії інституційної кризи сім'ї та теорії модернізації сім'ї. Проаналізовано їх причини та соціальні наслідки.

Ключові слова: *трансформація інституту сім'ї, теорія інституційної кризи сім'ї, теорія модернізації сім'ї, репродуктивна поведінка, шлюбна поведінка, сімейні гендерні стереотипи, нуклеаризація сімей.*

Актуальність проблеми. Протягом більшої частини минулого століття не тільки в Західній Європі, а й у нашій країні відбувався мегапроцес, який полягав у скороченні кількості сімей, зниженні рівня та усталеності шлюбно-сімейних стосунків. Фактично спостерігається дуже швидкий перехід від архаїчних стереотипів сім'ї до сучасної моделі. Масова свідомість продовжувала залишатися в контексті ідейної, моральної та конфесійної систем уявлень про належний стан сім'ї і дітонародження.

Традиційні ролі, коли жінка вела домашнє господарство, виховувала дітей, а чоловік був господарем, власником майна і забезпечував економічну самостійність сім'ї, змінилися. З часом практичні результати отримання нової демографічної і соціальної свободи ставали все більш виразними, завдяки чому радикально змінювалося і продовжує змінюватися становище чоловіків, жінок і дітей, з'явилися нові можливості самореалізації особи в родинному, професійному та особистому житті.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Сім'я як найважливіший історичний соціальний інститут досліджувалася класиками соціології – Е. Дюркгеймом, М. Ковалевським, О. Контом, Ф. Ле Пле, Б. Маліновським, Л. Морганом, П. Сорокіним, Р. Спенсером, Ф. Енгельсом та ін. Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї подано у роботах П. Бергера, Е. Берджеса, Е. Гіденса, У. Гуда, Х. Локка, Т. Парсонса.

Трансформаційні процеси, які розгорнулися на пострадянському просторі, достатньо активно виявилися і в сімейній сфері, що не залишилося поза увагою таких російських учених, як А. Антонов, С. Голод, Т. Гурко, М. Мацковський, В. Медков, А. Харчев, а також українських соціологів О. Балакіревої, Н. Лавріненко, А. Ноура, В. Пилипенко, Л. Чуйко, Ю. Якубової та ін.

Виклад основного матеріалу. Останніми десятиліттями в Україні під впливом нових соціально-економічних і соціокультурних умов кардинально

змінився світогляд як на рівні суспільства, так і у рамках малих соціальних груп, особливо сім'ї. У розвитку інституту сім'ї з'явилися нові тенденції. Фундаментом цих змін є радикальні зрушення в ролевих і статусних позиціях чоловіка і жінки як системоутворюючих засад інститутів шлюбу та сім'ї. З одного боку, посилення неформальної складової сімейно-шлюбних стосунків, універсалізація гендерних ролей призводять до зниження усталеності шлюбу. Як наслідок сім'я перестає бути головним суб'єктом такого суспільства, її місце посідає індивід. З другого боку, відмова від жорсткого нормативного регулювання суспільством сімейного життя людей надала можливість встановлювати гнучкі, рухомі гендерні межі, такі, що задовольняють інтереси представників обох статей, моделювати різноманітні сімейно-рольові конструкти з позиції гендерних взаємовідносин [2, с. 93].

Позиції соціологів з приводу пояснення та оцінювання процесів трансформації сім'ї розділилися на два протилежні «табори»: представників теорії інституційної кризи сім'ї та прихильників теорії модернізації сім'ї.

Представники теорії інституційної кризи сім'ї (А. Антонов, В. Борисова, Л. Дарський) у процесі трансформації сім'ї вбачають її кризу і занепад. «Інституційна криза сімейних функцій, що почалася в 60-ті роки і продовжується понині, призвела до краху народжуваності. Скорочення народжуваності, що веде зрештою до масової малодітності, є наслідком модернізаційних процесів (радикального перелому способу життя, культури, економіки)» [1].

Прихильники теорії модернізації сім'ї (А. Вишневський, С. Захаров, С. Гавров) трансформацію сім'ї розглядають як тривалий історичний мегапроцес, пов'язаний зі звільненням людини з природного і соціального оточення, переважанням інтересів особи, що формується, над інтересами суспільства в будь-яких його виявах [4].

Кожна із наведених позицій не може бути однозначно визначена як абсолютно об'єктивна, оскільки вони відбивають полярні позиції, котрі чітко вписуються у відому схему «склянки води» (наполовину повна або наполовину порожня). Якщо проаналізувати ситуацію, що склалася в галузі шлюбно-сімейних стосунків, можна побачити, що кожна з означених теорій пропонує діаметрально протилежні оцінювання одних й тих самих процесів, їх причин та соціальних наслідків.

Фахівці в галузі соціології сім'ї розглядають трансформацію даного соціального інституту ставлення до сім'ї та шлюбу; ставлення до розлучення; нуклеаризацію сімей та міжпоколінних відносин [12]. Отже, падіння народжуваності фіксується представниками обох теорій, проте його причини та наслідки не збігаються.

Теорія інституційної кризи сім'ї пояснює причину падіння рівня народжуваності до одно-дводітної системи, яка кінець-кінцем веде до депопуляції, так: наявність соціальних норм багатодітності в доіндустріальній епохи спо-

нукала до формування стабільних сімей, коли сім'я з дітьми була дійсно центральним «осередком» суспільства. Наявність дітей, в першу чергу синів, була необхідною умовою соціально-економічного статусу і благополуччя. Бездітність засуджувалася, а подружжя, що не мало дітей, психологічно страждало від своєї неповноцінності. Для селян і ремісників, які на той час складали переважну більшість населення, сім'я була виробничим колективом. Діти дуже рано починали брати участь у сімейному виробництві і становили для батьків безперечну економічну цінність [12]. У наш же час скорочення кількості дітей в сім'ї може бути пояснене, на думку представників даної теорії, не фінансовими і житловими труднощами, а девальвацією самого сімейного способу життя, непопулярністю фамілізму як стилю поведінки в суспільстві, антицінністю материнства і батьківства. Ми схильні поділяти цю позицію, оскільки абсолютний фамілізм, тобто переважання цінностей сімейного способу життя над відповідними цінностями індивідуалістичного існування, на нашу думку, залишився в традиційному суспільстві, а сучасний етап характеризується домінуванням індивідуалізму, переважанням індивідуалістичних цінностей над сімейними. Тому можна погодитися з А. Синельниковим, який відзначає позитивний характер прагнення людини до особистої свободи, стверджуючи про формування нового етапу на шляху до становлення абсолютної «свободи особи» [13]. Цей етап пов'язаний з отриманням можливості створювати сім'ю з такою кількістю дітей, яку подружжя забажає, і тоді, коли вони вважатимуть це за можливе.

Засобом боротьби з такою демографічною дезорганізацією, на думку А. Антонова, може слугувати підвищення народжуваності за рахунок різкого збільшення частки сімей з трьома і більше дітьми в сім'ї [1]. Нам ця пропозиція уявляється досить утопічною, оскільки сучасні жінки більш орієнтовані на створення професійної кар'єри, а не кар'єри домогосподарки. Тому виникає природне питання про механізм реалізації даної пропозиції, оскільки сам же А. Антонов відзначає, що заходи соціальної політики держави (збільшення дитячої допомоги і введення материнського капіталу) не можна вважати активізацією демографічної політики, бо вони не підвищили рівень потреби у дітях, а тільки частково поліпшили соціально-економічні умови реалізації потреби всього лише у двох дітях [1].

Заміну розширеної сім'ї нуклеарною теорія інституційної кризи сім'ї пояснює переходом багатьох сімейних функцій до позасімейних соціальних інститутів: сім'я перестала бути виробничим колективом, функція виховання і соціалізації значною мірою перейшла від сім'ї до школи, а турбота про літніх людей все більше лягає на систему соціального забезпечення, а не на сім'ю. З'явилася категорія людей, які не бажають ні одружуватися, ні мати дітей, оскільки вони не хочуть обмежувати свою особисту свободу і брати на себе які-небудь зобов'язання перед членами сім'ї. Умовою виходу з даної кризи,

на думку А. Антонова, є відновлення класу сімейних домогосподарок, знищеного за радянських часів, а також наповнення новим змістом соціальної ролі матері, аби вона змогла включати функції вчительки, виховательки, няні та домогосподарки. Ми вважаємо цю пропозицію також вельми спірною, оскільки вона відображає суб'єктивне оцінювання вченим перспектив розвитку сім'ї і сімейних відносин, які, до того ж, чітко вписуються в модель ре-тризму з відомої схеми Р. Мертона.

Якщо представники теорії інституційної кризи сім'ї вбачають в масовому розповсюдженні добровільної бездітності, народженні дітей поза шлюбом, збільшенні частки неповних сімей з одним із батьків, збільшенні розлучень, підвищенні середнього віку укладання шлюбу вияв кризи сім'ї як соціального інституту, то прихильники теорії модернізації сім'ї дають принципово іншу оцінку зазначених процесів. Так, вони вбачають у відході від традиційної моделі шлюбності не девіацію або навіть кризу, а перетворення позашлюбного співжиття на прийнятну соціальну норму [3]. Більш того, формування даної соціальної норми зафіксоване і в Сімейному кодексі України, в якому ст. 74, по суті, прирівняла в майновому питанні цивільного чоловіка і дружину до законного подружжя: «Якщо жінка і чоловік проживають однією сім'єю, але не знаходяться між собою в шлюбі, майно, нажите ними за час сумісного мешкання, належить їм на правах загальної сумісної власності, якщо інше не встановлене письмовим договором між ними» [11]. Таким чином, суспільство само офіційно закріплює трансформацію сімейних відносин як вид соціальної модернізації.

Оцінки трансформаційних процесів у сучасній сім'ї прихильниками теорії модернізації сім'ї виражаються в таких позиціях. По-перше, «модернізатори» вважають, що зниження смертності і народжуваності ставить під сумнів необхідність об'єднання шлюбної, статевої та прокреативної поведінки, на якій трималися норми традиційного шлюбу [3].

По-друге, їх оцінка шлюбної поведінки зводиться до того, що союз чоловіка і жінки стає більш інтимним, таким, що не завжди вимагає зовнішнього, офіційного оформлення шлюбних відносин. При цьому на тлі підвищення вибірковості у пошуку довготривалого партнера в шлюбі знижуються вимоги до короткочасних сексуальних партнерів. Такі зв'язки сприймаються соціальним оточенням як підготовка до шлюбу. Колишній малорухливий (немобільний) шлюб, що являв собою щось на кшталт «жорсткого футляру», перестає задовольняти людей, і вони починають шукати нові форми організації свого особистого життя, які б відповідали новим умовам соціального середовища [3].

По-третє, новітній етап демографічної модернізації пов'язаний з фундаментальними зрушеннями в життєвому циклі людини: розширюється свобода вибору шлюбного партнера і форм спільного життя, відповідальнішим стає підхід до наслідків сексуальних відносин, чому відповідає більш висока, ніж

раніше, ефективність планування строків народження дітей. Інакше кажучи, зростають можливості кожної людини управляти своєю індивідуальною долею. «Шлюб більше не обов'язково припускає спільне проживання, тепер це можливо без укладення шлюбу, дітонародження далеко не завжди відбувається в шлюбі, і на місце стандартної послідовності подій в індивідуальних біографіях приходять різноманітність життєвих шляхів» [8].

Однією з найважливіших тенденцій розвитку сім'ї є злам гендерних стереотипів.

Жінка вийшла за рамки своєї традиційної ролевої родинної функції, стала працювати поза домом, здобувати освіту, професійну кваліфікацію, не тільки активно поповнювати лави найнятих робітників, а й створювати власні підприємства. Таким чином, для сучасної жінки праця з вимушеної необхідності перетворюється на цінність. Перед жінкою відкривається широкий вибір можливостей, з'являється альтернатива безкоштовній домашній праці, яка дозволяє змінити життєві стереотипи, що склалися століттями. Жінка стає більш незалежною від чоловіка матеріально, займаючи високі позиції в соціальній і професійній ієрархіях. При цьому, оскільки соціальні традиції нашого суспільства не сприяють тому, аби чоловік активно брав участь у процесі виховання дітей, сьогодні жінка починає самостійно ухвалювати рішення про те, мати чи не мати дітей, і якщо мати, то коли і в якій кількості [4]. Одночасно зі змінами становища жінки в суспільстві чоловік остаточно втрачає безперечні права бути єдиним годувальником сім'ї та організатором життя в домогосподарстві [3], тобто об'єктивно закріплюється перехід до біархальної сім'ї.

Висновки. Ми переконані, що траєкторія еволюції сім'ї завжди мала модернізаційну спрямованість. Незалежно від бажання людей їх індивідуальний життєвий шлях, включаючи його сімейну складову, мав вписатися в нові рамки, які були наслідком відповідних соціальних змін. Мінливі демографічні, економічні, психологічні, соціальні умови життя сім'ї активно переорієнтовували людей з традиційних моделей поведінки на новаторські і вимагали пошуку нових, гнучких моделей. Аналогічний процес відбувається й нині. Питання про якість нових моделей є досить спірним і напевно чи коректним, хоча і бурхливо обговорюється «модернізаторами» та «кризовиками». Прихильники теорії модернізації сім'ї критикують соціологів, що дотримуються концепції інституційної кризи сім'ї, за «ідеалізацію минулого», негативне ставлення до прогресу трансформації сім'ї, прагнення «повернути колесо історії назад» [12]. «Кризовики», у свою чергу, в усіх бідах обвинувачують модернізаційні процеси. Але чи можна обвинувачувати причину в появі наслідку? Питання, безумовно, риторичне. Криза традиційної сім'ї була породжена не тим, що вона була «поганою», а тим, що вона перестала відповідати новим умовам. [3]. Це не означає, що сучасні

форми організації особистого життя, сім'ї та шлюбу, які вписуються в нові умови, не принесли з собою нової напруги і проблем, крім того, вони створили проблему маргінальних станів, коли колишні сімейні форми вже сходять зі сцени, а нові ще не цілком утвердилися. На жаль, ця проблема шлюбно-сімейних стосунків дуже яскраво виявляється в сучасній Україні, тому пошук шляхів розв'язання кризи маргінальності є одним з найбільш актуальних завдань соціології сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А. И. Институциональный кризис семьи и возможности его преодоления в России // Демограф. исслед. – 2010. – № 11 [Электронный ресурс] / А. И. Антонов – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1773. – Загл. с экрана
2. Бутаева М. А. Трансформация гендерных отношений в современной семье / М. А. Бутаева // Теория и практика гендерных исследований в мировой науке : материалы междунар. науч.-практ. конф., Пенза-Ереван-Прага, 5–6 мая 2010. – С. 93–98.
3. Вишневский А. Г. Эволюция российской семьи // Экология и жизнь. – 2008. – № 7 [Электронный ресурс] / А. Г. Вишневский. – Режим доступа: <http://elementy.ru/lib/430650>. – Загл. с экрана
4. Гавров С. Н. Историческое изменение институтов семьи и брака: учеб. пособие // Моск. гос. ун-т дизайна и технологий, 2009. – 81 с. [Электронный ресурс] / С. Н. Гавров – Режим доступа: <http://filosofia.ru/76532/>. – Загл. с экрана
5. Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи: постановка проблемы / Т. А. Гурко // Социолог. исслед. – 1995. – № 10. – С. 95–99
6. Давыдова Н. М. Глава семьи: распределение ролей и способ выживания / Н. М. Давыдова // Общ. науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 51–57
7. Демографическая модернизация России / под. ред. А. Г. Вишневского. – М. : Новое изд-во, 2006. – 608 с.
8. Иванов С. Новое лицо брака в развитых странах / С. Иванов // Население и общество. – 2002. – № 63.
9. Кузьменко Т. М. Сучасна сім'я: основні характеристики та тенденції розвитку / Т. М. Кузьменко // Вісник. – 2009. – № 2. – С. 16–21.
10. Лавриненко Н. Гендерні відносини в українській родині / Н. Лавриненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 139–162.
11. Сімейний кодекс України.
12. Синельников А. Б. Типы семей и демографическая политика в России // Демограф. исслед. – 2010. – № 4 [Электронный ресурс] / А. Б. Синельников. – Режим доступа: <http://www.demographia.ru/articles>. – Загл. с экрана
13. Синельников А. Б. Трансформация семейных отношений и ее значение для демографической политики в России // Демограф. исслед. – 2006. – № 5 [Электронный ресурс] / А. Б. Синельников. – Режим доступа: <http://www.demographia.ru/articles>. – Загл. с экрана.
14. Сорокин П. А. Кризис современной семьи / П. А. Сорокин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1997. – № 3. – С. 65–79.

**К ВОПРОСУ О ТРАНСФОРМАЦИИ
СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ:
КРИЗИС ИЛИ МОДЕРНИЗАЦИЯ?**

Долгих Д. Л.

Рассмотрены основные параметры трансформации института семьи сквозь призму теории институционального кризиса семьи и теории модернизации семьи. Проанализированы их причины и социальные последствия.

Ключевые слова: трансформация института семьи, теория институционального кризиса, теория модернизации семьи, репродуктивное поведение, семейные гендерные стереотипы, нуклеаризация семей.

**TO QUESTION ABOUT TRANSFORMATION
OF FAMILY RELATIONSHIPS IN UKRAINE:
CRISIS OR UPGRADING?**

Dolgikh D. L.

The article deals with the basic parameters of the transformation of the family through the prism of the theory of the institutional crisis of the family and the family of modernization theory, analyzes their causes and social consequences.

Keywords: transformation of the family, the theory of institutional crisis, modernization theory of the family, reproductive behavior, family gender stereotypes, nuclearization of families.

РЕЦЕНЗІЇ

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Рецензована монографічна праця¹ присвячена актуальній проблемі, розв'язання якої має важливе значення в процесі реформування українського суспільства. Як слушно зазначає автор, «виявлення загальних тенденцій посткомуністичного розвитку та чинників їх детермінації має сприяти розробці науково обґрунтованої стратегії реформ» [с. 10].

Хоча на сьогодні оприлюднено велику кількість наукової літератури з посткомуністичних студій, але досі ще проблемними залишаються багато питань щодо теоретико-методологічних засад осмислення посткомунізму. Слід погодитися з автором, що така ситуація зумовлена відсутністю фундаментального системного дослідження трансформаційних процесів, яке б охоплювало увесь посткомуністичний простір та ураховувало соціальні і національні, структурні та інституційні, внутрішні і зовнішні чинники їх перебігу. Вдалу спробу такого аналізу й зроблено в рецензованій монографії.

Безумовними її достоїнствами є великий обсяг фактичного матеріалу, а також широке використання результатів соціологічних досліджень та емпіричних показників трансформаційних процесів (даних моніторингів «Freedom in the World» та «Nation in Transit»), що надає дослідженню більшої достовірності. На відміну від багатьох подібних праць, в яких автори намагаються втиснути дійсність у вже напрацьовані в транзитології схеми, О. І. Романюк йде від реальних процесів, перевіряючи ці схеми практикою. У роботі міститься багато критичного матеріалу.

Монографія має доцільну та струнку структуру, де один розділ є органічним продовженням попереднього. Усі розділи мають висновки, які узагальнюють аналіз їх матеріалу.

У першому розділі, присвяченому теоретико-методологічним проблемам посткомуністичних трансформацій, розкривається зміст первинної парадигми

¹ Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О. І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.

транзитології, аналізуються причини її кризи, зумовленої включенням до світового демократичного процесу посткомуністичних суспільств, розглядаються шляхи її подолання, формулюються методологічні принципи системного дослідження трансформаційних процесів.

Спираючись на концепцію тоталітаризму, в другому розділі автор висвітлює специфіку вихідної позиції посткомуністичних трансформацій. Він наголошує на тому, що тоталітарні режими – це режими суцільного монополізму, де політичний монополізм (монополія комуністичної партії на владу) доповнюється монополізмом економічним (монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва) та ідеологічним (монополія однієї ідеології, що визначає кінцеву мету суспільного розвитку та намагається підкорити собі всю суспільну культуру). Суцільний монополізм зумовлює поліфонічність структури трансформаційних процесів. На відміну від переходів від авторитарних режимів, де трансформація охоплює переважно політичну сферу, «полем посттоталітарної трансформації одночасно виступають усі сфери суспільного життя. Докорінні якісні зміни мають відбуватися і в політиці, і в економіці, і в культурі» [с. 83].

У третьому розділі розглядається проблема взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та реального спрямування посткомуністичного розвитку в різних країнах. Будучи прихильником ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій, автор ретельно аналізує чинники, що сприяють або, навпаки, не сприяють демократичному поступу. При цьому він наполягає на тому, що загальноприйняті стандарти демократичного врядування, притаманні сучасним сталим демократіям, мають утілюватися у транзитивних суспільствах з урахуванням тих загроз, що реально існують для демократичного процесу, тобто посткомуністичні демократії мають бути *обороноздатними*.

Особливе місце у структурі монографії посідає четвертий розділ, в якому аналізуються національно-політична складова посткомуністичних трансформацій та її вплив на режимні зміни. Виходячи з того, що абсолютна більшість посткомуністичних країн (80 %) є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та Югославії, а також «оксамитового роз'єднання» Чехословаччини, О. І. Романюк пов'язує демократичний процес з процесом розбудови національної державності в єдине ціле, яке він визначає як «бінарну трансформацію». Концепція бінарної трансформації становить стрижень рецензованої праці. Привертає увагу думка автора про те, що «головною проблемою суспільно-політичного розвитку в новоутворених посткомуністичних країнах є *синхронізація* та *гармонізація* демократичного та державотворчого процесів» [185].

На основі ретельного аналізу перебігу трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі у п'ятому розділі вирізняються чотири їх моделі: 1) *прямого переходу* (від тоталітаризму до демократії); 2) *двофазова* (від

тоталітаризму до авторитаризму, а потім від авторитаризму до демократії); 3) *зворотного розвитку* (від тоталітаризму до неототалітаризму); 4) *циклічна* (тривале балансування між демократією і авторитаризмом). Розмірковуючи щодо впливу процедурних та структурних чинників на розвиток трансформаційних процесів, автор констатує, що в умовах посткомунізму «чинники вихідної позиції виступають як детермінанти чинників шляху, бо шлях до свободи і демократії зумовлений тим структурним (соціально-економічним, соціально-політичним та соціокультурним) підґрунтям, що дісталось у спадок від попередніх часів» [с. 237]. При цьому «важливими є не тільки особливості попередніх комуністичних режимів (ступінь їх тоталітарності, час функціонування тощо), а й характер суспільних відносин дототалітарного періоду розвитку країни» [там само].

Шостий розділ присвячено аналізу причин, характеру, закономірностей та наслідків революцій, що відбулися у Сербії (2000 р.), Грузії (2003 р.), Україні (2004 р.) та Киргизстані (2005 і 2010 рр.), які автор об'єднує у новий, *посткомуністичний тип* революцій, оскільки вони ставили завдання демократизації посткомуністичних систем, «які у ході системної трансформації відхилилися від демократичного вектора суспільно-політичного розвитку» [с. 247]. Наголошуючи, що наслідки посткомуністичних революцій ще достатньо не виявилися й післяреволюційний розвиток Сербії, Грузії, України та Киргизстану йде неоднаковими шляхами, дослідник разом з тим звертає увагу на те, що його загальною тенденцією став конфлікт усередині революційних сил.

У сьомому розділі досліджується вплив на перебіг трансформаційних процесів таких інституційних чинників, як система державного правління та виборча система. Докладно проаналізувавши інституційні чинники, автор наголошує на тому, що вони «відіграють найбільшу роль на етапі консолідації політичного режиму. Парламентське правління та пропорційна система сприяють демократичній консолідації політичних еліт, тоді як президентське правління та мажоритарна система – авторитарній» [с. 303].

В останньому, восьмому розділі посткомуністичні трансформації аналізуються в контексті теорії хвиль демократизації сучасного світу Семюела Гантінгтона. Тут привертає увагу критика концепції «четвертої хвилі» Майкла Макфола та гіпотеза автора щодо початку «третього відливу».

Підсумувавши в цілому результати проведеного дослідження, можна зазначити, що праця О. І. Романюка являє собою вагомий внесок у транзитологічні студії, значно розширює наукові уявлення про сутність та тенденції процесів, що відбуваються в перехідних суспільствах.

І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор

НАШІ АВТОРИ

БОСТАН <i>Сергій Іванович</i>	<i>Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, здобувач</i>
ВАВРИНЮК <i>Андрій</i>	<i>Волинський національний університет імені Лесі Українки, кандидат географічних наук, доцент</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОЛОЩУК <i>Олексій Артурович</i>	<i>Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, асистент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ВАСИЛЬЄВА <i>Ірина Григорівна</i>	<i>Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат філософських наук, доцент</i>
ГАРАТ <i>Роман Михайлович</i>	<i>Коломийський економічно-правовий коледж Київського національного торговельно-університету, кандидат історичних наук</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, професор</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ДЕНИСЕНКО <i>Ірина Дмитрівна</i>	<i>Національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ДОЛГІХ <i>Діна Леонідівна</i>	<i>Харківський національний університет В. Н. Каразіна, здобувачка</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗАКИРОВ <i>Марат Борисович</i>	<i>Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат історичних наук, доцент</i>

ЗИМОГЛЯД Віктор Якович	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
ЗОЛОТАРЬОВА Юлія Іванівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КАШАБА Ольга Юрївна	Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат історичних наук, доцент
КЛИМОВА Галина Павлівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КРОТЮК Василь Андрійович	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
МАЛИШЕНКО Людмила Олександрівна	Одеський інститут фінансів України Державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат політичних наук, доцент
МАНУЙЛОВ Євген Миколайович	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАТЕТА Олексій Анатолійович	Кременчуцький національний університет імені М. Остроградського, кандидат політичних наук, доцент
МЕЛЯКОВА Юлія Василівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук
МІСЮТІНА Вікторія Іванівна	Інститут економіки та прогнозування НАН України, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник
МІХЕСВА Віталіна Володимирівна	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МУХІНА Ірина Геннадіївна	Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат історичних наук
ПЕНТЕЛЕЙЧУК Олеся Вікторівна	Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, викладач
ПЕТРОВА Людмила Олександрівна	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, здобувачка
ПІДДУБНА Лідія Валеріївна	Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, здобувачка

ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор політичних наук, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, доктор філософських наук, професор</i>
РУДНИЦЬКИЙ <i>Сергій Владиславович</i>	<i>Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ), кандидат філологічних наук, доцент</i>
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
ТІМАШОВ <i>Віктор Олександрович</i>	<i>Міжрегіональна академія управління персоналом (м. Київ), здобувач</i>
ТОЛОЧКО <i>Марина Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка</i>
ТОПАЛОВА <i>Світлана Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, кандидат політичних наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
УРІН <i>Олександр Веніамінович</i>	<i>Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського, старший викладач</i>
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	<i>«Харківська гуманітарна-педагогічна академія» Харківської обласної ради, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЧЕБОТАРЬОВА <i>Наталія Василівна</i>	<i>Національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЧХЕАЙЛО <i>Анна Андріївна</i>	<i>Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, викладачка</i>
ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ШАПРО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат філософських наук</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>БОСТАН</i> Сергій Іванович	242	<i>КЛІМОВА</i> Галина Павлівна	111
<i>БАВРИНЮК</i> Андрій	226	<i>КОВАЛЕНКО</i> Інна Ігорівна	120
<i>ВАСИЛЬЄВА</i> Ірина Григорівна	210	<i>КРОТЮК</i> Василь Андрійович	35
<i>ВОДНІК</i> Валентина Давидівна	310	<i>МАЛИШЕНКО</i> Людмила Олександрівна	260
<i>ВОЛОЩУК</i> Олексій Артурович	250	<i>МАНУЙЛОВ</i> Євген Миколайович	18
<i>ВОЛЯНСЬКА</i> Олена Володимирівна	322	<i>МАТЕТА</i> Олексій Анатолійович	200
<i>ГАРАТ</i> Роман Михайлович	192	<i>МЕЛЯКОВА</i> Юлія Василівна	126
<i>ГЕРАСІНА</i> Людмила Миколаївна	269	<i>МІСЮТІНА</i> Вікторія Іванівна	269
<i>ДАНИЛЬЯН</i> Олег Геннадійович	3	<i>МІХЕЄВА</i> Віталіна Володимирівна	46
<i>ДЕНИСЕНКО</i> Ірина Дмитрівна	298	<i>МУХІНА</i> Ірина Геннадіївна	51
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> Олександр Петрович	97	<i>ПАНФІЛОВ</i> Олександр Юрійович	11
<i>ДОЛГІХ</i> Діна Леонідівна	329	<i>ПЕНТЕЛЕЙЧУК</i> Олеся Вікторівна	235
<i>ЖДАНЕНКО</i> Світлана Борисівна	97	<i>ПЕТРОВА</i> Людмила Олександрівна	85
<i>ЗАКИРОВ</i> Марат Борисович	184	<i>ПІДДУБНА</i> Лідія Валеріївна	74
<i>ЗІМОГЛЯД</i> Віктор Якович	286	<i>ПОГРІБНА</i> Вікторія Леонідівна	305
<i>ЗОЛОТАРЬОВА</i> Юлія Іванівна	143	<i>ПОЛІЩУК</i> Ігор Олексійович	165
<i>КАШАБА</i> Ольга Юріївна	210	<i>РУДНИЦЬКИЙ</i> Сергій Владиславович	174

<i>САВЧЕНКО</i> <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>11</i>
<i>ТИМАШОВ</i> <i>Віктор Олександрович</i>	<i>89</i>
<i>ТОЛОЧКО</i> <i>Марина Вікторівна</i>	<i>18</i>
<i>ТОПАЛОВА</i> <i>Світлана Олександрівна</i>	<i>218</i>
<i>ТРЕБІН</i> <i>Михайло Петрович</i>	<i>151</i>
<i>УРІН</i> <i>Олександр Веніамінович</i>	<i>200</i>

<i>ФІНІН</i> <i>Георгій Іванович</i>	<i>26</i>
<i>ЧЕБОТАРЬОВА</i> <i>Наталія Василівна</i>	<i>57</i>
<i>ЧХЕАЙЛО</i> <i>Анна Андріївна</i>	<i>66</i>
<i>ШАПРО</i> <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>39</i>
<i>ШЕФЕЛЬ</i> <i>Сергій Вікторович</i>	<i>104</i>

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, ліве – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Данильчан О. Г.</i> ПРОБЛЕМА ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	3
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	11
<i>Мануйлов Є. М., Толочко М. В.</i> УКРАЇНСЬКИЙ ЛІДЕР: ХТО ВІН? (ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)	18
<i>Фінін Г. І.</i> ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ	26
<i>Кротюк В. А.</i> ПАТРІОТИЧНА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯНИНА	35
<i>Шаніро О. О.</i> БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ІСТИННОСНИХ ОЦІНОК ПРИ МОДЕЛЮВАННІ КОМУНІКАТИВНИХ АКТИВІВ	39
<i>Міхєєва В. В.</i> ДУХОВНЕ ЖИТТЯ МОЛОДІ: СОЦІОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ	46
<i>Мухіна І. Г.</i> ЯКІСНІ ТА ЗМІСТОВІ КОМПОНЕНТИ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ВИХОВНИЙ АСПЕКТ	51
<i>Чеботарьова Н. В.</i> СВІТОГЛЯДНА ПАРАДИГМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИЖИВАННЯ КУЛЬТУРИ	57
<i>Чхеайло А. А.</i> СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЯК ІЛЮЗІЯ ВИЖИВАННЯ СУСПІЛЬСТВА	66
<i>Піддубна Л. В.</i> МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ	74
<i>Петрова Л. О.</i> ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ	85
<i>Тімашов В. О.</i> ПОНЯТТЯ КОНФЛІКТУ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС	89

Філософія права

<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: МЕТАФІЗИЧНИЙ СЕНС	97
<i>Шефель С. В.</i> МЕТОДОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ СЕНС ЕКОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ Ф.-Е. ШВАРЦКОПФА	104
<i>Клімова Г. П.</i> ПРО ТИПОЛОГІЮ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	111
<i>Коваленко І. І.</i> СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПРАВОВОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ В ПОЛЬЩІ	120

<i>Мелякова Ю. В.</i> ПРАВОТВОРЧИСТЬ У ПРЕЦЕДЕНТНОМУ І КОНТИНЕНТАЛЬНОМУ ПРАВІ: ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АНАЛІЗ	126
<i>Золотарьова Ю. І.</i> СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ПРАВО: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК.....	143

Політологія

<i>Требін М. П.</i> ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	151
<i>Поліщук І. О.</i> ВИБОРИ ЯК ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ: СИСТЕМНО-ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ.....	165
<i>Рудницький С. В.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ	174
<i>Закиров М. Б.</i> РУССКОЕ ЗАРУБЕЖЬЕ: ОПЫТ ОСМЫСЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ	184
<i>Гарат Р. М.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЄВРОПІ ТА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	192
<i>Матета О. А., Урін О. В.</i> ЗМІНА ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ПОЛІТИЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ	200
<i>Васильєва І. Г., Кашаба О. Ю.</i> ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ	210
<i>Топалова С. О.</i> СИМУЛЯЦІЯ ЯК ГОЛОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	218
<i>Вавринюк А.</i> ZNACZENIE WODNEGO PRZEJŚCIA GRANICZNEGO NA KANAŁ AUGUSTOWSKI, ŚLUZIE KURZYNIEC, W RUCHU OSOWOWYM POLSKI I BIAŁORUSI.....	226
<i>Пентелейчук О. В.</i> ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ КАНАЛІВ РЕКРУТУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ.....	235
<i>Бостан С.</i> ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ВІДНОСИНАХ РУМУНІЇ ТА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	242
<i>Волощук О. А.</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО СТИЛЮ МИСЛЕННЯ: ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	250

<i>Малишенко Л. О.</i> СПЕЦИФІКА ЛОБІЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	260
<i>Герасіна Л. М., Місютіна В. І.</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	269
<i>Зимогляд В. Я.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ.....	286

Соціологія

<i>Денисенко І. Д.</i> КРИЗА СОЦІОЛОГІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ, ОЗНАКИ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ.....	298
<i>Погрібна В. Л.</i> СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІЛЕЙ І ЗАСОБІВ У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	305
<i>Воднік В. Д.</i> ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОСТИТУЦІЇ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	310
<i>Волянська О. В.</i> ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОВІРИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ.....	322
<i>Долгіх Д. Л.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: КРИЗА ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ?.....	329

Рецензії

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ	336
НАШІ АВТОРИ	339
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	342

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79